

Solus Deus adorandus

Angelus Merula (1487–1557) en de heiligenverering

De handelseditie van dit proefschrift verschijnt als deel 5 in de serie Publicaties van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (Gouda 2011).

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE
KERKEN IN NEDERLAND TE KAMPEN

Solus Deus adorandus

Angelus Merula (1487–1557) en de heiligenverering

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE THEOLOGIE,
OP GEZAG VAN DE RECTOR, DR. M. TE VELDE,
HOOGLERAAR IN DE THEOLOGIE,
ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP WOENSDAG 19 JANUARI 2011
OM 15.00 UUR IN DE LEMKERZAAL,
BROEDERSTRAAT 16 TE KAMPEN

door

Adriaan Bas

Promotor: prof. dr. F. van der Pol
Beoordelingscommissie: prof. dr. E.A. de Boer
prof. dr. J.W. Maris (Theologische Universiteit Apeldoorn)
prof. dr. P.J.A. Nissen (Radboud Universiteit Nijmegen)
prof. dr. M. te Velde

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Stichting 'Afbouw' te Kampen

Sponsored by **STICHTING AFBOW KAMPEN**

© Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Gouda 2011

ISBN 978-90-79845-05-7

NUR 704

Promotie-editie; de handelseditie van dit proefschrift verschijnt als deel 5 in de serie Publicaties van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (Gouda 2011).

Afbeelding omslag: J.M. Schmidt Crans, 19de-eeuwse kopie naar het Portret van Angelus Merula uit 1550, olieverf op koper, Collectie Historisch Museum Den Briel, inv.nr. 0987.

Omslagontwerp en druk: Drukkerij Verloop, Alblisserdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the publisher.

Woord vooraf

Bij de voltooiing van dit academisch proefschrift past mij allereerst een woord van dank aan God, die mij de mogelijkheden en krachten daarvoor heeft geschonken. De bestudering van juist een onderwerp als ‘Angelus Merula en de heiligenverering’ is voor mij nooit alleen maar een wetenschappelijke bezigheid geweest. Merula’s overtuiging en strijd daarvoor zijn ten diepste de mijne en in Christus is ook zijn God de mijne. En nogmaals: mij past dank voor wat die God mij aan mogelijkheden en krachten geschonken heeft.

Omdat deze God op middellijke wijze werkt, past mij hier ook dank aan mensen die voor deze studie veel betekend hebben. Allereerst mijn promotor, prof. dr. F. van der Pol. Hij heeft mij ingewijd in de fascinerende wereld van de (oude) kerkgeschiedenis en mij tot nu toe ook begeleid. Ik ben hem daar dankbaar voor, en acht het geen toeval dat de keuze van het onderwerp voor deze studie zijn wortels heeft in het werk dat ik ooit als zijn assistent verricht heb.

Vervolgens wil ik een woord van dank spreken in de richting van de kerken die ik tot nu toe heb mogen dienen: de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Lemele-Lemelerveld, en te Kornhorn en Marum. Hun kerkenraden hebben mij nooit in het studeren belemmerd en me zelfs de mogelijkheid gegeven periodes van studieverlof geheel of gedeeltelijk aan deze studie te wijden.

Dank geldt ook drs. T. Bosma te Simpelveld. Onze wekelijkse telefoongesprekken over (onder meer) de kerkgeschiedenis waren steeds weer een bron van nieuwe ideeën, gedachten en wegen. Op een wat andere manier ben ik ook dank verschuldigd aan mijn vrouw Aly. Het project dat met dit proefschrift wordt afgerond, is gedurende heel ons huwelijk tot nu toe met ons meegereisd en ik besef terdege dat er ook vrije tijd in gestoken is die we samen op een andere manier hadden kunnen besteden. En daarom wil ik haar hier publiekelijk bedanken voor haar steun en begrip.

Inhoudsopgave

Woord vooraf.....	v
Afkortingen.....	xi
1. Inleiding	1
2. Verkenning.....	6
2.1. Achtergrond.....	6
2.1.1. Heiligenverering in de Middeleeuwen.....	6
2.1.1.1. <i>Kerkelijke aspecten</i>	7
2.1.1.2. <i>Theologische aspecten</i>	9
2.1.1.3. <i>Volkse aspecten</i>	16
2.1.2. Kritiek op de heiligenverering.....	17
2.1.2.1. <i>Erasmus</i>	17
2.1.2.2. <i>Luther en Melanchthon</i>	19
2.1.2.3. <i>Bucer, Zwingli en Calvijn</i>	22
2.1.2.4. <i>Gevolgen</i>	27
2.1.3. Reformatie, heiligenverering en inquisitie in de Nederlanden	28
2.1.3.1. <i>Reformatie in de Nederlanden</i>	28
2.1.3.2. <i>Heiligenverering en inquisitie in de Nederlanden</i>	35
2.1.4. Bont palet	51
2.2. Bronnen.....	52
2.2.1. Het ‘martelaarsboek’ van Adriaan van Haemstede	52
2.2.2. <i>De Rvardi Tappart apotheosis</i>	56
2.2.3. <i>De Historia Tragica</i> van Paullus Merula.....	58
2.2.4. Onderlinge verhouding en conclusie	61
3. Vaststelling.....	63
3.1. Stand van het onderzoek.....	63

3.2. Heiligenverering in Brielle	64
3.2.1. Kerken en altaren	65
3.2.2. Kloosters	65
3.2.3. Gasthuizen	67
3.2.4. Daadwerkelijke verering	67
3.3. Engels ontwikkeling tot 1552	68
3.3.1. Geboorte en opleiding (1487–1510)	68
3.3.1.1. <i>Afkomst en jeugd in Brielle</i>	68
3.3.1.2. <i>Studie in een veranderend klimaat</i>	69
3.3.1.3. <i>Studie in Leuven</i>	71
3.3.1.4. <i>Studie in Parijs</i>	73
3.3.2. Brielse periode (1510–1530?)	75
3.3.2.1. <i>Terugkeer, wijding en eerste mis</i>	76
3.3.2.2. <i>Ambten</i>	77
3.3.2.3. <i>Rumoer in het gasthuis</i>	80
3.3.3. Pastoor in Heenvliet (1530?–1552)	81
3.3.3.1. <i>Benoeming</i>	81
3.3.3.2. <i>Eerste onderzoek (1533)</i>	84
3.3.3.3. <i>IJver, behoedzaamheid en invloed</i>	88
3.3.3.4. <i>Het Interim en de Formula Reformationis van 1548</i>	89
3.3.3.5. <i>Engels testament</i>	92
3.4. Terugblik en conclusie	93
4. Verdediging	97
4.1. Stand van het onderzoek	97
4.2. Engel aangeklaagd (1549–1553)	98
4.2.1. Wisseling van de wacht (1549–1552)	98
4.2.2. Onderzoek Christiaan de Weerdt (1552)	99
4.2.3. Sonnius in Heenvliet (1553)	101
4.2.3.1. <i>De artikelen van Dirck Wolff</i>	101
4.2.3.2. <i>De artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het Interim</i>	103
4.2.3.3. <i>De artikelen op grond van Engels preken: invloed vanuit Regensburg?</i>	104
4.2.3.4. <i>De artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het boek van Vervetius</i>	108
4.2.3.5. <i>De artikelen op grond van Engels aantekeningen tussen de regels van het Interim</i>	110
4.2.3.6. <i>De artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het boek van Guillardus – Engels beantwoording</i>	112
4.2.4. Franciscus Sonnius (1506–1576)	112
4.2.5. Vervoer naar 's-Gravenhage (1553)	115
4.3. Inquisitie in 's-Gravenhage (1553–1554)	117
4.3.1. Ruard Tapper van Enkhuizen (1487–1559)	117

4.3.2. Engels geloofsbelijdenis (1553)	120
4.3.3. Dispuut over de heiligenverering (1553).....	122
4.3.4. Nogmaals de heiligenverering (1553)	125
4.3.5. Sonnius' formuleringen (1553)	126
4.3.6. Vertragingen en traktaten (1553).....	127
4.3.6.1. <i>Over de verering en aanroeping van de heiligen</i>	129
4.3.6.2. <i>Over de verering van en de eerbied voor de heiligen</i>	133
4.3.6.3. <i>Vertragingen</i>	137
4.3.7. Nicolaas van Nieuwland en Herman van Lethmate.....	140
4.3.8. Opnieuw vertragingen	143
4.3.9. Engels zaak aan Tapper overgedragen (1554).....	145
4.3.10. Johannes Sartorius en Hermann Stein	146
4.3.11. Protestatie en nieuwe artikelen (1554)	148
4.3.12. Oude ketters.....	149
4.3.13. Opnieuw artikelen en een brief (1554)	154
4.3.14. Voorbereiding op het proces (1554).....	156
4.4. Het eerste proces en de nasleep (1554–1555).....	156
4.4.1. Paullus en de bronnen.....	156
4.4.2. Paullus ter discussie.....	162
4.4.3. Evaluatie.....	166
4.4.4. Engel in Delft (1554–1555).....	169
4.5. Nieuwe inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden (1555–1557).....	170
4.5.1. Engel naar Leuven (1555)	170
4.5.2. Nieuwe inquisitie (1555–1556)	171
4.5.3. De 'kwestie Cornelius' (1556)	174
4.5.4. Vertrek uit Leuven (1556).....	176
4.5.5. Ludovicus Blosius (1506–1566).....	177
4.5.6. Twistgesprekken en de overkomst van Sint Etton (1556–1557)	180
4.5.7. Engels levenseinde in Mons (1557).....	184
4.5.7.1. <i>Mons (Henegouwen)</i>	185
4.5.7.2. <i>Tweede proces</i>	186
4.5.7.3. <i>Inquisiteurs</i>	187
4.5.7.4. <i>Terechtstelling</i>	187
4.6. Terugblik en conclusie	190
4.6.1. Beeld van de tegen Engel gevoerde inquisitie	190
4.6.2. Aanpassing	190
4.6.2.1. <i>Engels tegenstanders: methode en visie</i>	190
4.6.2.2. <i>Engels uitlatingen</i>	192
4.6.2.2.1. <i>Engels visie vóór de inquisitie</i>	192
4.6.2.2.2. <i>Eerste fase: inquisitie in Heenvliet</i>	193
4.6.2.2.3. <i>Tweede fase: inquisitie in 's-Gravenhage (1)</i>	194
4.6.2.2.4. <i>Derde fase: inquisitie in 's-Gravenhage (2)</i>	195
4.6.2.2.5. <i>Vierde fase: inquisitie in 's-Gravenhage (3) en eerste proces</i>	196

4.6.2.2.6. <i>Vijfde fase: inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden</i>	196
4.6.2.3. <i>Conclusie</i>	197
4.6.3. <i>Invloed</i>	197
5. Conclusies en slotbeschouwing	199
5.1. Vaststelling	199
5.1.1. Inhoud en bronnen van Engels visie op de heiligenverering.....	199
5.1.2. Vooruitgang	200
5.2. Verdediging	201
5.2.1. Verloop en invloed van het proces.....	201
5.2.2. Vooruitgang	202
5.3. Nogmaals: een bont palet.....	203
5.3.1. Engels plaats	203
5.3.2. Engel en Veluanus	204
5.3.3. Eigen en zelfstandige plaats	205
5.4. Eindconclusie en afronding	205
Bijlagen	207
Bijlage 1: Engels geloofsbelijdenis.....	207
Bijlage 2.1: Eerste proces (1).....	211
Bijlage 2.2: Eerste proces (2).....	212
Bijlage 2.3: Eerste proces (3).....	213
Bijlage 2.4: Eerste proces (4).....	215
Bijlage 3: Engels invloed in Brielle	215
Summary	217
Literatuur	221
Onuitgegeven bronnen.....	221
Gedrukte bronnen	222
Secundaire literatuur	225
Curriculum vitae	230
Register van persoons- en plaatsnamen	231

Afkortingen

ActaSS	Acta Sanctorum. Uitgegeven door J. Bolland & G. Henschen (Antwerpen: Joannes Mevrsius 1643–).
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck 1977–1983).
AGU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (Utrecht: Van Rossum 1875–1957).
ANKG	Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis. Onder redactie van J.G.R. Acquoy e.a. ('s-Gravenhage: Nijhoff 1885–1899).
ASD	Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata (Amsterdam: North-Holland Publishing Company 1969–).
ASSB	Acta sanctorum Belgii selecta. Uitgegeven door J.H. Ghesquière (Bruxelles: typis Matthaei Lemaire 1783–1794).
BBKL	Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon. Uitgegeven door F.W. Bautz (Hamm: Traugott Bautz 1970–).
BenM	Benediktinische Monatschrift zur Pflege religiösen und geistigen Lebens (Beuron: Erzabtei Beuron 1919–1958).
BGBHa	Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem (Haarlem: Van den Heuvel 1872–1933).
BKNOB	Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (Leiden: Brill 1965–1973).
BLGNP	Biografisch Lexikon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Onder redactie van D. Nauta (Kampen: Kok: 1978–2006).
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (Utrecht: Nederlands Historisch Genootschap 1969–).
BN	Biographie Nationale (Bruxelles: Thiry-van Buggenhoudt 1866–1944).
BosB	Bossche Bijdragen: bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch (St. Michielsgestel 1917–1971).
BRN	Bibliotheca reformatoria Neerlandica: geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden. Opnieuw uitgegeven en van inleidingen en aantekeningen voorzien door S. Cramer & F. Pijper ('s-Gravenhage: Nijhoff 1903–1914).
BVGO	Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde. Verzameld en uitgegeven door I.A. Nijhoff (Arnhem: Nijhoff 1837–1944).
BWN	Biographisch Woordenboek der Nederlanden. Uitgegeven door A.J. van der Aa e.a. (Haarlem: Van Brederode 1852–1878).
CCL	Corpus Christianorum series Latina (Turnhout: Brepols 1953–).
CDI	Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae: verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden. Uitgegeven door P. Fredericq ('s-Gravenhage: Nijhoff 1889–1906).

- CIC(L) Corpus iuris canonici. Uitgegeven door A.L. Richter & E.A. Friedberg (Leipzig: Tauchnitz 1879–1881).
- CO Joannis Calvini Opera selecta. Uitgegeven door P. Barth, G. Niesel, D. Scheuner (München: Chr. Kaiser 1926–1952).
- CR Corpus Reformatorum. Uitgegeven door K.G. Bretschneider (Halle: Schwetschke 1834–).
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Wittenberg: Hoelder-Pichler-Tempsky 1866–).
- CT Concilium Tridentinum Diariorum, actorum, epistularum, tractatum nova collectio (Freiburg im Breisgau: Herder 1901–).
- DHGE Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. Uitgegeven door A. Baudrillart e.a. (Paris: Letouzey et Ané 1912–).
- DS H. Denzinger & A. Schönmetzer (ed.), Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum (Freiburg im Breisgau: Herder 1965).
- DThC Dictionnaire de théologie catholique, contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique: leurs preuves et leur histoire. Onder redactie van A. Vacant e.a. (Paris: Letouzey et Ané 1899–1972).
- HaarLB Haarlemsche Bijdragen: bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem (Haarlem: Coebergh 1933–1958).
- Kath(L) De katholiek: godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift ('s-Gravenhage: Langenhuysen 1842–1924).
- KHAr Kerkhistorisch Archief. Verzameld door N.C. Kist & W. Moll (Amsterdam: P.N. van Kampen 1857–1866).
- LMA Lexikon des Mittelalters. Uitgegeven door R. Auty e.a. (München: Artemis-Verlag 1980–1999).
- LThK Lexikon für Theologie und Kirche. Uitgegeven door M. Buchberger (Freiburg im Breisgau: Herder 1957–1968).
- LuJ Luther-Jahrbuch: Jahrbuch der Luther-Gesellschaft. Uitgegeven door D. Jordan (Leipzig 1920–).
- MNAW Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1938–).
- NAKG Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis. Uitgegeven door H.C. Rogge e.a. ('s-Gravenhage: Nijhoff 1900–2006).
- NTT Nederlands theologisch tijdschrift. Onder redactie van J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (Wageningen: Veenman 1946–).
- OER The Oxford Encyclopedia of the Reformation. Uitgegeven door H.J. Hillerbrand (New York: Oxford University Press 1996).
- PG Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis. Series graeca. Uitgegeven door J.P. Migne (Paris: Garnier 1857–).
- PL Patrologiae cursus completus sive bibliotheca universalis. Series latina. Uitgegeven door J.P. Migne (Paris: Siroune 1844–1890).
- Paullus P. Merula, Fidelis et svccincta rerum adversvs Angelvm Mervlam tragice ante XLVII. annos, qvadiennivm, et qvod excvrrit, ab inqvistoribvs gestarvm commemoratio (Leiden: Lowijs Elzevier 1604).
- RHE Revue d'histoire ecclésiastique. Uitgegeven door A. Cauchie e.a. (Louvain: Université Catholique de Louvain 1900–).
- TRE Theologische Realenzyklopädie. Uitgegeven door G. Krause e.a. (Berlin: De Gruyter 1977–2007).
- WA D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe (Weimar: Böhlau 1883–).
- Willem G. Merula, Kort ende getrou verhael van alle 't gene den tijdt van vier iaeren ende meer, bitterlick deur de ketter-meesters gehandelt is tegen Angelvm Mervlam (Leiden: J.C. van Dorp 1604).

1. Inleiding

Op 26 juli 1557 zijn de inwoners van Mons in Henegouwen getuige van een merkwaardig schouwspel. Om een uur of tien in de morgen loopt een oude man door hun straten, leunend op een stok. Aan alles is te zien dat hij is verzwakt, maar zijn ogen zijn ongebroken. Voor de franciscaner monnik, die hem vergezelt en vermaant zijn vertrouwen te stellen op Maria en de andere heiligen, heeft hij weinig oog. Her en der spreekt hij omstanders aan, getuigt hij van de hoop die in hem is en vermaant hij hen hun vertrouwen alleen op Christus te stellen. Uiteindelijk komt de man bij de brandstapel aan en neemt het gebeuren van de terechtstelling een aanvang.

De man om wie het hier gaat, is Angelus Merula. Of, zoals hij zichzelf stevast noemt: Engel Willemszoon. Hij leefde van 1487 tot 1557 en werkte als priester in Brielle en Heenvliet. Vanwege ‘kettters’ gedachtegoed is naar hem een onderzoek ingesteld door de inquisitie, dat verscheidene jaren heeft geduurd. In 1554 heeft hij tijdens een eerste proces herroepen, maar naar eigen zeggen is hij daarbij misleid. Na een aantal jaren van gevangenschap in de Zuidelijke Nederlanden is hij uiteindelijk tijdens een tweede proces als ‘relaps’ veroordeeld tot de brandstapel.

Het onderzoek dat tot op heden naar Engel verricht is, valt in twee categorieën in te delen: onderzoek naar zijn leven en onderzoek naar zijn leer. Wat de biografische literatuur betreft, moet allereerst een drietal levensbeschrijvingen uit de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw genoemd worden. Het is A.C. van Haemstede geweest, die in zijn martelaarsboek uit 1559 Engels leven en sterven als eerste beschreven heeft, op de voet gevolgd door de schrijver van de *Rvardi Tappart apotheosis* uit hetzelfde jaar. In 1604 verscheen een uitvoeriger beschrijving van de hand van Engels achterneef Paullus Merula. Daarnaast verscheen in 1851 een werk van de kerkhistoricus Willem Moll, dat grotendeels gebaseerd is op het werk van Paullus Merula en tevens de laatste uitvoerige studie over Engels leven vormt.¹

Deze oogst doet Serge ter Braake in 2007 als volgt zijn nood klagen:

Het meest moderne werk dat geheel over Angelus Merula handelt, dateert uit 1851 van W. Moll, dat echter weinig toegevoegde waarde heeft omdat het voor een groot deel gebaseerd is op de twee genoemde

¹ HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*; VERUS, *Apotheosis*; PAULLUS en MOLL, *Angelus Merula*. Een heruitgave van het pamflet van VERUS is te vinden in PIJPER, *Polemische geschriften*, 577–636; in 1572 verscheen een Nederlandse vertaling (*De hemelvaart*). Van het werk van PAULLUS MERULA verscheen eveneens een Nederlandse vertaling, van de hand van zijn zoon (WILLEM).

beschrijvingen (te weten *De hemelvaart* en het werk van Paullus Merula), zonder enige vorm van bronnenkritiek. [...] De auteurs na Moll voegden weinig toe, hebben nooit gepoogd een meer uitgebalanceerd beeld te geven en beriepen zich vooral op zijn autoriteit.²

Wat is het recht van deze klacht en is het waar dat de auteurs na Moll maar ‘weinig’ hebben toegevoegd? Veel hangt daarbij af van de auteurs die op dit punt geraadpleegd zijn en worden. Ter Braake noemt als voorbeelden een uitgave van door I.M.J. Hoog teruggevonden en deels uitgegeven stukken die een rol hebben gespeeld in het eerste proces dat in 1554 tegen Engel gevoerd is, alsmede aantekeningen die H. de Jager op basis van archiefmateriaal uit het stadsarchief van Brielle gepubliceerd heeft bij de studie van Moll.³ Ofschoon deze publicaties in biografisch opzicht inderdaad weinig nieuws opleveren, is er door andere literatuur na Moll tal van bronnenmateriaal aangedragen dat de kennis van Engels levensgang wel degelijk vergroot heeft. Te denken valt daarbij onder meer aan een artikel van A. De Bussy, waarin behalve op het verslag van het eerste onderzoek dat in 1533 naar Engel is ingesteld, ook gewezen wordt op de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken in Utrecht, die belangrijke informatie verschaffen over de door Engel beklede functies. En daarnaast valt ook de studie van G. ’t Hart nog te noemen, die zicht geeft op het bronnenmateriaal in de archieven in Heenvliet en daarnaast belangrijk bronnenmateriaal afdruckt dat afkomstig is uit het Rijksarchief in Brussel.⁴ In recente overzichtsartikelen zijn deze gegevens ook verwerkt.⁵

Wat de literatuur over Engels leer betreft, moet allereerst de hierboven al genoemde uitgave van Hoog genoemd worden. Aan het einde van de negentiende eeuw vond deze in een Utrechts archief een deel van de ook door Paullus Merula gebruikte familiepapieren terug, en in 1897 gaf hij een groot deel daarvan ook uit. Deze uitgave verschaft een nauwkeuriger beeld van de gedachtewisseling die in de aanloop naar het eerste proces heeft plaatsgevonden tussen Engel en zijn inquisiteurs, en is door Jan Weernekers gebruikt om Engels gedachtegoed te beschrijven en te onderzoeken op invloeden vanuit de Reformatie.⁶

Het vernieuwende van de studie van Weernekers voor het Merula-onderzoek is geweest, dat hij als eerste en tot nu toe enige het door Hoog uitgegeven materiaal heeft gebruikt om in de context van de tijd waarin Engel leefde een beeld te schetsen van Engels leer. Tegelijk is het door hem geschetste beeld te typeren als niet meer dan een ‘ruwe schets op hoofdlijnen’. Dit heeft een aantal oorzaken. Om te beginnen heeft Weer-

2 TER BRAAKE, *Met Recht*, 230 noot 41.

3 HOOG, *Verantwoording*; DE JAGER, ‘Aantekeningen’.

4 DE BUSSY, ‘De eerste informatie’; ’T HART, *Historische beschrijving*. Voor het bronnenmateriaal uit Brussel betuigt ’T HART dank aan de heer Gaston Davenne, die tijdens zijn studie zelf ook een verhandeling aan Engel heeft gewijd. Navraag bij de universiteit van Luik wees uit, dat zij niet meer beschikt over deze verhandeling en Davenne zelf deze zich niet meer herinnert. Wel ontving ik de notulen van de zittingen van het seminarie waarin het werk besproken is en het in hoofdlijn ook weergegeven wordt.

5 Vergelijk voor de nieuwste biografische overzichtsliteratuur met name FLINTERMAN, ‘Merula’, het grotendeels daarop gebaseerde DUKE, ‘Merula’ en KROLZIK, ‘Merula’. Ook VERLEUN, *Angelus Merula* biedt een levensbeschrijving, maar heeft onder meer blijkens een opmerking over Engels door HOOG uitgegeven geloofsbelijdenis (‘Jammer dat dit geschrift niet meer beschikbaar is, blz. 38), het door HOOG uitgegeven bronnenmateriaal niet verwerkt. TER BRAAKE, *Met recht*, 227–233 beperkt zich tot een weergave van *De hemelvaart* en PAULLUS, en beperkt zich daarbij ook nog tot de rol die de ambtenaren van het Hof van Holland gespeeld hebben.

6 WEERNEKERS, *De theologie*.

nekers zich, niet formeel maar wel materieel, in zijn beschrijving van Engels leer tot op grote hoogte beperkt tot het door Hoog uitgegeven materiaal uit 1553. Dit heeft tot gevolg, dat er in zijn studie maar weinig aandacht is voor de ontwikkeling in Engels denken. Daar komt nog bij, dat hij als gevolg van zijn probleemstelling Engels visie met name confronteert en vergelijkt met de visies van de grote reformatoren uit het buitenland. Dit heeft zijn waarde, maar kent ook een belangrijk nadeel. W.F. Dankbaar brengt dit in zijn bespreking van Weernekers proefschrift als volgt onder woorden:

Weernekers heeft nu, veelal met behulp van moderne auteurs over de theologie der hervormers, gezocht naar parallellen tussen opvattingen van de laatsten en die van Merula. Hij is er inderdaad in geslaagd talrijke overeenkomsten aan te wijzen, maar daar staan telkens verschillen tegenover. Ontlening was zelden bewijsbaar, soms waarschijnlijk, meestal onzeker. De schr. moest dan ook dikwijls genoegen nemen met vermoedens.⁷

Overzien we het voorgaande, dan valt op dat in het Merula-onderzoek tot op heden de beschrijving van Engels leer en leven tot op grote hoogte gescheiden circuits zijn gebleven. In de studie van Weernekers ontbreekt een biografische schets waarin ook het na Moll teruggevonden bronnenmateriaal is verwerkt, en bovendien plaatst hij Engels gedachtegoed wel in de bredere context van zijn tijd maar niet in de smallere context van zijn eigen leven. De meest logische stap die in het onderzoek na Weernekers gezet kan worden, is dan ook het verbinden van Engels leer en leven en de tekening van de ontwikkeling in Engels denken in de context van zijn eigen levensgang. Deze studie beoogt deze stap te zetten.

De doelstelling van dit onderzoek is een beschrijving te geven van wortels, vaststelling en verdediging van Engels ‘ketterij’ inzake het voor hem aangelegen punt van de heiligenverering. De vraagstelling is daarbij tweeledig. De eerste vraag waarop een antwoord gezocht zal worden, is hoe Engel zijn visie op het genoemde punt van de heiligenverering ontwikkeld heeft, en of er in zijn levensgang tot aan het begin van het naar hem ingestelde onderzoek in 1552 ook bronnen zijn aan te wijzen waaruit hij daarbij geput heeft. De tweede vraag waaraan aandacht geschonken zal worden, is hoe het naar hem ingestelde onderzoek precies is verlopen, en of dat hem aantoonbaar ook nog reden heeft gegeven zijn visie op de heiligenverering bij te stellen.

Methodisch is er gekozen voor de zogenaamde ‘antiquarische methode’. Met behulp van het beschikbare bronnenmateriaal zal gepoogd worden een zo nauwkeurig mogelijk beeld te schetsen van de vaststelling en verdediging van Engels ‘ketterij’ op het punt van de heiligenverering, om op grond daarvan mogelijke wortels daarvan op het spoor te komen. Deze keuze is gemaakt in de overtuiging dat deze methode het best past bij de gekozen doel- en vraagstelling, maar tegelijk in het besef dat een andere benadering ook mogelijk was geweest en wellicht tot andere uitkomsten geleid zou hebben. Verder is het nadrukkelijk niet de bedoeling om een complete biografie van Engel te bieden. De beschrijving van zijn leven staat in dienst van en wordt toegespitst op de beschrijving van zijn visie. Om die reden zullen met name zijn niet-theologische werkzaamheden buiten beeld blijven.⁸

⁷ DANKBAAR, Bespreking van *‘De theologie van Angelus Merula’*, 346–347.

⁸ MOLL, *Angelus Merula*, 15–18, maakt in het kader van Engels niet-theologische werkzaamheden melding van een reis naar Leuven in opdracht van de aartsbisschop van Utrecht, terwijl KLOK, *Brielle*, 39 melding maakt van de adviserende rol die hij in opdracht van het stadsbestuur gespeeld heeft in een proces tegen

Concreet betekent dit alles, dat de opzet van deze studie als volgt zal zijn. Het tweede hoofdstuk ('Verkenning') draagt een inleidend karakter. Achtereenvolgens wordt een beeld geschetst van de heiligenverering in de Middeleeuwen, de kritiek die daarop kwam ten tijde van de Reformatie, en de ontwikkelingen die deze kritiek in de Nederlanden tot gevolg heeft gehad. Ten slotte wordt nog ingegaan op de waarde en onderlinge verhouding van de hierboven al genoemde contemporaine levensbeschrijvingen. Dit is noodzakelijk om later in de studie gefundeerde keuzes te kunnen maken op de wezenlijke punten waarop deze bronnen elkaar tegenspreken.⁹

Het derde hoofdstuk ('Vaststelling') richt zich op de eerste onderzoeksvraag: hoe heeft Engel zijn visie op het punt van de heiligenverering ontwikkeld, en zijn er in zijn levensgang tot aan het begin van het naar hem ingestelde onderzoek in 1552 ook bronnen aan te wijzen waaruit hij daarbij geput heeft? Getracht wordt een beeld te schetsen van Engels leven tot op dat moment, op basis van de drie genoemde contemporaine levensbeschrijvingen, de studie van Moll, het bronnenmateriaal dat na de deze studie in de literatuur is aangedragen en tot op heden onuitgegeven bronnen.

Het vierde hoofdstuk ('Verdediging') richt zich op de tweede onderzoeksvraag: hoe is het naar Engel ingestelde onderzoek precies verlopen, en heeft hem dat aantoonbaar ook nog reden gegeven zijn visie op de heiligenverering bij te stellen? Getracht wordt een beeld te schetsen van het naar Engel ingestelde onderzoek, zijn inquisiteurs en de gedachtewisselingen die zich in het kader van het onderzoek hebben voorgedaan. Ook hier is naast het al genoemde bronnenmateriaal gebruikgemaakt van tot op heden niet uitgegeven bronnen. Zo wordt voor het eerst in het kader van het Merula-onderzoek gebruik gemaakt van het werk *De Instavranda* van Hermannus Laetmatius, één van Engels inquisiteurs. Daarnaast bieden nog niet eerder in dit verband geraadpleegde bronnen uit de archieven de universiteit te Leuven een helderder beeld van de periode na het eerste proces uit 1554.

In het vijfde hoofdstuk ('Conclusies en slotbeschouwing') wordt uiteengezet welk antwoord de studie biedt op de beide onderzoeksvragen, en aan de hand daarvan geschetst hoe en op welke punten deze het Merula-onderzoek verder hebben gebracht. Tevens zal worden aangegeven, welke plek Engel inneemt in het geheel van de (Nederlandse) Reformatie en hoe hij zich verhoudt tot andere vertegenwoordigers daarvan.

Ter afsluiting van deze inleiding maak ik nog enkele opmerkingen van meer praktische aard. De meeste citaten in deze studie zijn onvertaald gelaten, maar een uitzondering is gemaakt voor de Latijnse en Griekse. Omwille van de leesbaarheid is daarbij in de lopende tekst een Nederlandse vertaling opgenomen, terwijl het citaat zelf een plek in de noten heeft gekregen. Een lijst van gebruikte afkortingen is in de studie opgenomen; voor de verwijzing naar bijbelplaatsen is gebruik gemaakt van de afkortingenlijst die te

Dordrecht over het stapelrecht. Verder valt nog te denken aan zijn activiteiten als notaris, zoals het 'Clercxboek' van Heenvliet daarvan getuigt (vergelijk Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg (SV-PR), toegang 74 (Huisarchief der vrijheren van Heenvliet), nummer 120 (Clercxboek 1539 December 5. – 1551 December 5).

9 Aan het einde van de negentiende eeuw verschijnen er verschillende artikelen waarin juist dit thema, en met name de betrouwbaarheid van het werk van PAULLUS MERULA wordt bediscussieerd: BLOK, 'De geloofwaardigheid'; FRUIN, 'Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland'; HENSEN, 'Aanteekeningen' en KAN, 'Paullus Merula'. Ook kan in dit verband nog DE JAGER, 'Aanteekeningen' genoemd worden.

vinden is in *Biblia Stuttgartensia*, eds. K. ELLIGER & W. RUDOLPH (Stuttgart: Bibelgesellschaft 1990).¹⁰

¹⁰ Krachtens deze lijst worden de achtereenvolgende bijbelboeken op de volgende manier afgekort: Gn Ex Lv Nu Dt Jos Jdc 1S 2S 1R 2R Jes Jer Ez Hos Jo Am Ob Jon Mi Na Hab Zeph Hag Sach Mal Ps Hi Prv Ru Cant Qoh Thr Est Da Esr Neh 1 Ch 2Ch Mt Mc Lc J Act Rm 1Ko 2Ko G E Ph Kol 1Th 2Th 1T 2T Tt Phm Hbr Jc 1P 2P 1J 2J 3J Jd Apc.

2. Verkenning

In dit hoofdstuk verkennen we de tijd en wereld waarin Engel geleefd heeft, alsmede de belangrijkste contemporaine bronnen waarop de beschrijving van zijn leven is gebaseerd. Het eerste is van belang om zijn doen en laten op het punt van de heiligenverering te kunnen begrijpen en duiden, het tweede omdat genoemde bronnen elkaar op cruciale punten tegenspreken en om die reden de vraag naar de individuele waarde en betrouwbaarheid van elk van die bronnen, alsmede de vraag naar hun onderlinge verhouding en eventuele afhankelijkheid, actueel wordt. Aan beide onderdelen wordt een paragraaf gewijd.

2.1. Achtergrond

De ontwikkelingen die zich in de tijd van de Reformatie op het punt van de heiligenverering hebben voorgedaan en ook Engels plaats daarin, zijn niet goed te begrijpen zonder eerst kennis te hebben genomen van hoe er in de Middeleeuwen tegen de heiligenverering is aangekeken en hoe daar later mee is omgegaan en op gereageerd. Beide worden in deze paragraaf belicht (2.1.1. en 2.1.2.), waarna aansluitend ook de ontwikkelingen nog beschreven zullen worden die in de Nederlanden het gevolg zijn geweest van de reformatorische kritiek op de middeleeuwse heiligenverering (2.1.3.). Afsluitend worden er enkele conclusies getrokken en vragen gesteld (2.1.4.).

2.1.1. Heiligenverering in de Middeleeuwen

Met een lang citaat uit het werk van Georges Duby schildert Arnold Angenendt in zijn boek *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* de wereld vol bedreiging waarin de middeleeuwer rond de millenniumwisseling leefde. Een wereld waarin hij zich wel verloren moest voelen en bedreigd door de natuur en de daar heersende duivelse machten.¹ Wat hij nodig had waren schuilplaatsen, en het is in dit kader dat we ook de heiligenverering een plek kunnen geven.

¹ ANGENENDT, *Geschichte*, 203–204.

Grondgedachte van de middeleeuwse heiligenverering is geweest dat de heilige met zijn verdiensten als voorbidder bij God borg staat en zo een echte schutspatroon is, met hulp voor tijd én eeuwigheid.² In deze paragraaf worden achtereenvolgens kerkelijke (2.1.1.1.), theologische (2.1.1.2.) en volkse (2.1.1.3.) aspecten van deze heiligenverering belicht.

2.1.1.1. Kerkelijke aspecten

Al in 787 heeft de kerk op het tweede concilie van Nicea een even subtiel als voor de kerkelijke heiligenverering belangrijk onderscheid gemaakt. Gesteld werd toen dat

net zoals de vorm van het kostbare en levengevende kruis, ook de eerbiedwaardige en heilige beelden voor ogen gesteld moeten worden [...]: zowel het beeld van onze Heer, God en Heiland Jezus Christus, als van onze onbevleete vrouwe, de heilige Godsmoeder, de eerbiedwaardige engelen, en alle heilige en vrome mannen.³

Grond voor deze uitspraak was de overweging

dat zo vaak ze middels een afbeeldende voorstelling gezien worden, zij die ze beschouwen vurig worden opgewekt tot herinnering aan en verlangen naar de prototypes ervan, en tot het hen omhelzen en eerbiedig vereren, maar niet tot de volgens ons geloof ware aanbidding, die alleen de goddelijke natuur toekomt.⁴

Oftewel: al in 787 werd er door de kerk een onderscheid gemaakt tussen aanbidding (λατρεία), die alleen God toekomt, en verering (προσκυνησις), die ook heiligen bewezen mag worden.

Na verloop van tijd is de kerk naast deze dogmatische duidelijkheid over de aard van de heiligenverering ook kerkrechtelijke duidelijkheid over de omvang van de heiligenverering gaan geven. Gedwongen door het steeds uitdijend aantal heiligen dat vereerd werd, ontwikkelde zich langzamerhand een systeem van kerkelijke heiligverklaring. Aan het begin van deze ontwikkeling stond het *Concilium Africanum* dat in 401 in Carthago werd gehouden en bepaalde dat de namen van gefingeerde martelaren en de nagedachtenis van lieden wier heiligheid niet vaststond, niet geëerd mochten worden. Vele eeuwen is deze bepaling herhaald, om uiteindelijk terecht te komen in de in 789 opgestelde ‘Algemene Vermaning’ van Karel de Grote, bestemd voor de geestelijkheid in zijn rijk.⁵ In

2 ANGENDT, *Heilige*, 106; vergelijk ook WEGMAN, *Riten*, 217: ‘De heiligenverering was hét middel om de angst voor het kwaad en de Kwade te overwinnen. Vele gelovigen leefden namelijk onder het noodlot van onweerstaanbare, bovennatuurlijke boze krachten, die alleen door de heiligen, de Moeder Gods als eerste, konden worden beteugeld. [...] De heiligen, zo was de overtuiging, waren de helpers in de nood van iedere dag. Zij waren machtige middelaars bij God en werden daarom in ere gehouden. Zij konden vergeving van zonden verkrijgen en wonderen uitwerken ten bate van de mensen’ en BIERITZ, *Het kerkelijk jaar*, 226: ‘In de middeleeuwen veranderden overigens het beeld en de functie van de heiligen: de gedachte van navolging ging steeds verder schuil achter de gedachte van de aanroeping, en de voorsprekers bij God werden gespecialiseerde helpers – die verantwoordelijk waren voor afzonderlijke standen, beroepsgroepen, landen, plaatsen, bepaalde gelegenheden en problemen.’

3 ‘παραπλησιως τω τυπω του τιμιου και ζωοποιου σταυρου ανατιθεσθαι τας σεπτας και αγιας εικονας [...] της τε του κυριου και Θεου και σωτηρος ημων Ιησου Χριστου εικονος, και της αχραντου δεσποινης ημων της αγιας Θεοτοκου, τιμιων τε αγγελων, και παντων αγιων και οσιων ανδρων’ (DS, 600).

4 ‘Οσο γαρ συνεχως δι’ εικονικης ανατυπωσεως ορωνται, τοσουτον και οι ταυτας θεωμενοι διανιστανται προς την των πρωτοτυπων μνημην τε και επιποθησιν, και ταυταις ασπασμον και τιμητικην προσκυνησιν απονουμειν, ου μην την κατα πιστιν ημων αληθινην λατρειαν, η πρεπει μονη τη θεια φυσει’ (DS, 601).

5 BREDERO, *Christenheid*, 164.

aansluiting eraan bepaalde het concilie van Frankfurt in 794 dat slechts zij die op grond van hun martelaarschap of verdienstelijke levenswandel waren uitverkoren in de kerken mochten worden vereerd.⁶

Een volgende stap werd gezet toen Karel in het *capitulare* van Thionville (805–806) bepaalde dat heiligen over wie geen gezaghebbende verklaring voorhanden was, niet zonder *bisschoppelijke* goedkeuring vereerd mochten worden, en hij als aanvulling daarop tijdens het concilie te Mainz (813) het overbrengen van de lichamen van heiligen naar een andere plaats liet verbieden als er geen voorafgaand overleg had plaatsgevonden met de vorst of de bisschop en de synode geen toestemming had gegeven.⁷ In de tiende en elfde eeuw is deze bisschoppelijke canonisatie steeds meer een ingeburgerde procedure geworden.

De ontwikkeling van de kerkelijke heiligverklaring werd afgesloten met de ‘Zentralisierung der Kanonisationsgewalt in den Händen des Papstes’.⁸ De eerste pauselijke bewilliging in liturgische verering dateerde al van 993,⁹ maar betekende nog geen breuk met de tot dan toe gangbare praktijk van de bisschoppelijke heiligverklaring;¹⁰ formeel werd de beslissing ook genomen door een synode onder leiding van de paus. Daar begon verandering in te komen toen de paus in 1146 voor het eerst geen genoegen meer nam met de door de bisschop op de synode voorgelezen *vita*, maar bredere informatie over de te canoniseren heilige wenste.¹¹ Einde van deze ontwikkeling was dat in de loop van de dertiende eeuw een pauselijke commissie voor de heiligverklaring onderzoek ging verrichten, en Rome ook bepaalde welk misformulier gevolgd moest worden bij het liturgisch feest van de nieuwe heilige.

Maar meer nog dan in de kerkelijke regelgeving hebben de heiligen en hun verering een plaats ingenomen in het kerkelijk leven van de Middeleeuwen. Geen altaar dat niet op naam van één of meer heiligen was gewijd, en geen kerk die niet één of (veel) meer van die altaren bezat. En ook in de liturgie van die dagen kwam men de heiligen en hun verering tegen, met name op de vele heiligendagen.¹² Een diocesane synode onder leiding van bisschop Jan van Arkel stelde in 1346 een lijst op van maar liefst zestig verplichte feestdagen,¹³ welke men vierde met een mis, waarop de *vita* van de heilige werd voorgelezen en zijn reliekschrijn in processie rondgedragen.¹⁴ Daarnaast hadden de heiligen ook nog hun plaats in het koorgebed zoals dat door de monniken en de *clerici* gebeden werd. Naast gezongen lof en gebed bestond dat namelijk ook uit voorlezing uit het Oude en Nieuwe Testament en de akten en brieven der martelaren.¹⁵

6 BREDERO, *Christenheid*, 166; HAUSBERGER, ‘Heilige’, 652.

7 BREDERO, *Christenheid*, 166–167.

8 HAUSBERGER, ‘Heilige’, 652.

9 BREDERO, *Christenheid*, 172; HAUSBERGER, ‘Heilige’, 652.

10 BREDERO, *Christenheid*, 171–172.

11 BREDERO, *Christenheid*, 176; vergelijk JONGEN, *Heiligenlevens*, 177: ‘Na 1150 gingen de pausen het recht opeisen heiligen te canoniseren’.

12 NOLET & BOEREN, *Kerkelijke instellingen*, 240.

13 POST, *Kerkgeschiedenis* I, 254.

14 WEGMAN, *Riten*, 218.

15 NOLET & BOEREN, *Kerkelijke instellingen*, 243.

2.1.1.2. Theologische aspecten

Wie vraagt naar de theologische aspecten van de middeleeuwse heiligenverering, komt al gauw uit bij de *Sententiae* van Petrus Lombardus (± 1100–1160). Immers, dit werk vormde het theologische leerboek bij uitstek en is door vele latere theologen becommentarieerd. We willen in de paragraaf dan ook aan de hand van de *Sententiae* en enkele commentaren daarop de theologische aspecten van de middeleeuwse heiligenverering belichten.

In de *Sententiae* zelf komt het punt aan de orde in boek IV, distinctie 45. Deze distinctie handelt achtereenvolgens over de onderscheiden verblijfplaatsen van de ziel (*caput* 1), de voorbeden voor de gestorvenen (*caput* 2), de begrafenisplechtigheden (*caput* 3), twee even goede mensen met verschil in hulp (*caput* 4), en een tamelijk goed mens zonder hulp (*caput* 5). In dit laatste *caput* wordt de vraag gesteld hoe het afloopt met iemand die tamelijk goed geleefd heeft, maar die het na zijn sterven zelfs nog ontbreekt aan de gebruikelijke voorbeden. Geantwoord wordt dat hij ‘als door vuur heen’ behouden wordt ‘door de verdiensten en bemiddeling van de hemelse Kerk, die altijd met haar verlangen en verdienste voor de gelovigen bemiddelt, totdat Christus voleindigd wordt’.¹⁶

In aansluiting bij deze laatste opmerking handelt *caput* 6 over de vraag hoe de heiligen onze gebeden horen en bemiddelen. Wat het eerste betreft, wordt gesteld

dat het niet ongeloofwaardig is dat de zielen van de heiligen die zich *in het verborgene van het aanschijn* Gods verheugen over de verschijning van het ware licht, in de beschouwing daarvan de zaken verstaan die daarbuiten gebeuren, voorzover dat hun tot vreugde of ons tot hulp is.¹⁷

Ter onderbouwing van deze stelling wordt een parallel getrokken met de engelen, die van onze gebeden op de hoogte komen doordat ze het Woord van God beschouwen, Gods wil daaromtrent raadplegen en zo op een bepaalde manier onze gebeden aan God ‘aanbieden’. Een drietal citaten van Augustinus wordt aangehaald om dit laatste te bewijzen:

1. uit diens *De orando Deum* (= *Epistola ad Probam*), 9. In het aangehaalde *caput* stelt Augustinus dat het gebed noodzakelijk is om vurig te blijven in geloof en in liefde. En daarom is het woord van de apostel in Ph 4,6 (‘laten bij alles uw wensen door gebed en smeking met dankzegging bekend worden bij God’) ook niet zozeer gegeven met het oog op God, die alles toch al weet, maar met het oog op de mens zelf. En dan volgt de opmerking die ook Lombardus aanhaalt: ‘of misschien maken ze ook wel (onze wensen) bekend aan de engelen die bij God zijn, opdat die ze op een bepaalde manier aan God aanbieden, Hem erover raadplegen, en te weten komen wat op zijn bevel vervuld moet worden, zodat wanneer ze weten wat nodig is, ze dit duidelijk dan wel verborgen aan ons kunnen overbrengen; want de engel heeft de mens gezegd: En nu, toen ge badt, gij en Sara, heb ik uw gebed in het aanschijn van Gods luister gebracht (Tobit 12,12)’.¹⁸

¹⁶ ‘meritis et intercessionibus caelestis Ecclesiae, quae pro fidelibus semper intercedit voto et merito, donec impleatur Christus’ (LOMBARDUS, *Sententiae* II, 527).

¹⁷ ‘Non est incredibile animas sanctorum, quae in abscondito faciei Dei veri luminis illustratione laetantur, in ipsius contemplatione ea quae foris aguntur intelligere, quantum illis vel ad gaudium, vel nobis ad auxilium pertinet’ (LOMBARDUS, *Sententiae* II, 527). De cursief gedrukte woorden zijn een aanhaling uit Ps 31,21: ‘Gij verbergt hen in het verborgene van uw aanschijn voor de samenscholing der mensen’.

¹⁸ ‘Aut forte etiam innotescant Angelis qui sunt apud Deum, ut quodammodo eas offerant Deo, et de his consulant, et quod eo iubente implendum esse cognoverint, sicut oportere ibi cognoverint, hoc nobis vel evidenter vel latenter apponent: dixit enim angelus homini: Et nunc quando orabas tu et Sara, ego obtuli

2. uit diens *De Trinitate*, XV, 13. Het aangehaalde gedeelte komt uit een betoog van Augustinus over het verschil tussen onze kennis en Gods kennis. ‘Voor alle dingen die geweten moeten worden en die Hij weet, is zijn perfectie Hem toereikend. Zeker, Hij heeft boden, dat wil zeggen engelen, maar geen engelen die Hem dingen bekend maken die Hij niet weet; want er zijn geen dingen die Hij niet weet: maar het is hun ‘goed’ om aangaande hun werken zijn waarheid te raadplegen; en dat is waarom er gezegd wordt dat zij sommige dingen boodschappen, niet opdat Hij Zelf van hen leert, maar opdat zij van Hem (leren), door zijn Woord, zonder lichamelijk geluid. Ook boodschappen ze wat Hij wil, door Hem gezonden tot wie Hij wil, alles van Hem horend door dit zijn Woord; dat wil zeggen, in zijn waarheid vinden ze, wat door hen gedaan moet worden, wat, aan wie en wanneer geboodschap moet worden. En ook wij bidden wel tot Hem, maar leren Hem toch niet onze noden. *Want, zegt zijn Woord, uw Vader weet, wat gij van node hebt, eer gij Hem bidt (Mt 6,8)*. En ook heeft Hij ze niet vanaf een bepaalde tijd leren kennen, om ze te weten: maar alle toekomende tijdelijke zaken, en daarmee ook wat en wanneer wij van Hem zouden gaan vragen, en wie of aangaande welke zaken Hij zou verhoren of niet verhoren, heeft Hij zonder begin van tevoren geweten’.¹⁹

3. uit diens *De gratia novi Testamenti* (= *Epistola ad Honoratum*), 29. In het aangehaalde *caput* gaat Augustinus in op een gedeelte uit Ps 22,31: ‘er zal van de Here verteld worden aan het komende geslacht’. Dit moet niet zo worden opgevat alsof er aan een onkundige iets meegedeeld wordt dat hij niet weet, maar op dezelfde manier als de engelen God onze gebeden bekend maken. ‘Want er staat geschreven, wanneer de engel tegen mensen zegt, *Ik heb uw gebed in herinnering gebracht (Tobit 12,12)*: niet alsof God toen te weten is gekomen wat wij wilden [...] maar omdat een redelijk schepsel dat God gehoorzaam is, oorzaken in de tijd nodig heeft om hem bij de eeuwige waarheid terug te brengen, hetzij door te vragen wat jegens hem geschieden moet, hetzij door advies te vragen over wat er gedaan moet worden’.²⁰

Zoals de engelen door Gods Woord onze gebeden leren kennen en ook of die al dan niet vervuld moeten worden, zo ook de heiligen. En vervolgens bemiddelen ze dan ook: hetzij door ons te steunen met hun verdiensten en liefde, hetzij door God te vragen onze verzoeken in te willigen. Maar dat laatste doen ze alleen als ze weten dat God dat ook wil, ‘want ze zijn zozeer de hoogste waarheid toegewijd, dat ze niets dan zijn wil zoeken te willen’.²¹

Het voorgaande maakt duidelijk dat de *Sententiae* de heiligenverering slechts uiterst summier behandelen: ze gaan alleen in op de vraag hoe de heiligen onze gebeden kennen en hoe ze voor ons bemiddelen. P. Séjourné acht dit typerend voor zowel de ‘sommistes et sententiaires des XIIe et XIIIe siècles’ als voor de ‘commentateurs des deux siècles sui-

orationem vestram in conspectu claritatis Dei (Tob. xii, 12)’ (PL, 33, 501; CSEL 44, 61). LOMBARDUS, *Sententiae II*, 527 haalt het gedeelte in licht gewijzigde vorm aan, maar zonder inhoudelijke verschillen.

19 ‘Ad omnia quippe scienda quae scit, sufficit sibi illa perfectio. Habet quidem nuntios, id est Angelos, non tamen qui ei quae nescit annuntiant; non enim sunt ulla quae nesciat: sed bonum eorum est de operibus suis ejus consulere veritatem; et hoc est quod ei dicuntur nonnulla nuntiare, non ut ipse ab eis discat, sed ut ab illo ipsi per Verbum ejus sine corporali sono. Nuntiant etiam quod voluerit, ab eo missi ad quos voluerit, totum ab illo per illud Verbum ejus audientes; id est, in ejus veritate invenientes quid sibi faciendum, quid, quibus, et quando nuntiandum sit. Nam et nos oramus eum, nec tamen necessitates nostras docemus eum. *Novit enim*, ait verbum ejus, *Pater vester quid vobis necessarium sit, priusquam petatis ab eo (Matth. vi, 8)*. Nec ista ex aliquo tempore cognovit, ut nosset: sed futura omnia temporalia, atque in eis etiam quid et quando ab illo petitori fuimus, et quos et de quibus rebus vel exauditurus vel non exauditurus esset, sine initio ante praescivit’ (PL 42, 1075–1076; CCL 50a, 494–495). Ook hier heeft LOMBARDUS, *Sententiae II*, 528, weer een iets afwijkende tekst maar zonder inhoudelijke verschillen.

20 ‘Nam scriptum est, ubi angelus hominibus dicit, Ego obtuli memoriam orationis vestrae (Tob. xii, 12): non ut tunc Deus noverit quid velimus [...] sed quia necesse habet rationalis creatura obtemperans Deo, temporales causas ad aeternam veritatem referre, sive petendo quod erga se fiat, sive consulendo quid faciat’ (PL 33, 569; CSEL 44, 216v). Bij LOMBARDUS, *Sententiae II*, is het precieze citaat te vinden op blz. 529.

21 ‘Adeo enim supernae Veritati addicti sunt, ut nihil praeter eius voluntatem queant velle’ (LOMBARDUS, *Sententiae II*, 529).

vants'.²² Onder deze laatsten noemt hij onder meer Bonaventura (1221–1274) en Thomas van Aquino (± 1225–1274).²³ Toch is de aanpak van Bonaventura wel wat breder: in zijn commentaar op de *Sententiae* behandelt hij een drietal vragen. Om te beginnen de vraag of de heiligen überhaupt wel voor ons bidden. Deze vraag wordt bevestigend beantwoord op grond van de door God in 1Ko 12,25 gegeven opdracht dat de leden van het lichaam van Christus voor elkaar hebben te zorgen. Als aanvullend bewijs wordt gewezen op Christus, die als Heilige der heiligen leeft om voor ons te pleiten (Hbr 7,25) en God bidt om een andere Trooster (J 14,16), op de kerk die algemeen om de voorbede van Maria vraagt en op de rede: uit liefde begeren de heiligen ons heil, maar omdat ze weten dat dit alleen door God mogelijk is, moet er wel gebed zijn.²⁴

De tweede vraag die Bonaventura behandelt, is of de heiligen met hun gebeden voor ons ook iets bereiken. De conclusie die hij trekt, luidt dat de heiligen veel goede dingen voor ons bereiken – volgens de meester door verdienste (*merito*) en liefde (*affectu*). Met hun verdiensten hebben ze niet alleen gelukzaligheid en eer voor zichzelf verdiend, maar hebben ze het ook verdiend anderen te helpen; en door de liefde kunnen ze veel extra dingen vragen. Aangezien ze vrienden van God zijn en 'vriendschap hetzelfde willen en

22 SÉJOURNÉ, 'Saints', 958.

23 Uiteraard zijn zij niet de enige commentatoren geweest. Zo bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bijvoorbeeld het werk FLORENTIUS, *Questiones*, dat verslagen bevat van disputen die van 1488 tot 1508 in Leuven gehouden zijn. Helaas betreft dit geen disputen over Lombardus' uitspraken aangaande de heiligenverering.

24 In het betoog wordt ook een vijftal tegenwerpingen geformuleerd en weerlegd:

(1) ANSELMUS zegt dat 'de zaligen almachtig zullen zijn wat hun wil betreft, zoals God (dat is) wat zijn wil betreft'; vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 948: 'beati erunt omnipotentes suae voluntatis, sicut et Deus suae', vergelijk PL 158, 240) en AUGUSTINUS dat 'niemand bidt om wat hij zelf kan'; vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 948: 'nullus oret quod potest per se', vergelijk PL 44, 256: 'nam quid stultius, quam orare ut facias quod in potestate habes?'; en dus is het één van tweeën: of de heiligen zijn er zelf toe in staat en bidden niet om ons heil, of ze bidden erom maar zijn dan dus niet almachtig. Deze tegenwerping wordt weerlegd door erop te wijzen dat het in de aangehaalde uitspraken gaat om een daad van de heiligen zelf, terwijl het gebed in kwestie vraagt om een daad van God, want Hij is het, die redt.

(2) JOHANNES DAMASCENUS noemt het gebed 'de verheffing van het verstand tot God'; vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 948: 'oratio est ascensus intellectus in Deum', vergelijk PG 94, 1089: 'Προσευχη εστιν αναβασις νου προς Θεον'; maar de zaligen kunnen dat niet omdat ze 'aan de grens van hun beschouwing'; vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 948: 'in termino suae contemplationis' zijn. Op deze tegenwerping wordt geantwoord dat de verheffing waar Damascenus over spreekt slechts kenmerkend is voor wie nog onderweg zijn.

(3) AUGUSTINUS zegt dat 'de zalige heeft wat hij wil'; vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 948: 'beatus habet quicquid vult', vergelijk PL 42, 1020 en CCL, 50a, 392: 'Omnes autem beati habent quod volunt'; en dan is het overbodig om te bidden. De weerlegging luidt dat het bij het wezen van de gelukzaligheid hoort om te hebben wat je voor jezelf wilt; pas bij het wezen van de voleinding om ook te hebben wat je voor een ander wilt. En dus kunnen de heiligen wel voor anderen bidden.

(4) als Christus ook voor ons bidt, waarom wordt er in de liturgie dan niet gevraagd: 'Christus bidt voor ons'? Nu dat niet gebeurt, bidt Hij ook niet voor ons en bidden dus ook de heiligen niet. Het antwoord maakt duidelijk dat dat niet gebeurt om de indruk te vermijden dat we (met Arius) Christus als schepsel zien en zijn macht verkleinen. Derhalve vragen we van Christus geen gebed, maar barmhartigheid.

(5) tenslotte wordt de vraag gesteld waarom er niet gebeden wordt tot de Heilige Geest. Dat blijkt zo te zijn omdat de Geest een geschenk is waarin alle andere geschenken geschonken worden; daarom moeten we om Hem bidden en niet tot Hem.

niet willen' is, vragen ze aan God om lief te hebben wie zij liefhebben.²⁵ Het bewijs voor deze conclusie is vierledig:

(1) gedurende hun leven op aarde bereiken de heiligen al genade en vele goede dingen en omdat ze in het vaderland meer kunnen, bereiken ze daar ook meer;

(2) heiligen bereiken iets omdat ze vrienden van God zijn, en omdat ze dat in het vaderland in hogere mate zijn, bereiken ze daar dingen effectiever;

(3) het blijkt ook uit het onmogelijke: als ze niets bereiken bidden ze tevergeefs en zijn ze ellendig omdat hun wil niet vervuld wordt;

(4) heiligen verrichten na hun dood even goed wonderen als daarvoor, en dus bereiken ze ook na hun dood iets.²⁶

De laatste vraag waar Bonaventura in zijn commentaar op de *Sententiae* op ingaat, is of het ook nuttig is voor ons om de heiligen iets te vragen. Zijn antwoord luidt dat God besloten en gewild heeft dat we de heiligen vragen, vanwege onze armoede in verdienste, beschouwing en liefde, vanwege de eer van de heiligen en vanwege de eerbied voor God. Om dit te onderbouwen wijst Bonaventura (1) op onze plicht om Gods heiligen te eren, en bidden is eren; (2) op de wijsheid van het gebed tot de machtige heiligen in Gods hof; en (3) op het feit dat de kerk tot de heiligen bidt en het vast staat dat ze niet dwaalt.²⁷

25 BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 949–950. De definitie van vriendschap is afkomstig uit SALLUSTIUS, *Conjuratio*, 19: 'nam idem uelle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est'.

26 Bij deze vraag wordt een drietal tegenwerpingen opgeworpen en vervolgens weerlegd:

(1) je kunt alleen iets bij God bereiken als je in staat van verdienste bent; maar de heiligen zijn niet in staat van verdienste en kunnen dus ook niets bereiken. De weerlegging luidt dat ze niet in staat zijn om voor zichzelf te verdienen; en bovendien wordt de verhoring niet geschonken op grond van de verdienste die nu geschiedt, maar op grond van hun eerdere verdiensten op aarde.

(2) heiligen conformeren zich in alles aan Gods wil. Dit betekent dat ze alleen bidden wat God wil geven, maar dat geeft Hij ook als ze Hem er niet om vragen. En dus bereiken ze niets. Ter weerlegging wordt gewezen op een uitspraak van AUGUSTINUS: 'wij moeten bidden voor de uitverkorenen, want misschien zijn ze wel uitverkoren om door onze gebeden vergeving te ontvangen'; vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 950: 'orare debemus pro praedestinati, quia fortasse praedestinati sunt, ut nostris orationibus concedantur', vergelijk PL 45, 1029). Zo weten ook de heiligen dat God besloten heeft ons op hun gebeden te redden.

(3) heiligen weten of onze gebeden al dan niet verhoord moeten worden, en dus bidden ze alleen als er verhoord moet worden. En aangezien dat sowieso gebeurt, bereiken ze niets. Bij de weerlegging worden hetzelfde Augustinuscitaat en dezelfde redenering gebruikt als bij de tweede tegenwerping.

27 Ook hier wordt weer een aantal tegenwerpingen opgeworpen en weerlegd:

(1) als de bidder het waard is om verhoord te worden, wordt hij ook zonder heiligen wel verhoord; en als hij het niet waard is, wordt hij ook met de heiligen niet verhoord en bidden die ook niet. Deze redenering wordt weerlegd door erop te wijzen dat wie onwaardig is de heiligen kan vragen, om door hun bescherming waardig te worden.

(2) gebed is 'een soort van aanbidding' (vertaling van BONAVENTURA, *Commentaria IV*, 950: 'species latrae') en die is alleen aan God verschuldigd. Als er op gewezen zou worden, dat het tevens een soort van verering is, heeft het er veel van weg dat als we God meer moeten eren, slecht handelt wie dringender de heiligen vraagt. Maar, wordt ter weerlegging hiervan opgemerkt, God bewerkt wonderen en heil door de heiligen en wil derhalve dat wij hen vereren.

(3) God is barmhartiger en ons meer nabij dan welke heilige ook. Maar toch is het als zondaar soms goed uit eerbied juist bij God weg te gaan.

(4) heiligen zijn niet bij ons, en als daartegen ingebracht zou worden dat ze onze gebeden in God zien, moet daarop geantwoord worden dat de engelen onze gebeden overbrengen en ze dat tevergeefs zouden doen als de heiligen onze gebeden in Gods Woord zouden zien. Maar, zo luidt de reactie, de meester zegt

Thomas van Aquino blijft in zijn commentaar op de *Sententiae* wat dichter bij de tekst van de meester dan Bonaventura. Ook hij behandelt drie vragen, waarvan de eerste is of de heiligen onze gebeden kennen. In aansluiting bij de meester zelf stelt hij dat het goddelijk wezen het toereikend middel is om alle dingen te kennen. Maar hij voegt daar nog wel wat aan toe: om de dingen ook echt te kunnen kennen, moet dat wezen dan wel begrepen worden; en derhalve ‘ziet elke zalige van andere dingen in het goddelijk wezen slechts wat nodig is, zoveel als de volmaaktheid der zaligheid dat verlangt’.²⁸ En concreet betekent dat dan, dat ze de dingen zien die op henzelf betrekking hebben, alsmede de dingen die ze moeten weten om hulp te kunnen verschaffen aan wie dat tot hun heil nodig hebben. Dit alles wordt beargumenteerd met drie uitspraken van kerkvaders:

- (1) de uitleg die Gregorius de Grote geeft van Hi 14,21, waar Job zegt: ‘zijn zonen mogen tot ere komen, maar hij weet het niet; of komen zij tot lage staat, hij bemerkt niets van hen.’ Volgens Gregorius slaat dit niet op de heilige zielen, ‘want omdat zij de dingen zien die in de glans van de almachtige God zijn, mag op geen enkele manier geloofd worden dat er buiten iets is dat zij niet weten’;²⁹
- (2) een uitspraak van dezelfde Gregorius in diens tweede dialoog, en daarmee in diens levensbeschrijving van de heilige Benedictus: ‘voor de ziel die de Schepper ziet, is elk schepsel beperkt. Want hoe weinig hij van het licht van de Schepper ook aanschouwd heeft, beperkt wordt voor hem alles wat geschapen is’.³⁰ Hieruit blijkt het feit dat de zielen van de heiligen ver van ons verwijderd zijn, geen belemmering te zijn om onze gebeden te kennen.
- (3) een uitspraak van Gregorius, die het ‘de dwaling van Vigilantius’ (*error vigilantii*) noemt te zeggen dat de heiligen niet voor ons bidden omdat ze onze noden niet kennen.³¹³²

dat de gebeden in zoverre door het Woord geopenbaard worden *als voor ons heil nodig is*; en bovendien dat het overbrengen door de engelen betekent dat ze God raadplegen over onze gebeden.

- 28 ‘unusquisque beatus tantum de aliis rebus necessarium est ut in essentia divina videat, quantum perfectio beatitudinis requirit’ (AQUINAS, *Opera I*, 658).
- 29 ‘quia quae intus omnipotentis dei claritatem vident, nullo modo credendum est quod sit foras aliquid quod ignorent’ (AQUINAS, *Opera I*, 658; vergelijk PL 75, 999).
- 30 ‘animae videnti creatorem angusta est omnis creatura. Quantumlibet enim de luce creatoris aspexerit, breve fit eis omne quod creatum est’ (AQUINAS, *Opera I*, 658; vgl. PL 66, 199: ‘Ψυχη τη θεωμενη τον κτιστην, πασα η κτισις στενη αυτη εστιν. Οστις ουν ολιγον τι του φωτος του κτιστου εθεασατο, μικρον αυτω γινεται παν μερος των κτισματων’).
- 31 THOMAS verwijst naar ‘de brief tegen hem’; vertaling van AQUINAS, *Opera I*, 658: ‘epistola contra eum’. Een *Epistola ad Vigilantium* is te vinden in PL 23, 602–606, maar daarin komt de uitspraak niet voor. Waarschijnlijker is daarom dat verwezen wordt naar de volgende passage uit *Contra Vigilantium*, I, 6: ‘U zegt dat de zielen van de apostelen en martelaars zich in de schoot van Abraham, op de plek der verkwikking of onder het altaar Gods bevinden, en ze niet uit hun graven komen om aanwezig te zijn waar ze maar willen. Ze hebben namelijk senatoriale waardigheid; en worden niet tussen de moordenaars in een afzichtelijke kerker opgesloten, maar in vrije en aanzienlijke bewaring op de eilanden der gefortuneerden en de elysische velden. Stelt u God de wet? U slaat apostelen in de boeien; alsof ze tot de dag des oordeels in verzekerde bewaring worden gehouden, en alsof niet bij hun Here zijn, over wie geschreven staat: “ze volgen het Lam, waar Hij ook heengaat” (Apc 14,4). En als het Lam overal is, moet ook van hen die met het Lam zijn, geloofd worden dat ze overal zijn. En als de duivel en de demonen de hele aarde rondtrekken, en met grote snelheid overal aanwezig kunnen zijn, zouden dan de martelaren, na hun bloed vergoten te hebben, in hun lijkst worden opgeborgen zonder daar nog uit te kunnen komen?’; vertaling van PL 23, 359: ‘Ais enim vel in sinu Abrahæ, vel in loco refrigerii, vel subter aram Dei, animas apostolorum et martyrum consedis, nec posse de suis tumulis, et ubi voluerint adesce praesentes. Senatoriae videlicet dignitatis sunt; et non inter homicidas teterrimo carcere, sed in libera honestaque custodia in fortunatorum insulis et in campis Elysiis recluduntur. Tu Deo leges pones? Tu apostolis vincula injicies; ut usque ad diem iudicii teneantur custodia, nec sint cum Domino suo de quibus scriptum est: “Sequuntur Agnum, quocumque vadit” (Apoc. xiv, 4). Si Agnus ubique, ergo et hi qui cum Agno sunt, ubique esse

De tweede vraag die Thomas behandelt, is of we de heiligen moeten bidden om voor ons te bemiddelen. In zijn antwoord wijst hij op de orde die van Godswegen in de dingen is aangebracht, namelijk dat ze door de hoogste middelen (*per media ultima*) tot God worden teruggebracht. En aangezien de heiligen het dichtst bij God zijn, eist deze orde dat wij door hen bij God worden teruggebracht. Om dit te bewijzen voert hij een drietal argumenten aan:

(1) in zijn uitleg op Hi 5,1 omschrijft Gregorius ons roepen als: ‘met een nederig gebed bij God eisen’³³ – en als we God dus willen bidden, moeten we ons tot de heiligen wenden, opdat zij voor ons bidden.

(2) in Rm 15,30 stelt de apostel de heiligen die nog op aarde zijn aan als bemiddelaars bij God, en des te meer moeten we dat dus doen met de heiligen die al in de hemel zijn.

(3) het algemeen gebruik in de kerk om in litanieën het gebed van de heiligen te vragen.³⁴

credendi sunt. Et cum diabolus et daemones toto vagantur in orbe, et celeritate nimia ubique praesentes sint, martyres post effusionem sanguinis sui arca operientur inclusi, et inde exire non poterunt?’

32 Een vijftal tegenargumenten wordt aangevoerd en weerlegd:

(1) Jes 63,16: ‘want Abraham weet van ons niet en Israël kent ons niet’, met daaraan verbonden een uitspraak van AUGUSTINUS: ‘als zulke aartsvaders al niet weten wat er jegens het volk dat ze zelf verwekt hebben, gedaan wordt, hoe zouden de doden dan betrokken worden in de zaken en daden van de heiligen, die kennen en daarbij helpen?’; vertaling van AQUINAS, *Opera I*, 657: ‘Si tanti Patriarchae quid erga populum ex his procreatum ageretur ignoraverunt, [...] quomodo mortui vivorum rebus atque actibus cognoscendis adjuvandisque miscentur?’, vergelijk PL 40, 604. Evenwel moet volgens THOMAS dit woord verstaan worden van de natuurlijke kennis van gestorven zielen, maar niet van de kennis in het Woord, die Abraham in de tijd van Jesaja niet gehad heeft omdat vóór het lijden van Christus niemand God nog geschouwd heeft.

(2) 2R 22,20, waar tegen koning Josia gezegd wordt: ‘Daarom, zie, Ik zal u tot uw vaderen vergaderen; gij zult in vrede in uw graf bijgezet worden, en uw ogen zullen niets van het onheil zien, dat Ik over deze plaats breng.’ Echter, volgens THOMAS worden de heiligen niet door verdriet geplaagd, zelfs al kennen ze na dit leven de dingen die hier op aarde gebeuren.

(3) de heiligen zijn na hun dood liefdevoller dan daarvoor, en komen ons desalniettemin niet te hulp. Dat kan maar één ding betekenen: ze kennen onze daden noch onze gebeden. Evenwel wijst THOMAS wat dit betreft op de wil van de heiligen die volledig overeenstemt met de wil van God. Dit leidt ertoe dat ze hun hulp alleen betonen als de goddelijke gerechtigheid dat zo bepaald heeft.

(4) de engelen zien volgens Mt 18,10 het Woord, maar weten daarmee nog niet alles, ‘aangezien de minderen door de hogeren van onwetendheid gezuiverd worden’ (uitspraak van DIONYSIUS, die in zijn *De ecclesiastica hierarchia* zegt dat er in de hemelse hiërarchie ‘wezens’ zijn, ‘verheven en goddelijker dan de overigen, die de aan hen ondergeschikte, heilige en hemelse zaligen van alle onwetendheid zuiveren’; AQUINAS, *Opera I*, 658; vergelijk PG 3, 537: ‘ὡς τῶν ὑπερτατων καὶ θειοτερων οὐσιων, τὰς ὑφειμενὰς ἱερας καὶ οὐρανιας διακοσμησεις ἀγνοιας μὲν ἀπασης ἀποκαθαίρουσων’). Hiertegenover stelt THOMAS dat ze in het Woord noodzakelijkerwijs ook niet alles hoeven te zien.

(5) aangezien God alleen de harten kent en gebeden doorgaans in het hart postvatten, betekent dat dat het ook alleen aan God is, de gebeden te kennen. Echter, ook anderen kunnen die volgens THOMAS kennen: voor zover hun dat namelijk geopenbaard wordt in het Woord dat ze zien.

33 ‘Vocare autem nostrum est humiliter deum prece deprecari’ (Aquinas, *Opera I*, 658; vergelijk PL 75, 723).

34 Ook bij deze vraag wordt weer een aantal tegenargumenten aangevoerd en weerlegd:

(1) omdat God oneindig meer barmhartig is dan welke heilige ook, zal zijn wil er ook makkelijker toe gebracht worden om ons te verhoren en is het dus overbodig om de heiligen als bemiddelaars aan te stellen. Evenwel, dat we dat toch doen is volgens THOMAS niet vanwege een gebrek aan barmhartigheid bij God, maar om de universele wereldorde in stand te houden.

De laatste vraag die Thomas aan de orde stelt, is of de gebeden van de heiligen ook altijd verhoord worden. In zijn behandeling van deze vraag komt hij tot de conclusie dat de heiligen op twee manieren voor ons kunnen bidden: door uitdrukkelijk gebed (*oratione expressa*) en door bemiddelend gebed (*oratione interpretativa*, met behulp van hun verdiensten); op beide manieren zijn de gebeden van de heiligen in staat om te bereiken wat ze vragen. Opnieuw wordt een drietal argumenten aangevoerd om dit te bewijzen:

(1) 2Mak 15,14 waar Onias zegt: ‘Dit is Jeremia, de profeet van God, die zijn broeders liefheeft en veel bidt voor zijn volk en de heilige stad’; en het blijkt dat dit gebed ook verhoord wordt.

(2) een uitspraak van Hiëronymus, die in zijn *Contra Vigilantium*, I zegt: ‘als apostelen en martelaren nog in hun lichaam verkeren, kunnen ze bidden voor anderen, terwijl ze nog bezorgd moeten zijn voor zichzelf: hoeveel te meer dus na hun kransen, overwinningen en triomfen’.³⁵

(3) het is een gewoonte van de kerk om met regelmaat te vragen door de gebeden van de heiligen geholpen te worden.³⁶

(2) hoe heiliger iemand is, des te eerder zal zijn gebed door God aanvaard worden, waardoor we altijd de hogere heiligen als middelaars aan zouden stellen en nooit de mindere. Toch weet THOMAS nog vijf redenen aan te voeren om ook tot mindere heiligen te bidden (AQUINAS, *Opera I*, 658).

(3) zelfs als mens wordt Christus al ‘de Heilige der heiligen’ genoemd, en dus past het ons tot Hem te bidden. Echter, dat dat toch niet gebeurt, heeft volgens THOMAS als reden dat het gebed ‘Christus, bid voor ons’ de schijn op zich zou laden van nestorianisme of arianisme; en dus bidden we: ‘Christus, verhoor ons’ of ‘Christus, erbarm U onzer’.

(4) een bemiddelaar stelt God onze gebeden voor ogen, terwijl voor God alles al duidelijk is. Maar daarom stellen de heiligen God zó onze gebeden ook niet voor ogen, maar vragen ze God die te verhoren of raadplegen ze er de goddelijke waarheid over.

(5) het is overbodig de heiligen te vragen voor ons te bidden, want als we dat waard zijn, doen ze dat toch wel ook al vragen we er niet om; en omgekeerd. Tegen dit argument brengt THOMAS in, dat we het gebed van de heiligen waard worden als we in onze nood met pure verering onze toevlucht tot hen nemen.

³⁵ ‘Si apostoli et martyres adhuc in corpore constituti possunt orare pro caeteris, quando pro se adhuc debent esse solliciti: quanto magis post coronas, victorias et triumphos’ (AQUINAS, *Opera I*, 659; vergelijk PL 23, 359).

³⁶ Bij deze vraag moet een zestal tegenargumenten weerlegd worden:

(1) als de heiligen al verhoord worden, dan toch wel het meest aangaande zaken die met henzelf verband houden; maar uit Apc 6 blijkt dat ze zelfs wat dit betreft al niet verhoord worden. Maar hun gebed komt er volgens THOMAS op neer dat ze verlangen naar grotere vreugde en gemeenschap der heiligen, en in hun gebed overeenstemmen met de goddelijke gerechtigheid.

(2) Jer 15,1 waar God zegt: ‘al stond Mozes met Samuël vóór Mij, dan zou mijn ziel zich toch niet tot dit volk neigen’; daaruit blijkt dat het gebed van de heiligen niet verhoord wordt. Maar THOMAS ontleent dit vers zijn kracht door erop te wijzen dat het handelt over heiligen in de toestand waarin ze in dit leven waren.

(3) de heiligen in het vaderland worden op één lijn gezet met de engelen (vergelijk Mt 22), maar die worden niet altijd verhoord (Da 10,12–13 waar tegen Daniël gezegd wordt: ‘ik ben gekomen op uw woorden, maar de vorst van het koninkrijk der Perzen stond eenentwintig dagen tegenover mij; doch zie, Michaël, een der voornaamste vorsten, kwam mij te hulp, zodat ik daar, bij de koning der Perzen, de overhand behield’); en dus ook de andere heiligen niet. Tegen deze redenering brengt THOMAS een uitspraak van GREGORIUS in stelling uit diens uitleg van Da 10,12: ‘hemelse geesten die over volken heersen, leveren volstrekt geen slag voor wie onrecht doen; maar als rechtvaardige rechters doen ze onderzoek naar hun daden. En wanneer van ieder volk hetzij de schuld hetzij de rechtvaardigheid voor de raad van het hoogste hof gebracht wordt, wordt tegen de leider van zo’n volk gezegd of hij in de strijd gewonnen heeft of niet gewonnen. Voor ieder is er echter slechts één overwinning: de hoogste wil van hun Maker boven hen, die ze altijd in ogeschouw nemen, en wat ze niet kunnen bereiken willen ze ook nooit’; vertaling van

Concluderend kan gesteld worden dat zowel Lombardus als de beide besproken commentatoren vele overeenkomsten hebben. Zo is voor allen de door Séjourné gesignaleerde versmalling in de benadering van het onderwerp heiligenverering kenmerkend, alsmede een zelfde wijze van argumenteren, die voornamelijk steunt op het gezag van autoriteiten, op hetgeen gebruikelijk is in de kerk en op de rede. En zelfs is het gebruik van identieke (tegen)argumenten waar te nemen.³⁷ Overzien we het geheel, dan kan gesteld worden dat de besproken theologen de kerkelijke praktijk niet zozeer bevragen, maar veeleer argumenten aanvoeren om die te verdedigen.

2.1.1.3. Volkse aspecten

De volkse vroomheid in de Middeleeuwen ‘was concreet en gericht op het leven van Jezus, op zijn Moeder en de talloze heilige wonderdoeners, wier leven in de gemeente werd doorverteld’.³⁸ Deze gerichtheid uitte zich op tal van manieren: in het streven (zoveel mogelijk) relikwieën van heiligen te verzamelen,³⁹ in bedevaarten,⁴⁰ een bloeiend aflaatswezen⁴¹ en wonderzucht;⁴² maar niet het minst ook in ‘de gebeden en verzuch-

AQUINAS, *Opera omnia* I, 659: ‘sublimes spiritus eisdem gentibus principantes nequaquam pro injuste agentibus decertant; sed eorum facta juste judicantes examinant. Cumque uniuscujusque gentis vel culpa vel justitia ad supernae curiae consilium ducitur, ejusdem gentis praepositus vel obtinuisse in certamine, vel non obtinuisse perhibetur. Quorum tamen omnium una victoria est sui super se opificis voluntas summa, quam dum semper aspiciunt, quod obtinere non valent nunquam volunt’, vergelijk PL 76, 20).

(4) als men met gebed iets bereikt, verdient men dat ook; maar de heiligen in het vaderland zijn niet in staat van verdienste en kunnen dus ook niet voor ons bereiken. THOMAS nuanceert dit echter door te stellen dat de heiligen niet *voor zichzelf* kunnen verdienen, maar wel voor anderen.

(5) de heiligen conformeren zich in alles aan de wil van God en bidden alleen maar om wat God wil; maar dat gebeurt ook als ze er niet om bidden, en dus bereiken ze niets. Ook hiertegen wordt door THOMAS de boven, sub 3, ook al aangehaalde uitspraak van GREGORIUS aangehaald alsmede de uitspraak van AUGUSTINUS dat de uitverkorenen misschien wel gepredestineerd zijn om door gebeden behouden te worden (PL 44, 1029).

(6) het kan niet waar zijn dat ook de gebeden van de heiligen in staat zijn absolutie te bereiken voor iemand in het vagevuur; immers, dan zouden de voorbeden op aarde overbodig zijn, want die bereiken hetzelfde. Echter, THOMAS beschouwt de gebeden van de kerk op aarde als voldoening van de levenden voor de doden, die absolutie tot gevolg heeft van de straf die de doden niet voldaan hebben; maar omdat de heiligen niet in staat van voldoening zijn, kan hetzelfde van hun gebeden niet gezegd worden.

37 Een aantal voorbeelden:

(1) de redenering dat in de liturgie het gebed ‘Christus, bidt voor ons’ niet voorkomt om de schijn van arianisme te vermijden, komen we zowel bij BONAVENTURA (noot 24, sub 4) als bij THOMAS (noot 34, sub 3) tegen.

(2) de tegenwerping dat de heiligen niets voor ons kunnen verdienen omdat ze in het vaderland niet in staat van verdienste zijn, alsmede het antwoord dat ze alleen *voor zichzelf* niet verdienen kunnen, komen we ook zowel bij BONAVENTURA (noot 26, sub 1) als THOMAS (noot 36, sub 4) tegen.

(3) het AUGUSTINUS citaat ‘wij moeten bidden voor de uitverkorenen, want misschien zijn ze wel uitverkoren om door onze gebeden vergeving te ontvangen’ wordt zowel door BONAVENTURA (noot 26, sub 2) als door THOMAS (noot 36, sub 5) aangevoerd.

38 WEGMAN, *Riten*, 204.

39 DAXELMÜLLER, ‘Heiligenverehrung’, 2016; HAUSBERGER, ‘Heilige’, 652; POST, *Kerkgeschiedenis II*, 247.

40 HAUSBERGER, ‘Heilige’, 653; POST, *Kerkgeschiedenis II*, 247.

41 HAUSBERGER, ‘Heilige’, 653.

42 DAXELMÜLLER, ‘Heiligenverehrung’, 2016; HAUSBERGER, ‘Heilige’, 653. Beiden wijzen erop, dat de middeleeuwse heiligenverering hiermee soms magische trekken kreeg.

tingen tot de heiligen om in allerlei noden en door hun voorspraak Gods hulp en bevrijding te verkrijgen',⁴³ waarvan de weerslag onder meer wordt aangetroffen in het laatmiddeleeuwse 'ghetidenboec'.⁴⁴ K. Hausberger signaleert in deze (laat)middeleeuwse uitingen een anti-theologische ontwikkeling: 'gewiß, die Theologen hatten die Anbetung Gottes und die Verehrung der Heiligen stets auseinandergehalten, aber in der religiösen Praxis waren die Unterschiede von *adoratio* und *veneratio* verwischt'.⁴⁵ En ook de kerkelijke begrenzing van het aantal heiligen werd door de volkse vroomheid danig op de proef gesteld: 'ungeachtet der Tatsache freilich, daß das Hochmittelalter die Heiligenverehrung der päpstlichen Kontrolle unterworfen hatte, ließ der spontane Volksglaube an die Kraft und Wundermächtigkeit heiligmäßiger Männer und Frauen in der Folgezeit immer wieder neue Kulte ohne ausdrückliche Anerkennung durch den Apostolischen Stuhl entstehen'.⁴⁶ Kortom: in de late Middeleeuwen staan de kerkelijke en volkse heiligenverering zowel naar aard als omvang op gespannen voet met elkaar.

2.1.2. Kritiek op de heiligenverering

De middeleeuwse heiligenverering heeft in de loop van de zestiende eeuw met flinke kritiek te maken gekregen. Deze paragraaf biedt een globaal overzicht van de kritiek die Erasmus (2.1.2.1.), Luther en Melanchthon (2.1.2.2.), en Bucer, Zwingli en Calvijn (2.1.2.3.) hebben geuit. In een aparte subparagraaf (2.1.2.4.) wordt nog ingegaan op de verschillende consequenties die daaraan door hen verbonden zijn.

2.1.2.1. Erasmus

Kritiek op de middeleeuwse heiligenverering is in de zestiende eeuw niet slechts geleverd door hen die vroeger of later buiten de Rooms-katholieke Kerk zijn komen te staan. Ook binnen de kerk is er kritiek geuit, onder meer door Desiderius Erasmus (1466/69–1536). Al in 1509 schreef deze zijn *Moriae Encomium id est stultitiae laus*, waarin hij de spot drijft met de ijver en goedgelovigheid waarmee mensen de heiligen vereren. Zo hekelt hij mensen 'die in de zotte maar aangename overtuiging leven dat ze niet zullen sterven op de dag waarop ze naar een houten beeld of een schilderij van de reus Christoffel kijken'.⁴⁷ Ze beloven zichzelf van alles: 'rijkdom, eer, genot, overvloed, een blijvend goede gezondheid, een lang leven, een krasse ouderdom en uiteindelijk een plaatsje in de hemel dicht bij Christus'.⁴⁸ Maar dat laatste willen ze nú nog niet: pas heel laat, 'dat wil zeggen wanneer de lusten van het leven hen in de steek hebben gelaten,

⁴³ POST, *Kerkgeschiedenis* II, 247.

⁴⁴ MEERTENS, *Godsvrucht* I, 7–24.

⁴⁵ HAUSBERGER, 'Heilige', 653.

⁴⁶ HAUSBERGER, 'Heilige', 652.

⁴⁷ BANGE, *Lof*, 76–77; vertaling van ASD IV, 3, 122: 'qui sibi stultam quidem, sed tamen iucundam persuasionem induerunt, futurum, vt si ligneum aut pictum aliquem Polyphemum Christophorum aspexerint, eo die non sint perituri'.

⁴⁸ BANGE, *Lof*, 77; vertaling van ASD IV, 3, 124: 'opes, honores, voluptates, saturitates, valetudinem perpetuo prosperam, vitam longaeuam, senectam viridem, denique proximum Christo apud superos consesum'.

hoewel ze bleven tegenstribbelen en die met hand en tand wilden vasthouden.⁴⁹ Ook hekelt hij het feit, dat elke heilige zijn eigen terrein krijgt aangewezen en sommigen zelfs meer dan een. Zoals ‘de Moedermaagd, aan wie het gros van de mensen haast meer invloed toekent dan aan haar Zoon.’⁵⁰

Waar ging het Erasmus om met deze kritiek? Petty Bange heeft gewezen op een brief van Erasmus aan Martinus Dorpius, waarin hij stelt dat het doel van de *Lof der Zotheid* niet anders is geweest als dat van het *Enchiridion militis christiani* uit 1501. Dit werk kan volgens Bange gekarakteriseerd worden als een handleiding tot de praktijk van het christelijk leven. Erasmus wil vermanen, ondeugden aan de kaak stellen en daarmee mensen brengen tot een christocentrische levenshouding.⁵¹ Dat dit streven er niet alleen in de *Lof der Zotheid* geweest is, wordt duidelijk als E.-W. Kohls in zijn samenvattende studie bij de bespreking van Erasmus’ visie op Gods openbaring Christus ‘de ene scopus van het hele leven’ noemt.⁵²

Maar welke gevolgen heeft dit alles voor Erasmus’ visie op de heiligenverering? Volgens Kohls heeft Erasmus de heiligenverering op zich niet verworpen, maar wel gezegd dat deze het beeld van Christus niet mag verdringen, verduisteren en doen vergeten. ‘Erasmus erblickt von seinem christozentrischen Blickpunkt aus in der Heiligenverehrung die Gefahr und Entartung des Christentums darin, dass dadurch der Selbstvergötterung des Menschen Tür und Tor geöffnet werden’.⁵³ Concreet: er is niets op tegen de heilige Rochus om een gezond leven te bidden, als je dat leven dan maar wel aan Christus wijdt. Want als je bij de heiligen en hun verering blijft staan, ben je wel verwerpelijk bezig.

Wat Erasmus bedoelt, wordt nog duidelijker als hij in 1533 een uitleg schrijft over Psalm 83. Daarin stelt hij dat de scheuring tussen Rome en de reformatoren nog te herstellen is, mits beide partijen zich weer naar elkaar toewenden. Concreet vraagt dat om een hervorming die het geestelijk karakter van het ambt weer duidelijk aan het licht doet komen. En tevens bepleit hij de door Luther en de zijnen aangewezen misbruiken, waaronder de aanroeping van de heiligen, ‘als Zeugnisse wirklicher Frömmigkeit anzuerkennen und entsprechend zu tolerieren’.⁵⁴ Ook dit maakt duidelijk dat zijn kritiek niet zozeer de heiligenverering zelf, als wel het misbruik daarvan betreft.

Samenvattend kan gesteld worden, dat Erasmus zich – onder meer in zijn *Lof der Zotheid* – gekeerd heeft tegen een verkeerde omgang met de heiligenverering. Als deze het zicht op Christus ontnemt, is die af te keuren. Maar als ze in dienst staat van een

49 BANGE, *Lof*, 77; vertaling van ASD IV, 3, 124: ‘hoc est, cum huius vitae voluptates inuitos eos ac mordicus retinentes tamen deseruerint’.

50 BANGE, *Lof*, 78; vertaling van ASD IV, 3, 124: ‘praecipue deipara virgo, cui vulgus hominum plus prope tribuit quam filio’.

51 BANGE, *Lof*, 16. Vergelijkbare typeringen van de Lof zijn ook te vinden bij JUNG & WALTER, *Theologen*, 34 (‘Erasmus hält in diesem Werk [...] teils mit hintergründiger Ironie, teils in scharfer Satire seinen Mitmenschen den Narrenspiegel vor, letztlich in der Absicht, sie zu besseren Christen zu machen’).

52 ‘unicus scopus totius vitae’ (KOHLS, *Die Theologie I*, 99).

53 KOHLS, *Die Theologie I*, 101.

54 JUNG & WALTER, *Theologen*, 39.

leven waarin Christus centraal staat, heeft Erasmus er weinig op tegen.⁵⁵ De kritiek die na hem geuit werd, ging nog een stap verder.

2.1.2.2. Luther en Melanchthon

Op 17 juli 1520 riep paus Leo X in zijn bul *Exsurge, Domine* de hulp van God en zijn heiligen in:

Sta op, Here, en voer uw rechtsgeding... Sta op, Petrus, en let op de zaak van de heilige roomse kerk, moeder van alle kerken en meesteres van het geloof... En ook gij, Paulus, sta op, zo vragen wij... Laat tenslotte elke heilige opstaan, en de rest van de wereldkerk, wier ware uitleg van de heilige letteren is achtergesteld: zij, wier liegende vader der leugen hen verblind heeft, naar de oude instelling der ketters, leggen, in eigen ogen wijs, die Schriften anders uit dan de Heilige Geest verlangt, louter naar eigen smaak, omwille van de ijdelheid en de volksgunst, naar het apostolisch getuigenis, en zelfs verdraaien en onteren ze die: zo, alsof, naar Hiëronymus, het evangelie niet van Christus is, maar van de mens, of, wat nog erger is, van de duivel.⁵⁶

Aanleiding voor deze oproep was het optreden van Maarten Luther (1483–1546) en de zijnen, maar toch had de reformator op dat moment nog niet gebroken met het leerstuk van de heiligenverering. Dat gebeurde pas in 1522, toen Karlstadt in Wittenberg een beeldenstorm op touw zette. Luther werd van de Wartburg gehaald om de gemoederen tot bedaren te brengen, en verzette zich tegen een gewelddadige afschaffing van de beeldendienst. Teruggekeerd op de Wartburg, had hij zich naar aanleiding van de gebeurtenissen echter wel te bezinnen op het vraagstuk van de heiligenverering. Ondanks zijn conservatisme en neiging tot heiligenverering, koos hij ertegen.⁵⁷

De breuk met de Rooms-katholieke Kerk op het punt van de heiligenverering werd door Philippus Melanchthon (1497–1560) in 1530 verwoord in de *Confessio Augustana*. Hierin wordt gesteld dat men door het gedenken van de heiligen zijn geloof moet versterken en ook een voorbeeld moet nemen aan hun goede werken, maar dat uit de Schrift niet te bewijzen is dat men de heiligen moet aanroepen en hulp bij hen moet zoeken. Immers, er is maar één Middelaar tussen God en mensen: de mens Christus Jezus (1T 2,5), de enige Heiland, Hogepriester, Genadetron en Voorspraak bij God (Rm 8,34). En het is dan naar de Schrift ook de hoogste eredienst, om Hem aan te roepen. ‘Als iemand gezondigd heeft, wij hebben een voorspraak bij de Vader, Jezus Christus, de rechtvaardige’ (1J 2,1).⁵⁸

⁵⁵ Dat Erasmus ook ruimte heeft gezien voor door heiligen verrichte wonderen wordt duidelijk gemaakt in VAN HERWAARDEN, ‘Erasmus over wonderen’.

⁵⁶ ‘Exsurge, Domine, et judica causam tuam’. ‘Exsurge, Petre, et [...] intende in causam sanctae Romanae ecclesiae, matris omnium ecclesiarum ac fidei magistrae’. ‘Exsurge tu quoque, quaesumus, Paule’. ‘Exsurgat denique omnis sanctorum, ac reliqua universalis ecclesia, cujus vera sacrarum literarum interpretatione posthabita, quidam, quorum mentens pater mendacii excoecavit, ex veteri haereticorum instituto, apud semetipsos sapientes, scripturas easdem aliter quam Spiritus sanctus flagitet, proprio dumtaxat sensu, ambitionis, auaeque popularis causa, teste apostolo, interpretantur, imo vero torquent et adulterant: ita ut juxta Hieronymum, jam non sit evangelium Christi, sed hominis, aut quod pejus est, diaboli’ (CDI 4, 23–24).

⁵⁷ Vergelijk voor Luthers ontwikkeling op het punt van de heiligenverering ANGENENDT, *Heilige*, 236–238 en PINOMAA, ‘Luthers Weg’.

⁵⁸ *Die Bekenntnisschriften*, 83.

In Melanchthons Apologie van de *Confessio Augustana* wordt één en ander nog verder uitgewerkt. Ook de oude schrijvers vóór Gregorius reppen niet over een aanroeping (*invocatio*) van de heiligen, maar slechts over eerbewijzen (*honores*), die ook door de *Confessio* worden geleerd. En wel een eerbewijs in drieën:

Allereerst een dankbetuiging; want wij moet God er dank voor betuigen, dat Hij voorbeelden van barmhartigheid gegeven heeft, dat Hij duidelijk heeft gemaakt mensen te willen redden, en de kerk geleerden en andere gaven gegeven heeft. En deze gaven dienen, aangezien ze zeer groot zijn, verheerlijkt te worden; en de heiligen zelf, die deze gaven goed gebruikt hebben, geprezen, zoals Christus de goede handelaars prijst. Een tweede verering is de bevestiging van ons geloof: als we zien dat Petrus' verloochening vergeven wordt, richten ook wij ons op om te meer te geloven dat de genade werkelijk over de zonde opgaat. En het derde eerbewijs is de navolging van hun geloof, vervolgens van hun verdere deugden, die een ieder voor wat betreft zijn eigen roeping na moet volgen.⁵⁹

Maar in plaats van deze ware eerbewijzen te onderkennen, wordt er getwist over een aanroeping van de heiligen die op grond van de Schrift niet bewezen kan worden. En als er gewezen wordt op het voorbeeld van de kerk, is dat hooguit pas een *recentelijk* gebruik in de kerk, want de oude gebeden (*veteres orationes*) roepen de heiligen niet aan. Daar komt nog bij dat bij de heiligenverering ook de verdiensten van de heiligen aan anderen worden toegekend en ze zo niet alleen tot voorbidders (*deprecatore*s), maar ook tot verzoeners (*propitiatores*) en middelaars (*mediatores*) worden gemaakt, wat alleen de eer van Christus is. Heeft Hij immers niet gezegd: 'Komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt' (Mt 11,28)?⁶⁰

Dat ook Luther zelf de heiligenverering inmiddels afwees, wordt nog eens duidelijk bevestigd door diens Schmalkaldische artikelen uit 1537. Daarin schrijft hij onder meer: 'Anruffung der Heiligen ist auch der End Christischen Misbreuche einer, und streitet wider den ersten Heubtartikel, und tilget die erkenntnis Christi. Ist auch nicht geboten, noch geraten, hat auch kein Exempel der schrift'.⁶¹ Kortom: de heiligenverering heeft bij Luther en Melanchthon niet tot de dingen behoord, waarop meteen vanaf het begin hun kritiek gericht was. Maar na verloop van tijd hebben ze deze toch met argumenten afgewezen.

Deze ontwikkeling is ook af te lezen uit Melanchthons theologisch hoofdwerk, de *Loci communes*. Anders dan de middeleeuwse *Summa* geven deze geen gedetailleerd totaaloverzicht van alle theologische thema's, maar een korte samenvatting van alles wat belangrijk en actueel was aan de hand van aan de bijbel ontleende trefwoorden.⁶² De *Loci* verschenen voor het eerst in 1521, en tijdens Melanchthons leven voor het laatst in 1559. Gezien het karakter van de *Loci* en in het licht van de hierboven geschetste ontwikkeling

59 'Primus est gratiarum actio. Debemus enim Deo gratias agere, quod ostenderit exempla misericordiae, quod significaverit se velle salvare homines, quod dederit doctores aut alia dona ecclesiae. Et haec dona, ut sunt maxima, amplificanda sunt, et laudandi ipsi sancti, qui his donis fideliter usi sunt, sicut Christus laudat fideles negotiatores. Secundus cultus est confirmatio fidei nostrae; cum videmus Petro condonari negationem, erigimur et nos, ut magis credamus, quod vere gratia exuberet supra peccatum. Tertius honos est imitatio primum fidei, deinde ceterarum virtutum, quas imitari pro sua quisque vocatione debet' (*Die Bekenntnisschriften*, 317–318).

60 Als (aanvullend) tekstbewijs wordt ook nog gewezen op Jes 11,10; Ps 45,13; Ps 71,11.15; J 5,23 en 2 Th 2,16–17.

61 W.A. 50, 210.

62 Vergelijk voor het nieuwe van Melanchthons *Loci* JUNG & WALTER, *Theologen*, 155–158 en SCHEIBLE, *Melanchthon*, 140–142.

op het punt van de heiligenverering, hoeft het niet te verbazen dat de versie uit 1559 hier meer aandacht aan schenkt dan de versie uit 1521.

In 1521 volstaat Melanchthon met een korte, positieve uitleg van het eerste gebod. Het raakt onze gevoelens en vraagt van ons 'dat wij niets liefhebben, niets vrezen behalve God, en niet vertrouwen op eigen kracht, deugd, verstand, gerechtigheid of enig schepsel, maar alleen op Gods goedheid.'⁶³ Dit zijn allemaal dingen die buiten ons bereik liggen, en alleen door geestelijke mensen verstaan kunnen worden. Ten diepste begrijpen we pas wat 'God liefhebben' betekent, als de Geest Zelf het ons geeft: het is de aanbidding in Geest en waarheid. Melanchthon sluit de uitleg van het eerste gebod af met de woorden: 'uit een dergelijk gevoel volgt vanzelf een deugdelijke uiterlijke verering'.⁶⁴

In 1559 volgt op de uitleg van het eerste gebod een lange lijst met zonden, naar ernst gerangschikt. Inmiddels was ook de heiligenverering een actueel thema geworden, en wordt deze door Melanchthon met name genoemd. Allereerst, als hij als de op één na grootste zonde tegen het eerste gebod het vereren van afgoden noemt. Daaraan bezondigen zij zich,

die vele goden bedenken en hen onderscheiden macht toekennen, zoals de heidenen. Of die hun goddelijke eer bewijzen, dat is: de aanroeping door schepselen, zoals wie dode heiligen aanroepen, want aanroeping kent almacht toe. Of die God aan bepaalde beelden binden, want buiten zijn Woord heeft Hij aan geen enkele zaak gebonden willen zijn.⁶⁵

Vervolgens opnieuw, als hij spreekt over de vijfde graad van zonde tegen het eerste gebod. Die wordt namelijk begaan door hen 'die God niet aanroepen door de Middelaar Christus, maar andere middelaars bedenken: heiligen, missen, satisfacties of andere werken'.⁶⁶

Maar de lijst met zonden vormt niet het enige verschil tussen de *Loci* uit 1521 en die uit 1559. Ook de uitleg die aan de lijst voorafgaat, is aanzienlijk veranderd. Breed wordt in 1559 ingegaan op de betekenis van het eerste gebod. Twee dingen zijn van belang: de manier waarop God gekend wordt en de ware eredienst. Om God te kennen en alle twijfel aangaande Hem weg te nemen, is zijn Woord en getuigenis nodig. 'Al in het begin is aan Adam in het paradijs zijn Woord gegeven, en de hele natuur der dingen hem voorgesteld, hetgeen een getuigenis over God vormde'.⁶⁷ Na de val is daar de belofte van genade nog aan toegevoegd en aan ons is het Woord van het evangelie gegeven, dat een betrouwbaar getuigenis is: de Zoon van God is gekruisigd en opgewekt. Hij toont ons de Vader en als we Hem hebben leren kennen, roepen we de eeuwige Vader ook aan. 'Deze aanroeping kent de eeuwige God, de Almachtige, door op Christus te vertrouwen mid-

⁶³ 'ne quid amemus, ne quid formidemus praeter deum, ne nostris opibus, virtute, prudentia, iustitia aut ulla plane creatura fidamus, sed sola dei bonitate' (ENGELLAND, *Loci*, 46).

⁶⁴ 'hunc talem affectum sua sponte sequetur cultus externus probabilis' (ENGELLAND, *Loci*, 47).

⁶⁵ 'qui fingunt multos Deos et diversam potentiam singulis attribuunt, ut Ethnici, aut tribuunt divinum honorem, id est, invocationem creaturis, ut qui invocant sanctos mortuos, invocatio enim tribuit omnipotentiam, aut alligant Deum ad certas statuas, cum sine verbo suo non velit ad ullam rem alligari' (ENGELLAND, *Loci*, 291).

⁶⁶ 'qui non invocant Deum per Mediatorem Christum, imo fingunt alios mediatores sanctos aut missas aut satisfactiones aut alia opera.' (ENGELLAND, *Loci*, 292).

⁶⁷ 'Adae principio fuit datum verbum in Paradiso et proposita tota rerum natura, quae esset testimonium de Deo.' (ENGELLAND, *Loci*, 286).

dels het geschonken Evangelie, en onderscheidt de ware aanroeping van de Kerk van die van al de heidenen'.⁶⁸

De verering van God bestaat in het kennen van God, het geloven in het Woord van God, de ware vrees, het ware geloof of vertrouwen, en de ware liefde. Maar de verdorven menselijke natuur kan dit niet opbrengen, en wordt door de wet dus beschuldigd en veroordeeld. Van gehoorzaamheid kan geen sprake zijn zonder kennis van Christus en het evangelie. Pas als we weten dat onze zonden ons vergeven en we uit genade tot Gods kinderen aangenomen zijn, gaan we God aanroepen, en beginnen we ons aan Hem te onderwerpen, Hem te vrezen, op zijn barmhartigheid te vertrouwen en Hem lief te hebben. En ofschoon ook dan nog lang niet volmaakt, is onze gehoorzaamheid dankzij de toerekening van Christus' verdiensten God welgevallig.

De werken van het eerste gebod kunnen volgens Melanchthon samengevat worden in de woorden 'vrees' en 'geloof'. Aan hetgeen hij eerder al genoemd heeft over de verering van God voegt hij nog geduld in de moeite toe, de dienst aan God en de gehoorzaamheid van de Kerk. We mogen niet ten ondergaan in wanhoop maar moeten 'vertroosting behouden, omdat God ons nabij is en ook de afloop besturen zal'.⁶⁹ Door de moeite wil God zijn kerk tot boete manen, en tot geloof en gehoorzaamheid brengen.

Samenvattend kan gesteld worden dat de afwijzing van de heiligenverering bij Luther en Melanchthon voortkwam uit de centrale reformatische notie van het '*solus Christus*'. Daarnaast werd als argument ook het '*sola Scriptura*' nog toegevoegd, waarin bij Melanchthon met name het eerste gebod een belangrijke rol speelde.

2.1.2.3. Bucer, Zwingli en Calvijn

De man die wel 'de derde reformator van Duitsland' genoemd wordt, is zowel door Erasmus als Luther beïnvloed. Als jonge, door het humanisme van Erasmus gestempelde monnik, nam Martin Bucer (1491–1551) op 26 april 1518 deel aan Luthers disputatie in Heidelberg, en heeft hij de dag daarop een uitvoerig gesprek met de reformator gevoerd.⁷⁰ Toch is hij ook zijn eigen weg gegaan.

Dit blijkt al, als we zijn *Grund und ursach* uit 1524 naslaan op de heiligenverering. Niet de heiligenverering maar de heiligidagen worden daarin door hem als eerste bestreden. Uitgangspunt is daarbij G 4,9–11 waarin het 'waarnemen' van 'dagen, maanden, vaste tijden en jaren' door de apostel wordt afgekeurd. Christus heeft ons van dat soort uiterlijke dingen bevrijd, en bovendien vormen feestdagen ook aanleiding tot veel zonde. En om de mensen hoeven we ze niet te handhaven, want Rm 15,2 leert dat we onze naasten alleen 'ten goede, tot opbouw' moeten behagen.

Sterk wordt door Bucer benadrukt, dat feestdagen aanleiding vormen tot zonde.

Als zu weinachten leütet man die schrecke, do muss wasser wein sein, frisset und sauffet nach der drey gemessen metten und treibet die feyrtag auss allen pracht und üppigkeit. Auff die beschneidung gibt man

68 'Haec invocatio agnoscens Deum aeternum, omnipotentem, fiducia Christi per datum Evangelium, discernit invocationem veram Ecclesiae ab omnium gentium invocatione' (ENGELLAND, *Loci*, 287).

69 'retinere consolationem, quod Deus sit nobis propitius et sit gubernaturus eventum' (ENGELLAND, *Loci*, 289–290).

70 Vergelijk JUNG & WALTER, *Theologen*, 117–119; STUPPERICH, 'Bucer', 258–264.

auff heydnisch weyss das gut jar mit vilen aberglauben, auff der dreykonigtage macht man konig und halt saturnalia, auff den aufftag zerlegt man die hammen.⁷¹

Dit alles vormt voor Bucer aanleiding alleen nog de zondag in ere te houden en daar dan ook echt werk van te maken. Want die is wel op Gods Woord gegrond, en bovendien zijn de misbruiken van één (zon)dag door de overheid makkelijker te bestrijden dan de misbruiken van vele (heiligen)dagen.

Dit is een andere benadering dan die van Luther en Melanchthon, en ofschoon er op onderdelen wel wijzigingen optreden, blijft Bucer deze benadering trouw. Dit blijkt als we zijn ‘Ein summarischer Vergriff’ uit 1548 erop naslaan. Als hij daar namelijk in negenentwintig punten samenvat wat hij gedurende achtentwintig jaar geleerd en gepreekt heeft, komen we ook daar allereerst de heiliging van de sabbat weer tegen. Wel heet het vervolgens:

Dermassen sollen auch gehalten werden, was man weiters feirtag und zeiten verordnet hat, die grossen thaten des Herren, zu unser erlösung und ewigen heil beschehen, zu erbauung der Gottseligkeit zu betrachten und Gott darumb zu danken, Als die fest der menschwerdung und geburt Christi, seiner auffart etc.⁷²

Blijkbaar heeft Bucer zijn visie op feestdagen naast de zondag in de loop der jaren gematigd, maar zijn invalshoek is dezelfde gebleven.

Pas als dit gezegd is, komt het gedenken van de heiligen zelf ter sprake. En dan met name de wijze waarop dit moet gebeuren. De heiligen die al bij Christus zijn en van wie men een betrouwbare levensbeschrijving heeft, moeten zó herdacht worden

Das man der Gemeinden Gottes fürtrage, was gnade und gaben inen ir und unser Gott und vatter durch unseren auch gemeinen heiland verlihen hat, und dan Gott darumb dancke, sich des mit inen als unseren glideren frewe, uns dadurch der gnaden Gottes auch für uns desto mehr zu getrosten und, irem glauben zu volgen, mehr anzureitzen.⁷³

Vanuit Bucer zijn er op het punt van de heiligenverering ook lijnen te trekken naar andere reformatoren. Net als hij, is ook Huldreich Zwingli (1484–1531) door het humanisme van Erasmus beïnvloed. Tot aan het moment waarop Zwingli in 1523 publiekelijk brak met de traditionele kerk, hebben de twee met elkaar gecorrespondeerd. Van Erasmus is ook de sterk dualistische trek in Zwingli's theologie afkomstig. Scherp onderscheidde hij tussen (bijvoorbeeld) Schepper en schepsel, hetgeen hem tot de zienswijze bracht dat wie goddelijke verering aan een schepsel brengt, afgoderij pleegt.⁷⁴

Net als bij Bucer kent ook Zwingli's zienswijze op het punt van de heiligenverering een sterk praktische insteek. Tot in detail is bekend hoe in 1524 in het Zürich van Zwingli de heiligenverering is afgeschaft, en men zich daarbij met name tegen de beelden gericht heeft.⁷⁵ Eén en ander was voorafgegaan en voorbereid door het tweede Zürichs dispuut waarbij ook Zwingli aanwezig was, en kreeg uiteindelijk ook de instemming en medewerking van de stedelijke overheid.⁷⁶

⁷¹ STUPPERICH, *Frühschriften*, 267–268.

⁷² STUPPERICH, *Die letzten*, 139.

⁷³ STUPPERICH, *Die letzten*, 139.

⁷⁴ JUNG & WALTER, 83–87, ANGENENDT, *Heilige*, 239.

⁷⁵ ANGENENDT, *Heilige*, 239.

⁷⁶ Vergelijk HAAS, *Huldreich Zwingli*, 125–133.

Ook Johannes Calvijn (1509–1564) keert zich in zijn *Institutie* uit 1536 tegen de beelden. Het tweede gebod maakt duidelijk dat alle verering en aanbidding aan de enige God toekomen. En aangezien Hij onbegrijpelijk, zonder lichaam en onzichtbaar is, en door geen enkele plaats kan worden ingesloten, ‘dienen wij ons niet een of andere gestalte in te beelden, waardoor Hij zou kunnen worden weergegeven, of enig beeld waardoor Hij zou kunnen worden vertegenwoordigd’.⁷⁷ Weliswaar wordt daar wel tegen ingebracht dat men beelden niet als goden beschouwt, maar dat hebben de joden en heidenen uit vroeger dagen ook niet gedaan. Ze meenden God in hun beelden te moeten vereren, en toch lieten de profeten en al de Schriften niet na, hun hoerierij met hout en steen te verwijten. Ook het verweer dat beelden ‘boeken der leken’ zijn, vindt bij Calvijn geen gehoor. ‘Ik kan niet inzien, welke vrucht de beelden zouden kunnen opleveren voor de leken, vooral niet als zij God voor hen willen afbeelden.’⁷⁸ Blijkbaar verzet Calvijn zich ook tegen heiligenbeelden, onder meer vanwege hun soms aanstootgevend uiterlijk. Bovendien wil God de zijnen onderwijzen door de verkondiging van zijn Woord.⁷⁹

Op het punt van de heiligendagen gaat Calvijn in 1536 nog een wat andere weg dan Bucer. Evenals hem benadrukt hij sterk dat de ene dag niet heiliger is dan de andere en wijst hij op de sabbat die door de Here is ingesteld. Op die dag moet de gemeente samenkomen om te bidden en God te loven, het Woord te horen en de sacramenten te gebruiken. Om deze plichten des te beter te kunnen verrichten, moet alle arbeid worden neergelegd. En dan vervolgt Calvijn: ‘evenzo staat het met de andere feestdagen, waarop wij de geheimen van onze zaligheid gedenken.’⁸⁰ Een opmerking die geplaatst en verstaan moet worden in de context van Calvijns levensgang: waar hij de eerste uitgave van zijn *Institutie* grotendeels nog in Frankrijk geschreven en in Basel afgerond en uitgegeven heeft, kreeg hij pas tijdens zijn eerste verblijf in Genève concreet met de discussie over de feestdagen te maken.⁸¹

Toch stelt Calvijn ook wel degelijk de heiligenverering zelf aan de orde. Hij doet dat als hij spreekt over het gebed. Omdat geen mens het waard is voor Gods aangezicht te verschijnen, heeft God ons Christus gegeven om ons van de schrik daarvoor te bevrijden. Wie God in een andere naam dan die van Hem aanroept, gaat tegen zijn wil in en heeft ook geen enkele belofte iets te zullen ontvangen. Voor deze stelling wordt een aantal argumenten aangevoerd. Volgens 2Ko 1,20 zijn al Gods beloften in Christus amen, wat wil zeggen dat ze in Hem worden bevestigd en vervuld. Verder is Christus krachtens J 14,6 de enige weg en toegang tot de Vader, waardoor er geen andere toegang overblijft voor wie aan Hem voorbijgaan. En ten slotte heeft de Vader volgens J 6,47.69 Christus als Hoofd en Leidsman over ons aangesteld.

77 VAN 'T SPIJKER, *Institutie 1536*, 37; vertaling van CO I, 43: ‘ne somniemus figura aliqua exprimi posse, aut quovis simulacro repraesentari’.

78 VAN 'T SPIJKER, *Institutie 1536*, 39; vertaling van CO I, 44: ‘non tamen video quem fructum afferre possint idiotis imagines, praesertim quibus Deum effigiare volunt’.

79 Vergelijk voor Calvijns visie op beelden ook ZACHMAN, *John Calvin*, 175–189.

80 VAN 'T SPIJKER, *Institutie 1536*, 43; vertaling van CO I, 48: ‘eiusdem rationis sunt et solemnes alii dies, quibus mysteria salutis nostrae memoria repetuntur’.

81 SELDERHUIS, *Calvijn Handboek*, 234; BRIENEN, *Calvijn en de kerkdienst*, 62.

Vervolgens wijst Calvijn op het nutteloze van het bidden tot de heiligen. Het is ‘een dwaling om een toegang open te breken met behulp van de heiligen’⁸², en zelfs beledigend voor hen te denken dat ze om iets anders zouden bidden dan de komst van Gods koninkrijk. Ook een aantal tegenwerpingen wordt door Calvijn besproken. De aanroeping van heiligen hoeft niet logischerwijs te volgen uit het feit dat mensen elkaar hier op aarde wederzijds in gebed kunnen opdragen. Want dit staat in het teken van de liefde, krachtens welke men noden deelt en elkaar steunt. Maar op de doden heeft dit geen betrekking meer: hun liefde jegens ons blijft wel van kracht, maar van een uitwisseling door middel van spraak of gehoor is geen sprake meer (1Ko 13,10.11). Wie de eer van de ene Middelaar Christus op anderen overdraagt, berooft het kruis van zijn betekenis en verwerpt de weldaad van God die Zich aan hen als Vader openbaart.

Veel van het voorgaande komen we in Calvijns *Institutie* uit 1559 opnieuw tegen. In uitgebreide vorm komen we het betoog, dat in 1536 nog een plaats kreeg bij Calvijns bespreking van het tweede gebod, nu tegen in het eerste boek, dat handelt over de kennis van God de Schepper. Meer aandacht wordt daarbij ook besteed aan de argumenten waarmee de roomse beeldendienst wordt verdedigd. Zo wordt wel opgemerkt, dat het eerbetoon dat aan beelden bewezen wordt ‘dienen van beelden’ (*eidoolodouleia*) is en geen ‘eren van beelden’ (*eidoololatrea*). Calvijn drijft de spot met deze verdediging: *latreuein* betekent in het Grieks ook ‘dienen’. Op dezelfde spottende manier treedt hij de besluiten van het concilie van Nicea uit 787 tegemoet. De argumenten die daarvoor ter concilie zijn aangevoerd, noemt hij zulke ‘walgelijke flauwiteiten’⁸³ dat het hem tegenstaat ze zelfs maar te vermelden.

Toch betekent dit alles volgens Calvijn niet dat beelden in het geheel niet geduld zouden mogen worden. Het is ongeoorloofd God in een zichtbare gestalte af te beelden, laat staan zo’n gedaante als God te eren of God daarin te eren. Maar dingen die wij met onze ogen kunnen waarnemen, mogen wel afgebeeld worden. Dit genre bestaat deels uit historiestukken en uitbeeldingen van wat in de geschiedenis heeft plaatsgevonden, deels uit beelden en gedaanten van lichamen zonder enige verwijzing naar de geschiedenis. Deze laatste categorie heeft voor het onderwijs geen betekenis, en daarom vindt Calvijn het vreemd ‘dat nagenoeg alle beelden die tot op de dag van vandaag in de kerken tentoongesteld staan, nu juist tot die laatste groep behoren.’⁸⁴

Ook de uitleg van het vierde gebod is in 1559 uitvoeriger dan in 1536. Daardoor is het des te opvallender, dat Calvijn de andere feestdagen hierbij niet meer met name noemt. Ook dit zal weer verstaan moeten worden vanuit Calvijns levensgang. Toen Calvijn in 1536 in Genève aankwam, waren daar alle feestdagen afgeschaft. Van overheidswege werd er echter op aangedrongen de vier feestdagen die men in Bern nog kende (te weten: Kerstfeest, Besnijdenis, Mariaboodschap en Hemelvaartsdag) in te voeren. Calvijn achtte dit geen beginselkwestie maar verdedigde het recht van de kerk daar zelf over te beslissen. Mede om die reden is hij uit de stad verbannen. Bij zijn terugkeer in 1541 legde hij zich bij de inmiddels ingevoerde feestdagen neer, maar in 1550 ging de Raad

82 VAN 'T SPIJKER, *Institutie* 1536, 105; vertaling van CO I, 99: ‘error est accessum per sanctos velle nobis moliri’.

83 DE NIET, *Institutie* I, 124; vertaling van CO III, 103: ‘putidae insulsiatates’.

84 DE NIET, *Institutie* I, 122; vertaling van CO III, 101: ‘et tamen constat tales fuisse omnes propemodum imagines quae hactenus in templis prostituerunt’.

van de stad over tot algehele afschaffing van de verplichting tot het houden van de feestdagen. In 1559 was het in Genève dus niet actueel meer.⁸⁵ Duidelijk wordt wel, dat Calvijn zich er niet tegen verzet ook op andere dagen bijeen te komen. Integendeel, 'werd ons dat maar vergund!' roept hij uit op de vraag waarom we niet alle dagen bijeenkomen. 'De geestelijke wijsheid is het in elk geval wel waard om er elke dag enige tijd aan te besteden.'⁸⁶ Maar als de zwakheid van onze naaste dat niet toelaat, hebben we ons te voegen naar de orde die we ons door de wil van God zien opgelegd.

Bij de behandeling van het gebed gaat Calvijn ook in 1559 weer uitgebreid in op het bidden tot de heiligen. In aanvulling op wat hij daar in 1536 al over geschreven had, hekelt hij niet alleen het zoeken van bemiddeling bij de heiligen zelf, maar ook het feit dat elke heilige zijn eigen terrein krijgt aangewezen. Hij ziet in die ontwikkeling werkelijkheid worden dat als eenmaal de teugel is afgeschud men geen grenzen meer kent. Ooit werd op het concilie van Carthago (397) verboden bij het altaar rechtstreeks tot de heiligen te bidden.

Waarschijnlijk konden de heilige mannen de kracht van de slechte gewoonte niet geheel intomen en hebben zij daarom althans deze beperking aangebracht dat de openbare gebeden niet bezoedeld werden met uitdrukkingen als 'heilige Petrus, bid voor ons!'⁸⁷

Ook het roomse Schriftbewijs voor bemiddeling door de heiligen wordt besproken. Zo wordt er wel op gewezen dat in de Schrift de gebeden van de gelovigen door engelenhanden voor Gods aangezicht worden gebracht. En zou dat dan niet ook op de heiligen mogen worden toegepast? Calvijn vindt van niet, omdat het genoemde tot de dienende taak van de engelen behoort. Evenmin deelt hij de conclusie die getrokken wordt uit een Schriftplaats als Jer 15,1. Omdat daar blijkt dat zelfs Mozes en Samuël geen voorbede voor het volk Israël gedaan hebben, is er dus nooit sprake geweest van voorbede door gestorven heiligen. Hij ziet dit nog bevestigd door Ez 14,14. Het argument dat Jakob in Gn 48,16 bidt dat zijn naam en die van zijn vaderen Abraham en Izaäk over zijn nageslacht aangeropen zullen worden, weerlegt hij door te wijzen op de betekenis van die aanroeping. Voorvaders worden hier niet zelf om hulp gebeden, maar God wordt gesmeekt om zijn knechten gedachtig te zijn. De Here wordt herinnerd aan zijn verbond. De tegenwerping ten slotte dat God omwille van David gesmeekt wordt Zich te ontfemen over zijn volk, wordt ook weerlegd. Het gaat hier niet zozeer over de man zelf, als wel over het verbond, en het is een voorafbeelding van de enige voorspraak van Christus.

Samenvattend kan gesteld worden dat bij de in deze subparagraaf besproken reformatoren geen wezenlijk ander geluid te horen is dan bij Luther en Melanchthon. Ook hier wordt de heiligenverering afgewezen op grond van de centrale reformatorische noties van het '*solus Christus*' en het '*sola Scriptura*', al krijgt deze afwijzing bij Melanchthon een plaats bij de behandeling van het eerste gebod, terwijl Calvijn die een plaats geeft bij de behandeling van het gebed. Er is wel verschil over de vraag welke gevolgen deze

⁸⁵ BRIENEN, *Calvijn en de kerkdienst*, 62.

⁸⁶ DE NIET, *Institutie* 1, 391; vertaling van CO III, 374: 'et sane digna erat spiritualis sapientia, cui quotidie decideretur particula aliqua temporis'.

⁸⁷ DE NIET, *Institutie* 2, 86; vertaling van CO IV, 328: 'ac probabile est, quam sancti viri impetum pravae consuetudinis non possent in totum compescere, hanc saltem moderationem adhibuisse ne hac forma viarentur publicae orationes, Sancte Petre ora pro nobis'.

afwijzing moet hebben in het leven van alle dag. Is er dan nog ruimte voor heiligendagen en heiligenbeelden? Het is deze praktische uitwerking die een verschilpunt oplevert in de manier waarop Luther en Melanchthon enerzijds, en Bucer, Zwingli en Calvijn anderzijds zijn omgegaan met het verschijnsel van de heiligenverering.

2.1.2.4. Gevolgen

Welke praktische gevolgen moeten er aan de afwijzing van het aanroepen van de heiligen worden verbonden? Met name op het punt van de heiligendagen is hier verschil van mening te constateren tussen de besproken reformatoren. Zoals hierboven al is duidelijk gemaakt, keerden Calvijn en met name ook Bucer zich tegen het stellen van de ene dag boven de andere. Alleen de sabbat moet op grond van het Woord van de HERE nog in ere worden gehouden. F. Schulz toont aan, dat daar in Wittenberg anders tegenaan werd gekeken. In de door de Wittenbergse Reformatie gestempelde gebieden bleven de gedenkdagen van de heiligen die in de bijbel voorkomen, bestaan. Zo verschenen in de lijst van feesten naast de Christusfeesten ook de gebruikelijke Mariadagen en de dagen van de apostelen en evangelisten, waaronder Johannes de Doper, Maria Magdalena, Stefanus, en Paulus' bekering. Al deze dagen stonden in dienst van de bijbehorende evangelieprediking en getuigden van Christus als de Heilige der heiligen.⁸⁸

Gezien het voorgaande is het niet verwonderlijk, dat er juist in Wittenberg gebedenboeken en heiligenlevens gepubliceerd werden. In 1522 publiceerde Georg Spalatin (1484–1545) een gebedenboekje, met daarin ook 'Eyn gebet von allen heiligen'. Dit begint als volgt:

O guttiger got, wir sagen dyr danck fur alle gnaden, tugent und gaben, die du allen deynen heyiligen und ausserwelten von anfang der welt bissher verlihen hat und bitten dich, du wollest uns auch gnad geben durch die fuesstapffen und vorbild yres starcken glawbens und vesten vertrauens yn dich in unserm leben und sterben zeu handeln, wandern und verfahren durch Christum unsern hern. Amen.⁸⁹

Een dergelijk gebed kan de praktische vormgeving genoemd worden van wat in Wittenberg met name in de *Confessio Augustana* en Melanchthons *Apologie* daarvan onder woorden was gebracht.

Illustratief in dit verband is ook de opstelling van Luther tegenover boeken met heiligenlevens. In zijn voorwoord op Spalatinus' *Magnifice consolatoria exempla* uit 1544 stelt hij dat gelovigen aan het Woord voldoende hebben om staande te blijven. Maar tegelijk is het vertroostend en bemoedigend dat zoveel eeuwen, zoveel voorbeelden en zoveel uitgelezen mensen ons al zijn voorgedaan. Voor het aangezicht van God hebben zij enkel gesteund op zijn barmhartigheid en goedheid. 'In de wonden van Christus willen ze gevonden worden, zoals duiven in de openingen van een rots (welke rots Christus is)'.⁹⁰ Om die reden moeten de daden en woorden van de heiligen van leugens gezuiverd, en vervolgens naar de regel of analogie van het geloof beproefd worden. Dat Luther zelf zich daar ook voor heeft ingespannen, blijkt als we in zijn voorwoord op de *Vitae patrum* van Georg Major (1502–1574) uit 1544 lezen: 'met smeekbeden heb ik de heer Georg

⁸⁸ SCHULZ, 'Heilige', 667–668; vergelijk ook ANGENENDT, *Heilige*, 257–258.

⁸⁹ W.A. 10/2, 497.

⁹⁰ 'Et in vulneribus Christi sicut columba illa in foraminibus petrae (Petra autem est Christus) volunt inveniri' (W.A. 54, 114).

Major ertoe aangezet en hem maar ternauwernood zover gekregen de ongetwijfeld zware last om te selecteren en te zuiveren op zich te nemen'.⁹¹

2.1.3. Reformatie, heiligenverering en inquisitie in de Nederlanden

In het voorgaande is een globaal beeld geschetst van de heiligenverering in de Middeleeuwen en de kritiek die daar vanaf het begin van de zestiende eeuw op is uitgeoefend. In deze subparagraaf zal in aansluiting daaraan een beeld worden geschetst van de gevolgen die één en ander in de Nederlanden heeft gehad. Op welke manier is daar kritiek geuit op de heiligenverering en hoe is daar door de overheid en de Rooms-katholieke Kerk op gereageerd? Om te beginnen zal aandacht worden geschonken aan de Reformatie in de Nederlanden als geheel (2.1.3.1.), vervolgens aan heiligenverering en inquisitie in het bijzonder (2.1.3.2.).

2.1.3.1. Reformatie in de Nederlanden

Op welke manier heeft de Reformatie ingang gevonden in de Nederlanden? En wat is het karakter van de Nederlandse Reformatie geweest? Dat zijn belangrijke vragen als we in het vervolg van deze studie onder meer ook op het punt van de heiligenverering de plaats van Engel in deze Reformatie willen gaan bepalen. Ook Weernekers is aan deze vragen niet voorbijgegaan en haalt literatuur aan waarin Engel een plaats krijgt toebedeeld in een nationale Reformatie.⁹² Bij het beantwoorden van voornoemde vragen nemen we die literatuur als vertrekpunt.

D. Nauta heeft in zijn artikel over 'De Reformatie in Nederland in de historiografie', de discussie over een oorspronkelijke Nederlandse reformatorische stroming een plek gegeven in het geheel van de geschiedschrijving op dit punt. Hij laat zien hoe reeds in de negentiende eeuw door volgelingen van de Utrechtse hoogleraar Ph.W. van Heusde gesteld werd dat een dergelijke Nederlandse stroming heeft bestaan. Hij noemt de discussie die in de twintigste eeuw op dit punt gevoerd is zelfs 'een herwaardering van de in de negentiende eeuw opgeworpen probleemstelling en [...] een verdieping en verfijning der toen naar voren getreden standpunten'.⁹³

Als we de vraag stellen welke visie er in de door Weernekers met betrekking tot Engel aangehaalde literatuur naar voren wordt gebracht aangaande een oorspronkelijke Nederlandse reformatorische stroming, is het beeld bepaald niet eenduidig. Uitgangspunt vormt veelal de avondmaalsbrief van Cornelis Hoen, die door Hinne Rode is overgebracht naar Zwingli en vervolgens ook diens instemming heeft verkregen. De daarin verdedigde symbolische opvatting van het avondmaal wordt kenmerkend genoemd voor de kring van humanistische geleerden die Hoen om zich had verzameld had en die dienovereenkomstig 'sacramentariërs' worden genoemd. Als belangrijke leden van deze kring worden naast Hoen ook Johannes Sartorius en Gulielmus Gnapheus genoemd. Na de periode van de dopers treedt er een geslacht van 'nationaal gereformeerden' aan de

91 'Impuli et vix perpuli precibus D. Georgium Maiorem, ut hoc onus seligendi et purgandi omnia susciperet haud dubie molestissimum' (W.A. 54, 111).

92 WEERNEKERS, *De theologie*, 3–5.

93 NAUTA, 'De Reformatie', 221.

dag, waarvan Anastasius Veluanus veelal als de belangrijkste en meest zuivere vertegenwoordiger wordt beschouwd. Ook Engel wordt wel tot deze groep gerekend, al is er kritiek op zijn streven naar hervorming binnen de bestaande kerk. Andere namen die nog genoemd worden zijn Petrus Bloccius, Stephanus Sybrandi Silvius, Regnerus Praedinius en Cornelis Cooltuyn. De ‘nationaal gereformeerden’ traden niet organisatorisch en leidinggevend op vanwege hun onderlinge verscheidenheid, maar ook vanwege hun ‘latitudinarisme’, dat voortkwam uit verdraagzaamheid.⁹⁴

Zoals gezegd, is het beeld evenwel niet eenduidig en lopen de meningen op onderdelen soms behoorlijk uiteen. Zo is er onenigheid over de vraag wie de geestelijk vader van de sacramentariërs genoemd moet worden. Is dat de hierboven al genoemde Cornelis Hoen? Of toch de zogenaamde ‘lutherse monnik’ en predikheer Wouter, die al in de jaren 1510 tegen de aflaat predikte?⁹⁵ En verder: wie moeten er precies tot de sacramentariërs gerekend worden? In welke verhouding stond Jan de Bakker tot hen, en moet ook Wendelmoet Claesdochter een sacramentarische genoemd worden?⁹⁶ En, om niet meer te noemen: is enkel de symbolische avondmaalsopvatting het verbindende element? Of is er meer te noemen?⁹⁷ En moet er met J. Lindeboom zelfs ook nog onderscheid worden gemaakt tussen sacramentariërs en bijbelse humanisten?⁹⁸

Ook als het gaat om het geslacht dat na de doperse periode aan de dag treedt, blijven er de nodige vragen en onduidelijkheden. Zijn zij met L. Knappert ‘het tweede en derde geslacht’⁹⁹ van de sacramentariërs te noemen? Moeten zij met J.W. Pont beschouwd worden als ‘de meer zelfstandige Nederlandsche strooming’?¹⁰⁰ Met J. Loosjes als de oorspronkelijke Zwinglianen die de invloed van Bullinger hebben ondergaan?¹⁰¹ Of is met R.R. Post het positief eigene van de nationaal gereformeerden maar moeilijk te defi-

94 Schets gebaseerd op KNAPPERT, *Het ontstaan*; LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*; LOOSJES, *Geschiedenis*; PONT, *Geschiedenis*; POST, *Kerkgeschiedenis* en ROGIER, *Geschiedenis*.

95 Het eerste wordt verdedigd door ROGIER, *Geschiedenis I*, 129; het tweede door LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 36 en PONT, *Geschiedenis*, 231.

96 KNAPPERT, *Het ontstaan*, zegt van Jan de Bakker: ‘Lutheraan was hij zeker niet, veeleer geestverwant zijns leermeesters Hinne Rode, beter nog van geene richting, gelijk immers in 1525 ten onzent onder de evangelischen nog geene partijen waren’ (153); Wendelmoet Claesdochter noemt hij geen anabaptiste, maar sacramentiste en merkt van haar zelfs op: ‘hier hebben wij wel de zuivere, oudste Nederlandsche Reformatie’ (158). ROGIER, *Geschiedenis I*, 131–132, rekent beiden tot de sacramentariërs, terwijl LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 47 bij beiden lijkt te aarzelen.

97 LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 38, stelt op grond van (ook anonieme) werken, dat we de geestesrichting van de oudste Nederlandse reformatoren ‘tamelijk nauwkeurig kunnen kennen – echter niet als een gesloten, scherp begrensd, homogeen geheel, maar als een van velerlei schakeering, op allerlei punten van de geloofsleer een eigen aspect vertoonend’. Volgens hem gaat het ‘om een bijbelsche vroomheid, die doet aanhouden op zuiverheid in leer en gedragingen, op verwerping van alle ceremoniën – dit woord in een zeer ruime beteekenis gebruikt –, welke niet aan het eenvoudige evangelie beantwoorden, op apostolischen eenvoud van leven volgens de evangelische geboden, op persoonlijk geloof, dat zonder bemiddeling nadert tot God en tot Christus met een sterk individualistisch accent, op ondogmatisch verstaan van de geloofswaarheden, op geloof, dat vertrouwen is, niet meer en niet minder’.

98 LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 38–40.

99 KNAPPERT, *Het ontstaan*, 237.

100 PONT, *Geschiedenis*, 235.

101 LOOSJES, *Geschiedenis*, 25.

niëren?¹⁰² En net als bij de eerder genoemde sacramentariërs wordt ook hier weer de vraag gesteld, wie precies tot deze ‘nationaal gereformeerden’ te rekenen zijn.¹⁰³

Behalve vragen op onderdelen, wordt er in de recentere door Weernekers aangehaalde literatuur ook fundamentele kritiek op de gedachte van een oorspronkelijke Nederlandse reformatorische stroming als zodanig geleverd. Zo heeft Post het waarschijnlijk genoemd dat de sacramentariërs ‘ondanks hun eigen opvatting over het heilig sacrament, toch in de eerste plaats aanhangers van de nieuwe leer waren en Luthers wezenlijke leer zullen hebben aanvaard, ook al blijkt dit soms zeer weinig uit verhoren en werken’.¹⁰⁴ En J.N. Bakhuizen van den Brink levert kritiek op de benaming ‘nationaal-gereformeerd’: oorspronkelijk of typisch Nederlands kan men het gedachtegoed niet noemen, het werd ook in het buitenland aangetroffen. Bovendien waren de onderscheidingen in die tijd ook nog niet precies afgebakend en waren sommigen van de groep op bepaalde punten toch meer aan het calvinisme verwant dan men wel heeft doen voorkomen; en is het tevens bezwaarlijk, om ook ‘gereformeerd’ te noemen wie de Rooms-katholieke Kerk niet wilden verlaten.¹⁰⁵ O.J. de Jong ten slotte, stelt dat de ‘nationaal gereformeerden’ geen groep gevormd hebben, maar afzonderlijk tot hun standpunt gekomen zijn.¹⁰⁶ Het gaat om enkelingen, die ook nog eens moeilijk plaatsbaar zijn.

Van belang is de vraag hoe de historiografie zich op dit punt heeft ontwikkeld na de verschijning van Weernekers dissertatie in 1983. Is de gedachte van een oorspronkelijke Nederlandse reformatorische stroming tegen bovenstaande kritiek verdedigd, of is die meer en meer losgelaten? A.C. Duke stelde in 1990 dat de stelling van een inheemse Reformatie alle geloofwaardigheid verloren heeft en dat de consensus inmiddels luidt ‘that religious attitudes among both the learned and the laity underwent a profound transformation around 1520’.¹⁰⁷ Tot die tijd waren de protesten tegen de aflaathandel beperkt gebleven tot een kleine kring van theologen en predikers. Tegelijk was er, al voordat de schokgolven van de ‘kwestie Luther’ de Nederlanden bereikten, in de geleerde wereld volop een debat gaande over de plannen van de humanisten om de theologie te reformeren. Aanvankelijk werd Luther door deze humanisten juichend onthaald als bondgenoot in hun strijd om de Schrift voor iedereen toegankelijk te maken, maar na 1524, het jaar van de openlijke breuk tussen Luther en Erasmus, volhardde slechts een handjevol van hen in het evangelische geloof. Aan roomse zijde was men niet blij met Erasmus, maar zag men Luther als de bron van alle kwaad. Terecht, volgens Duke: ‘Martin Luther was no less the author of the Reformation in the Low Countries than in Germany and Wittenberg the cynosure of all manner of nonconformists’.¹⁰⁸

102 POST, *Kerkgeschiedenis II*, 359 stelt: ‘Zowel Merula als Versteeghe worden tot de nationale gereformeerden gerekend: dat wil zeggen dat zij niet gelijk te stellen zijn met de sacramentariërs, lutheranen en wederdopers en ook aan het calvinisme voorafgingen. Het positief-eigene schijnt echter moeilijk te definiëren. Men noemt hun opvatting evangelisch en karakteriseert dit als een teruggaan op het zuivere Evangelie en een verwerping van de menselijke toevoegsels in de eredienst’.

103 Naast de al genoemde vertegenwoordigers worden soms ook Cornelis van der Heyden, Hubertus Duifhuis en Henricus Geldorpheus wel genoemd.

104 POST, *Kerkgeschiedenis II*, 354.

105 BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Handboek III*, 268.

106 DE JONG, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 108–109.

107 DUKE, *Reformation*, 8.

108 DUKE, *Reformation*, 15.

Ondanks deze belangrijke rol van Luther stelt Duke toch ook dat veel dissidenten in de Lage Landen opvattingen huldigden die in het geheel niet bij hem vandaan kwamen. Daarbij noemt hij met name ook de ontkenning van de reële presentie in het avondmaal. Weliswaar was dit niet specifiek dissident, maar omdat het een makkelijk te herkennen afwijking was, werd er bij de vervolging sterk de nadruk op gelegd en kreeg de Reformatie in de Nederlanden een sacramentarische reputatie. Daarbij is het niet toevallig te noemen dat dit ‘sacramentarisme’ de aandacht trok op het moment dat evangelische theologen streden over de reële presentie, maar is de aard van de relatie tussen beide niet direct. Duke gaat hier nader op in en wijst erop dat van de evangelische theologen tot oktober 1524 Luther de enige was die zich had uitgelaten over het vraagstuk van de reële presentie. En wel in die zin, dat hij Hoens exegese van de instellingswoorden afgewezen had. Later vond deze wel gehoor bij de Zwitserse reformatoren, maar de invloed ervan in de Nederlanden is moeilijk te achterhalen. Vast staat wel dat Hoen niet de bron kan zijn van het ‘sacramentarisme’ dat in de zomer van 1525 in de Lage landen ontdekt werd, omdat zijn avondmaalsbrief op dat moment nog niet was uitgegeven. Maar waar gaat dit wel op terug? Toen het wijd verbreid bleek, werd het van roomse zijde toegeschreven aan de invloed van reformatoren als Karlstadt, Zwingli, Bucer en Oecolampadius, maar volgens Duke is dit verband niet zo makkelijk te leggen. Hij stelt de vraag of er wellicht gebruik gemaakt is van een oudere traditie van ongelooft en scepticisme, en voert als argument voor het voortbestaan van laat-middeleeuws gedachtegoed in de vroege Reformatie in de Lage Landen een drietal bewijzen aan. Allereerst wijst hij op de vervolging vanwege religieuze vergrijpen die op kleine schaal tot aan het edict van Worms heeft plaatsgevonden, deels ook op grond van minachting van het sacrament. Vervolgens op het feit, dat er door evangelisch non-conformisten gebruik wordt gemaakt van argumenten die niet terug zijn te vinden in de evangelische lectuur van die dagen. En ten slotte op de overeenkomst in idioom met de Engelse lollarden en de Hussietische taborieten.

Aan zijn beschouwing over de oorsprong van het afwijkend evangelisch gedachtegoed in de Lage Landen heeft Duke in 1992 een uiteenzetting toegevoegd over de vroege Reformatie in de Nederlanden. Kenmerkend voor deze beschouwing is het volgende citaat:

In so far as the early Reformation in the Low Countries can lay claim to be distinctive, it derives from the prolonged exposure of dissidents in the Netherlands to persecution. It was this experience that drove a wedge between evangelicals in the Low Countries and their counterparts in Germany and helped to mould the structures of dissent.¹⁰⁹

Het gevolg van deze vervolging is geweest dat de evangelischen ondergronds zijn gegaan. Men kwam onder leiding van evangelisch gezinde priesters bijeen in zogenaamde ‘conventikels’, die vaak begonnen als bijbelstudiegroepen maar soms uitgroeiden tot scholen van ketterij. Geleidelijk trad er een institutionalisering van deze conventikels op, wat leidde tot onopzettelijk separatisme. Door de onderdrukkende politiek van de centrale regering en de kerkelijke autoriteiten werden sektarische tendensen versterkt. Tegelijk zijn er geen bewijzen voor het bestaan van separatistische gemeenten vóór 1530. De wederdopers waren de eersten die braken met de bestaande kerk.

¹⁰⁹ DUKE, ‘The Netherlands’, 163.

Wie het bovenstaande tot zich door laat dringen, komt tot de ontdekking dat Duke gebroken heeft met de gedachte van een oorspronkelijk Nederlandse reformatorische stroming. De oorsprong van de Nederlandse Reformatie is Maarten Luther, al viel diens gedachtegoed bij de geleerden in de Lage Landen wel in goede, door humanisten toebe-reide aarde. Zelfs als het om het sacramentarische gedachtegoed gaat, kijkt Duke voor-zichtig over de landsgrenzen heen en isoleert hij Hoen en de zijnen tot op zekere hoogte. Het enige dat hij specifiek Nederlands noemt, is de vervolging waardoor het evangeli-sche gedachtegoed ondergronds is gegaan. In aansluiting bij Duke wijst Wiebe Bergsma er in 1994 nog op dat juist die vervolging geleid heeft tot ‘a cacophony of heretical voi-ces’.¹¹⁰ Oftewel, niet de ene Nederlandse reformatorische beweging wordt hier kenmer-kend meer genoemd, maar juist de verscheidenheid.

In dezelfde lijn gaat ook het boek ‘De Republiek 1477–1806’ van Jonathan I. Israël uit 1996, al brengt hij wel eigen accenten aan. Uitvoerig gaat hij bijvoorbeeld in op de oorsprong van het Noord-Europees christelijk humanisme in de Nederlanden. De Mo-derne Devotie van Geert Groote wil hij geen voorloper van het christelijk humanisme noemen, maar wel hielp het mee de weg te banen voor de *philosophia Christi* van Agri-cola en Erasmus en de vroomheidsidealen van de Reformatie vanaf 1520. Ofschoon er in 1524 een openlijke breuk optrad tussen Erasmus en Luther, is er een sterke verbinding gebleven tussen Erasmus en de beginnende Reformatie in de Nederlanden. Ook hier wordt weer gewezen op de beslissende rol die de vervolging door de overheid in de Ne-derlanden heeft gespeeld:

Vanaf het begin van de jaren twintig kon de Nederlandse Reformatie zich gedurende enkele tientallen ja-ren slechts ontwikkelen als een ondogmatisch, pluriform crypto-protestantisme. Dit kon zich naar zijn aard gemakkelijker laten inspireren door het bijbels humanisme van Erasmus dan door de leer van Luther.¹¹¹

Immers, Luther begon na verloop van tijd steeds dogmatischer en confessioneler te denken.

Na op deze manier aandacht geschonken te hebben aan de verbinding tussen Luther en Erasmus, bespreekt Israël de gang van de vroege Reformatie in de Nederlanden. Hij wijst op de verzwakking van de geloofwaardigheid en het morele gezag van de kerk die vanaf 1519 versnelde door de invloed van Luther, wiens invloed aanvankelijk enorm is. In een keizerlijk edict uit 1525 wordt dit uitdrukkelijk toegeschreven aan het feit dat veel geestelijken Luthers ideeën hadden overgenomen en lager opgeleiden zijn geschriften in vertaling lazen. Omstreeks dezelfde tijd, in het midden van de jaren twintig, werd ook de druk van de ingezette vervolging voelbaar, maar toen was de Reformatie al niet meer te onderdrukken. Wel had deze tot gevolg dat het ondanks de drang tot organisatie ontbrak aan de praktische mogelijkheden daartoe.

Als gevolg van deze onmogelijkheid trad er aan het einde van de jaren twintig een breuk op tussen de Nederlandse en de Duitse Reformatie. Desondanks was men ook in de Nederlanden niet ongevoelig voor dispuuten over onder meer de reële presentie. De invloed van Zwingli en Bucer werd vanaf 1525 sterk gevoeld.

¹¹⁰ BERGSMA, ‘The Low Countries’, 68.

¹¹¹ ISRAËL, *De Republiek*, 58.

Het specifieke karakter van het vroege Nederlandse protestantisme [...] was niet zozeer Erasmiaans en ondogmatisch – zoals vaak beweerd is – als wel dogmatisch pluriform en vergaand gedecentraliseerd. Er was sprake van een verbijsterende verscheidenheid van leringen en standpunten, waartussen immer beweeglijke scheidslijnen liepen.¹¹²

Het was te vloeibaar om te versplinteren, en in de jaren dertig was eigenlijk maar één tegenstelling echt van belang: die tussen de hoofdstroom van het Nederlandse crypto-protestantisme en het anabaptisme. In de jaren veertig waren de Nederlanden in de greep van een geruisloze afval van de kerk van de hoger opgeleiden, de elite en een groot deel van het volk. Een geliefde uitweg uit de katholiek-protestantse controverse was in die dagen die van de *politiques*, waarbij een scheiding werd aangebracht tussen lichaam en geest. Dit had allerlei irenische en spiritualistische tendensen tot gevolg, die Israël één van de hoofdstromen van de Nederlandse Reformatie noemt.

Gezien het voorgaande hoeft het niet te verbazen dat Johan Decavele in 2004 aangaande de hedendaagse historici vaststelt:

Ze beschouwen de Nederlandse Reformatie niet langer als een getrapte beweging, met duidelijk onderscheiden en chronologisch op elkaar volgende lutherse, anabaptistische en calvinistische fasen. Het pluriforme karakter van zowel het protestantisme als het rooms-katholicisme begrijpt men nu beter, terwijl het belang van de ‘middengroepen’, waarvoor er nog zeer lang een verrassend grote speelruimte bleef bestaan, thans algemeen wordt erkend.¹¹³

Ook hij wijst op de gunstige kweekbodem die de beginnende Reformatie in de Nederlanden heeft gevonden in de intellectuele milieu's en op het voorbereidende werk van de humanisten in dit verband. Ook bij hem geldt Luther als de oorsprong van de Nederlandse Reformatie en wordt de rol van de vervolging benadrukt. Over de avondmaalsleer stelt hij vast dat het opmerkelijk is dat Luthers avondmaalsopvatting nooit veel belangstelling heeft gekregen van de Nederlandse evangelisch gezinden. De zuiver symbolische betekenis van de eucharistie werd reeds in de jaren twintig en dertig besproken in de informele conventikels die op diverse plaatsen werden gehouden door de zogenoemde sacramentariërs. Over de oorsprong van dit gedachtegoed laat Decavele zich verder niet uit.

In de jaren na 2004 verschijnt een tweetal nieuwe kerkhistorische handboeken. Om te beginnen de ‘Nederlandse Religiegeschiedenis’ uit 2005.¹¹⁴ Daarin wordt erop gewezen dat elementen van reformatorisch gedachtegoed al in de vijftiende eeuw te vinden waren onder intellectuelen, en via een internationaal netwerk steeds meer geleerden in aanraking kwamen met het *ad fontes*-principe van het humanisme, dat ook op de bijbel werd toegepast. Als andere grote naam naast Erasmus wordt Luther genoemd, terwijl ook gewezen wordt op de reformatorische lijn van Zwingli. Expliciet wordt ingegaan op de avondmaalsopvatting van Zwingli, waaraan vaak een Nederlandse oorsprong wordt toegedicht. ‘Het bijbehorende verhaal is echter een uitnemend voorbeeld van internationale contacten in de vroege Reformatietijd’,¹¹⁵ zo heet het. Wel wordt daaraan toegevoegd dat het geschrift van Hoen de reformatorische bezinning op de betekenis van de mis blijvend heeft beïnvloed.

¹¹² ISRAËL, *De Republiek*, 91.

¹¹³ DECAVELE, *De eerste protestanten*, 22.

¹¹⁴ VAN EIJNATTEN & VAN LIEBURG, *Nederlandse Religiegeschiedenis*.

¹¹⁵ VAN EIJNATTEN & VAN LIEBURG, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 145.

Nadat op deze manier achtereenvolgens humanisme, lutheranisme en zwinglianisme de revue zijn gepasseerd, worden het anabaptisme en het calvinisme besproken. In een aparte paragraaf wordt zicht geboden op de verschuiving in de religieuze verhoudingen door de receptie van de reformatorische ideeën onder verschillende bevolkingsgroepen na te gaan. Aanvankelijk leken die ideeën alleen bij intellectuelen ingang te vinden, maar ze verspreidden zich wel degelijk ook onder het volk. Dit wordt verklaard door te wijzen op het breed levend antiklerikalisme als populaire voedingsbodem, die ook de kortston-dige manifestatie van het doperdom verklaart. Maar belangrijker nog dan de aantrekkingskracht van nieuwe groeperingen wordt het functieverlies van het traditionele christendom genoemd. Bij een grote zwijgende meerderheid leefde breed de onvrede, zonder dat men met de bestaande kerk brak.

Een tweede kerkhistorisch handboek verscheen in 2006: het ‘Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis’.¹¹⁶ Daarin wordt gewezen op het eigenaardige beeld dat de geschiedenis van de hervorming in de Nederlanden vertoont in vergelijking met andere landen. Terwijl de vorming van een zelfstandige kerk pas laat in de zestiende eeuw plaatsvond, was de invloed van Luthers denken al vroeg sterk aanwezig. Opvallend is dat als oorzaak voor het feit dat er niet eerder een zelfstandige kerk gevormd is niet de vervolging gezien wordt, maar het feit dat zij die tot de beweging van de Moderne Devotie behoorden ook in kerk plachten te blijven. Ook als er een verklaring wordt gezocht voor Luthers vroege en sterke invloed in de Nederlanden wordt op de geschiedenis gewezen. Al langer bestonden er misstanden en heterodoxe tradities, die de ontvankelijkheid voor een nieuwe beweging vergroot hadden.

Als vervolgens de gang van de vroege Reformatie in de Nederlanden wordt beschreven, wordt erop gewezen dat Luthers invloed in de zuidelijke Nederlanden is begonnen, maar zich vervolgens ook naar het noorden heeft uitgebreid. Als bewijs voor het laatste wordt gewezen op Engel, Jan de Bakker en Hinne Rode. Met name vanuit Emden heeft de invloed van Luther ook de Noordelijke Nederlanden bereikt, waar samenkomsten van vaak kleine hervormingsgezinde groepen plaatsvonden. Als er naar een oorzaak wordt gezocht voor het feit dat tot in het midden van de zestiende eeuw in grote delen van de Nederlanden publiek en kerkelijk wordt vastgehouden aan de katholieke traditie, komt ook in dit handboek de rol van het repressieve overheidsbeleid voor het voetlicht. Ook wordt er gewezen op de ontkenning van de lichamelijke presentie van Christus in het sacrament van de mis, die onder de bevolking van de Nederlanden vrij sterk aanwezig is. Deze wordt als bron aangemerkt voor het tractaat van Cornelis Hoen, waarin ‘duidelijk de invloed van zowel Erasmus als Luther merkbaar’¹¹⁷ is. Afsluitend wordt gesteld dat de vroege Reformatie in de Nederlanden wordt gekenmerkt door grote verscheidenheid, het ondergrondse karakter als gevolg van de politieke omstandigheden, en dat het een beweging ‘van onderop’ en van de drukpers was.

Na bespreking van de doperse periode wordt aandacht gevraagd voor de ‘spiritualisten’: een groep hervormingsgezinden die beïnvloed werd door de gedachten van de Duitse spiritualist Sebastian Franck en uitging van een dualisme tussen uiterlijk en innerlijk. Praktisch had dit tot gevolg dat men lid bleef van de Rooms-katholieke Kerk, zonder

¹¹⁶ SELDERHUIS, *Handboek*.

¹¹⁷ SELDERHUIS, *Handboek*, 240.

haar overtuigingen te delen. Daarnaast valt ook nog de oudere en nog moeilijker te definiëren beweging van de sacramentariërs te noemen. Hun organisatie bleef beperkt tot de vorming van plaatselijke kringen en kenmerkend was hun afwijzing van de roomse avondmaalsleer, maar ook hun ontkenning van het vagevuur en het belang van de heiligenverering.

Overzien we het geheel dan valt op verschillende punten overeenstemming te constateren tussen de besproken recentere kerkhistorische studies. Algemeen wordt de gedachte van een oorspronkelijke Nederlandse reformatorische stroming als achterhaald beschouwd. De oorsprong van (ook) de Nederlandse Reformatie wordt Luther genoemd, wiens gedachtegoed met name in intellectuele kringen goede ingang vond dankzij het werk van de christelijke humanisten. Als kenmerkend voor de Nederlandse Reformatie wordt de vervolging van overheidswegen genoemd en de daardoor ontstane grote verscheidenheid. Oftewel, waar eerder in de historiografie een verbindend element werd gezocht in (met name) een gemeenschappelijke avondmaalsopvatting, wordt in de recentere historiografie juist de verscheidenheid benadrukt. Over de duiding van de avondmaalsbrief van Cornelis Hoen en breder van het 'sacramentarisme' is men het niet eens.

2.1.3.2. Heiligenverering en inquisitie in de Nederlanden

In zijn bul *Exsurge, Domine* van 17 juli 1520¹¹⁸ had paus Leo X Maarten Luther en de zijnen opgeroepen om binnen zestig dagen op hun dwalingen terug te komen. Toen dit niet gebeurde, publiceerde hij op 3 januari 1521 opnieuw een bul (*Decet Romanum*), waarin het vonnis over Maarten Luther en diens aanhangers, beschermers en begunstigers werd uitgesproken. Aan de geestelijkheid werd opgedragen dit vonnis in de kerken bekend te maken.

Aan de leiders en religieuzen van parochiekerken, gezamenlijk en afzonderlijk, [...] dragen wij op, aangezien ze door God aangestelde wolven zijn, om een geestelijke regenbui voort te brengen onder Gods volk en niet bang te zijn om tegen de voornoemde artikelen, die, zoals eerder al gezegd is, veroemd zijn, publiek op te treden, wat ook hun taak is, want er staat geschreven dat de volmaakte liefde de vrees uitdrijft.¹¹⁹

De beide pauselijke bullen vonden ook gehoor bij keizer Karel V. Op 20 maart 1521 verscheen zijn eerste plakkaat tegen Luthers leer en boeken in de Nederlanden (*Comme nostre*), van 8 mei dateert zijn edict *Ad veri Romanorum* tegen Luther en zijn aanhangers. Daarin sprak de keizer als zijn wil uit dat er tegen hen geprocedeerd zou worden en

dat die goeden van den mesdadighen ende delinquanten, die naer recht oft uut crachte van desen onsen mandemente, edicte ende bevele, zullen gheconfisquiert ende verbuert wesen, gheapliceert worden,

¹¹⁸ Vergelijk paragraaf 2.1.2.2.

¹¹⁹ 'Necnon omnibus et singulis parochialium ecclesiarum rectoribus ac religiosiis [...] mandamus, ut sicut ipsi nubes a Domino constituti sunt, ita spiritualementem imbrem in populo Dei seminare, et contra supradictos articulos, ut praefertur, damnatos, sicut etiam eorum incumbit officio, publice publicare non vereantur; scriptum est enim, quod perfecta charitas foras mittit timorem' (CDI 4, 40).

d'een heeft tot onsen behoefte, ende dander heeft tot behouf van den accusateurs, wroughers ende anbrijngheren der voorseyder delinquanten ende mesdadighen.¹²⁰

Hoog heeft de vinger gelegd bij het nieuwe van dit keizerlijke plakkaat. Tot op dat moment was bestrijding van ketterij de taak van kerkelijke rechters geweest, en het gegeven dat de keizer in zijn plakkaat van mei 1521 wereldlijke rechters opdroeg deze bestrijding ter hand te nemen, wordt door Hoog dan ook 'secularisatie van het ketteronderzoek'¹²¹ genoemd. Als mogelijke achtergrond voor deze maatregel noemt hij de gewoonte dat degene die het doodvonnis uitsprak zich door verbeurdverklaring ook de goederen van de veroordeelde toeëigende, en de keizer met de enorme uitbreiding van de ketterij in de jaren twintig deze inkomsten niet graag mis wilde lopen.

Echter, blijkbaar waren al deze maatregelen toch niet afdoende, want op 7 juni 1522 werd er in de Raad van Holland een plakkaat afgekondigd waarin de keizer Frans van der Hulst (± 1465–1530) aanstelde als zijn inquisiteur.¹²² In samenwerking met zijn assessor, Joost Laurensze, kreeg Van der Hulst

volcomen macht, juredictie ende auctoriteyt te daghen, moneren, arresteren, te vanghen, gevangen te stelen, die goede te annoteren, inventuarieren ende te procederen sonder te houdene forme oft figure van rechte, maer sommierlic, simpelic ende plane met alle weeghen, hetzy by inquisition, denunciacion, accusacion ende met alle extraordinaren weeghen ende manieren by questien, interrogatorien, rigoreuse examinatie ende torment.¹²³

Tevens mocht hij een vonnis uitspreken en ten uitvoer brengen. Wat de straffen betreft, bepaalde zijn instructie dat hij over kon gaan tot verbanning, tot 'confiscation ende executien van live ende goeden tsy [geheel] oft in deel'.¹²⁴ Verdachten die niet verscheenen, moesten gestraft worden als opnieuw in ketterij vervallen en 'voer sulck gecorrigiert ende geexecuteert'.¹²⁵ Deze benoeming van keizerswege werd ruim een jaar later gevolgd door een benoeming tot algemeen pauselijk inquisiteur in de Nederlanden van keizer Karel.¹²⁶

Van der Hulst liet zich in in zijn werk bijstaan door onderinquisiteurs, waaronder de Leuvense hoogleraren Jacobus Latomus (± 1475–1544) en Ruard Tapper (1487–1559), en de Keulse theoloog en inquisiteur Jacob van Hoogstraten (± 1460–1527). De eerste slachtoffers van de door de keizer afgekondigde maatregelen vielen op 1 juli 1523: op die dag werden de Antwerpse augustijner monniken Hendrik Voes en Jan van Esschen op de Grote Markt van Brussel verbrand. F. Pijper heeft het opvallend genoemd dat in

¹²⁰ CDI 4, 73. Citaat afkomstig uit de Nederlandse versie van het Edict van Worms, in het bijzonder gericht aan 'der zeer hoogher ende excellente ende mogende prinsesse, onze zeer lieve ende beminde vrouwe ende moye, vrouwe Margriete, aertshertoghinne van Oostenrijcke, hertoghinne ende gravenede van Bourgongen, douagierigge van Savoye, etc., regente ende gouvernante in allen onsen landen van onsen huse van Bourgongen' (CDI 4, 61). Over de straffen merkt GOSENS, 'Inquisitions', 17 op: 'en effet, l'édit de 1521 prévoyait l'application de peines extraites du droit romain et du droit canon, sans précision aucune'.

¹²¹ HOOG, *Martelaren*, 37.

¹²² CDI 4, 115–120. Van der Hulst had zich samen met anderen al sinds 1521 met ketterij beziggehouden (GOSENS, 'Inquisitions', 10).

¹²³ Aldus de instructie van Van der Hulst: CDI 4, 125.

¹²⁴ CDI 4, 125.

¹²⁵ CDI 4, 125.

¹²⁶ CDI 4, 186–190. VALVEKENS zegt hierover: 'deze benoeming was geschied nadat de keizer er zeer sterk had op aangedrongen. Anders had de Paus nooit een leek voor dergelijken arbeid aangewezen.' (VALVEKENS, *Inquisitie*, 39–40).

het tegen hen gevoerde proces de heiligenverering geen rol heeft gespeeld en gesuggerend dat ‘de gevoelens dezer martelaren in het j. 1523 ten aanzien van dit punt nog niet van dien aard (waren), dat zij ernstigen aanstoot gaven’.¹²⁷ In een bewaard gebleven lijst met aanklachten tegen Voes wordt vermeld dat deze, gevraagd of het geoorloofd is om heiligen te aanbidden, daar niet op heeft willen antwoorden.¹²⁸

De hoogleraren uit Leuven en Keulen lieten ook nog op een andere manier van zich horen. Al in 1520 had de theologische faculteit van de universiteit van Leuven Luther veroordeeld. Ter verdediging van dit besluit publiceerde de hoogleraar Eustachius van Zichem in 1521 zijn *Errorum Martini Luther brevis confutatio*, waarin heel in het kort ook de zaak van de heiligenverering aan de orde wordt gesteld. Met name Luthers bewering dat zelfs de beste werken van de heiligen nog zonde zijn, roept Van Zichems toorn op. ‘Wee deze te vervloeken en ver van alle christelijke landen te verwijderen lastering’¹²⁹ roept hij uit, om vervolgens te stellen dat deze uitspraak tekortdoet aan de macht van de Heilige Geest.

Uitgebreider werd de zaak van de heiligenverering aan de orde gesteld in een werk dat de Keulse theoloog en inquisiteur Jakob van Hoogstraten in 1524 het licht deed zien. Onder de titel *Dialogus de veneratione et invocatione sanctorum* wordt in het op scholastieke leest geschoeide werk de strijd aangeboden met Luthers leerling en vriend Joannes Lonicerus. Uitgedaagd door Balthasar Sattler had deze zich tegen de heiligenverering gekeerd. Aan de uitvoerige bestrijding van diens zienswijze laat Van Hoogstraten een ‘weerlegging van de argumenten van de oude ketters’¹³⁰ voorafgaan. In zijn bestrijding daarvan benadrukt Van Hoogstraten sterk de orde die God heeft ingesteld, krachtens welke de heiligen fungeren als instrumenten bij de uitvoering van zijn wil. Tevens wijst hij erop dat veel argumenten die worden ingebracht tegen de voorbede van heiligen in de hemel, ook kunnen worden ingebracht tegen de voorbede van Christus en de heiligen op aarde. Bijvoorbeeld het argument dat de heiligen in de hemel alleen maar zullen bidden om wat overeenstemt met de wil van God, en hun gebed dus feitelijk niets uitwerkt. Van Hoogstraten merkt dan op:

Als je denkt langs deze weg te ontkomen, stellen wij daar met het volste recht Christus tegenover, die nog beter en helderder dan welke heilige ook, de wil van God beschouwt en daarom ook des te meer instemt met Gods welbehagen en eenswillend is met zijn wil.¹³¹

Ondertussen raakte de door de keizer benoemde inquisiteur Van der Hulst in opspraak. In een schrijven van 21 februari 1524 liet landvoogdes Margaretha keizer Karel weten dat zij hem had afgezet. Tevens deelde ze daarin mee paus Clemens VII te hebben gevraagd een nieuwe inquisiteur te benoemen.¹³² In reactie daarop maakte de pauselijke

¹²⁷ PIJPER, *Het martelaarschap*, 28.

¹²⁸ PIJPER, *Het martelaarschap*, 42.

¹²⁹ ‘Heu detestandum, et procul a christianis finibus abigendam blasphemiam’ (PIJPER, *De oudste Roomsche bestrijders*, 264).

¹³⁰ ‘Antiquorum haeticorum dissoluuntur argumenta’ (PIJPER, *De oudste Roomsche bestrijders*, 435–441).

¹³¹ ‘Si hac uia elabi postuletis Christum non iniuria uobis obijciemus, qui quo propius ac clarius quam quilibet sanctorum, diuinam contemplatur uo//luntatem, eo magis diuino eius beneplacito semper concors est atque consentit uoluntati’ (PIJPER, *De oudste Roomsche bestrijders*, 440).

¹³² ‘Daarom heb ik onze heilige vader aanschreven en hem de namen genoemd van de proost van Sint Maarten te Ieperen, de prior van de Escoliers in Bergen en dr. de Montibus, deken van Leuven, die alle goede lieden zijn; ook heb ik hem verzocht om één daarvan als inquisiteur aan te stellen, het liefst de al ge-

gezant Lorenzo Campeggio op 17 juni bekend dat Van der Hulst na onderzoek was afgezet, en dat in zijn plaats Olivier Buedens, Nicolaas Houzeau en Nicolaas Coppin tot algemeen inquisiteurs der Nederlanden waren benoemd, en ‘de volle en algehele macht en bevoegdheid’ hadden ontvangen.¹³³

Ondertussen had keizer Karel al weer nieuwe plakATEN uitgevaardigd. Hem was namelijk gebleken dat er ondanks de bestaande plakATEN toch weer ketterse boekjes verspreid waren,¹³⁴ wat hij (nogmaals) verbood. Bovendien zouden drukkers voortaan niets meer mogen drukken zonder toestemming van de raad van Holland.¹³⁵ En het was ook deze Raad die op 23 augustus 1524 uitsprak,

dat nyemant van mannen ofte vrouwen Luyters boeken oft die enige ketterye berueren, vercoepe ende prynte ende lese, noch hem en houde noch oick daer nae en leve oft regulere ofte oick scole en houde, noch dair aff en preke noch op God ende syn heyligen en blasfamere; ende soe wye enige boeken die ketterye beruerende heeft, dat se die brengen in handen van zijn pastoer bynnen acht daegen naestkomende.¹³⁶

En toch – alle genomen maatregelen bleken niet toereikend. In zijn breve van 12 februari 1525 moest paus Clemens VII tot zijn grote verdriet vaststellen dat het gif van de lutherse ketterij in bepaalde delen van de Nederlanden dagelijks nog breed werd uitgeslagen. Daarom stelde hij kardinaal Erardus van der Mark (1472–1538) te Luik aan tot opperinquisiteur.¹³⁷ Bovendien probeerde hij door middel van zijn breve van 20 maart van datzelfde jaar de tegenstand die de inquisiteurs ondervonden van de zijde van de bisschoppen weg te nemen door hen ruimere bevoegdheden te geven,¹³⁸ en benoemde hij op 8 juli nog een aantal extra inquisiteurs.¹³⁹

noemde proost van Sint Maarten, van wie ik gehoord heb, dat hij het meest gematigd is’; vertaling van CDI 4, 257: ‘Pour-quoy jay escript à nostre Saint Père et luy dénommé le prévost de Saint Martin d’Ypre, le prier des Escoliers de Mons et le docteur de Montibus, doyen de Louvain, qui tous sont gens de bien; et le requis nous en commettre ung inquisiteur, mesment led. prévost de Saint Martin, que jentens estre le plus modéré’.

¹³³ ‘plenam et omnimodam potestatem et facultatem’ (CDI 4, 277). Deze macht wordt in de open brief van Campeggio als volgt omschreven: de macht ‘om onderzoek te doen naar en omtrent genoemde leer en ketterse slechtheid, hen die ze schuldig zullen bevinden, naar de aard van hun excessen te straffen, [...] alle rechters en zelfs mensen van het heilig apostolisch paleis of hun plaatsbekleders, en hen die gezag hebben of zullen hebben, onder de excommunicatie, andere kerkelijke censuren en straffen te stellen, wanneer dat nodig zal zijn, en alle andere en afzonderlijke dingen te doen en ten uitvoer te brengen, die in de voorgaande zaken en daaromtrent noodzakelijk zullen zijn, of op enigerlei wijze geschikt’; vertaling van CDI 4, 277: ‘de et super dicto dogmate et haeretica pravitate inquirendi et quos culpabiles reppererint seu reppererit, juxta excessuum qualitatem puniendi, [...] ac quibuscumque iudiciis et personis etiam sacri palatii apostolici causarum auditoribus seu locatenentibus earumdem etiam quacumque auctoritate fungentibus et functuris sub excommunicatione et aliis censuris ecclesiasticis ac aliis poenis, quibus opus fuerit, inhibendi omniaque alia et singula faciendi et exequendi, quae in praemissis et circa ea necessaria fuerint seu quomodolibet oportuna’.

¹³⁴ Het betrof hier boeken die niet op naam van Luther stonden, maar wel dwalingen bevatten. Vergelijk CDI 4, 265v.

¹³⁵ CDI 4, 268–269.

¹³⁶ CDI 4, 288.

¹³⁷ Van der Mark werd ‘het volle en hoogste opzicht en gezag verleend over genoemde heilige inquisitie, haar voornoemde dienaren (de door Campeggio aangestelde inquisiteurs) en alle andere’; vertaling van CDI 4, 307: ‘plenam ac supremam super dicta sancta inquisitione ejusque ministris praefatis et aliis quibuscumque superintendentiam et auctoritatem’.

¹³⁸ De breve zegt dat de bisschoppen proberen ‘onder de dekmantel dat het aan hen is om zaken van ketterse slechtheid te onderzoeken, jullie als rechters voor te zijn’; vertaling van CDI 4, 322: ‘eo pretextu quod ad

Maar ook de keizer en de landvoogdes leverden nog een bijdrage. Laatstgenoemde met een brief aan de Hollandse steden, waarin ze die opdroeg

toesicht te hebben upte vicecureyten binnen uwen bedryue, of die selue den gemeenen volcke proffytelicken zyn, nyet gediffameert van de secte Lutheriane ofte andere ketterye, of zy tvolck jn huere sermoenen nyet en schandaliseren, oft luyden van eeren, goede manieren ende conuersationen zyn, volcomelicke volbrengende huere officie¹⁴⁰

en dat ook te laten gelden voor schoolmeesters en predikers. Keizer Karel kwam opnieuw met een plakkaat waarin hij verbood vergaderingen te beleggen om te lezen of te spreken over het evangelie, de brieven van Paulus of andere geestelijke geschriften en die uit te leggen of anderszins te disputeren.¹⁴¹ Tevens herhaalde hij daarin de bepalingen aangaande ketterse boeken en trof hij enkele maatregelen met betrekking tot het onderwijs op de scholen.

Blijkbaar bleef het volk, om met woorden van keizer Karel uit 1526 te spreken, ‘bij middele vanden voorseyde quade opinien ende suspecte leeringhen bedroghen ende verleet’ worden. Enerzijds

Bij toe doene van eeneghe ongeleerde, die zonder consent van hueren heuuresten int heymelicke ende secretelic predicken dEuuuangelien die midtsgaders andere heleghe gheschriften interpreterende naer huere zinnelicheyt ende niet naeden rechten verstande vanden docteurs vander heleger kercke, pynende voorts alle nieuwicheden voort te bringene,

maar daarnaast ziet de keizer ook als oorzaak

eos de causis heretice pravitatis cognoscere pertineret, vos iudices prevenire’. Bovendien wordt het de inquisiteurs ‘op straffe van censuur en andere kerkelijke straffen verboden om tegen hen die jullie voor zijn te procederen, en kunnen genoemde beambten en hun officialen vanwege de afstand en vooral in de wintertijd niet gemakkelijk en zonder grote uitgaven met jullie samenkomen, en als ze samenkomen, komen ze niet gemakkelijk met jullie tot één uitspraak, waardoor het gebeurt dat processen tegen toeschietelijke aanhangers van deze uiterst gevaarlijke leer opgegeven worden en het onderzoek van de gerechtigheid heel ongepast wordt opgehouden en het op grond van de jullie toevertrouwde onderzoekstaak gewenste resultaat niet wordt bereikt’; vertaling van CDI 4, 322: ‘sub censuris et aliis penis ecclesiasticis ne contra preventos procedatis interdicatur, ac dicti ordinarii et eorum officiales propter locorum distantiam et praesertim hyemali tempore vobiscum commode et absque gravibus expensis convenire nequeant, et cum convenient, non facile vobiscum in unam sententiam condescendant, quo fit ut processus contra hujusmodi perniciosissimi dogmatis sectatores prolixiores reddantur et executio justicie plus debito retardetur ac ex officio inquisitionis hujusmodi vobis commissio votivus non succedat effectus’.

¹³⁹ CDI 4, 366–367. Onder hen bevond zich Vincentius van Haarlem voor het bisdom Utrecht. Bepaald werd, dat de nieuw benoemden geen afbreuk mochten doen aan al fungerende inquisiteurs, ‘voor wiens of wier gezag en ambt respect en eerbied getoond zal worden’; vertaling van: ‘ad cuius vel quorum auctoritatem et officium habebitur respectus et reverentia’.

¹⁴⁰ CDI 4, 500. Brief dateert van 22 september 1525.

¹⁴¹ Het plakkaat dateert van 24 september 1525. Aangaande de straf op het beleggen van vergaderingen werd bepaald: ‘up peynen van voor de eerste reyse, die bevonden ende achterhaelt wordt bij wettige getuygen contrarie gedaen te hebben, te verbueren jegens ons twintich karolus guldens; dewelcke sonder voorder delay hij gehouden sal worden te namptiseren nyet tegenstaende gewoenten ofte privilegien ter contrarien, oft, bij gebreke dat hij niet nyet betaelen en mochte, drie maenden binnen zijnen huysse gebannen te worden sonder daer vuyt te mogen gaen, up arbitrale correctie; voer die tweede reyse, up peijne van vier-tich karolus guldens, of, bij gebreke als voorn, een half jaer buyten zijn huysse in een anders huys gebannen te worden, up gelijcke peijnen als boven; ende voer die derde reyse, up peijne van tactich karolus guldens of, bij gebreke van dien, een geheel jaer gebannen te worden buyten den lande waer hij woenachtig is; waer van wij de kennisse ende judicatuere committeren onse wethouders die voerss. alternative peijnen te mogen altereren, vermeerderen oft verminderen, naer den eysch vande materie’ (CDI 5, 3–4).

dat eeneghe predicanten, religieusen ende andere, hemlieden veruoorde vanden preeckstoel te verhalene de erreuren, dolingen ende quade opinien vanden voorseyden Luther ende zijne adherenten, bringende ooc voort de opinien van anderen heretijcken, ketters ende ketteryen, tanderen tijden ende hier voortijts ghecondempneert, die veruersschende inde memorie vanden meynschen ende die bringhende in valsche ende damnable opinien, danof zij te vooren noynt ghedocht, ghepeynst noch ghehoort en hadden,¹⁴²

en het lezen, uitleggen en bediscussiëren van de Heilige Schriften door daartoe niet gekwalificeerde lieden. Dit alles werd door genoemd plakkaat dan ook (opnieuw) verboden.

Hoeveel grond er voor dergelijke maatregelen inderdaad bestond, bleek onder meer uit de ketterse geschriften die verspreid werden. Zo verscheen in 1524 een ‘Refutacie vant Salue regina’ waarin de tekst van het *Salve Regina* wordt besproken en bestreden, en tevens een alternatieve tekst wordt geboden. Concreet komt deze erop neer dat de oude lofzang op Maria wordt veranderd in een lofzang op Christus:

Ghegroet zijstu Iesu Christe Coninck der barmherticheit, onse leuen, onse soeticheyt ende onse hope weest ghegroet. Tot dy roepen wij ellendige kinderen Eue tot dy roepen wij ende suchten kermende ende weenende in dit dal der tranen. Eya daer om onse voerspraecker ende aduocaet, keert dijn barmhertighe ooghen tot ons, ende wijset ons dat aensichte dijns gebenedide vaders, Als ghy ons belooft hebt nae desen alende in die eewighe glorie. O goedertieren O soete Christe ende soene des maechs Marien.¹⁴³

In dezelfde periode verscheen een boekje met als titel ‘Vanden Propheet Baruch’, dat eveneens de heiligenverering tot onderwerp heeft. Op grond van Ex 20 en Baruch 6 stelt de schrijver dat het afgoderij is om naar de heiligenbeelden toe te gaan in de hoop op die manier verlost te worden van het kruis dat God zelf ons heeft opgelegd. ‘Die peyne is, te volgen so waer ghy gheleyt wert ghelijc Antechrist bullen ende Calfs vellen aen te beden, die insettinghen der Concilen, Item, te volghen, verwaerts die blinde wellust des ghemoetstrect’.¹⁴⁴ Wie daarentegen de naam van de HERE aanroept, zal zalig zijn en verspeelt niet het door Christus verworven recht van zonen.

Gelet op het voorgaande hoeft het niet te verbazen dat de inquisiteurs deze jaren ook daadwerkelijk tot vervolging zijn overgegaan. Spraakmakend zijn de processen geweest die gevoerd zijn tegen leden van de hierboven al genoemde kring van humanisten rond Cornelis Hoen (± 1440–1525), en die ook de eerste terechtstelling in de Noordelijke Nederlanden tot gevolg hebben gehad. In 1523 werden zowel Cornelis Hoen als Guilielmus Gnapheus (± 1493–1568) gevangengenomen: de eerste ‘omwille van de lutherse secte’¹⁴⁵, de tweede naar eigen zeggen omdat hij onwillig was geweest Satans koninkrijk van ceremonies en valse religie te dienen.¹⁴⁶ Beiden werden later dat jaar voorwaardelijk vrij gelaten, maar Gnapheus werd in mei 1525 opnieuw gevangen gezet, nu omdat hij het had opgenomen voor een gevluchte non. En opnieuw had hij gezelschap, nu van Johannes Sartorius (± 1500–1557) en Johannes Pistorius (1499–1525). De laatste had Gnapheus tijdens diens eerdere gevangenschap nog opgezocht, maar was nu zelf gevangengenomen omdat hij zich openlijk tegen de aflaat gekeerd had. Pistorius werd uiteindelijk de eerste martelaar van de Noordelijke Nederlanden: na door zijn inquisi-

¹⁴² CDI 5, 144.

¹⁴³ PUPER, *Polemische geschriften*, 26.

¹⁴⁴ PUPER, *Polemische geschriften*, 264.

¹⁴⁵ ‘propter sectam lutheram’ (SPRUYT, ‘Hoen’, 203).

¹⁴⁶ SPRUYT, *Cornelius Henrici Hoen*, 64.

teurs te zijn overgeleverd aan de wereldlijke overheid, werd hij 15 september 1525 verbrand.¹⁴⁷

De bekendste werken uit deze kring van humanisten zijn de avondmaalsbrief van Hoen en Gnapheus' beschrijving van Pistorius' levenseinde, maar in beide komt de heiligenverering niet ter sprake.¹⁴⁸ Dat is wel het geval in een ander werk van Gnapheus, 'Een troost ende spiegel der siecken'. In dit stichtelijke maar ook polemische werk wordt het verschijnsel van de bedevaart kritisch besproken en in dat kader opgemerkt dat het blindheid is

dat wy troost, hulp ende bystant van eenige heylighen soecken, die wy in haer holten beelden meynen te eeren hier op der aerden, int welke doende, wi ouertreden dat eerste gebot Gods, dat ons verbiet alle vreemde Goden, ende dat wi ooc geen gelickenissen noch beelden maken en solden.¹⁴⁹

In de bespreking die hierop volgt, wordt er ook nog de vinger bij gelegd dat we ons geld beter aan de armen kunnen geven dan aan dode heiligen en worden de wonderen die de heiligen doen aan de duivel toegeschreven.

Ondertussen waren de leden van de humanistische kring uit Delft en 's-Gravenhage allerminst de enigen die in deze jaren vervolgd werden. Zo werd in 1528 Willem van Zwolle, een lid van de hofhouding van de naar de Nederlanden gevluchte koning Christiaan II van Denemarken, veroordeeld en verbrand. Uit de bewaard gebleven stukken blijkt dit mede gebeurd te zijn op grond van zijn afwijkend gevoelen omtrent de heiligenverering:

Der vierde artickel, Ob die heiligen die gestorben sind ynn dem Herrn, einige macht haben, fur vns zu bitten, Halt ich mich allein an den einigen fur bitter Iesum Christum, nach dem das vns die schrifft gar nicht vermanet von denen, die gestorben sind ynn dem Herren, das wir sie anruffen odder das sie fur vns bitten solten, on allein von den lebendigen heiligenhie auff dieser erden.¹⁵⁰

Wie de hierboven genoemde uitlatingen uit de jaren twintig van de zestiende eeuw op zich in laat werken, komt tot de ontdekking dat die ons op het punt van de heiligenverering bepaald geen eenduidig beeld geven. Het kost hedendaagse uitgevers van verschillende bronnen soms moeite om auteurs bij één bepaalde reformatorische stroming onder te brengen.¹⁵¹ Dit heeft tot gevolg dat een analyse als die van Carol Piper Heming in haar studie 'Protestants and the Cult of the Saints in German-speaking Europe, 1517–1531' voor de Nederlanden moeilijk te geven is. Op basis van 180 pamfletten, gepubliceerd tussen 1517 en 1530, geeft ze inzicht in de bezwaren van Duitssprekende schrij-

147 Vergelijk voor deze gebeurtenissen SPRUYT, *Cornelius Henrici Hoen*, 59–74; GRAAFLAND & TRAPMAN, 'Gnapheus, Guilielmus', 142–143; VAN ITTERZON, 'Bakker, Jan de', 40–41.

148 De avondmaalsbrief van Hoen is uitgegeven in SPRUYT, *Cornelius Henrici Hoen*, 226–235, een Nederlandse vertaling bij KAMPHUIS, *Altijd*, 64–73. Gnapheus' beschrijving in CDI 4, 406–495.

149 PIJPER, *Polemische geschriften*, 187–188.

150 PIJPER, *Het martelaarschap*, 169.

151 Vergelijk wat PIJPER achtereenvolgens zegt over de schrijver van 'Refutacie vant Salue regina': 'De richting, waartoe de schrijver behoort, moet worden gekenschetst als eene der onderscheidene tusschenrichtingen, welken tussen Luther, Zwingli en Rooms-Katholicisme hebben bestaan' (PIJPER, *Polemische geschriften*, 7); over de schrijver van 'Vanden Propheet Baruch': 'Op grond van deze bijzonderheden kan worden betwijfeld, of hij onder den invloed van Luther stond, tenzij met moet denken aan Luther in zijne eerste periode, toen hij althans over de heiligen ongeveer op dezelfde wijze kon spreken' (PIJPER, *Polemische geschriften*, 255). Vergelijk verder hetgeen in noot 97 al gezegd is over Pistorius.

vers tegen de heiligenverering. Het tegen de heiligenverering aangevoerde Schriftbewijs wordt door haar in drie categorieën ingedeeld:

The first category, which deals specifically with the veneration of the saints, can perhaps be summed up most concisely in a line written by the Nuremberg *Mesistersinger* Hans Sachs: 'This is totally without foundation in Scripture' [...] The second type of scriptural attack on the Church of Rome's veneration of the saints involves various charges of misinterpretation [...] the final type of scriptural attack on the cult of the saints and its trappings virtually clogs evangelical literature. This mode of debate features the quotation of passages from nearly every book in the Old and New Testament, as well as from some apocryphal books, that the reformer-authors interpret as prohibitions of the invocation of saints and/or the veneration of their images.¹⁵²

Behalve schriftuurlijke bezwaren hebben ook andere bezwaren een rol gespeeld. Bijvoorbeeld het misbruik dat kloosters van de heiligenverering hebben gemaakt, door daar geld mee te willen verdienen; de bevordering van bijgeloof en wanorde waartoe ze aanleiding gaf; en ook verschillende economische bezwaren.¹⁵³

Zoals gezegd, is een dergelijke analyse voor wat betreft de Nederlanden veel minder gemakkelijk te maken. Nieuwe ideeën moesten hier in de jaren 1520 noodgedwongen *binnen* het bestaande kerkelijke systeem hun plek vinden, hetzij in diensten die geleid werden door evangelische priesters, hetzij in clandestiene bijeenkomsten.¹⁵⁴ Organisatie los van het bestaande kerkelijke systeem was vanwege de vervolgingen een onmogelijkheid:¹⁵⁵ de dopers waren de eersten die zich van de Rooms-katholieke Kerk afscheidden. Dit alles had tot gevolg dat ook een expliciet confessioneel karakter van de 'ketterij' in de Nederlanden vooralsnog achterwege bleef, en men met Bergsma aangaande de jaren twintig kan spreken over een 'undifferentiated movement for renewal with a multiplicity of heretical voices'.¹⁵⁶

Desondanks heeft Alastair Duke getracht de aard van de 'populaire ketterij' in die jaren te typeren, en ziet hij in dat kader een voornamelijk rol weggelegd voor de heiligenverering. Hij schrijft dan:

With the exception of the mass, no aspect of Catholicism aroused such strong aversion among evangelicals as the mediatorial role of Our Lady and the saints. Whereas some merely wanted to correct what they believed was the exaggerated veneration paid to the Virgin, the more radical spirits saw the devotion to Mary as blasphemous, and demanded its abolition. Many who would not have regarded themselves as fa-

152 HEMING, *Protestants*, 24–25, 26 en 30.

153 Vergelijk HEMING, *Protestants*, 13–52.

154 DUKE, *Reformation*, 36–38; DUKE, 'The Netherlands', 147–149; LINDBERG, *European Reformations*, 301; TRACY, 'Netherlands', 136.

155 'Het meest beslissende gevolg van de keizerlijke tegenmaatregelen was, dat het zonder extreme risico's onmogelijk was een openlijk protestantse groep of organisatie op te zetten. [...] De drang naar organisatie was er wel, maar de mogelijkheid niet' (ISRAËL, *De Republiek*, 90).

156 BERGSMAN, 'The Low Countries', 70. Vergelijk ook ISRAËL, *De Republiek*, 91: 'Het specifieke karakter van het vroege Nederlandse protestantisme, een geesteshouding die haar kracht zou behouden ondanks de latere opkomst van het calvinisme, en die een integraal onderdeel zou gaan uitmaken van de religieuze wereld van de noordelijke Nederlanden na 1572, was niet zozeer Erasmiaans en ondogmatische – zoals vaak beweerd is – als dogmatisch pluriform en vergaand gedecentraliseerd. Er was sprake van een verbijsterende verscheidenheid van leringen en standpunten, waartussen immer beweeglijke scheidslijnen liepen.'

vouring the new doctrines would nevertheless have agreed with Regniet Dufour when he taught in 1532 that, though it was not wrong to invoke the saints, it was better to pray to God alone.¹⁵⁷

Het meest extreem noemt Duke ‘those evangelicals who insisted that Mary was “a simple woman”, no different from any other’. Als voorbeeld daarvan haalt hij Jan Goessen aan, die vroeg: ‘is Onse Lieve Vrouwe soo heylich, hoe heylich mach dan wesen de esel, die den hutschpot all te same gedragen heeft?’¹⁵⁸ Hiermee komt een verschil aan het licht tussen de manier waarop de reformatoren zich tegen de heiligenverering verzetten en de manier waarop het volk dat in de jaren twintig deed. Waar het verzet van de eersten met name een gevolg is van centrale noties als het *solus Christus* en het *sola Scriptura*, bij het volk lijkt het verzet tegen de heiligenverering in de jaren twintig een veel centralere plek te hebben en meer doel op zich te zijn.

Voor wat betreft de jaren dertig mag de doperse beweging niet ongenoemd blijven. Deze beweging bereikte de Lage Landen toen Melchior Hoffman in 1530 in Emden aankwam, daar enkele maanden besteedde aan het organiseren van een gemeente en er zo het centrum van het vroege Nederlandse anabaptisme van maakte.¹⁵⁹ Vandaaruit verspreidde het zich over de Nederlanden, waar het ‘een cruciale functie’ vervulde, ‘als voorhoede en spreekbuis van de Reformatie’.¹⁶⁰ Het kenmerkende was dat de dopersen zich als eersten afscheidden van de bestaande kerk. Daarnaast raakte een deel van hen doortrokken van chiliastische verlangens en apocalyptische ideeën die uitliepen op de belegering en val van Münster in 1535. Dit traumatische gebeuren dompelde het Nederlandse anabaptisme in een ontredde toestand die uitliep op het uiteenvallen van de beweging.¹⁶¹

Ondertussen was ‘dopers’ door dit alles niet alleen synoniem geworden met ‘heterodox’, maar ook met ‘rebels’, hetgeen leidde tot zware vervolgingen en talrijke executies.¹⁶² Al in 1529 was een definitief strafsysteem van kracht geworden waarbij in principe op alle ketterij de doodstraf werd gesteld, maar in 1540 zag de overheid zich genoodzaakt nogmaals scherpe maatregelen af te kondigen en uit te spreken dat het merendeel van de delicten met de dood bestraft moest worden. In 1546 werden er inquisiteurs aangesteld die in de hun toegewezen gebieden een actief opsporingsbeleid dienden te voeren.¹⁶³ En ofschoon de daadwerkelijke uitvoering van deze plannen maar langzaam

¹⁵⁷ DUKE, *Reformation*, 41–42. In dit verband wijst DUKE ook op de ‘Refutacie vant Salue regina’, uitgegeven in PIJPER, *Polemische geschriften*, 15–26. Dit geschrift wil ‘eenen yghelijck ghewaerschout hebben dat si wel achte slaen op dit ghesanck datmen daghelijcx inder kercken sinckt, twelck door sduuels ingheuen alsoe vermenichuuldicht ende verargert is, dat men teghen dat eerste ghebot gods, God zijne eere benomen heeft, ende is den creatueren ghegeuen ghelijckerwijs men principelijck in dit lof Marie bewijzen ende vernemen mach, daermen die gebenedide moe der Christi grootelick mede meynt te eeren, die nochtans iammerlijcken daarmede onteert ende bespot wort, want daer groote afgoderie inne gheleghen is, alsoo datmen haer gheen meerder spijt doen en mach dan alsulcken lofsanck te singhen daer haer lieue sone Jesus christus mede onteert wort, vanden welcken sy alle ghenade, gracie, duecht ende alle goetheyt ende heylicheyt ontfanghen heeft, ghelijck sy seluer belijft Luce int eerste capit. (PIJPER, *Polemische geschriften*, 18–19).

¹⁵⁸ DUKE, *Reformation*, 42.

¹⁵⁹ ISRAËL, *De Republiek*, 92.

¹⁶⁰ ISRAËL, *De Republiek*, 94.

¹⁶¹ ISRAËL, *De Republiek*, 95; DUKE, ‘The Netherlands’, 158.

¹⁶² BERGSMAN, ‘The Low Countries’, 72.

¹⁶³ GOOSENS, ‘Inquisitions’, 11, 17.

tot stand is gekomen,¹⁶⁴ heeft het geheel van de kettervervolging wel de nodige gevolgen gehad. Voor vele dopersen leidde het tot executie, terwijl een andere groep ‘heterodoxen’ er aanleiding in zag om naar het buitenland te vluchten.¹⁶⁵ Maar nóg een reactie is er waar te nemen in de jaren veertig: ‘de meerderheid van de crypto-protestanten en nico-demisten bleef hangen in tussen-oplossingen, een middenweg bewandelend tussen de Reformatie en het katholicisme, zonder zich ergens op vast te leggen’.¹⁶⁶

De volgende stap die van overheidswege werd genomen, was het zogenaamde *Interim* uit 1548. Na de Schmalkaldische oorlog te hebben gewonnen en een wapenstilstand te hebben gesloten met de Turken, wilde keizer Karel V op de rijksdag die van september 1547 tot juni 1548 in Augsburg gehouden werd, tot een vergelijk komen op het punt van de religie. Omdat echter bijna geen van de rijksstanden dat met hem wilde, kwam het genoemde vergelijk middels keizerlijke beschikking tot stand. Officieel heet het stuk

Interim: dat wil zeggen een regeling die voorschrijft op welke manier de standen van het heilige Roomse rijk zich inzake de religie tot aan het besluit van het concilie van Trente onderling moeten gedragen en elkaar moeten ontvangen.¹⁶⁷

Op het punt van de heiligenverering wordt bepaald dat er bij het misoffer gebeden moet worden voor het behoud van heel de kerk en gedankt voor Gods zegen. Ook zij die inmiddels hun sterfelijkheid hebben afgelegd, moeten daarbij genoemd worden, de heiligen voorop. Daarnaast wordt de heiligen ook om hulp gevraagd

in de terechte veronderstelling dat aangezien ze burgers van dezelfde gemeenschap en leden van hetzelfde lichaam zijn, en ze bovendien door één geest en door de band der liefde met ons verbonden zijn, ze ons heil nastreven en door ons kwaad bedreefd worden: en ze derhalve bemiddelen voor onze noden bij onze gezamenlijke Vader, door Jezus Christus, de gezamenlijke Middelaar.¹⁶⁸

Als bewijs hiervoor wordt gewezen op de vermaning van Jc 5,16: ‘bidt voor elkander’. Dat ook de heiligen daaraan voldoen, blijkt volgens het *Interim* uit 2 Mak 15, waar van de gestorven profeet Jeremia gezegd wordt dat hij ‘zijn broeders liefheeft en veel bidt voor zijn volk en de heilige stad’;¹⁶⁹ en tevens uit Sach 1, waar een engel bij God bemiddelt voor de steden van Juda. Dat het voor God eenvoudig te bewerken is dat de heiligen ‘hetzij door de dienst van engelen, hetzij op een andere, Hem welgevallige wijze en weg’¹⁷⁰ onze gebeden te weten komen, lijkt geen twijfel.

164 ‘Gebrek aan mankracht en middelen, gecombineerd met gebrek aan medewerking van de gewestelijke stedelijke autoriteiten, had tot gevolg dat dit netwerk van tribunalen in de Nederlanden slechts langzaam, stap voor stap, werd ingevoerd, en in de jaren vijftig waren er nog altijd maar een paar gewesten waar de Inquisitie de ketterij actief bestreed’ (ISRAËL, *De Republiek*, 106). Vergelijk ook DUKE, *Reformation*, 85–90.

165 Samenvattend is dit beschreven door SELDERHUIS, *Handboek*, 279–283.

166 ISRAËL, *De Republiek*, 101.

167 ‘Interim, hoc est constitutio praescribens qua ratione sacrosancti imperij Romani status in negotio religionis usque ad decisionem Concilij Tridentini, ses mutuo gerere ac excipere debeant’. Vergelijk voor het stuk ook LORTZ, *Reformation II*, 269–271; GEBHARDT & HÄFELE, *Handbuch IX*, 338–339.

168 ‘recte sentientes, eus uelut eiusdem communionis ciues & corporis eiusdem membra, etiamnum uno spiritu & uinculo charitatis nobiscum colligatos, salutem nostram appetere, & malis nostris indolere: ideoque pro necessitatibus nostris apud communem Deum patrem, per Iesum Christum communem omnium mediatorem, interpellare’ (*Interim*, sub ‘De memoria Sanctorum’).

169 2 Mak 15,14.

170 ‘siue per Angelorum ministeria, siue alia sibi placita ratione & uia’ (*Interim*, sub ‘De memoria Sanctorum’).

Aan dit alles wordt echter nog wel wat toegevoegd – namelijk dat niet het verschil vergeten moet worden tussen de verdiensten van Christus en die van de heiligen. Immers, Christus heeft Zichzelf voor ons overgegeven en zijn bloed voor ons vergoten en daardoor volledige verzoening met God verdiend; ‘maar de heiligen hebben hun verdiensten, waardoor ze zelf behouden zijn en ons ondersteunen, geput uit één en dezelfde bron van heil en verdienste, namelijk Christus’ lijden’.¹⁷¹ Staat er immers in de Schrift niet te lezen: ‘niemand die leeft, is voor U rechtvaardig’ (Ps 143,2); ‘nadat gij alles gedaan hebt wat u bevolen is, (moet gij) zeggen: Wij zijn onnutte slaven’ (Lc 17,10); en ‘het lijden van de tegenwoordige tijd weegt niet op tegen de heerlijkheid, die over ons geopenbaard zal worden’ (Rm 8,18)? Oftewel, slechts

op grond van Gods barmhartigheid en welwillendheid, en van Christus’ genade, zijn de verdiensten van de heiligen niet alleen van nut voor henzelf, maar ook voor ons, (namelijk) tot het verwerven van bescherming en goddelijke genade.¹⁷²

Zo leert de Schrift het ook, namelijk als ze zegt dat de verdiensten van Abraham aan Izaäk ten goede zijn gekomen (Gn 26,5); dat Jakob ‘zijn nakomelingen onderwezen heeft om zijn naam en die van zijn vaders over hen aan te roepen’;¹⁷³ dat Mozes met een beroep op Abraham, Izaäk en Israël de toorn van God gestild heeft (Ex 32,12.13); en dat het nageslacht van David om zijnentwil Gods goedertierenheid zeer dikwijls gevoeld heeft (1R 12; 2R 19; Jes 37; Ez 14).

Behalve met het *Interim* kwam Karel V in 1548 ook nog met de zogenaamde *Formula Reformationis*. Op 9 juli 1548 liet hij de geestelijke standen van de al genoemde rijksdag van Augsburg een aantal besluiten aannemen, ‘waardoor de kerkelijke tucht, die in vele delen is gedeformeerd, in vroegere waardigheid en glans hersteld moet worden’.¹⁷⁴

Om dit te bereiken, was in de *Formula* een flink aantal bepalingen opgenomen over uiteenlopende zaken. Zo komen we onder meer bepalingen tegen over de taken van de verschillende kerkelijke ambten¹⁷⁵ en de vorm van de gezangen en gebeden.

171 ‘Sancti uero merita sua, quibus & ipsi saluati sunt, & nobis suffragantur, ex eodem omnis salutis & totius meriti fonte, Christi uidelicet passione, hauserunt’ (*Interim*, sub ‘De memoria Sanctorum’).

172 ‘Ex Dei autem misericordia & liberalitate & Christi gratia, non solum ipsis ad salutem Sanctorum merita conducunt, sed etiam nobis ad protectione & gratiae diuinae impetrationem prosunt’ (*Interim*, sub ‘De memoria Sanctorum’).

173 Gn 48,16 (Vulgata): ‘et invocetur super eos nomen meum, nomina quoque patrum meorum Abraham, et Isaac, et crescant in multitudinem super terram’.

174 ‘ex qua disciplinam Ecclesiasticam, multis partibus deformatam, pristinae dignitati ac nitori restituere’ (uit het begeleidend schrijven van Karel, *Formula*, 2).

175 Over de taak van de pastoors zegt de *Formula* onder meer het volgende: ‘pastoors zijn de verspreiders van Gods Woord en van de sacramenten: willen ze betrouwbaar bevonden worden, dan moeten ze regelmatig het volk onderwijzen in de zaken die betrekking hebben op ons geloof en onze godsdienst, en het instrueren, opdat ze weten wat men geloven en hoe men zich gedragen en leven moet, een ieder naar zijn eigen roeping. Ook moeten ze de sacramenten bedienen en de verborgen genade daarvan uitleggen. Openlijk moeten ze bestraffen (de mensen) van wie de zonden openlijk zijn, maar in het verborgene wie tekort schieten in de private belijdenis; en in alles (moeten ze) zich geen trage of blinde onderzoekers betonen [...]. Ook moeten pastoors de kleintjes niet vergeten, want dat is een schoon deel van de kerk, en geschikt voor de tucht van de vroomheid; met de jongeren in hun Parochie moeten ze hen op vaste tijden instrueren en catechiseren: opdat ze de geloofsbelijdenis leren, het gebed van onze Heer, de engelenbegroeting en de voorschriften van de Decaloog’; vertaling van *Formula*, 8–9: ‘Parochi dispensatores sunt verbi Dei, & sacramentorum: qui vt fideles inueniantur, debent frequenter populum de his quae ad fidem & religionem nostram pertinent docere, eosque instruere, vt norint quid credere & quomodo conuersari ac viuere in

Over dit laatste wordt uitgesproken dat de gezangen en gebeden weliswaar zijn vastgesteld maar tegelijk niet ontkend kan worden ‘dat er door de fout der tijden vele onbehoorlijke, apocriefe dingen zijn ingeslopen, die met een zuivere cultus weinig hebben uit te staan’.¹⁷⁶ Echter, het aanbrengen van eventuele wijzigingen is de verantwoordelijkheid van de bisschoppen.

Ter uitvoering van de *Formula* nodigde de aartsbisschop van Keulen de kerkelijke standen uit voor een synode, te houden op 2 oktober 1548. In de brief waarin hij dit deed, memoreerde hij hoe de keizer op de rijksdag de gezamenlijke standen gevraagd had de instellingen en decreten van de katholieke kerk nauwkeurig te gehoorzamen, en er tevens een *Formula Reformationis* was vastgesteld. Vervolgens vroeg hij de kerkelijke standen,

de instituties en besluiten [...] van nu af aan vroom te gehoorzamen, ze met volharding te onderhouden, te laten gehoorzamen en met volharding te houden, en niet te dulden dat jullie je daar op enigerlei wijze van losmaken of er ook maar iets aan veranderen.¹⁷⁷

Het opmerkelijke hiervan is, dat de aartsbisschop hiermee al vóór de aangekondigde synode de *Formula* uitvaardigde, wat eigenlijk niet de bedoeling was. Immers, de *Formula* bevatte slechts algemene bepalingen, die door synodes nog omgezet moesten worden in concrete verordeningen.¹⁷⁸

In Utrecht was de gang van zaken dan ook een andere. Op 9 december 1548 liet bisschop George van Egmond (1504–1559) een schrijven uitgaan, waarin hij de geestelijkheid in zijn diocese liet weten ervan uit te gaan dat ze op grond van de in Augsburg opgestelde *Formula* wel zouden weten welke levenswijze van hen verlangd werd. Het enige dat hij zijn geestelijken toen al daadwerkelijk oplegde, was de wegzending van eventuele concubines.¹⁷⁹ Al het overige zou besproken worden op de diocesane synode van februari 1549.

Deze synode is in aanwezigheid van de bisschop zelf begonnen op 12 februari met de plechtige mis van de Heilige Geest, in de kathedrale kerk van Utrecht opgedragen door Nicolaas van Nieuwland (1510–1580), bisschop van Hebron en suffragaan van Utrecht. Na deze mis heeft Franciscus Sonnius (1507–1576) een preek gehouden¹⁸⁰ en ‘is er een

sua quisque vocatione debeat. Administrare quoque debent Sacramenta, & eorum gratiam mysticam exponere. Arguere eos quorum publica sunt peccata publice, occulte vero delinquentes in priuata confessione: & in omnibus se non segnes aut caecos speculatores exhibere. Debent quoque Parochi, paruulos, que est pulchra Ecclesie portio, & apta disciplinae pietatis, non negligere: sed eos ac rudes quosque sua Parochiae, certis temporibus instruere, & catechizare: vt discant Symbolum, Praeceptionem Dominicam, Salutationem Angelicam, & Decalogi praecepta’.

176 ‘ad hanc temporum vitio, multa inepta, apocrypha, parumque ad syncerum cultum pertinentia [...] irrep-sisse’ (*Formula*, 12).

177 ‘Institutiones & Decreta [...] posthac religiose obseruetis, constanterque teneatis, obseruarique & constanter teneri faciatis, neque ab eis vlllo modo vos auelli, vel immutari quicquam patiamini’ (*Formula*, 53).

178 Vergelijk ook POST, ‘Formula Reformationis’, 177.

179 Vergelijk voor het schrijven JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 213–214.

180 ‘Nadat deze (mis) was opgedragen, is er meteen een latijnse preek begonnen die aanspoorde tot genoemde hervorming bij de clerus van Utrecht, in het koor aanwezig, door de eerwaarde en uitmuntende heer Franciscus Sonnius, doctor in de theologie, kanunnik van de voornoemde kerk van Utrecht’ (‘Qua celebrata statim incepta fuit concio latina admonitoria reformationis predictae ad clerum Traiectensem ibidem in choro presentem per venerabilem et eximium dominum Ffranciscum Zonnium sacre theologie doctorem, canonicum ecclesie predictae Traiectensis.’; JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 257).

formulier van hervorming voorgelezen door de fiscus van de eerbiedwaardige heer van Utrecht, dat in den brede afzonderlijk alle artikelen van hervorming bevatte'.¹⁸¹

De volgende dag heeft Johannes van Hoogland als officiaal van de bisschop en in diens naam in het kapittelhuis de geestelijkheid toegesproken, en Nicolaas van Nieuwland het formulier van hervorming aanvaard,¹⁸² daarin gevolgd door een lange rij van geestelijken. Onder hen ook Ysbrand Solerius, 'uit naam van de provisors, dekens en pastoors van Delfland, Rijnland, Zuid-Holland, Schieland, Voorne en Putten',¹⁸³ en op dezelfde voorwaarden als de vijf Utrechtse kerken. Later die dag is dezelfde Solerius aangewezen om gebreken in genoemde jurisdicties aan te geven en heeft hij de daarbij behorende eed afgelegd.¹⁸⁴

Nog een dag later, op 14 februari, is een commissie van acht aangesteld om de klachten uit den lande aan te horen, en daar later over te rapporteren.¹⁸⁵ Solerius heeft op 15 februari schriftelijk getuigd,¹⁸⁶ maar de inhoud van zijn verklaring is helaas niet bewaard gebleven. Het geheel van verklaringen is voor de commissie aanleiding geweest om een aantal voorstellen te doen aan de reguliere synode van 1549. Daaronder het voorstel om de bisschop in overeenstemming met de *Formula* een commissie te laten benoemen, belast met de zuivering van de tekst van de koorboeken,¹⁸⁷ alsmede het voorstel om de bisschop zijn visitatoren erop uit te laten sturen, op zoek naar ketterij.¹⁸⁸ Het laatste voorstel is door de synode ook aanvaard.¹⁸⁹

Voor wat betreft de jaren vijftig, dient hier vermeld te worden dat keizer Karel V op 29 april 1550 een plakkaat uitvaardigde met de titel

Ordonnance, statvvt ende eevvigh edict, om textirperen ende te nieten te brijnghen die secten ende erreuren, op gheresen teghen onsen helighen kersten Ghelooue, ende teghen die ordonnancien van onser moeder der heligher kercken.¹⁹⁰

Hierin stelt hij vast dat het altijd al zijn bedoeling is geweest het oude geloof te onderhouden en te doen onderhouden, maar dat ondanks de door hem daartoe genomen maatregelen de 'ketterij' zich blijft verspreiden.

Derhalve kondigt hij nieuwe maatregelen af, die met name opvallen door de strenge straffen. Wie op enig punt het plakkaat overtreden, moeten beschouwd en gestraft wor-

181 'lecta fuit quedam reformationis formula per fiscum reverendissimi domini Traiectensis, continens ad longum singulatim omnes reformationis articulos' (JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 257).

182 Hij deed dit allereerst uit naam van de bisschop en onder voorbehoud van diens privileges (JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 258; vergelijk ook POST, 'Formula Reformationis', 180).

183 'nomine provisorum decanorum et pastorum Delflandie Rynlandie Zuyt-Hollandie Schielandie de Voern et Putten' (JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 260). De voorwaarden van de vijf Utrechtse kerken zijn schriftelijk ingeleverd en niet bewaard gebleven.

184 JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 262.

185 In deze commissie hadden zitting: F. Sonnius, Johannes de Goch, Jacobus Verhaer, dr. Rumelair, N. van Castro, de heer van Hebron, mr. Johannes Hoigelanden en Andreas van Medenblick (JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 263–264).

186 JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 267.

187 JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 272.

188 JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 273.

189 JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 219–220. POST, 'Formula Reformationis', 184, stelt dat het voorstel inzake de zuivering van de tekst van de koorboeken 'zonder meer aangenomen' is, maar in de statuten van de synode (JOOSTING & MULLER, *Bronnen V*, 215–220) komt het niet terug.

190 *Tweeden drvck*, 157–170.

den ‘als seditieuse persoonen, ende perturbateurs van onsen staet ende der ghemeene welvaert’.¹⁹¹ Voor mannen betekent dit de dood met het zwaard, voor vrouwen de dood door levende begrafenis. ‘Ende in dien zy in huere dwalinghen, opinien, ofte ketterien persisteren, gheexecuteert te wordene met den viere’.¹⁹² En ten slotte moet in alle gevallen overgegaan worden tot het verbeurd verklaren van de goederen van de overtreders.

Het hoeft geen wonder te heten, dat dergelijke strenge bepalingen verzet hebben opgeroepen. P.E. Valvekens heeft beschreven, hoe Antwerpen weigerde het plakkaat te publiceren en hoe ook de Raad van Brabant zich verzet heeft. Uiteindelijk leidde dit tot een licht gewijzigde tekst, die op 25 september het licht zag en uiteindelijk ook in Antwerpen werd gepubliceerd.¹⁹³ Maar van de strenge strafbepalingen is ondertussen nog weinig afgedaan: het enige verschil in dat opzicht was dat er een mogelijkheid kwam om straffen te matigen.¹⁹⁴

Inmiddels had de keizer op 31 mei 1550 een uitvoerige ‘*Instructio pro Inquisitoribus Hæreticæ Pravitatis in Belgio*’ het licht doen zien.¹⁹⁵ Daarin deelt hij mee dat aan de inquisiteurs ‘volledige macht is gegeven tegen alle ketters en van ketterij verdachten, alsmede tegen hun begunstigers en ontvangers, (macht) om te onderzoeken, te procederen, te corrigeren en te straffen’.¹⁹⁶ Hoe ze bij de uitoefening van die macht te werk moeten gaan, wordt vervolgens ook nauwkeurig uitgelegd. Vergezeld van een notaris moeten de inquisiteurs in de hun toegewezen provincies ‘nauwgezet zowel bij de Beambten van zijne Majesteit als bij andere vrome en integere mannen [...] nagaan, of ze met ketterij besmet zijn, of daarvan ernstig of op grond van ernstige vermoedens worden verdacht’.¹⁹⁷ Verder of ze verboden boeken bezitten of lezen, of conventikels houden. Bij dit alles moeten ook getuigen worden ingeschakeld en gehoord, en als mensen weigeren daaraan hun medewerking te verlenen mogen ze als ‘ketterbeschermers’ behandeld of met geldboetes gedwongen worden. Als voor de inquisiteurs voldoende vaststaat en

191 *Tweeden drvck*, 159.

192 *Tweeden drvck*, 159.

193 VALVEKENS, *Inquisitie*, 265–269 beschrijft wel aanleiding tot en totstandkoming van het gewijzigde plakkaat, maar komt niet tot een vergelijking. Als wij dat wel doen, dan valt op dat de keizer aan het begin van het gewijzigde plakkaat sterk zijn goede bedoelingen met het eerste plakkaat benadrukt om daarna te vervolgen: ‘des nochtans niet teghenstaende, zijn wy gheaduerteert, ende behoorlicken gheinformeert, dat eenighe (zo by quade informatie, als andersins) scrupule, ende zwaricheyt maken in diuersche punten van onse voorseyde leste ordonnancien, de zelue verstaende, ende interpreterende buten ende teghens onse wille ende meenijnghe’ (*Tweeden drvck*, 187). In de rest van het plakkaat doet de keizer vooral erg zijn best om duidelijk te maken dat het niet zijn bedoeling was geweest om met het eerste plakkaat handelslui van elders weg te jagen.

194 Die mogelijkheid wordt geboden als de rechters in enige zaak ‘om eenighe groote ende merckelicke consideratie [...] zwarigheyt bevonden in de precise executie van de peyne’. In die gevallen mochten ze niet zelf tot matiging overgaan, maar moesten ze aankloppen bij de provinciale raad. ‘Ende in dien de voorseyde van onse raden bevinden dat in goede justicie, nae recht ende redene (waer van wy huerlieders conscientie belasten) daer in eenighe moderatie oft alteratie valt, in zulcken ghevalle, zullen sy de zelue moghen aduiseren, ende by gheschrefte stellen, ende alles ouerzenden den voorseyden rechteren ende officieren, om daer nae tvoorseide proces te uten ende termineren’ (*Tweeden drvck*, 94).

195 ANSELMO, *Placcaeten*, 41–44.

196 ‘ampla potestas contra omnes hæreticos, & de hæresi suspectos, eorumque fautores & receptores, inquirendi, procedendi, corrigendi, & puniendi’ (ANSELMO, *Placcaeten*, 42).

197 ‘diligenter tam apud Officiatos suæ Majestatis, quam alios viros pios, & integros inquirere, si qui sint hæresi infecti, aut de ea vehementer, vel ex probabilibus coniecturis suspecti’ (ANSELMO, *Placcaeten*, 42).

middels twee getuigen of anderszins bewezen is, dat iemand de keizerlijke constituties, verordeningen of edicten heeft overtreden, moet er bevel uitgaan de ketter op te laten pakken en vast te laten zetten. Als plaatselijke overheden dit weigeren, zullen ook zij als ‘ketterbeschermers’ behandeld worden.

Een aparte paragraaf wordt in de ‘*Instructio*’ gewijd aan processen tegen geestelijken. Geestelijken die zijn opgepakt, moeten in verzekerde bewaring worden gesteld in de kerken van het provinciale hof ‘of van de gewone en diocesane plaats’.¹⁹⁸ Daar zullen de inquisiteurs tegen hen procederen ‘overeenkomstig de inhoud van hun lastgeving, beknopt en extra-judicieel, zonder de vorm en het geraas van het recht en een geordend proces’.¹⁹⁹ Om een proces te kunnen beginnen en een uitspraak te doen, dienen de inquisiteurs één of meer mensen aan te trekken van de keizerlijke Raad, welke verplicht zijn ter onderzoek van de inquisiteur aanwezig te zijn. De Provinciale Raad is verplicht hier zijn medewerking aan te verlenen, en als mensen dat weigeren moet de landvoogdes of de Geheime Raad worden ingeschakeld. Als één of meer inquisiteurs, met het aan hen toegevoegde raadslid, verklaard zullen hebben dat er ontwijding en overdracht aan de wereldlijke rechter plaats moet vinden, zal na de ontwijding de Provinciale Raad of op diens last de plaatselijke rechter gehouden zijn direct om de uitvoering van een dergelijke uitspraak te vragen.

Interessant is ook de bepaling omtrent de verhouding tussen de inquisiteurs en plaatselijke beambten: laatstgenoemden mogen eerstgenoemden in hun werkzaamheden niet hinderen, maar omgekeerd mogen de inquisiteurs de plaatselijke beambten ook niet in de weg lopen bij processen die door hen begonnen zijn of begonnen moeten worden.²⁰⁰ Over de wijze van optreden van de inquisiteurs wordt aan het slot van de ‘*Instructio*’ nog gezegd:

Voornoemde inquisiteurs zullen zich bij dit alles beijveren om dit zo heilige werk, dat moeilijk is, niet onmogelijk te maken en nog minder bedrog te plegen, maar vooral een remedie te bieden tegen de zaken die zonder gevaar voor de religie en last voor de publieke zaak niet geduld kunnen worden en (daarbij) zulke zorgvuldigheid te betrachten, dat ze iedereen ervan overtuigen, dat het niet hun zaak maar de zaak van Christus is die ze zoeken en ze er alleen maar op uit zijn dat de Nederlandse streken van alle dwaling gezuiverd worden en vrij blijven van ketterij.²⁰¹

Iemand die de gevolgen van deze beide keizerlijke documenten aan den lijve heeft ondervonden, is Jan Gerritszoon Versteghe (1520–1570) geweest. Versteghe, beter bekend onder de naam Johannes Anastasius Veluanus, maakte als pastoor van Garderen veel werk van zijn reformatorisch getinte preken. Op 1 januari 1550 liet inquisiteur Franciscus Sonnius hem gevangennemen en naar Arnhem vervoeren, omdat er in zijn pastorie verboden boeken waren gevonden alsmede het ontwerp van een anti-pauselijk geschrift. Veluanus werd onder zulke grote druk gezet, dat hij reeds op 27 januari herriep. Anders

¹⁹⁸ ‘vel Ordinarij ac Diœcesani loci’ (ANSELMO, *Placcaeten*, 43).

¹⁹⁹ ‘juxta tenorem eorum commissionis, summam, & de plano, sine figura & strepitu judicij, & processu instructo’ (ANSELMO, *Placcaeten*, 43).

²⁰⁰ ANSELMO, *Placcaeten*, 43–44.

²⁰¹ ‘In hoc præcipue laborabunt dicti Inquisitores, ne hoc negotium tam pium, quod est difficile, reddant impossibile, neque nimis emungant, sed primo remedium adhibeant in his, quæ sine periculo religioni, & incommodo Reip. tolerari non possunt, tantumque adhibeant diligentiam, vt omnibus persuadeant, se non quæ sua sunt, sed quæ sunt Christi quærere, hoc solum conantes, ut hæ ditiones Inferioris Germaniæ, ab omni errore purgentur, immunesque ab hæresibus conserventur’ (ANSELMO, *Placcaeten*, 44).

dan door de bovengenoemde keizerlijke documenten werd voorgeschreven, werd hij veroordeeld tot eeuwigdurende gevangenschap. Toen hij na tussenkomst van de landvoogdes in 1553 in vrijheid werd gesteld op voorwaarde dat hij in Leuven theologie zou gaan studeren, nam hij de wijk naar Straatsburg.²⁰²

In Straatsburg zag op 12 april 1554 zijn *Der leken wechwyser* het licht, waarin hij ook uitgebreid ingaat op de heiligenverering en allerlei zaken die daarmee verband houden. Gesteld wordt dat alle afgoderij met gestorven heiligen voortkomt uit een drietal onjuiste opvattingen. Allereerst dat ze na hun dood van God de macht hebben ontvangen om op aarde te zien en te weten wat wij hier doen, spreken en denken. Veluanus brengt hier tegen in, dat men op deze manier de heiligen aan God gelijk maakt, en het bovendien nergens geboden is hen aan te roepen. In de eerste 300 jaar na Christus hebben de martelaren en belijders dat zelf dan ook niet gedaan. Zijn conclusie luidt ‘dat men afgodery doet, als gesproken wurt, Maria of Petre biddet vur mijn. Item dat gene sielen in den hemel onse anroepen horen off weten.’²⁰³

De tweede opvatting die Veluanus als onjuist betitelt, is de opvatting dat de heiligen als Gods plaatsvervangers bij machte zijn ons te helpen in noden van lichaam en ziel. Hij brengt hier tegen in dat als ze werkelijk in die positie waren, ons dat dan wel geopenbaard zou zijn en het bovendien tot gevolg heeft dat de heiligen meer eer ontvangen dan God zelf. Door deze opvatting te verdedigen hebben pauselijke monniken de afgelopen 300 jaar een oud heidens fabelwerk weer opgericht ‘vnde van die lieue hilligen jdel Heidensche affgoden vnde patronen getymmert, ouer steden, dorpen, bourschafften, Ja ten lesten sijnen ouer allen litmaten, vnde tegen alle kranckheit, bysondere noothelper gefonden’.²⁰⁴

De laatste opvatting die Veluanus bestrijdt, is de opvatting dat de heiligen overvloedige verdiensten hebben die ons kunnen helpen tegen het vagevuur en voor de hemel. Hij stelt dat de heiligen ons niet kunnen en hoeven helpen, omdat zij en wij aan de verdienste van Christus genoeg hebben. Bovendien leert de bijbel ons dat de eer van de een voor de ander niet gelden mag, en dat gelovigen niet zalig worden op grond van de verdiensten van gestorven heiligen. ‘Den artikel van die gemeynschafft der hilligen, sal men aldus verstaen, dat Christus verdiensten ons allen gemeen zynen, nyt dat wy verdiensten vur den anderen hebben’.²⁰⁵

Veluanus laat in het midden of de heiligen in de hemel voor ons bidden. Maar als ze bidden is dat een vrijwillig gebed voor hen onbekende mensen, want ze kunnen onze vraag om gebed niet horen. De tegenwerping dat God bij machte is hen die gebeden te doen horen, stuit bij Veluanus op weinig begrip. ‘Doet Got alles dat hy vermach, so sal geen mensch verdampt zijn, vnde die duuel sal oick salich werden, ja koen vnde perden sullen ten hemel komen, want sulcke dingen sijnt Gott oick wel mueghelick.’²⁰⁶ Omdat Christus’ gebed voldoende is, hebben we het gebed van de heiligen in de hemel niet nodig en moeten we daar ook niet om vragen.

202 Vergelijk voor Veluanus VAN ITTERZON, ‘Versteghe, Jan Gerritsz.’ en MORSINK, *Joannes Anastasius Veluanus*.

203 PIJPER, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*, 279.

204 PIJPER, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*, 280.

205 PIJPER, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*, 282.

206 PIJPER, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*, 285.

Ten aanzien van de manier waarop gestorven heiligen geëerd moeten worden, onderscheidt hij drie manieren. De eerste manier is het overdenken van hun leven en het navorolgen van hun deugden. Dit geldt zowel de deugden die door God van alle mensen gevraagd worden, als de deugden die passen bij de staat waartoe we door Hem geroepen zijn. Zo kunnen pastoors bijvoorbeeld een voorbeeld nemen aan de apostelen en profeten. De tweede manier om de heiligen te eren, is hun deugden ook doorvertellen en daardoor anderen tot bekering bewegen. De derde manier ten slotte, bestaat in de vreugde over hun zaligheid en het verlangen bij hen te zijn en met hen te spreken. Naast het eren van de heiligen zelf, kan en moet ook God in zijn heiligen geëerd worden. Dit gebeurt als we Hem danken voor hun zaligheid en het feit dat hij door apostelen en profeten de zaligheid heeft laten verkondigen en beschrijven. Maar ook voor het feit dat Hij ons zijn barmhertigheid betuigd heeft met de troostrijke voorbeelden van de heiligen, en voor de voorbeelden van deugd, die Hij ons in en met de heiligen geschonken heeft.

Ten slotte laat Veluanus zich ook nog uit over heiligenbeelden en feestdagen. Voor wat betreft de beelden neemt hij als uitgangspunt dat deze de joden verboden waren. Zijn stelling is dat uit het Nieuwe Testament niet blijkt dat we als christen op zo'n manier van dit gebod ontslagen zijn dat we toestemming hebben om de heiligen met beelden te eren of te dienen. Veluanus ziet deze stelling bevestigd door de loop van de geschiedenis: uit het feit dat de christenen van de eerste eeuwen niet de gewoonte hadden apostelen en profeten met beelden te eren, trekt hij de conclusie dat ook zij van mening zijn geweest dat dit ook christenen door het tweede gebod nog verboden wordt. Op het punt van de feestdagen beweegt hij zich in de lijn van de late Bucer: de zondag staat voorop, maar daarnaast is het geoorloofd 'oock etlicke ander gedenckfesten van groten saken'²⁰⁷ te houden. Feestdagen ter ere van bepaalde heiligen zouden moeten worden afgeschaft.

2.1.4. Bont palet

Het bovenstaande biedt een bont palet aan gedachten, meningen en overtuigingen. En dat niet pas sinds het begin van de zestiende eeuw: ook de Middeleeuwen bieden op het punt van de heiligenverering al een gevarieerd beeld. In de volksdevotie werden de heiligen vereerd op een manier die niet altijd spoorde met wat de kerkelijke autoriteiten daar in de loop van de tijd over hadden bepaald. Zo werd het door hen al vroeg gemaakte onderscheid tussen *adoratio* en *veneratio* in de praktijk niet altijd in acht genomen, en beperkte men zich ook niet altijd tot de door de kerk gecanoniseerde heiligen. In de officiële, kerkelijke praktijk was dat veelal wel het geval, en die werd gesteund en beargumenteerd door de (uitleggers van de) *Sententiae* van Petrus Lombardus en ook door iemand als Jakob van Hoogstraten.

Wat voor de heiligenverering zelf geldt, geldt ook voor de kritiek die er sinds het begin van de zestiende eeuw op is uitgeoefend. Ook deze kritiek is er in soorten en maten. Zo heeft die niet alleen buiten, maar ook binnen de Rooms-katholieke Kerk geklonken. Een man als Desiderius Erasmus heeft nooit de Kerk verlaten, maar wel flinke kritiek geuit op de praktijk van de heiligenverering. Zelfs kan gesteld worden dat de inzet van zijn kritiek dezelfde was als die van de reformatoren: heiligenverering gaat ten koste van

²⁰⁷ PIJPER, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*, 299.

Christus. Wel hebben de reformatoren deze kritiek veel verder doorgevoerd doordat ze, anders dan Erasmus, stelden dat heiligenverering per definitie afbreuk doet aan de eer en het werk van Christus en in strijd is met de Heilige Schrift. Deze kritiek richtte zich niet slechts op (de uitwassen van) de volkse heiligenverering, maar ook op het in de officieel vastgestelde liturgie opgenomen gebed tot de heiligen.

Toch is ook de reformatorische kritiek niet eenduidig. Bucer, Zwingli en Calvijn gingen verder dan Luther en Melanchthon, doordat ze ook felle kritiek uitten op beelden en heiligendagen. Nog verder ging de kritiek die door de ‘populaire ketterij’ van de jaren 1520 in de Nederlanden werd geuit: daar was kritiek op de heiligenverering niet zozeer een uitvloeisel van centrale reformatorische noties als het *solus Christus* en het *sola Scriptura*, maar veel meer een punt op zich. Ook de manier waarop ze hun kritiek verwoordden, was anders en ongenueanceerder dan bij de Reformatoren.

Het blijkt lastig te zijn de uitingen en vertegenwoordigers van de Reformatie in de Nederlanden in het hierboven beschreven bonte palet een plaats te geven. Over het algemeen geldt dat men met de grote Reformatoren van mening is dat de heiligenverering afbreuk doet aan de eer en het werk van Christus. De term ‘afgoderij’ valt meermalen. Mede door de beknoptheid van vele uitingen blijft het echter moeilijk die uitingen en hun vertegenwoordigers onder te brengen bij de lijn van Luther en Melanchthon dan wel bij die van Bucer, Zwingli en Calvijn. Hooguit kan van Veluanus op het punt van de heiligenverering gesteld worden dat hij naar de lijn van Bucer neigt.

Bovenstaand beeld levert ook vragen op voor het vervolg van deze studie. Immers, de heiligenverering is voor Engel een aangelegen punt geweest waar hij zich relatief uitvoerig over heeft uitgelaten. En is het in zijn geval dan wel mogelijk hem te plaatsen bij één van de reformatorische lijnen? Kan er zelfs van beïnvloeding gesproken worden? En hoe is zijn plaats geweest binnen het geheel van de (vroege) Nederlandse Reformatie? Is er een verbinding waar te nemen met andere vertegenwoordigers van de Reformatie? Of bevestigt hij juist het beeld van de diversiteit, zoals dat door de recente geschiedschrijving is neergezet?

2.2. Bronnen

In deze tweede subparagraaf gaan we in op de contemporaine bronnen waarop Engels levensbeschrijving gebaseerd is. Achtereenvolgens wordt ingegaan op het ‘martelaarsboek’ van Adriaan van Haemstede (2.2.1.), de *Rvardi Tappart apotheosis* (2.2.2.) en de *Historia Tragica* van Paullus Merula (2.2.3.). Afsluitend wordt ingegaan op de onderlinge verhouding van deze bronnen en wordt er een conclusie getrokken (2.2.4.).

2.2.1. Het ‘martelaarsboek’ van Adriaan van Haemstede

Over het begin van het leven van de man die waarschijnlijk de eerste is geweest die Engels lot beschreven heeft, is maar weinig met zekerheid bekend. Adrianus Corn. Haemstedius werd waarschijnlijk rond 1525 geboren in Zeeland,²⁰⁸ mogelijk uit het

²⁰⁸ JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 9.

adellijke geslacht van de van Haemstedes.²⁰⁹ In 1547 werd hij ingeschreven aan de universiteit van Leuven, waar in 1552 van zijn hand een werk verscheen met de titel *Tabulae totius sacrosancti iuris canonici*. In de loop van 1555 moet zijn bekering tot de Reformatie hebben plaatsgevonden,²¹⁰ waarna hij predikant is geworden. Na een conflict in de vluchtelingengemeente te Londen zou hij als ambteloos burger aan het einde van 1562 of het begin van 1563 gestorven zijn.²¹¹

Van belang voor de geschiedschrijving met betrekking tot Engel Willemszoon is met name het slot van Van Haemstedes predikantschap in Antwerpen, omdat hij in die tijd zijn martelaarsboek geschreven heeft. Het einde van dit predikantschap werd ingeluid door een inval op 18 juni 1558 bij Van Haemstedes collega Gaspar van der Heijden, waarbij het kerkenboek van de gemeente werd buitgemaakt. Omdat dit boek ook een lijst van ambtsdragers bevatte, waren velen van hen genoodzaakt te vluchten. Ook Van Haemstede heeft het plan gehad Antwerpen te verlaten en mogelijk heeft hij enkele reizen gemaakt. In ieder geval is hij teruggekeerd, want de laatste maanden van 1558 organiseerde hij samen met Anton Verdickt samenkomsten in de bossen buiten de stad.²¹²

De magistraat greep niet in. Pas onder druk van het Brussels hof werd er op 20 december een prijs van 300 karolusguldens op het hoofd van Van Haemstede gezet.²¹³ Vervolgens werden er op 19 januari 1559 enkele gemeenteleden terechtgesteld, en de dag erna werd een huiszoeking gehouden.²¹⁴ Blijkbaar is dit voor Van Haemstede de aanleiding geweest de wijk te nemen, want kort na 22 januari dook hij op in Aken.²¹⁵

Het precieze moment waarop Van Haemstede Antwerpen verlaten heeft, is moeilijk vast te stellen. Jelsma krijgt de indruk ‘dat hij onmiddellijk na 20 jan. 1559 de stad verla-

209 Over de precieze geboorteplaats van Van Haemstede zijn de meningen verdeeld. BOS, *De vergeten martelaar*, 3 gaat er op grond van het getuigenis van een aantal Zeeuwse raadsheren van het Hof van Holland, Zeeland en Westfriesland van uit dat hij in Zierikzee geboren moet zijn, en JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 10 volgt hem daarin. Daarentegen voert GILMONT, *La genèse*, 381 de matrikels van de universiteit van Leuven aan als bewijs voor zijn stelling dat ‘Cornelius’ de familienaam is en ‘Haemstedius’ de geboorteplaats.

De vraag of Adriaan uit het adellijke geslacht van de Van Haemstedes stamde, houdt hier nauw mee verband. Als immers ‘Haemstedius’ niet de geboorteplaats aangeeft, omdat de man uit Zierikzee afkomstig is (zoals BOS beweert), dan ligt het voor de hand hem een plaats te geven in het genoemde geslacht. BOS, *De vergeten martelaar*, 3 weet die plaats zelfs precies aan te wijzen: hij zou de zoon zijn van Cornelis Raas Jacobzoon van Haamstede en Durfje van Zuydland. JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 9 is wat voorzichtiger: hij vindt deze hypothese wel goede grond hebben, maar dat bewijst volgens hem nog niet dat Adriaan dan ook uit het beroemde adellijke geslacht zou stammen; wel zou zijn familie behoord hebben ‘tot de gegoede burgerij van Zierikzee’ (JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 10). GILMONT huldigt, opnieuw op grond van de matrikels van Leuven, de mening dat Van Haemstede niet van adellijke afkomst was, omdat hij anders wel als *nobilis* zou zijn ingeschreven: ‘l’absence de cette mention après le nom d’Adriaen fournit un argument de plus à l’encontre de son ascendance supposée’ (GILMONT, *La genèse*, 381).

210 JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 16–17.

211 JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 205.

212 GILMONT, *La genèse*, 388; JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 66–67.

213 GILMONT, *La genèse*, 389; JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 73–74.

214 GILMONT, *La genèse*, 389; JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 75–77.

215 JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 84.

ten heeft',²¹⁶ maar Gilmont schrijft: 'Haemstede aurait quitté Anvers après le 19, ou mieux après le 22 janvier 1559'.²¹⁷

Op 27 februari verscheen Van Haemstede in Emden. In Antwerpen werd diezelfde dag een tweetal doodvonnissen uitgesproken, dat een dag later werd voltrokken.²¹⁸ Uiteindelijk kreeg Van Haemstede op 13 maart de kerkelijke opdracht voor een rondreis door Groningen, Friesland, Overijssel en Holland, en vertrok hij begin mei op eigen initiatief naar Londen.²¹⁹

Al deze gebeurtenissen hebben mede hun invloed gehad op het martelaarsboek van Van Haemstede. Gilmont neemt aan dat het werk oorspronkelijk geëindigd is met de beschrijving van de terechtstellingen van Adriaen Coreman en Hendrick Snoelaecke op 19 januari 1559; de huiszoeking van 22 januari zou daar dan bij wijze van appendix aan zijn toegevoegd evenals de terechtstellingen op 27 en 28 februari.²²⁰ Hiervan uitgaande blijven er nog allerlei discussies mogelijk,²²¹ maar die zijn in dit verband van ondergeschikt belang, omdat het voorgaande al duidelijk gemaakt heeft dat Van Haemstede in ieder geval het hoofddeel van zijn werk (met daarin de geschiedenis van Engel Willemszoon) geschreven heeft vóór 19 januari 1559.

Naast de datering van Van Haemstedes beschrijving van het leven van Merula is ook van belang de vraag welke bronnen hij gebruikt heeft bij het samenstellen van zijn martelaarsboek. In dat verband heeft Gilmont onderzoek gedaan naar de verhouding tussen het werk van Van Haemstede en eerder verschenen (buitenlandse) martelaarsboeken, waarbij hij uitgaande van de 'paresse du traducteur' de vraag stelde of een identiek opschrift niet de ontlening van een heel gedeelte zou kunnen verraden. Een vergelijking wees in de richting van de Latijnse editie van het martelaarsboek van Jean Crespin uit 1556, de (franstalige) *Troisième partie* van Crespin uit 1556 en 1557, en de delen twee tot vijf van het werk van Ludwig Rabus.²²²

Evenwel leveren deze waarnemingen van Gilmont niet zo heel veel op als het gaat om de vraag naar de bronnen van Van Haemstedes beschrijving van Engels lot, aangezien deze in de door Gilmont onderzochte edities van de martelaarsboeken (nog) niet

²¹⁶ JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 77.

²¹⁷ GILMONT, *La genèse*, 392.

²¹⁸ GILMONT, *La genèse*, 390–391; JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 77–79.

²¹⁹ GILMONT, *La genèse*, 391; JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 111–112.

²²⁰ GILMONT, *La genèse*, 392–393. Zijn overwegingen voor de aanname dat het werk oorspronkelijk eerder stopte, zijn stilistisch: 'L'analyse du texte fait apparaître une solution de continuité dans la rédaction: une addition a été apportée au texte primitif, à temps néanmoins pour ne pas troubler la composition typographique. Originellement, le recueil s'achevait sur l'exécution de Coreman et de Snoelaecke. Haemstede avait tenu son recueil à jour jusqu'au dernier moment: il raconte successivement la mort de Jean de Champs (Anvers, le 5 février 1558), de Gilles Verdikt (Bruxelles, le 24 décembre 1558), de son frère Antoine (Bruxelles, le 12 janvier 1559), de Coreman et de Snoelaecke (Anvers, le 19 janvier 1559). Pensant terminer là son ouvrage, Haemstede conclut par une belle envolée où il met les autorités civiles et religieuses face à leurs responsabilités. C'est précisément le style de cette page qui permet de discerner que l'ouvrage devait s'achever là' (GILMONT, *La genèse*, 393). Ook JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 77 neemt aan dat het boek oorspronkelijk op deze bladzij eindigde, al trekt hij de precieze grens pas ná de aanvulling over de huiszoeking van 20 januari.

²²¹ Bijvoorbeeld over de vraag of Van Haemstede zelf de gedeelten van na 19 februari 1559 wel geschreven heeft (zie JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 77–81) en in welke volgorde de verschillende delen van het boek gedrukt zijn (zie GILMONT, *La genèse*, 393–396).

²²² GILMONT, *La genèse*, 403–409.

voorkwam. En daarmee wordt van des te groter belang hetgeen Van Haemstede zelf opmerkt over de bronnen van zijn martelaarsboek. In zijn ‘Tot den leser’ schrijft hij daarover:

De middelen om haer belydenissen te kryghen zyn dese: Men krycht wel een wtschrift wt de Raetkamer of Griffie, daer de belydenissen bewaert werden. Of de Martelaren hebbent somwylen hare vrienden te kennen ghegheuen, die sulcks vertellen moghen, Of sy hebbent somwylen oock met haer eygen handen beschreuen ende tot hare medebroeders ouerghesonden Door dese middelen hebben wy sommighe gekregen: sommighe oock wt ander spraken ouergheset.²²³

Oftewel, de gedeelten die Van Haemstede niet ontleend heeft aan anderstalige werken (waaronder de passage over Engel) berusten ten dele op werken bij de griffie aanwezig, ten dele op de verhalen van vrienden van martelaren en ten dele op naar buiten gesmokkelde brieven. Christiaan Sepp tekent daar dan nog bij aan dat we waarschijnlijk onder de ‘verhalen’ waar Van Haemstede over spreekt ‘ook te verstaan hebben de gedrukte berigten, die betreffende den dood van deze en gene martelaren zeer spoedig verbreid werden’.²²⁴ Maar dan is ook alles gezegd wat met zekerheid gezegd kan worden. Daar bovenuit zou er alleen nog gegist kunnen worden, bijvoorbeeld naar mogelijke zegsmannen van Van Haemstede met betrekking tot Engel.

Behalve over datum en bronnen van het werk van Van Haemstede laten verschillende auteurs zich ook uit over de waarde en betrouwbaarheid ervan. Andrew Pettegree roemt Van Haemstede om de informatie die hij over de Nederlanden geeft,²²⁵ maar Gilmont is al wat voorzichtiger. Hij noemt van Haemstede ‘un épigone, mais non sans mérite’.²²⁶ Maar het meest behoedzaam laat Jelsma zich wel uit. Hij geeft een analyse van de motieven van de schrijvers van martelaarsboeken, die het waarschijnlijk maakt

dat de auteurs ten aanzien van feiten, namen en jaartallen gestreefd zullen hebben naar een hoge mate van betrouwbaarheid, maar dat ze in de weergave van geloofsbelijdenissen en brieven en in het doorgeven van geruchten van wat zich bij de terechtstellingen zou hebben afgespeeld, kritisch bezien dienen te worden.²²⁷

En dan is Van Haemstede als geschiedenisbron ook nog het minst betrouwbaar omdat hij het materiaal dat hem ten dienste stond, heeft ingekort. Toch is hij ook weer niet onbetrouwbaar:

Wat betreft het door hemzelf geleverde materiaal kan men hem niet op onjuistheden betrappen. Hij maakt zich zelfs niet schuldig aan overdrijving. [...] Ook als hij verhalen aan anderen ontleent, houdt hij zich over het algemeen aan de hem verstrekte gegevens. [...] Alleen heeft de vaak drastische inkorting van belijdenissen en verhalen hem er meermalen toe gebracht, gedachtengangen die hij minder waardevol of minder juist achtte weg te laten.²²⁸

Concluderend kan gesteld worden dat Van Haemstede Engels lot beschreven moet hebben vóór 19 januari 1559, op grond van bij de griffie aanwezige werken, brieven en/of verhalen van Engels vrienden. Deze beschrijving hoeft niet als onbetrouwbaar aange-

²²³ HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 455.

²²⁴ SEPP, ‘De geschiedenis der martelaren’, 19.

²²⁵ PETTEGREE, ‘Haemstede’, 207.

²²⁶ GILMONT, *La genèse*, 412.

²²⁷ JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 251.

²²⁸ JELSMA, *Adriaan van Haemstede*, 253.

merkt te worden, maar moet wel met de nodige voorzichtigheid benaderd worden omdat Van Haemstede de neiging had zijn bronnen drastisch in te korten.

2.2.2. De *Rvardi Tappart apotheosis*

De *Rvardi Tappart apotheosis* is een werk waar veel vragen over te stellen zijn. Bijvoorbeeld de vraag wie er schuil gaat achter het pseudoniem ‘Gratianus Verus’, dat op het titelblad vermeld staat. Weliswaar is de traditie die zegt dat het daarbij om Henricus Geldorpius gaat al heel oud,²²⁹ maar toch is die nog lange tijd omstreden gebleven. Belangrijkste reden daarvoor was een brief van Geldorpius uit 1563, waarin onder meer de volgende uitspraken te lezen zijn:

Ik hoor dat op mijne rekening gezet worden sommige smaadschriften tegen Ruardus en soortgelijke Leuvenschen; dat heb ik lang geleden uit Friesland vernomen. Als men daarvan de schrijvers niet kent, dan zoeken men hen op of overtuigen mij van het feit. [...] Uit de bewijzen moet de schuld worden vastgesteld, dat is de vaste stelregel. [...] Maar ik geloof dat iemand, die een beetje meer verstand heeft dan die boken en mij ook slechts bij name kent, gemakkelijk zal inzien, dat het merendeel van wat in die boekjes staat, en mij onwaardig is en te ver verwijderd geschiedde, dan dat het mij ter oore kon komen.²³⁰

Goossens heeft in zijn proefschrift aannemelijk gemaakt dat Geldorpius ondanks deze ontkenning toch wel degelijk de auteur moet zijn geweest. De redenering die hij daarbij gebruikt, kent drie stappen. De eerste stap is dat hij de *Rvardi Tappart apotheosis* verbindt met een drietal andere pamfletten,²³¹ door aan te tonen dat ze alle vier door één en dezelfde persoon geschreven moeten zijn. Hij doet dat door erop te wijzen dat alle drie de pamfletten gedrukt zijn in hetzelfde lettertype met dezelfde afwijking; dat er verder ook overeenstemmingen zijn in het gebruik van eigenaardige woorden, beelden, gezegden, het veelvuldig aanhalen van één bepaalde dichter en andere stijlkenmerken; en ten

229 BLOK, ‘De schrijver’, 362 geeft een chronologisch overzicht van deze traditie, waarbij hij op de volgende getuigenissen wijst:

- a. een passage in een brief van Geldorpius uit 1563
- b. een schrijven van (Paullus) Merula rond 1600
- c. de tweede editie van Valerius Andreas’ *Bibliotheca Belgica* uit 1643
- d. de friese historicus Gabbema, die zegt uit de mond van Geldorpius’ kleinzoon gehoord te hebben dat onder meer de *Rvardi Tappart apotheosis* door Geldorpius geschreven zou zijn
- e. in het eerste exemplaar van de *Rvardi Tappart apotheosis* in de universiteitsbibliotheek van Utrecht staat tweemaal met zeer oude hand geschreven dat het werk door Geldorpius geschreven is.

GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 185–187 heeft deze getuigenissen becommentarieerd, en wat b betreft opgemerkt dat Merula er in het door BLOK aangehaald citaat van uitgaat dat niet Geldorpius maar een vriend van Geldorpius het werk geschreven heeft.

230 GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 223–225; vertaling van het citaat aangehaald bij BLOK, ‘De schrijver’, 360: ‘Audio eadem caecitate mihi tribui libellos quosdam in Ruardum et reliquos eiusdem generis Lovanienses, quod pridem intellexi e Frisia. Eorum (si nesciunt) aut quaerant veros auctores aut me facti convincant [...] εκ των τεκμηριων και διδασκεσθαι και δικαζεσθαι δεω την αιτιαν, λεγουσιν οι ρητορες [...] Qui paulo plus istis hircis sapit ac me vel de nomine novit, facile iudicabit pleraque quae illis libellis continentur et me indigna esse et remotiora quam quae possent ad meas aures pervenire’.

231 Te weten de *Colloquia obscurorum theologorum*, ac *concionatorum*, grassantium nunc per Brabantiam, ex quibus lector praeter Atticum leporem, etiam illorum mores ac studia cognoscet (1560); de D. Francisci Sonni, Theologi, & Oratoris Regij profugi, ad versus novos Episcopos in Inferiori Germania factos, Querele (1567) en de *Totius Belgicae Urbium, Abbatiarum, Collegiorum diuizio*, ad opprimendum per novos episcopos Evangelium (1570).

slotte dat er ook overeenkomst en gelijkvormigheid van stof is waar te nemen.²³² Vervolgens bewijst hij dat die ene schrijver Henricus Geldorpius moet zijn door te laten zien dat de kenmerken van de pamfletten voor wat betreft stijl en stof óók kenmerkend zijn voor werken die met zekerheid aan Geldorpius zijn toegeschreven.²³³ Ten slotte confronteert hij zich met de boven al aangehaalde brief van Geldorpius uit 1563. Daarbij wijst hij met name op de aard van deze brief: het is een brief aan de advocaat Lothius, waarmee Geldorpius voor elkaar probeert te krijgen dat zijn verbanning naar het buitenland wordt opgeheven. Goossens tekent daarbij aan, ‘dat, wanneer Geldorpius werkelijk schuldig stond aan het vervaardigen van die pamfletten, hij dat toch niet in een stuk, waarmede hij zijn verbanning trachtte te doen opheffen, zou hebben bekend’.²³⁴ Toch kan men volgens hem Geldorpius in de brief geen formele leugens ten laste leggen. ‘Met advocatenhandigheid draait Geldorpius om de zaak heen, plaatst vragen, waar men bevestigingen zou verwachten, doch wacht zich wel formeel het auteurschap van pamfletten tegen Tapper – want daarover loopt het – te ontkennen’.²³⁵ Kortom, in de brief draait Geldorpius de lezer een rad voor ogen: hij probeert zijn auteurschap onaannemelijk te maken, maar zonder dat formeel te ontkennen.

Wie was deze Henricus Geldorpius? Geboren in 1522 of 1523 in Geldrop, bestudeerde hij in Deventer en Zwolle de klassieken, en werd hij daar ook volgeling van de humanisten. Na studie in Leuven werd hij in 1546 rector van de school te Sneek en in 1550 van die te Leeuwarden. Daar werd door inquisiteur Sonnius een onderzoek naar hem ingesteld, echter zonder dat er iets strafbaars gevonden werd. In 1555 vond hij een nieuwe betrekking in Delft, waar opnieuw een onderzoek naar hem werd ingesteld – eerst door Jacobus Goudanus, plaatselijk pastoor en tevens onderinquisiteur, en na diens dood door Nicolaas de Castro. Uiteindelijk heeft Geldorpius de uitspraak niet afgewacht, maar is hij naar Duitsland gevlucht, waar hij uiteindelijk in Duisburg terecht is gekomen. Van daar heeft hij vele pogingen ondernomen om zijn banvonnissen opgeheven te krijgen, maar zonder resultaat. Uiteindelijk is hij in 1585 overleden te Ruhrort.²³⁶

Op welk moment heeft Geldorpius de *Rvardi Tappart apotheosis* geschreven? Over deze vraag naar de datering is veel geschreven. Onder de *Lectori Typographus* voorin het werk wordt het jaartal 1558 vermeld.²³⁷ ‘doch dit kan moeilijk het jaar der uitgave geweest zijn’, schrijft Moll. ‘Tapper stierf eerst in Maart 1559, en in de *Apotheosis* worden de omstandigheden zijns doods vermeld’.²³⁸ Dit argument is weliswaar niet onweersproken gebleven,²³⁹ maar wie de beschrijving van Tappers dood in de *Apotheosis* leest,

232 GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 139–182.

233 GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 188–223.

234 GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 185–186.

235 GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 223; vergelijk ook de daarop volgende samenvatting van Geldorpius’ brief (GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 223–226).

236 Vergelijk voor de biografische gegevens GOOSSENS, *Franciscus Sonnius* en DE MUINCK KEIZER, *Henricus Geldorpius*.

237 PIJPER, *Polemische geschriften*, 577.

238 MOLL, *Angelus Merula*, 182.

239 SEPP, ‘De geschiedenis der martelaren’, 34–35; DE MUINCK KEIZER, *Henricus Geldorpius*, 58–60.

kan toch moeilijk tot een andere conclusie komen dan dat het werk in deze vorm noodzakelijkerwijs pas ná de dood van Tapper op 2 maart 1559 geschreven kan zijn.²⁴⁰

Deze datering van de *Rvardi Tappart apotheosis* ná de dood van Tapper maakt tegelijk ook de context duidelijk waarin het werk geschreven is. Immers, ook in die tijd was het nog maar kort geleden dat Geldorpius vanwege het door de inquisitie naar hem ingestelde onderzoek de wijk had moeten nemen uit zijn vaderland. En geen wonder daarom ook, dat in het werk behoorlijk de spot gedreven wordt met Ruardus Tapper, die aan het hoofd van die inquisitie gestaan had. En dat heeft dan weer gevolgen voor de betrouwbaarheid ervan. Het onderstreept de woorden die Pijper geschreven heeft bij de heruitgave van het werk: ‘naar het mij voorkomt, moet men ophouden dit geschrift in dien zin als geschiedbron te gebruiken, dat men tracht er feiten uit te leeren kennen. Niet in de eerste plaats wat geschied is, vernemen wij hier, maar welken indruk het gebeurde in zekeren kring heeft gemaakt’.²⁴¹

Wat de bronnen betreft die Geldorpius gebruikt heeft voor zijn beschrijving van Engels lot, daarover laat de *Rvardi Tappart apotheosis* ons in het ongewisse. De conclusie die op grond van het bovenstaande getrokken kan worden, is dat de *Rvardi Tappart apotheosis* van Henricus Geldorpius gezien de context waarin deze geschreven is, niet verondersteld mag worden een betrouwbare bron van feitenkennis te zijn.

2.2.3. De *Historia Tragica* van Paullus Merula

Over de ontstaansgeschiedenis van de derde bron die in deze paragraaf onze aandacht vraagt, heeft de schrijver ons persoonlijk ingelicht. In de openingsrede van zijn werk, gedateerd op 1 november 1604, schrijft hij over zijn ‘voorvader’ Engel Willemszoon:

De dingen die hem gedurende vier hele jaren zijn aangedaan, en hetgeen daaruit voortgekomen is – 47 jaar geleden door de inquisiteurs, dan weer op deze, dan weer op die plaats – zijn op verschillende manieren en door verschillende mensen beschreven; nog wel het meest in overeenstemming met de waarheid door hem, die het enigszins lachwekkende geschrift ‘de Hemelvaart van Tapper’ heeft opgesteld. Want de dingen die in het gebruikelijke martelaarsboek gelezen worden, zijn zo kort, mager en schraal, en zelfs ook met enige onjuistheden vermengd, dat ik daar dagelijks tegenaan loop, en niet in staat ben mijn verontwaardiging de baas te blijven; en, na de eersten ervan gelezen te hebben, schaam ik me de lateren te kennen. Ik heb bericht over laten brengen aan de drukkers, die ik bevolen had het martelaarsboek te weigeren, dat ze, bij het jaar 57 gekomen, mij zouden vragen een solidere beschrijving van Engels’ tragedie te mogen ontvangen; maar dit hebben ze geen van allen gedaan, hetzij uit vergeetachtigheid, hetzij uit kwaadwillendheid.

²⁴⁰ De Apotheosis schrijft over de dood van Tapper: ‘Ja op die selue tijt toen hy desen doot op den hals haelde / was hy midden door de Wachte in sConinx camer gebroken / om te vercrijghen een moordisch Placaet / ende als hy geen antwoort en creech na synen sin / en heeft hy al kijuende op sConinx Raedt / van loopen niet opgehouden / tot dat hem de mont aldus heeft begonnen te schuymen. En is ooc daer na / niet weder noch tot hemseluen / noch tot Louen tot zijn medebroeders ghecomen / maer met veel rustens ende suchdens tot hier toe ghesleypt / so vuyl ende besnot als hy alle zijn leuen is geweest’ (*De hemelvaart*, 7^e, 8; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 582: ‘cùm hanc mortem conscisceret sibi, sanguinarij edicti causa per medias stationes in intimum Philippi regis cubiculum perrupit: cumque non quale uolebat responsum tulisset, obiurgatis passim uelut de plaustro consiliarijs, subito collapsus, in hanc spumam exaestuauit: nec postea aut ad se aut ad suos reuersus est, sed huc enixus est: nihil magis detersus, ut uidēs, quàm solet’).

²⁴¹ PIJPER, *Polemische geschriften*, 567.

Dit pijnlijke gegeven dragend, zoals het behoort, heb ik zelf de pen gegrepen, en de hele last van de Acta, die bij mij – in ieder geval dáárin Angelus’ erfgenaam – bewaard worden, nauwkeurig bekeken; de dingen die me aan het plan en een aangenamere schets van alles leken bij te dragen, heb ik opgeschreven; en uiteindelijk heb ik, zo betrouwbaar mogelijk, deze vertelling in al haar delen voltooid.²⁴²

Wie is de erfgenaam van Engel die hier aan het woord is? Het gaat om Paullus Merula, zoon van Engels’ neef Willem die hem tijdens zijn gevangenschap voortdurend heeft vergezeld. Geboren op 19 augustus 1558 te Dordrecht ontving hij zijn scholing in Brielle, Dordrecht en Delft, waarna hij aan verschillende academies klassieke talen en later rechtsgeleerdheid studeerde.²⁴³ Op 8 februari 1592 werd Paullus Merula benoemd tot *professor extraordinarius* aan de universiteit van Leiden, op 19 november 1593 inaugureerde hij daar als *professor ordinarius* in de faculteit der letteren. In deze en andere functies heeft hij zich met name gewijd aan de geschiedschrijving. Op 13 juli 1607 is hij gestorven.²⁴⁴

De *Historia Tragica* vindt zijn oorsprong in een ander werk. Op 1 januari 1599 was Paullus Merula aangesteld als geschiedschrijver van de Staten Generaal en in die functie had hij twee delen geschreven van een *Historia Belgica*. Maar daar is het niet zo goed mee afgelopen: het eerste deel was de Staten onwelgevallig en werd daarom niet gedrukt, het tweede deel is zelfs zoekgeraakt. Om zijn arbeid toch nog enigszins productief te maken, had Paullus het voornemen een uittreksel uit zijn *Historia Belgica* te maken: de biografie van zijn oudoom was daar de eerste (en uiteindelijk ook enige) proeve van. Eén van de redenen waarom hij juist dáár begonnen is, is in het hierboven aangehaalde gedeelte uit de openingsrede al duidelijk naar voren gekomen.²⁴⁵

Voor zijn *Historia Belgica* had Paullus een grote hoeveelheid bronnen verzameld, en het laat zich moeilijk denken dat hij een deel daarvan niet ook gebruikt heeft voor de

242 Vertaling van PAULLUS, IIIv: ‘contra quem quae quadriennium integrum, & quod excurrit, ante quadraginta septem annos ab Inquisitoribus sunt nunc his, nunc illis locis patrata, varie ab varijs describuntur. Veritati convenientissime ab eo, qui, quanquam ludicrum Scriptum, Apotheosin concinnavit Ruardi. Nam quae in Vulgato leguntur Martyrologio tam sunt exilia, tenuia, & jejuna, falsis etiam quibusdam admistis, ut quoties in ea incido, temperare nequeam ab indignatione; &, primis lectis, cognoscere pudeat ulteriora. In mandatis dederam Impressoribus, quos didiceram Martyrologium recusuros, ut ad annum quinquagesimum septimum progressi me compellarent, accepturi solidiorem Angeli Tragoediae descriptionem; sed hoc nulli fecerunt, vel oblivione, vel malivolentia. Quod aegre, ut par erit, ferens, ipse calamum arripui, totam Actorum, quae apud me, saltem in ijs Angeli haeredem, servantur, molem diligenter perlustravi; quae ad institutum & concinniore omnium delineationem, pertinere visa, enotavi; tandemque, quanta potui fide, Narratio hanc omnibus suis partibus absolvi’.

243 Bij het in noot 248 genoemde handschrift wordt onder nummer HS O.A. 21² een van 10 december 1584 daterende verklaring bewaard, dat Paullus is ingeschreven in het *album studiosorum* van de academie van Genève.

244 Vergelijk voor de biografische gegevens HAAK, *Paullus Merula*, met name 1–59; 134–143.

245 Vergelijk ook nog wat PAULLUS hierover opmerkt in een brief aan Van Oldenbarnevelt d.d. 27 november 1604: ‘Voornamelijk om twee redenen: deels omdat ik alles wat zeer schraal en mager, ja zelfs onjuist in het gebruikelijke martelaarsboek geschreven wordt, dikwijls nauwgezet beschuldig, en er nog zeer onlangs bezwaar tegen maakte, en het voor mij en de mijnen zeer van belang is, dat ze voortaan naar waarheid en duidelijker gelezen kunnen worden, deels omdat de raad en het volk van Brielle dit met klem gevraagd hebben, waarvan Engel een geliefd burger geweest is’ (vertaling van het citaat, aangehaald bij HAAK, *Paullus Merula*, 126: ‘Duae praecipue ob causas, partim quod omnia jejuna admodum et tenuiter, imo falso, scribuntur in vulgato Martyrologio, toties in his religionibus cuso et nuperime recuso, quodque mea meorumque omnino intersit, ut verius illa posthac et solidius legantur; partim quod hoc flagitavit Senatus populusque Briellensis, cui carus fuit Angelus ille civis’).

levensbeschrijving van zijn oudoom.²⁴⁶ Toch hebben we gezien dat hij zelf met name verwijst naar wat hij de Acta noemt: afschriften van stukken die betrekking hebben op het tegen Angelus gevoerde proces, alsmede dagboekachtige aantekeningen uit die tijd. Een gedeelte van het handschrift waarin dit alles was opgetekend is eind 19e eeuw door Hoog teruggevonden en toen deels ook uitgegeven.²⁴⁷

Paullus schrijft zelf dat hij zijn werk ‘zo betrouwbaar mogelijk’²⁴⁸ heeft samengesteld, maar toch heeft die betrouwbaarheid sindsdien nog wel de nodige penningen in beweging gebracht. Zo heeft A.H.L. Hensen Paullus verweten dat hij in zijn beschrijving van Angelus’ eerste proces veel te veel van de lasterlijke en onbetrouwbare *Apotheosis* heeft overgenomen,²⁴⁹ wat R. Fruin ertoe bracht te schrijven dat ook al is Paullus’ kritiek inderdaad ongenoegzaam geweest, Hensen wel de vraag had opengelaten waarom Paullus toch de beschrijving van de *Apotheosis* heeft overgenomen. ‘Dat gunstige vooroordeel’, vindt Fruin zelf, ‘kan op niets anders berust hebben dan op de hoofdzakelijke overeenkomst tusschen Geldorp’s verhaal en het verhaal, dat hij voorheen van zijn vader had vernomen en door de bescheiden, die hij voor zich had, bevestigd vond.’²⁵⁰ Evenwel heeft Fruin met deze woorden niet iedereen weten te overtuigen van de betrouwbaarheid van Paullus Merula. In reactie op hem heeft J.B. Kan namelijk Paullus’ beschrijving van Engels dood aangegrepen om daar vraagtekens bij te zetten en deze vraagtekens bovendien nog willen vergroten door te wijzen op het bedrog dat Paullus volgens hem gepleegd heeft jegens Ennius’ Annalen. Zijn conclusie is dan ook heel duidelijk, namelijk ‘dat de ijdele schrijver der Historia Tragica in alle gevallen, waar hij het gebeurde met zijn oudoom op zijne wijze voorstelt, dient gewantrouwd te worden, op grond dat hij, om te zwijgen van mijne bedenkingen tegen het verhaal van Angelus’ dood en de authenticiteit van Erasmus’ autobiographie, waaromtrent zeker twijfel mogelijk is, bij alle bevoegde rechters in de zaak van Ennius schuldig is bevonden aan schandelijk bedrog.’²⁵¹ Maar

²⁴⁶ Dat dit ook inderdaad het geval is geweest, blijkt onder meer uit de memoriaelboeken van Jan van Dam en Ernst, zie HAAK, *Paullus Merula*, 81.

²⁴⁷ Het handschrift wordt onder invoernummer HS O.A. 211 bewaard in de bibliotheek van de Universiteit Utrecht. Als bijlage wordt bij het handschrift een van 31 december 1888 daterend schrijven van J.G.R. ACQUOY bewaard, gericht aan de heer Muller. ACQUOY geeft daarin als zijn mening te kennen dat de stukken het verdienen om uitgegeven te worden. ‘Paulus Merula kan voor zijn verhaal nauwelijks eene andere bron hebben gehad dan deze, en hier staat alles, vooral ook wat de afwijkende gevoelens van den martelaar aangaat, ongelijk veel uitvoeriger beschreven. Wat Paullus Merula tot korte punten heeft saamgedrongen, is hier in de oorspronkelijke uitgebreidheid bijeen.’ Aan deze oproep is gehoor gegeven, en aan de uitgave van het handschrift zelf gaat een beschrijving vooraf van de geschiedenis ervan. Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, viii.

²⁴⁸ ‘quanta potui fide’ (PAULLUS, iv^r).

²⁴⁹ HENSEN, ‘Aantekeningen’, 67 vat zijn oordeel als volgt samen: ‘De Apotheosis is voor mij volkomen onbetrouwbaar en waardeloos om de houding der Inquisiteurs en hunne medehelpers in de zaak van Merula te beoordeelen. Paulus Merula heeft in zijne Historia Tragica de lasterlijke beschuldigingen van Geldorp, in zoverre zij het proces van zijn oud-oom betroffen, trouw overgenomen; een belangrijk deel van het geschrift is daardoor eveneens onbruikbaar geworden voor het beoogde doel. Waarde hebben de brieven en andere bescheiden, uit de nalatenschap van zijne familie afkomstig en in zijn boekje gelascht. Niet slechts geven die stukken het middel aan de hand om de gansche persoonlijkheid van “den Hervormer en Martelaar” beter te leeren kennen, maar zij kunnen ook dienstbaar worden gemaakt aan de geschiedenis zijner tegenstanders’.

²⁵⁰ FRUIN, ‘Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 211.

²⁵¹ KAN, ‘Paullus Merula’, 115.

ook Kan had hiermee niet het laatste woord, want hij werd op zijn beurt weer bestreden door P.J. Blok, die zich daarmee opwierp als de verdediger van de inmiddels overleden Fruin. Uitgebreid bestrijdt Blok de stelling als zou Paullus bedrog gepleegd hebben met de *vita Erasmi* en de *Annales van Ennius*, om uiteindelijk ook te komen op de *Historia Tragica*. Daarbij wijst hij op een bewaard gebleven handschrift met daarin in chronologische volgorde korte uittreksels van de documenten die Paullus ter beschikking hebben gestaan voor het tweede deel van zijn *Historia Belgica*, en waarin ook aantekeningen voorkomen, die op Engel betrekking hebben. ‘Uit dit ms.’, zo schrijft Blok, ‘blijkt ten duidelijkste, dat Paullus Merula, moge ook zijne historische kritiek in sommige opzichten min of meer “ongenoegzaam” zijn geweest, nauwkeurig, zelfs peuterig nauwkeurig heeft gewerkt en zijne stof zorgvuldig, zorgvuldiger dan men van die eeuw verwacht zou hebben, heeft verzameld en opgetekend, zoo niet geschikt.’²⁵² En deze nauwkeurigheid wordt dan ook nog eens bevestigd door Paullus’ briefwisseling. Al met al reden genoeg om te concluderen dat hoewel er geen reden is voor een kritiekloze uitlevering aan de *Historia Tragica*, het werk toch een grote waarde heeft, omdat het grotendeels teruggaat op afschriften van stukken en aantekeningen uit de tijd van Engel zelf.

2.2.4. Onderlinge verhouding en conclusie

In het voorgaande is elk van de bronnen afzonderlijk besproken, maar hoe is hun onderlinge verhouding? En hebben ze elkaar ook beïnvloed? Onder meer over deze vragen ging een werk van G. Davenne, dat echter verloren is gegaan. Het enige dat nog rest zijn de notulen van de door professor L.-E. Halkin in 1948 en 1949 geleide bijeenkomsten waarin dit werk besproken is.²⁵³ Daarin wordt onder meer door Davenne gesteld dat het martelaarsboek van Van Haemstede en de *Apotheosis* elkaar niet hebben beïnvloed, maar parallel aan elkaar geschreven zijn.²⁵⁴ Een stelling waar veel voor te zeggen valt, want ofschoon de *Rvardi Tappart apotheosis* gezien de datering ervan beïnvloed zou kunnen zijn door het eerder verschenen martelaarsboek van Van Haemstede, maken de verschillen tussen beide werken een dergelijke beïnvloeding niet erg waarschijnlijk. Zo kent de *Rvardi Tappart apotheosis* bijvoorbeeld een andere lezing van wat er bij Engels eerste proces gebeurd is dan het martelaarsboek van Van Haemstede.²⁵⁵

Over de vraag of het werk van Paullus Merula beïnvloed is door dat van Van Haemstede en/of van Geldorp, is hierboven al het nodige gezegd. Met name de precieze verhouding tussen Paullus Merula en de *Rvardi Tappart apotheosis* is daarbij aan de orde gekomen. Davenne meent, dat Geldorp en Paullus Merula dezelfde documenten hebben geraadpleegd, maar dat Merula de versimpelde versie van Geldorp heeft gecompleteerd met behulp van de hem ter beschikking staande familiepapieren. Daarmee beweegt hij zich in de lijn van Fruin, maar wel voegt hij toe dat het te betreuren is dat de originele familiepapieren verloren zijn gegaan: want Paullus heeft zich volgens hem bij zijn weergave wat al te veel laten leiden door de wens op goede voet te blijven staan met

²⁵² BLOK, ‘De geloofwaardigheid’, 132.

²⁵³ Zie hoofdstuk 1, noot 4.

²⁵⁴ ‘M. Davenne, en comparant Geldorp et Van Haemstede pense qu’ils n’ont pas copié l’un sur l’autre mais ont produit leurs travaux parallèlement’ (notulen van de zitting van 7 december 1948).

²⁵⁵ Vergelijk hierover breder 4.4.

de calvinistische nakomelingen van de heren van Kruiningen. Daardoor is zijn weergave gekleurd.²⁵⁶

Als conclusie kan gelden dat er geen reden is ons kritiekloos uit te leveren aan de weergave van Paullus Merula. Tegelijk echter geldt dat gezien de familiepapieren waar hij over beschikt heeft, hij wel de belangrijkste bron van informatie over het lot van zijn oudoom zal zijn en blijven.

²⁵⁶ Notulen van de zitting van 4 januari 1949. Merkwaardig is, dat Davenne geen melding maakt van dat deel van de familiepapieren dat wel bewaard is gebleven en door HOOG, *Verantwoording* is uitgegeven.

3. Vaststelling

‘Ik had gewenscht’, schrijft Moll aan het begin van zijn boek over Engel Willemszoon, ‘aan het hoofd van dit opstel te mogen aankondigen, dat het “Merulas levensgeschiedenis” bevatte; maar aan het einde mijner onderzoekingen gekomen, bevond ik, dat de kennis, welke de mij ten dienste staande bronnen leverden, tot het schrijven van een volledig verhaal aangaande ‘s mans geheele loopbaan geenszins toereikende was. Van het grootste gedeelte toch van Merulas leven, zijne eerste achtënveertig jaren, heb ik niets dan enkele bijzonderheden kunnen ontdekken.’¹ Er is nog maar weinig veranderd sinds Moll deze woorden schreef: nog steeds is er geen complete levensbeschrijving van Engel Willemszoon uit Brielle voorhanden. Ook deze studie pretendeert niet dat te zijn, maar toch zal getracht worden in dit hoofdstuk een vraag te beantwoorden die wel dege-lijk (mede) ook die eerste 48 jaar van Engels leven raakt: de vraag naar de vaststelling van zijn later door de inquisitie bestreden visie op de heiligenverering.

Om die vraag zo duidelijk mogelijk te beantwoorden, zal eerst kort de huidige stand van het onderzoek op dit punt worden weergegeven (3.1.). Vervolgens zal worden geschetst hoe op het punt van de heiligenverering de situatie is geweest in het Brielle van Engels jeugd (3.2.), en welke gegevens er bekend zijn over Engels eigen ontwikkeling tot 1552, het jaar waarin de inquisitie tegen hem begon (3.3.). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een terugblik en een conclusie (3.4.).

3.1. Stand van het onderzoek

In hoofdstuk één is al uiteengezet, dat Weernekers in 1983 een studie heeft doen verschijnen over Engels leer. Tegelijk is aangegeven dat hij zich, niet formeel maar wel materieel, met name gericht heeft op het door Hoog uitgegeven materiaal uit 1553 en weinig aandacht schenkt aan de ontwikkeling in Engels denken. Zijn weergave is meer thematisch dan chronologisch te noemen. Met betrekking tot de periode vóór 1553 noemt hij bij zijn bespreking van Engels visie op de heiligenverering enkel een opmerking die Engel over de zeven weeën van Maria gemaakt heeft en die in 1533 voorwerp van een eerste onderzoek is geweest.²

¹ MOLL, *Angelus Merula*, 4.

² WEERNEKERS, *De theologie*, 80.

Toch is er nog wel iets meer te noemen. Als Weernekers de invloeden beschrijft die op het punt van de heiligenverering op Engel zijn uitgegaan, kijkt hij mede op grond van diens opstelling vóór 1553 ook in de richting van de Reformatie in de Zuid-Duitse en Zwitserse steden. Met een beroep op Heiko A. Obermans *Werden und Wertung der Reformation* stelt hij dat bij de invoering van de Reformatie in de Zuid-Duitse en Zwitserse steden niet de inhoud van Luthers stellingen en het *sola fide* voorop stonden, maar de gehoorzaamheid tegenover de in de Schrift duidelijk gemaakte wil van God. In het maatschappelijke en economische leven van de stadsgemeenschap speelden de vormen van de vroomheid een publieke rol, en vandaar dat de vragen van heiligenverering en beelden er het eerst in discussie kwamen.³ Ook bij Engel stond de gehoorzaamheid tegenover de in de Schrift duidelijk gemaakte wil van God voorop en heeft zijn actie tegen beelden- en heiligenverering het eerst de aandacht getrokken. Dit brengt Weernekers tot de volgende stelling: ‘de prioriteit van de bestrijding van de aanroeping van de heiligen bij Merula toont aan, dat hij dichter stond bij het type Reformatie in de Zuid-Duitse en Zwitserse steden dan bij dat in het gebied van de Lutherse landvorsten’.⁴

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan of deze stelling voldoende grond heeft. En tevens, of meer aandacht voor de periode vóór 1553 en een meer chronologische beschrijving van de ontwikkeling in Engels denken op het punt van de heiligenverering ook nog nieuwe gezichtspunten oplevert en tot wezenlijk andere overtuigingen leidt als het gaat om de vraag door wie hij beïnvloed is.

3.2. Heiligenverering in Brielle

In hoofdstuk twee is een algemeen beeld geschetst van de heiligenverering in de Middeleeuwen. In deze paragraaf zal worden nagegaan welke plaats de heiligen hebben ingenomen in het Brielle van Engels jeugd. En dan mag vooropgesteld worden dat die plaats een grote is geweest. Vaten wijn werden er vervoerd ‘tot onser vrouwen steigher toe’, soms zelfs nog verder, ‘op sinter Claes steiger toe’,⁵ en de boterklok werd er geluid ‘tusschen paesschen ende sinte bauen dage, als die clocke x geslagen heeft’.⁶ Dit noodzaakt ons om ons te beperken. Deze paragraaf biedt een beschrijving van de heiligenverering in kerken (3.2.1.), kloosters (3.2.2.) en gasthuizen (3.2.2.), omdat deze plaatsen niet alleen in de kerkelijke maar ook in de volkse heiligenverering een voornaam plek hebben ingenomen.⁷ Afsluitend gaan we in op de vraag wat in de praktijk de inhoud van deze heiligenverering was (3.2.4.).

3 Vergelijk wat in paragraaf 2.1.2.3. gezegd is over de praktische inzet van met name Bucer en Zwingli.

4 WEERNEKERS, *De theologie*, 92–93.

5 DE JAGER, ‘Brielsche keuren’, 66.

6 DE JAGER, ‘Brielsche keuren’, 54.

7 Dit heeft onder meer te maken met de door ANGENENDT, *Geschiede*, 208–210, vermelde middeleeuwse stelregel: ‘locus non sanctificat hominem, sed homo locum’. Met andere woorden: een plaats is niet van zichzelf heilig, maar wordt geheiligd door de heilige, wiens aanwezigheid het meest tastbaar is op de plaatsen waar hun relikwieën worden bewaard. En dat was met name het geval in de vele altaren die in de genoemde kerken, kloosters en gasthuizen stonden opgesteld.

3.2.1. Kerken en altaren

De belangrijkste kerk in de havenstad Brielle was gewijd aan Catharina van Alexandrië, patrones van de schippers. ‘Ic hiet Katrin’, luidde het randschrift van de klok in de toren, ‘en bid god dat hi ten Bril bewart ’s vloed en Maria die fontin dat os Got bescerm van ween vor orloghe durtiit en onweren’.⁸ Aan de kerk was een kapittel verbonden, gesticht door Gerard van Voorn (\pm 1337), en later door hem met nog eens twee ‘proven’ uitgebreid. Een tweede uitbreiding had het totaal aantal ‘proven’ op twaalf gebracht.⁹

Aan de Catharinakerk was een veelheid aan vicarieën en altaren verbonden,¹⁰ gesticht ‘door die families, die over voldoende geldmiddelen beschikten om hun zielen en die van hun naaste familieleden op hun sterfdag te doen gedenken door het laten opdragen van missen’.¹¹ Van een aantal van deze vicarieën is bekend dat ze ook in Engels jeugd al bestaan heeft. Zo maken K. van Alkemade en P. van der Schelling melding van een vicarie ‘gestigt, en bevestigd by Arent Pietersze, en Elizabeth Oelen, egte luiden, Poorters der Stad Briel, in ’t jaar 1450, ter eere, en gedagtenisse van den Martelaar Sebastiaan: bekrachtigd door Heer Rodolf van Diephout, Bisschop van Uitrecht, den 9 April 1451’,¹² en wordt ook bij de visitatie van 1571 een drietal vicarieën genoemd dat dateert van vóór Engels geboorte: een vicarie van de heilige Eligius van 18 oktober 1460, één van 18 juni 1476, en een vicarie van de heilige Jozef van 23 september 1484.¹³

Naast de Catharinakerk beschikte Brielle nog over een tweede parochiekerk: een kerk die op het Maarland (een deel van de stad Brielle) stond en daarom de ‘Maarlandse kerk’ genoemd werd. Deze kerk was gewijd aan de apostel Petrus,¹⁴ en beschikte eveneens over een heel aantal vicarieën en altaren, al waren die van jonger datum dan die in de Catharinakerk.¹⁵

3.2.2. Kloosters

Naast twee kerken was Brielle ook een heel aantal kloosters rijk. Om te beginnen had heer Hugo van Heenvliet op 6 maart 1404 ‘een klooster of genootschap van reguliere

⁸ Vergelijk KLOK, *Brielle*, 32. De (bouw)geschiedenis van de Catharinakerk is beschreven in JANSE, ‘Sint-Catharijnekerk’.

⁹ VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 51; VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 593. De tweede uitbreiding is wel toegeschreven aan een zekere Machteld Gerritsdochter, maar deze toeschrijving is omstreden (VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 593).

¹⁰ Vergelijk voor (onvolledige) opsommingen VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 52; VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 594–596; KLOK, *Brielle*, 21. Ook de in VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 241–281 ondervraagde personen verstrekken informatie over de in 1571 bestaande vicarieën.

¹¹ KLOK, *Brielle*, 21.

¹² Van Alkemade & Van der Schelling, *Beschryving*, 53.

¹³ VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 280, 275 en 276.

¹⁴ VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 55–56; VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 595.

¹⁵ De Maarlandse kerk is omstreeks 1440 gebouwd (KLOK, *Brielle*, 28) en de oudst bekende stichtingsdatum van een vicarie is die van de vicarie van de gelukzalige maagd Maria (december 1509, vergelijk VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 288).

kanunniken in de parochiekerk van Rugge¹⁶ gesticht. Dit klooster lag even buiten de poorten van Brielle, was gewijd aan de heilige weduwe Elizabeth en leefde als lid van het kapittel van Windesheim naar de regel van Augustinus.¹⁷ Dit betekende onder meer dat de getijden er werden gezongen.¹⁸ Onder de priorij van dit Sint Elizabethsklooster te Rugge stond nog een ander klooster: dat van Sint Andreas. Gesticht door Johannes van den Zande (± 1444) leefde ook dit zusterhuis naar de regel van Augustinus;¹⁹ in 1503 waren de zusters in staat om ‘boven hun afgelegde belofte uit, een eeuwige insluiting te beloven, zowel voor zichzelf als voor hun opvolgers’.²⁰

Maar ook binnen de muren van Brielle stond een aantal kloosters. Zo heeft ‘aent Brielsche Kerckhoff’ het ‘sinte Katharine zusterhuijs’²¹ gestaan, een klooster waarvan voor het eerst melding wordt gemaakt in 1480²² en dat volgens Michael Schoengen bevolkt werd door zusters tertiariessen die behoorden tot het kapittel van Utrecht.²³ Tot datzelfde kapittel behoorde ook het Clarissenklooster dat in 1483 werd gesticht door Margaretha van York,²⁴ ‘naar de oorspronkelijke instelling van deze orde in het klooster van Sint Damiaan nabij Assisi’.²⁵ Hiertoe is een aantal zusters uit het Clarissenklooster in Delft naar Brielle overgebracht, om daar samen met een aantal geschikte maagden in het nieuwe klooster ‘besloten’ te worden. Eén en ander ging onder meer vergezeld van een mis ‘van den Heilighen Gheest oft van Onser Liever Vrouwen met twee collecten, het een van sinte Franciscus, d’ander van sinter Claren’.²⁶ In later tijd is in dit klooster een geschreven evangelieboek van Maria gevonden.²⁷

Daarnaast valt nog een drietal kloosters te noemen waar wat minder van bekend is: het Brigittenklooster dat volgens J. Klok in 1493 vanuit Rugge naar Brielle verhuisd is,²⁸

16 ‘monasterii seu collegii canonicorum regularium in ecclesia parochiale te Rugghe’ (Nationaal Archief (NA), ingang 3.18.22 (Klooster H. Elizabeth te Rugge bij Brielle), nr. 2). Vergelijk voor de stichting ook VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 59; BOTS, *Oude kloosters*, 74; VAN DER GOUW, *De Regulieren*, 23–34; RÖMER, *Overzicht*, 342; SCHOENGEN, *Monasticon II*, 165; KLOK, *Brielle*, 22.

17 VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 598.

18 POST, *Kerkgeschiedenis I*, 235, 344–350.

19 BOTS, *Oude kloosters*, 73; SCHOENGEN, *Monasticon II*, 166; RÖMER, *Overzicht*, 444–445.

20 ‘ultra professionem emissam inclusionem perpetuam tam pro se quam pro suis posteris valeant profiteri’ (aldus de opgemaakte akte, te vinden bij DE JAGER, ‘Cellezusters en Cellebroeders’, 121). Uiteindelijk heeft de insluiting plaatsgevonden op 12 februari 1503.

21 Aldus een ordonnantie ‘vanden brant’ d.d. 9 november 1523, te vinden bij DE JAGER, ‘Cellezusters en Cellebroeders’, 127. Vergelijk ook; KLOK, *Brielle*, 24.

22 Op 20 april 1480 werd het klooster namelijk gewelddadig aangerand door de koning en enige schutters van het St. Jorisgilde (DE JAGER, ‘St. Catharina en St. Clara’, 137–138).

23 SCHOENGEN, *Monasticon I*, 45. KLOK, *Brielle*, 24 schrijft daarentegen ‘tot welke orde deze nonnen hebben behoord is niet bekend’.

24 VAN DER AA, *Aardrijkskundig Woordenboek* 3, 79–80; VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 59; VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 595; SCHOENGEN, *Monasticon I*, 45.

25 ‘juxta primaeuam institutionem ejusdem ordinis in monasterio Sti Damiani prope Assisium’ (RÖMER, *Overzicht*, 519; vergelijk BREIDFELDT, ‘Clarissen’, 8–9).

26 DE KOK, *Nederlandsche Klarissen*, 58. Genoemde zusters waren afkomstig uit het klooster St. Maria de Nazelli te Delft (VAN DER AA, *Aardrijkskundig Woordenboek* 3, 79; vergelijk ook BOTS, *Oude kloosters*, 71–72; BREIDFELDT, ‘Clarissen’, 8–9; VAN HEUSSEN e.a., *Kerkelijke historie III*, 595 en SCHOENGEN, *Monasticon I*, 45).

27 LE LONG, *Boek-zaal*, 355.

28 KLOK, *Brielle*, 25–26. Daarnaast wordt het nog genoemd door BOTS, *Oude kloosters*, 68–69 en SCHOENGEN, *Monasticon II*, 38, die het echter lijkt te verwarren met het eerder genoemde Sint Catharinaklooster.

alsmede de Cellebroeders en Cellezusters die zich toelegden op het verzorgen van zieken en het begraven van doden.²⁹

3.2.3. Gasthuizen

Om een enigszins volledig beeld te krijgen van de heiligenverering in Brielle, moet ten slotte nog enige aandacht geschonken worden aan de brielse gasthuizen en de daarbij behorende kerken.

In 1293 werd door Henric Cats een ‘Spitaal te Briel’ opgericht,³⁰ gewijd aan Sint Catharina. Dit ‘zuideindse gasthuis’ beschikte ook over een kerk met daarin in ieder geval een ‘cruisen outaer’.³¹ Daarnaast verrees het Sint Jacobsgasthuis waarvan voor het eerste in 1434 melding wordt gemaakt en dat de beschikking had over de zogenaamde ‘kleine kerk’,³² en tegen het einde van de vijftiende eeuw nog het Sint Elisabethsgasthuis dat ook over een eigen kapel beschikte.³³

3.2.4. Daadwerkelijke verering

In het voorgaande was sprake van een keur aan kerken, altaren, vicarieën, kloosters en gasthuizen. Maar betekende het enkele feit dat veel van deze instellingen de naam van één of meer heiligen droegen, nu ook dat die heiligen daar ook daadwerkelijk door vereerd werden in de hoop op bescherming en hulp? Of was deze naamgeving meer een gebruik zonder werkelijke inhoud? In deze afsluitende subparagraaf willen we op die vraag ingaan en daarbij gebruik maken van bronnenmateriaal dat in betrekking staat tot het klooster van regulieren in Rugge en door J.L. van der Gouw is uitgegeven.

Als allereerst gevraagd wordt naar de concrete betekenis en inhoud van de wijding van een kerk of klooster aan een bepaalde heilige, is een oorkonde uit 1421 van belang. Daarin verklaart wijbisschop Mathias van Budua onder meer dat hij op 10 juni 1413 in Rugge een nieuwe kerk gewijd heeft ‘ter ere van God almachtig en de gelukzalige maagd Maria en de gelukzalige weduwe Elizabeth, de beschermheilige van deze kerk en dit klooster’.³⁴ Met andere woorden: de wijding van een kerk of klooster aan één of meer heiligen geschiedde in de hoop op hulp en bescherming.

Wat de altaren betreft, ook die werden gewijd ‘ter ere van’ (*in honore*) één of meerdere heiligen,³⁵ terwijl de daaraan verbonden kapelanieën of vicarieën werden gesticht in

²⁹ KLOK, *Brielle*, 23–24; DE JAGER, ‘Cellezusters en Cellebroeders’, 137–138.

³⁰ VELTENAAR, *Kerkelijk leven*, 17; KLOK, *Brielle*, 8; GLAUDEMANS, *Inventaris*, 3–4, 13–14.

³¹ Om dit aan te tonen haalt DE JAGER, ‘De voormalige kerk’, 443 noot 2 een rekening uit 1618–1619 aan. HEERINGA, *Rekeningen II*, 18 haalt een nog oudere rekening uit 1408–1409 aan, waarin sprake is van een ‘rector van het altaar van het Heilig Kruis in het hospitaal van Brielle’ (‘rectoris altaris sancte Crucis in hospitali Briellis’). Vergelijk ook 3.3.2.2.

³² KLOK, *Brielle*, 28.

³³ Stichtster van dit gasthuis was Geertruit, de weduwe van Arent Beyensz., die in haar testament van 26 maart 1467 bepaalde dat haar huis zou worden ingericht tot een vrouwenhuis voor 13 personen. Voor de stichting van een kapel in haar huis kreeg ze op 1 oktober 1471 toestemming van de bisschop van Utrecht (KLOK, *Brielle*, 28–29).

³⁴ ‘in honore Dei omnipotentis et beate Marie virginis et beate Elysabeth vidue, ejusdem ecclesie et monasterii perpetue patrone’ (VAN DER GOUW, *De Regulieren*, 183).

³⁵ VAN DER GOUW, *De Regulieren*, 183.

de hoop op hulp van God en heiligen. Heel duidelijk maakt Jan Claeszoon dat in de stichtingsakte van een kapelanie op het altaar van Sint Marie in de parochiekerk te Rugge, die later is overgebracht naar het klooster in Rugge. Hij zegt daar:

Allen die dit schrijven zullen inzien, moeten weten dat ik, Jan Claeszoon, priester van het diocese Utrecht, tot geneesmiddel voor alle zonden en zieleheil van mijn voorouders en weldoeners, ter ere van de almachtige God en de gelukzalige maagd Maria, zijn moeder, een eeuwige kapelanie heb opgericht op het altaar van de gelukzalige maagd Maria in de parochiekerk van Rugge.³⁶

Kortom, de wijding van kerken, altaren en stichtingen aan één of meerdere heiligen geschiedde wel degelijk in de hoop op hun hulp, met name met betrekking tot de eeuwigheid en het zieleheil. En aangezien aan stichtingen onlosmakelijk één of meer mis-sen verbonden waren, zullen ook die opgedragen zijn in de hoop op diezelfde hulp en bijstand.

3.3. Engels ontwikkeling tot 1552

In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van Engels visie op de heiligenverering geschetst, waarbij achtereenvolgens aandacht geschonken zal worden aan zijn geboorte en opleiding (3.3.1.), zijn periode in Brielle (3.3.2.) en zijn periode als pastoor in Heenvliet (3.3.3.).

3.3.1. Geboorte en opleiding (1487–1510)

In deze subparagraaf zullen Engels eerste levensjaren aan de orde komen, waarbij achtereenvolgens aandacht zal worden geschonken aan afkomst en jeugd in Brielle (3.3.1.1.), studie in een veranderend klimaat (3.3.1.2.), studie in Leuven (3.3.1.3.) en studie in Parijs (3.3.1.4.).

3.3.1.1. Afkomst en jeugd in Brielle

In het klimaat en de stad die hiervoor beschreven zijn, kwam Engel Willemszoon ter wereld, groeide hij op en is hij zijn vorming en studie begonnen. De *Arbor gentilis Medularum* die Paullus heeft opgenomen in zijn *Historia Tragica*³⁷ vermeldt dat Engel de zoon was van Willem van Merlen, overleden op 31 maart 1516, en behalve twee jongere broers (Paulus en Hubertus) ook nog een jongere zuster (Katharina) had. De Jager corri-geert dit door erop te wijzen dat Engels vader nog vermeld wordt in de rekening van de

36 'noverint universi presentes inspecturi quod ego Johannes filius Nycholai, presbiter Trajectensis dyocesis, in remedium omnium peccatorum salutemque animarum meorum parentum et benefactorum meorum, in honore omnipotentis Dei et beate Marie virginis ejus matris, quandam perpetuam capellaniam super altare beate Marie virginis in ecclesia parochiali de Rugghe [...] erexi' (VAN DER GOUW, *De Regulieren*, 167). Een vergelijkbare formulering treffen we aan in de stichtingsakte van een kapelanie op het huis te Heenvliet, gewijd aan Sint Adriaan en later eveneens overgebracht naar het klooster te Rugge (VAN DER GOUW, *De Regulieren*, 171–173).

37 PAULLUS, 110. Deze *Arbor* is het uitgangspunt van WIJNAENDTS VAN RESANDT, 'Van Merlen'.

Heilige Geest te Den Briel over 1517/1518 en dus ná 31 maart 1516 gestorven moet zijn.³⁸

Zoals er enige verwarring bestaat over het precieze sterfjaar van zijn vader, zo ook over het precieze geboortjaar van Engel zelf. Paullus begint zijn boek met op te merken dat ‘Angelus Gulielmi F. Bartholomaei N. Mervla’ geboren is ‘anno m cccc lxxxii’.³⁹ Willem vertaalt dit per abuis met ‘Angelus Mervla, gheboren in ’t Jaer 1472’,⁴⁰ en moet zichzelf derhalve corrigeren;⁴¹ en dan is er ook nog de stelling van De Jager dat Engel niet in 1482 maar in 1487 geboren zou zijn.⁴² Gezien het feit dat de *Arbor* ook op het punt van het sterfjaar van Engels vader aantoonbaar dwaalde, lijkt het het veiligst om met betrekking tot Engels geboortjaar diens eigen getuigenis aan te houden: 1487.⁴³

Aangaande het begin van Engels vorming en studie in Brielle heeft Moll in zijn boek de stelling betrokken dat er onder de kanunniken van het kapittel aan de Catharinakerk ‘ligtelijk een, zoo niet meerderen, geweest (kan) zijn, die den knaap eenigermate met de Latijnsche taal en de eerste beginselen der wetenschappen bekend maakte’.⁴⁴ Tot deze stellingname wordt Moll echter gedwongen omdat hij ervan uitgaat dat de Latijnse school in Brielle pas in 1593 is opgericht – naar De Jager later heeft aangetoond ten onrechte. Al in het begin van de 15e eeuw heeft Brielle de beschikking gehad over een school,⁴⁵ en dus ligt het voor de hand dat Engel daar zijn opleiding ook heeft genoten.

3.3.1.2. Studie in een veranderend klimaat

Ofschoon Paullus Merula ons na vermelding van Engels geboorte en afkomst alleen inlicht over diens studie in Parijs,⁴⁶ wijzen de matrikels van de universiteit van Leuven uit dat Engel zich daar in april 1505 heeft laten inschrijven.⁴⁷ En dat betekent dat hij gestudeerd heeft in een veranderend academisch klimaat, waarin het traditionele, middeleeuwse studieprogramma in toenemende mate onder druk kwam te staan. Op beide – zowel het traditionele studieprogramma als de druk waaronder dat stond – willen we in deze paragraaf in kort bestek ingaan.

³⁸ DE JAGER, ‘Aanteekeningen’, 2–3; vergelijk WIJNAENDTS VAN RESANDT, ‘Van Merlen’, 292.

³⁹ PAULLUS, 1. Hij voegt daar nog aan toe: ‘uyt een goet eerlick ende onbesproken Gheslacht van den Briele (wesende eene beroemde ende machtighe Stadt int Eylandt van Voorne / daer de Mase sich in de Zee stort)’; WILLEM, 5; vertaling van PAULLUS, 1: ‘Patricia familia, Briela (vrbs est hodie clara potensque in Insula Vornensi, ubi Mosa fluvius in Oceanum se exonerat)’.

⁴⁰ WILLEM, 5.

⁴¹ WILLEM, 207.

⁴² DE JAGER, ‘Aanteekeningen’, 3v. Hij baseert zijn stelling op een in 1565 vervaardigd authentiek afschrift van een ‘Informatie ordinarij’ uit 1527, waarin een door Engel zelf afgelegd getuigenis begint met de woorden: ‘Meester Ingel Willemsz pbr., Canonick ten Brielle, oudt omtrent xl jaeren’. Dit afschrift is te vinden in SVPR, toegang 30 (Stad Brielle (1280–1572)), nr. 196 (*Informatie [...] beroerende de stede van den Brielle contra de stede van Dordrecht*), folio 144.

⁴³ Zo ook WIJNAENDTS VAN RESANDT, ‘Van Merlen’, 292–293 en ’T HART, *Historische beschrijving*, 83.

⁴⁴ MOLL, *Angelus Merula*, 9.

⁴⁵ DE JAGER, ‘Aanteekeningen’, 4–6; vergelijk ook DE JAGER, ‘Vaderlandsche Schoolwezen’.

⁴⁶ ‘Angelus Mervla [...] te Parijs daer hy vier Jaeren gewoont heeft Magister Artium geworden zijnde ende terstont daer aen int Collegie vande Sorbonne Theologiae Licentiat’; WILLEM, 5; vertaling van PAULLUS, 1: ‘Angelvs Gulielmi F. Bartholomaei N. Mervla [...] Parisijs, ubi quadriennium haesit, Magisterij titulum adeptus, factusque mox in Sorbonensi Collegio Theologiae Licentiat’.

⁴⁷ REUSENS, *Matricule III*, 292.

Wilde een student in het traditionele studieprogramma één van de hogere faculteiten (theologie, rechten of medicijnen) bereiken, dan moest hij eerst de lagere faculteit van de *artes liberales*, de ‘vrije kunsten’ doorlopen.⁴⁸ Deze voorbereidende studie kende in hoofdzaak twee graden: die van *baccalaureus* en van *magister artium*. Om de eerste graad te verwerven, moest een student eerst twee jaar als toehoorder colleges en disputen bijwonen, vervolgens onder leiding van een *magister* twee jaar actief aan disputen deelnemen, om ten slotte toegelaten te worden tot een slotproef, de *determinatio*. Had hij deze doorstaan, dan werd hij als *baccalaureus* erkend en begon de tweede fase van zijn studie: de voorbereiding op de titel van *magister*. Deze fase kenmerkte zich door disputen en het geven van colleges, en werd afgerond met de licentie voor de *inceptio*, de ceremonie waarmee hij werd opgenomen in het *corpus docentium*.⁴⁹

Ook de studie in één van de hogere faculteiten nam verscheidene jaren in beslag. Zo begon bijvoorbeeld de theologische studie met het volgen van colleges over de bijbel en de *Sententiae* van Petrus Lombardus (\pm 1100–1160). Pas na een aantal jaren mocht de student zelf college geven: eerst als *cursor* over een boek uit het Oude en Nieuwe Testament, en vervolgens als *baccalarius sive ordinarius* gedurende twee jaar over de bijbel, voor gevorderde studenten. College geven over de *Sententiae* kwam pas in beeld als de *baccalarius* in een disputatie geantwoord had, en daarmee *baccalaureus Sententiarum* geworden was. Na afsluiting van deze colleges bleef hij gedurende drie jaar *baccalarius formatus*, in welke tijd hij deel had te nemen aan de activiteiten van de theologische faculteit en aan verschillende disputen. En zo werd een student pas na een studietijd van (minimaal) 12 jaar toegelaten tot het licentiaat en de magistersgraad.⁵⁰

De druk waaronder het traditionele studieprogramma aan het begin van de zestiende eeuw in toenemende mate kwam te staan, gold met name de faculteit van de *artes*. Belangrijke oorzaak hiervan waren de humanisten:

Erst der erzogene, der gebildete Mensch war für die Humanisten ein Mensch. So unterstrichen sie nachhaltig die Notwendigkeit von gelehrter Bildung für Fürsten und Adel, erst recht für alle Amtsträger. Dementsprechend hatten Geistliche und Laien gleichermaßen sich diesen Forderungen zu bequemen.⁵¹

Onder invloed van dit ideaal kreeg de faculteit van de *artes* een andere betekenis: grammatica en andere propedeutische vakken werden voortaan onderwezen aan de Latijnse scholen of de colleges, en dat betekende voor de faculteit van de *artes* dat ze zich óf ontwikkelde tot een wetenschappelijke studie, of beperkte tot het verlenen van de graad van *magister artium*.⁵² Voor deze laatste titel stond van oudsher een minimum studieduur voorgeschreven, maar vanwege de wens van de studenten om de universiteit

48 RÜEGG, *Geschichte der Universität I*, 279. Deze *artes* waren onderverdeeld in een *trivium* van grammaticale vakken (grammatica, retorica en logica) en een *quadrivium* van wiskundige vakken (rekenkunde, geometrie, astronomie en muziek).

49 RÜEGG, *Geschichte der Universität I*, 294–297.

50 RÜEGG, *Geschichte der Universität I*, 365–367. Vergelijk over de studieduur de opmerking op blz. 366–367: ‘Nach einer Studienzeit von 16 Jahren für Weltgeistliche, von 13 Jahren für Ordensgeistliche um 1355, von 14 beziehungsweise 12 Jahren um 1389 wurde der Bakkalar in Paris zum Lizentiat und zum Magistergrad zugelassen. Das Mindesalter betrug 35 Jahre, in Wien und Köln 30 Jahre’.

51 RÜEGG, *Geschichte der Universität II*, 107.

52 RÜEGG, *Geschichte der Universität I*, 141, 289–290. De vermelde ‘colleges’ waren instellingen in universiteitssteden, die van oorsprong bedoeld waren voor de huisvesting van studenten.

zo snel mogelijk weer te verlaten werd deze door de autoriteiten van tijd tot tijd herzien, meestal middels verkortingen.⁵³

De middeleeuwse structuren en organisatievorm van de theologische studie veranderden niet wezenlijk. Wel was er omstreeks de overgang naar de zestiende eeuw een religieuze opwekking aan de gang, waarbij talloze mensen een persoonlijk bevredigend antwoord verwachtten op de fundamentele vraag uit het evangelie: ‘Meester, wat voor goed moet ik doen om het eeuwige leven te verwerven?’⁵⁴ Humanisten als Erasmus waren ervan overtuigd dat het juiste antwoord op deze vraag slechts gevonden kon worden door zorgvuldige bestudering van de letter van bijbel en kerkvaders, waarvoor in het traditionele studieprogramma geen ruimte bestond.⁵⁵

3.3.1.3. Studie in Leuven

In het jaar des Heren 1505, op de laatste dag van de maand februari, is in de algemene vergadering van de universiteit in de grote refter bij de Augustijnen, eensgezind, op de wijze van de Heilige Geest uit de faculteit van de kunsten tot rector verkozen meester Theodricus Thomae van Amsterdam, *magister artium*, die na de gebruikelijke eden te hebben afgelegd de rectorale onderscheidingstekenen heeft ontvangen, waaronder ondergetekenden zijn ingeschreven.

Zo luidt het opschrift boven de lange lijst met namen, waarvan ‘Angelus Wilhelmi de Brelis, Traj. d.’, ingeschreven in april 1505, nummer 35 is.⁵⁶

De universiteit van Leuven had zich in de korte tijd van haar bestaan flink weten uit te breiden. Begonnen met een huis dat als faculteit van de kunsten werd ingericht (weliswaar *Vicus Artium* genoemd), had ze na de oprichting van de theologische faculteit in 1432 de beschikking gekregen over een steeds groter deel van de stedelijke lakenhal en later ook nog over vier pedagogieën waar de meeste nieuwelingen werden onderwezen en onderdak en voedsel kregen.⁵⁷ Daarnaast was er een aantal residentiële colleges waarin bij voorkeur arme studenten werden ondergebracht. Studenten die financieel sterker stonden, konden een kamer vinden bij particulieren.

Behalve het aantal beschikbare gebouwen was ook de mankracht van de universiteit aanzienlijk: in alle vier de pedagogieën werd het hele programma van de kunstenstudie onderwezen; alleen enkele bijkomende cursussen bleven in de *Vicus* gegeven worden.⁵⁸ In de hogere faculteiten beliep het aantal professoren tussen 1426 en 1517 de 86, namelijk 12 canonisten, 18 civilisten, 17 medici en maar liefst 39 theologen – al waren er tot

⁵³ RÜEGG, *Geschichte der Universität II*, 291.

⁵⁴ Mt 19,16.

⁵⁵ RÜEGG, *Geschichte der Universität II*, 474–475.

⁵⁶ ‘Anno Domini 1505 mensis februarii die ultima in generali Congregatione Universitatis apud Augustinenses in magno refectorio concorditer via Spiritus Sancti electus fuit ex facultate artium in rectorem Mgr Theodricus Thome de Amsterdammis artium Mgr qui juramentis solitis prestitis recepit insignia rectoralia sub quo intitulati sunt subscripti’ (REUSENS, *Matricule III*, 291). De naam van Engel staat op bladzijde 292.

⁵⁷ *De universiteit te Leuven*, 61–62. De pedagogieën hadden ook alle een naam: Het Varken (*Porcus*), De Lelie (*Lilium*), De Valk (*Falco*) en De Borch (*Castrum*).

⁵⁸ DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 57.

1546 telkens slechts 5 ‘gewone’ hoogleraren in de theologie, die over een vast traktement beschikten.⁵⁹

Wat het studieklimaat betreft, was ook in de Nederlanden aan het begin van de zestiende eeuw de invloed van het humanisme merkbaar. H. de Jongh haalt zelfs met instemming een uitspraak van Roersch aan, die stelt dat ondanks de onmiskenbare invloed vanuit Italië de vernieuwing in de Nederlanden ook een ‘certaine spontanéité’ bezat, ‘son développement y a été en quelque sorte autonome’.⁶⁰ Dit zou dan te danken zijn geweest aan de broeders des gemenen levens, die de vernieuwing hadden voorbereid.⁶¹ Ook in Leuven manifesteerde zich de nieuwe geest: al vanaf het begin bestond er aan de faculteit van de kunsten een cursus retorica waar grote waarde aan werd toegekend; en in het laatste kwart van de vijftiende eeuw werd deze cursus ook nog eens verschillende keren herhaald, en dan met bijzondere aandacht voor de literatuur, de poëzie. Ook de boekdrukkunst leverde in Leuven een belangrijke bijdrage aan de humanisten: in 1473 nam de universiteit de drukker Jan van Westfalen in dienst, terwijl er daarnaast nog andere drukkers in Leuven actief waren.⁶²

In het begin van de zestiende eeuw lijkt het belangrijkste centrum van vernieuwing in Leuven het *auditorium* van de *rhetor publicus* te zijn geweest. De cursus retorica werd in die dagen gegeven door Jean Paludanus, een goede vriend van Erasmus, die zelf van 1502 tot 1504 in Leuven verbleef. Daarnaast vormde zich aan het college van De Lelie een centrum van humanistische activiteit, waar de jeugd de liefde voor het Latijn werd bijgebracht, en richtte men zich in een andere pedagogie op literatuurstudie. Ten slotte vormde ook het atelier van drukker Dirk Martens een brandpunt van wetenschappelijk leven.⁶³ Toch was men in Leuven destijds nog ver verwijderd van de revolutionaire theorieën die de oude onderwijsmethodes omver wierpen. ‘Parler et écrire un beau latin, tel semble être le but unique de leurs efforts’.⁶⁴

Als het om de theologie in Leuven gaat, gebruikt De Jongh een werk van de karmeliet Jean de Beetz als herkenningspunt. In 1486 verscheen diens *Expositio decem decalogi preceptorum*, waarin een diepe kennis en een ruime geest aan het licht kwamen: naast oude schrijvers en juridische teksten werd ook Thomas dikwijls aangehaald en werden actuele vragen van recht en justitie naar voren gebracht. Ook aan het einde van de eeuw ging de voorkeur van iemand als Adriaan van Utrecht nog steeds uit naar verhandelingen over de moraal. Ja,

59 *De universiteit te Leuven*, 46; DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 44. De buitengewone hoogleraren werden ook wel aangesteld om een bepaalde theolo(o)gie te onderwijzen. Dat blijkt tenminste uit het voorbeeld van Walter de Conitio, die in 1503 werd gepresenteerd ‘tot de buitengewone lezing van Scotus’ (‘ad lecturam extraordinariam Scoti’; DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 81). Het resultaat van deze presentatie is niet bekend, wel heeft de Conitio zes jaar theologisch onderricht gegeven bij de minderbroeders der observantie die bij de theologische faculteit een goed bezochte school onderhielden waar ‘de leer van Scotus, de scherpzinnige doctor, werd doorgegeven en uitgelegd’ (‘Scoti, doctoris subtilis, doctrina tradebatur et explicabatur’; DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 82).

60 DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 106.

61 Vergelijk voor de invloed van de Moderne Devotie in Leuven LOURDAUX, ‘De Moderne Devotie’.

62 DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 107–110.

63 DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 111–112, 120; *De universiteit te Leuven*, 96–98.

64 DE JONGH, *l’Ancienne Faculté*, 120.

la morale semble absorber tout le travail des docteurs: l'étude de l'Écriture Sainte languit en attendant l'impulsion nouvelle que va lui donner la Renaissance; la dogmatique gênée par une scolastique décadente, n'a pas encore de traités spéciaux: si quelques professeurs s'illustrent par leur connaissance de la Somme de saint Thomas, les Sentences forment toujours le cadre, devenu trop étroit, des études de la dogmatique.⁶⁵

Kortom, in de eerste jaren van de zestiende eeuw was er in Leuven nog niets te merken van de religieuze opwekking zoals die aan het einde van de vorige paragraaf vermeld werd.⁶⁶

De inschrijving van Engel in Leuven zal zijn verlopen zoals in de statuten stond voorgeschreven. Dat betekende dat hij eerst naar de 'ontvanger' (*receptor*) moest, om daar het voorgeschreven bedrag van tien stuivers te betalen; vervolgens, na het afleggen van een drietal eden, kon hij door de rector worden ingeschreven.⁶⁷ Bovendien was hij gehouden op het moment van inschrijving ook de faculteit te kiezen waaraan hij wilde gaan studeren.⁶⁸ Helaas is die keuze in het matrikelboek niet vastgelegd, zodat we daarover geen uitspraken kunnen doen. Wat wel opvalt, is het moment van zijn inschrijving. Die heeft namelijk plaatsgevonden in april, terwijl de *artes*-studenten zich gezamenlijk pas eind augustus lieten inschrijven.⁶⁹

Ook over het verloop van Engels studie in Leuven tasten we in het duister. Belangrijkste reden hiervoor is dat verschillende archiefstukken die daar wellicht een nader licht op zouden kunnen werpen, verloren zijn gegaan. Zo de *Acta Universitatis Lovaniensis*, de *Acta Facultatis S. Theologiae* en de *Acta et Conclusiones Venerabilis Facultatis Artium*.⁷⁰ Wel is op grond van de gegevens die Paullus biedt duidelijk dat Engel zijn theologische studie in Parijs heeft afgerond.

3.3.1.4. Studie in Parijs

De informatie die Paullus verschaft over Engels studie in Parijs is summier, maar roept desondanks tal van vragen op. Feitelijk zegt hij niet meer dan dat zijn oudoom daar vier jaar gewoond heeft, op 15 mei 1507 de titel *magister artium* behaald heeft en daarna, op 24 maart 1508, aan het college van de Sorbonne de titel *theologiae licentiatus*.⁷¹ In de Middeleeuwen is dat echter een onmogelijk studieschema: zoals eerder al uiteengezet, begon men pas na het behalen van de graad van *magister artium* aan de theologische studie en duurde het vervolgens nog minstens twaalf jaar voordat men de graad van

⁶⁵ DE JONGH, *l'Ancienne Faculté*, 98.

⁶⁶ Vergelijk ook *De universiteit te Leuven*, 107: 'Globaal genomen bleven de vijftiende-eeuwse Leuvense theologen trouw aan de scholastieke traditie, ze maakten jacht op ketteren en stelden zich in het begin van de 16de eeuw op tegen Erasmus en Luther'.

⁶⁷ MOLANUS, *Historiae Lovaniensium II*, 920–921.

⁶⁸ 'Slechts hij zal ingeschreven worden, die hoe dan ook geschikt is voor de studie waarmee hij zich bezig wil gaan houden, en die hij gehouden zal zijn op het moment van zijn inschrijving te kiezen'; vertaling van MOLANUS, *Historiae Lovaniensium II*, 922: 'Is tantum intituletur, qui utcumque aptus est ad studendum in ea Facultate cui se applicare intendit, quam tempore intitutionis eligere tenebitur'.

⁶⁹ REUSENS, *Matricule III*, vanaf blz. 297.

⁷⁰ DE VOCHT, *Inventaire*, 9, 41 en 73.

⁷¹ PAULLUS, 1.

*theologiae licentiatu*s ontving.⁷² Alvorens dieper op deze problematiek in te gaan, willen we ons eerst richten op een aspect dat minder vragen oproept. Te weten, dat Engel in Parijs gestudeerd heeft aan het college van de Sorbonne.

De colleges waren in Parijs oorspronkelijk een woonvorm.⁷³ Zo is het college van de Sorbonne omstreeks 1257 gesticht als onderkomen voor mannen die reeds de graad van *magister artium* behaald hadden, maar desondanks nog de lange weg in wilden slaan naar het *magisterium theologiae*. Echter, in de loop van de vijftiende eeuw begonnen de Parijse meesters ook les te geven in de colleges, en werden deze lessen ook beschouwd als reguliere lessen van de faculteit. Aan het begin van de zestiende eeuw, toen ook Engel in Parijs verbleef, schijnt het mogelijk te zijn geweest om een graad te behalen zonder ooit één les buiten het college gevolgd te hebben. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw werd de naam ‘Sorbonne’ hoe langer hoe meer ook gebruikt voor de theologische faculteit als geheel.

Wat was het karakter van Sorbonne en theologische faculteit in de jaren dat Engel er studeerde? Volgens L. Boehm hebben we aan het begin van de zestiende eeuw te maken met een universiteit in verval, zowel organisatorisch als theologisch. Als symptoom van het laatste noemt ze het verlies aan originaliteit in de scholastiek. Tegelijk is er ook een keerzijde: als ‘hoedster van de orthodoxie’ lukt het de theologische faculteit van Parijs internationale erkenning te verwerven.⁷⁴ Desgevraagd geeft ze adviezen in theologische kwesties, en daarnaast legt ze zich ongevraagd ook toe op de actieve bestrijding van in haar ogen ketterse opvattingen. Zo wordt in januari 1507 de augustijn Guillaume Aubert ter verantwoording geroepen, omdat hij verkondigd had dat de maagd Maria ‘gewassen en gezuiverd was in de buik van haar moeder, sint Anna’.⁷⁵ Op aandrang van de faculteit herroept hij en verklaart hij, dat het zijn opvatting is dat Maria in de buik van haar moeder niet ‘gezuiverd’ is van de zonde, maar ‘bewaard’ voor de zonde.⁷⁶

De faculteit bestreed niet enkel afwijkingen van de bestaande leer, maar ook vormen van speculatieve theologie. Een voorbeeld hiervan vormt de kwestie-Berger. Op 10 juli 1507 is de theologische faculteit van Parijs bijeen, onder meer om te spreken over een stelling die door meester Jean Berger in Rochelle publiekelijk bediscussieerd was. Deze stelling luidde: ‘God is begonnen in het heden aanwezig te zijn, en zal dat op enig moment in de toekomst niet meer zijn’,⁷⁷ en de faculteit oordeelt dat deze een dispuut of controverse als in Rochelle had plaatsgevonden, niet waard is. Als op 25 oktober de kwestie als gevolg van ontvangen brieven opnieuw aan de orde komt, spreekt de faculteit uit dat de stelling niet moet worden uitgedragen, en wordt Berger opgeroepen de vrede te bewaren. Tot disciplinaire maatregelen komt het dit keer niet.

Het voorgaande zou de gedachte kunnen doen postvatten dat de theologische faculteit van Parijs als ‘hoedster van de orthodoxie’ aan het begin van de zestiende eeuw zich een

⁷² Vergelijk voor overzichten van de speciedieke gang van de theologische studie in Parijs CLERVAL, *Registre*, xxii–xxxix, en RASHDALL e.a., *The universities I*, 433–496.

⁷³ De ontwikkeling van de colleges in Parijs is beschreven door RASHDALL e.a., *The universities I*, 497–539.

⁷⁴ BOEHM, ‘Paris’, 7–8.

⁷⁵ ‘avait esté purgée et lavée au ventre de sa mere sainte Anne’ (CLERVAL, *Registre*, 27).

⁷⁶ CLERVAL, *Registre*, 27; vergelijk voor deze kwestie ook FARGE, *Orthodoxy*, 163.

⁷⁷ ‘Deus incepit esse in hoc instanti et in quolibet instanti futuro erit non existens’ (CLERVAL, *Registre*, 30). Vergelijk voor deze kwestie ook FARGE, *Orthodoxy*, 116.

trouwe volgelingen van het kerkelijk leergezag heeft betoond. Maar dit is allerm minst het geval geweest: in Parijs was men aanhanger van het conciliarisme, en heeft men het in het eerste decennium van de zestiende eeuw juist verschillende keren tegen de macht van de paus opgenomen. Zo betwistte men in 1502 de paus het recht de Franse kerk zonder haar eerst te raadplegen een tiende op te leggen ten behoeve van een kruistocht tegen de Turken. En in 1505 ontzegde men hem het recht een priester dispensatie te verlenen van zijn celibataire verplichtingen.⁷⁸ Verder is in dit opzicht ook de kwestie-Du Moulin illustratief. In de vergadering van 15 maart 1508 moet Jacques du Moulin zich verantwoorden omdat hij de indruk heeft gewekt te twifelen aan de macht van het concilie. Hij verdedigt zich door te verklaren dat hij niet tegen het concilie is en zijn stellingen slechts geponeerd heeft om in de weg van discussie de argumenten van meester Gemelli te testen. De faculteit spreekt uit

dat het niet geoorloofd is omwille van een bespreking in bewijsvoering of bestrijding van argumenten schriftelijk dingen te poneren die in strijd zijn met besluiten, vastgesteld door de kerk of het algemeen concilie dat haar vertegenwoordigt⁷⁹

en draagt Du Moulin op zijn stellingen te herroepen.

Het voorgaande schept enige duidelijkheid over het academisch klimaat waarin Engel in Parijs gestudeerd heeft. Maar niet over de vraag, hoelang en hoe hij dat gedaan heeft. We zagen al dat de informatie die Paullus ons geeft de nodige vragen oproept. Want hoe kan Engel al een jaar na het behalen van de graad van *magister artium* op 24 maart 1508 de graad van *theologiae licentiat* hebben behaald? Een vraag die nog versterkt wordt als we bedenken dat Engels naam ook nog eens ontbreekt op de lijst van theologische licentiaten uit Parijs.⁸⁰ Want heeft Engel de door Paullus genoemde theologische graad daar dan wel behaald? En als hij dat gedaan heeft, waar en wanneer is hij dan precies met zijn studie begonnen? Heeft hij zich bijvoorbeeld vóór zijn verblijf in Leuven al in Parijs laten inschrijven? Veel blijft hier onduidelijk, onder meer als gevolg van de slechte toegankelijkheid van verschillende bronnen.⁸¹

3.3.2. Brielse periode (1510–1530?)

De eerste twintig jaar na zijn terugkeer uit Parijs is Engel werkzaam geweest in zijn geboortestad Brielle. Aan deze ‘Brielse periode’ in zijn leven is deze paragraaf gewijd. Achtereenvolgens zal worden stilgestaan bij terugkeer, wijding en eerste mis (3.3.2.1.), de ambten die Engel heeft bekleed (3.3.2.2.) en het rumoer dat in de jaren twintig ontstond in het Zuideindse Gasthuis (3.3.2.3.).

⁷⁸ FARGE, *Orthodoxy*, 220–222.

⁷⁹ ‘Quod non licebat conferentie causa in probationibus aut solutionibus argumentorum in oppositum ponere in codice contradictorias propositionum diffinitarum per ecclesiam aut per concilium generale eam representantes’ (CLERVAL, *Registre*, 39).

⁸⁰ Deze lijst is te vinden in een handschrift dat berust in de Bibliothèque nationale de France (BnF), latin.5657 A, vanaf folio 8^r en is getiteld: *Ordo Licentiarum siue Magistrorum in Sacratissimae Theologiae facultate ab anno Domini 1373*. De licentiaten uit 1508 zijn te vinden op folio 32^r.

⁸¹ Zo ontbreekt bijvoorbeeld nog steeds een uitgave van de omvangrijke en op verschillende plaatsen ondergebrachte matrikels van de universiteit van Parijs.

3.3.2.1. Terugkeer, wijding en eerste mis

Slechts uiterst summier licht Paullus Merula ons in over de terugkeer van Engel naar de Nederlanden, en diens wijding en eerste mis. ‘In zijn Vaderlandt wederom gecomen zijnde’, heet het in een tussenzin, ‘nae dien hy geestelicke saecken toegeeyghent zijnde Priester tot Utrecht in den Dom geworden was / ende zijnde eerste Misse in de Hooft-Kercke van de voorseyde Stadt van den Briele ghedaen hadde...’,⁸² waarbij de noten ons verder alleen nog inlichten over datum van wijding (5 april 1511) en eerste mis (4 mei 1511).

Met behulp van andere bronnen is het echter mogelijk dit beeld nog wat nader in te vullen. In Engels dagen was het gebruikelijk dat kandidaten die zich bij de bisschoppelijke curie meldden om gewijd te worden, de drie hogere wijdingen (subdiakonaat, diakonaat en priesterschap) snel op elkaar lieten volgen en daarom waarschijnlijk ook maar één keer aan een onderzoek onderworpen werden.⁸³ Dit onderzoek werd ingesteld door een commissie onder leiding van de scholaster van de Dom en betrof allereerst de geldigheid van de wijdingstitel. Een kandidaat kon drie titels aanvoeren: een kerkelijk ambt dat hem voldoende inkomsten verschafte, een uit eigen inkomsten verzekerd bestaan (*patrimonium*) of een kloosterlijke professie (*titulus paupertatis*).⁸⁴ Daarnaast werd er nog geïnformeerd naar leeftijd, goed gedrag en kennis.⁸⁵ De eigenlijke wijding vond plaats op één van de daarvoor vastgestelde zaterdagen en werd verricht door de wijbisshop.⁸⁶

Op grond van een bewaard gebleven wijdingsregister is van Engel bekend dat hij op 21 september 1510 is gewijd tot subdiaken, op 14 december 1510 tot diaken en (inderdaad) op 5 april 1511 tot priester.⁸⁷ Scholaster van de Dom was in die dagen Ulrich Byell, wijbisschop Jacob de Rhidder, bisschop van Hebron.⁸⁸ Wat het register ons niet vertelt, is op welke titel Engel gewijd is, maar dat wordt weer duidelijk uit de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken. In diens rekening over 1509 en 1510 wordt namelijk Engels installatie vermeld ‘tot de kapellanie van het Heilig Kruis in het hospitaal van de gelukzalige Maria in Brielle’⁸⁹ en in de rekening over 1510 en 1511 diens collatie ‘tot de vicarie van de gelukzalige maagd Maria, de heilige Catharina en alle heiligen in de kerk van Brielle, bij het altaar dat gewoonlijk “der timmerluden” genoemd wordt’.⁹⁰ Waarschijnlijk zullen we het ons dan ook zo voor moeten stellen, dat Engel na zijn studie eerst

82 WILLEM, 5; vertaling van PAULLUS, 1: ‘In Patriam reversus, quum Rebus divinis tractandis dicatus, Trajecti in Ecclesia Cathedrali Sacerdos esset consecratus, primamque Missam in aede Brielensi primaria celebrasset’.

83 POST, *Kerkgeschiedenis II*, 39.

84 BROM, ‘Naamlijst’ (24), 63–65.

85 POST, *Kerkgeschiedenis II*, 39.

86 BROM, ‘Naamlijst’ (24), 65–71.

87 Genoemd register wordt bewaard in Het Utrechts Archief (UA), ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2544, maar is niet raadpleegbaar. Derhalve heb ik de gegevens ontleend aan BROM, die het register deels heeft uitgegeven. Vergelijk BROM, ‘Naamlijst’ (23), 441 en BROM, ‘Naamlijst’ (24), 72.

88 BROM, ‘Naamlijst’ (24), 60–61, 68.

89 ‘ad capellaniam sancti crucis in hospitali beate marie brielensi’ (UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464–38, 23).

90 ‘ad vicariam beate marie Virginis et sancte Catharine et omnium sanctorum in ecclesia brielensi ad altarem vulgaretur der timmerluden’ (UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464–39, 138–139).

naar Brielle is gegaan, zich daar enkele ambten verworven heeft, om zich vervolgens op grond daarvan in 1510 en 1511 in Utrecht te laten wijden.⁹¹

3.3.2.2. Ambten

Twee kerkelijke ambten heeft Engel naar alle waarschijnlijkheid gebruikt bij zijn wijding in Utrecht. Maar wat hielden ze in? Welke plichten waren eraan verbonden? Welke opbrengsten? En heeft Engel nog meer van dergelijke ambten bekleed? Op deze vragen willen we in deze paragraaf ingaan.

Kapellanie van het Heilig Kruis (1509–?). Blijkens de in de vorige paragraaf aangehaalde bron was de kapellanie van het Heilig Kruis die Engel in 1509 verwierf, verbonden aan het hospitaal van de gelukzalige Maria in Brielle. Dit ‘spitaal’ was in 1293 gesticht door priester Hendrik van Cats ter ere van onze lieve vrouwe en de heilige Catharina, en beschikte over een eigen kerk waaraan een pastoor en een kapelaan verbonden waren.⁹² Na een ruzie in 1372 werd bepaald

dat het Brielse stadsbestuur een nieuwe pastoor mocht benoemen en dat deze iedere week drie missen in het gasthuis moest lezen. Ook werd vastgelegd, dat de kapelaan door het stadsbestuur zou worden benoemd, deze zou de dagelijkse mis in het gasthuis moeten verzorgen.⁹³

Het is onbekend wanneer Engel zijn kapellanie weer van de hand heeft gedaan.⁹⁴

Vicarie van de gelukzalige maagd Maria. Het is onduidelijk welke lasten de bovengenoemde vicarie van de gelukzalige maagd Maria, de heilige Catharina en alle heiligen op ‘der timmerluden’-altaar in de Catharinakerk Engel heeft opgelegd en of en wanneer hij die weer van de hand heeft gedaan.

Vicarie van de Heilige Geest (1513–1525). Naast de al genoemde kerkelijke ambten maakt de rekening van de officiaal van de aartsdiaken over 1513 en 1514 ook nog melding van Engels installatie ‘tot de vicarie van de Heilige Geest in de parochiekerk van Maarland’.⁹⁵ Ook van deze vicarie is onduidelijk welke lasten deze Engel oplegde: hooguit zou er een verband gesuggereerd kunnen worden met de opmerking van Bartholdus Vincentii uit 1571, dat hij ‘een mis heeft bij het altaar van de Heilige Geest in de

⁹¹ De bovengenoemde opmerking bij PAULLUS ‘nae dien hy geestelicke saecken toegeeyghent zijnde’ zal dan ook op het verwerven van genoemde kerkelijke ambten betrekking moeten hebben.

⁹² GLAUDEMANS, *Inventaris*, 1–2, 13–14. Vergelijk ook paragraaf 3.2.3.

⁹³ GLAUDEMANS, *Inventaris*, 13.

⁹⁴ Uit de resoluties van de magistraat en vroedschap van Brielle blijkt, dat deze in 1544 een nieuwe gasthuispastoor hebben aangesteld in de persoon van Claes Michielsze, die gehouden was ‘te doen twee missen ter weecke, te wetene sondaichs van meye tot bamisse eene ontrent zeuen vuyren inde zomer ende des winters ontrent acht vuyren van bamisse tot meye toe ende des heylige daichs alsser inde weecke een oft meer heilige compt ende alsser geen en compt des vrydaichs noch eene vp de zelue vuyren’; en ook ‘sondaichs den zyecken inden zyeckhuysse wesende als hy de misse gedaen zall hebben wyn water te geuen ende tevangelie voor te lesen ende die zelfde dat te exponeeren’; en ten slotte ‘die ziecken te administreren die sacramentalia ende die ziecken dagelick te visiteeren ende troostelick te wesen in haer vuyterste by nachte mede daer by te wesen’ (SVPR, toegang 30 (Stad Brielle 1280–1572), nr. 5 (*Memoiraelboek* 1543–1567), folio 4 en 5). Evenwel zijn deze resoluties pas vanaf 1543 bewaard gebleven, en is dus op grond daarvan niet uit te maken wanneer magistraat en vroedschap een vervanger voor Engel hebben aangesteld.

⁹⁵ ‘ad vicariam sancte spiritus in parochiali ecclesia de maerlant’ (UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464-42, 177–178).

kerk van Maarland, in naam van Petrus Harmanni'.⁹⁶ Wel is duidelijk dat Engel in 1525/26 weer afstand heeft gedaan van deze vicarie.⁹⁷

Eeuwig officie van de heilige Elizabeth (tot 1520?). Naast de al genoemde kapelanie van het Heilig Kruis heeft Engel in het gasthuis van Brielle nog een officie bezeten. Dit wordt duidelijk uit de rekening van de officiaal van de aartsdiaken over 1520 en 1521, die melding maakt van de installatie van 'heer Walter de Brede tot het eeuwig officie van de heilige Elizabeth aan het altaar van het Heilig Kruis in het oude hospitaal van de stad Brielle, vacant door de vrijwillige terugtrekking van meester Engel Willemsz.'⁹⁸

Kanunnik aan het kapittel in Oostvoorn (1521?–?). In het eerder al genoemde afschrift van een 'Informatie ordinarius' wordt Engel een aantal keren 'canonick inden briel'⁹⁹ genoemd. Moll heeft op grond hiervan het vermoeden uitgesproken dat Engel als kanunnik wel verbonden zal zijn geweest aan het kapittel van de Catharinakerk,¹⁰⁰ maar De Bussy heeft dit bestreden met een beroep op het getuigenis van Pieter Claesz. uit 1533, waarin Engel 'canonick tot Oestvoren' genoemd wordt en beide bronnen verzoend door de uitleg: kanunnik in Oostvoorn, woonachtig in Brielle.¹⁰¹

Nu staat het vast dat Engel inderdaad in Brielle gewoond heeft. De Jager haalt een ordonnantie 'van den brant' uit 1523 aan, waarin een opgave voorkomt van 'de huijssingen vande Brigitten rontomme tbielsche kerchoff, sinte Katharine zusterhuijs daer inne begrepen'. In deze opgave wordt ook 'meester Engel Willemsz. Huijssinge' genoemd, goed voor twee emmers.¹⁰² Maar is hij als kanunnik inderdaad ook verbonden geweest

96 'Habet preterea unam missam ad altare sancti Spiritus in ecclesia de Maerlant nomine Petri Hermanni' (VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 283).

97 UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464-53, 363.

98 'domini Waltrei de brede ad perpetuum offitium sancte Elizabeth in altari sancti crucis in antiquo hospitali Opidi de brielis vacans pro libera resignatione Magistri Angeli filii Wilhelmi' (UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464-49, 292). Het is enigszins merkwaardig dat we een soortgelijke vermelding ook aantreffen in de rekening over 1554 en 1555. Dan is er sprake van de 'proclamatie van Ymannus Hugozn. tot het officie van de heilige Elizabeth, gesitueerd in het zuidelijke gasthuis, aan het altaar van het heilig kruis in het oude hospitaal van de stad Brielle, vacant door de vrijwillige terugtrekking van meester Engel Willemsz.'; vertaling van UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464-82, 204v: 'proclamatione ymanni hugonis ad offitium situatim in synechdochio meridionali sancte Elyzabeth in altari sancte crucis in antiqua hospitali oppidi de brielis, vacans per liberam resignationem magistri Angeli filii Wilhelmi'. Bron ook vermeld bij DE BUSSY, 'De eerste informatie', 133 noot 3, die deze echter abusievelijk verbindt met de eerder genoemde kapelanie van het heilig kruis in hetzelfde gasthuis. De vermelding in de rekening van 1520 en 1521 noemt hij niet.

De dubbele vermelding van Engels vrijwillige terugtrekking blijft een merkwaardig feit, dat veel vragen oproept. Berust de installatie van heer Walter de Brede in 1520/1521 op een vergissing? Of is men er in 1554/1555 ten onrechte van uitgegaan dat het officie nog in handen van Engel was? Aangezien er ook in dat jaar sprake is van een 'vrijwillige' terugtrekking van Engel, lijkt de laatste oplossing het meest voor de hand te liggen. Dat jaar is immers het jaar van Engels eerste veroordeling. Het blijft echter een veronderstelling die niet te bewijzen is.

99 SVPR, toegang 30 (Stad Brielle (1280–1572)), nr. 196 (*Informatie [...] beroerende de stede van den Brielle contra de stede van Dordrecht*), 115^v (in een akte van Engels hand, uit 1521); folio 142^v (getuigenis, afgelegd door Jan de Mey in 1527) en folio 144^v (getuigenis, door Engel afgelegd in 1527). Vergelijk ook noot 42 en VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschrijving*, 373.

100 MOLL, *Angelus Merula*, 14–15.

101 DE BUSSY, 'De eerste informatie', 133 noot 2.

102 DE JAGER, 'Cellezusters en Cellebroeders', 127.

aan het kapittel van Oostvoorn? Naast de uitspraak van Pieter Claesz. is er geen aanvullend bewijs voor deze stelling.

Toch is het wel een goede mogelijkheid. Weliswaar wordt er in 1571 door de deken van het kapittel getuigd dat ‘de stichting persoonlijke residentie verlangt’,¹⁰³ maar hij voegt er meteen aan toe dat ze ‘desalniettemin de genoemde Adrianus, die afwezig is, vijf ponden jaarlijks vergelden’.¹⁰⁴ Het betreft hier Adrianus van Leeuwen, pastoor in Heenvliet, die volgens eigen zeggen de ponden ontvangt ‘omdat hij aan het hoofd staat van de (ziel)zorg’.¹⁰⁵ Oftewel: hoewel de stichting persoonlijke residentie verlangde, werden daar in de praktijk blijkbaar toch wel uitzonderingen op gemaakt.

Afgaande op het al genoemde getuigenis van Pieter Claesz. is de stelling van De Bussy aannemelijk, en is het zelfs niet onmogelijk dat Engel zijn kanonikaat in Oostvoorn ook na zijn aanstelling in Heenvliet behouden heeft.

Priester in de Maarlandse kerk. In het boven al aangehaalde getuigenis van Jan de Mey uit 1527 wordt tevens over Engel gezegd dat hij ‘een man van eere’ is, ‘ende bedient die pastorye van maerlant’.¹⁰⁶ Sinds wanneer en tot hoelang hij dat gedaan heeft, blijft evenwel onduidelijk.

Openbaar notaris op apostolisch gezag. Behalve als drager van verschillende voluit kerkelijke ambten komen we Engel in de bronnen ook tegen als ‘openbaar notaris op apostolisch gezag’. Voor het eerst gebeurt dat in een in de Informatie uit 1527 aangehaalde akte van Engels hand uit 1521,¹⁰⁷ en vervolgens blijven we hem in het ‘Clercxboek’ van Heenvliet in die functie tegenkomen tot het jaar 1551.¹⁰⁸ In de meeste gevallen gaat het daarbij om zuiver juridische aangelegenheden, maar ook zien we hem bijvoorbeeld optreden als ‘testamentoir’ van heer Bartholomees, kapelaan in Heenvliet,¹⁰⁹ als ook zichzelf beschermend in een kerkelijke kwestie.¹¹⁰

103 ‘Fundatio requirit personalem residentiam’ (VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 308).

104 ‘et ea non obstante respondent dicto domino Adriano absenti 5 libras Flandrenses quotannis’ (VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 308). Dit wordt door de andere kanunniken ook bevestigd, VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 311, 313.

105 ‘quia cure preest’ (RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 314).

106 SVPR, toegang 30 (Stad Brielle (1280–1572)), nr. 196 (Informatie [...] beroerende de stede van den Brielle contra de stede van Dordrecht), 142’.

107 SVPR, toegang 30 (Stad Brielle (1280–1572)), nr. 196 (Informatie [...] beroerende de stede van den Brielle contra de stede van Dordrecht), 117’, waar genoemde akte ondertekend wordt met ‘Angelus filius Wilhelmi presbyter traiectensis diocesis. necnon auctoritate apostolica notarius publicus’. Vergelijk VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 373. Verder ook folio 141’ en 143.

108 SVPR, toegang 74 (Huisarchief der vrijheren van Heenvliet), nummer 120 (Clercxboek 1539 December 5.–1551 December 5). Zelfs is het niet uitgesloten dat Engel nog langer deze functie heeft uitgeoefend, aangezien het Clercxboek van 1552 – 1562 niet bewaard is gebleven.

109 SVPR, toegang 74 (Huisarchief der vrijheren van Heenvliet), nummer 120, 20 juli 1540.

110 SVPR, toegang 74 (Huisarchief der vrijheren van Heenvliet), nummer 120, 12 februari 1542: ‘Vpten twaelften dach februarij anno xlii belooffde aeriaen Jacopsz. alias noemge te bevrien meester eyngel willemsz pastoor van heenvliet van alle beswaernisse ende moeyenisse die denselfden pastoor soude mogen geboeren van dat hij den vors aeriaen Jacopsz met sijnder bruijt soude trouwen aenghesien dat hij sijn kercke geboden hadde vergeten te doene inden nieuwen horen het ware vanden pastoor vanden nieuwen horen off die gene die dat soude mogen toucheren’.

3.3.2.3. *Rumoer in het gasthuis*

In de jaren waarin Engel in Brielle zijn ambten verwierf en bekleedde, begonnen zich op het wereldtoneel grote veranderingen voor te doen. De Reformatie maakte zijn opwachting en ook in de Nederlanden was er kritiek te horen op (onder meer) de heiligenverering. Ook in Brielle en omgeving deed de ‘secte Lutheriane’ van zich horen. In een brief van de landvoogdes, op 23 april 1525 geschreven aan de deken van Leuven, is sprake van een prekende augustijn uit Brielle die in het kielzog van Jacob Neut, de ketterse kanunnik uit Geervliet, heel het land en een kwart van de omgeving ‘besmette’.¹¹¹ Evenzeer uit Brielle afkomstig was echter de pater van het Sint Claraklooster die zijn medewerking verleende aan het onderzoek naar genoemde augustijn,¹¹² waarna deze in oktober naar Brielle overgebracht en daar gevangen gezet kon worden.¹¹³

Maar er is meer te noemen. In zijn rekening over 1526/27 maakte de baljuw melding van een zekere Adriaan de molenaar, die ‘verboeden boecken gelesen hadt ende dageenen disputeerende was tegens eenen yegelicken’.¹¹⁴ Omdat dat niet de eerste keer was, moest hij in overeenstemming met de keizerlijke plakaten veertig ponden betalen.¹¹⁵ Ook Lambrecht Lambrechtsze de slotenmaker had zich misgaan: hij had zich ‘qualicken bevoelt’ op verschillende punten van de leer, verboden boeken gelezen en was ook ‘in vergaderinghen’ geweest, ‘daer men gedisputeert heeft vande heilige evangelien, epistelen ende anders’.¹¹⁶ Later wordt duidelijk dat deze vergaderingen gehouden zijn in het (Zuideindse) gasthuis. In een publicatie van 6 februari 1528 staat namelijk vermeld dat Ale Jan van Doens, Arien Lysbeth Claps, Ale Philips en Anna Splinters ‘haer zeluen veruordert hebben [...] geweest te hebben tot diuerschen stonden in tzuYTEYNTSCHE gast-

¹¹¹ CDI 4, 335.

¹¹² CDI 5, 29–30. Genoemde pater is in 1525 zelfs nog in 's-Gravenhage geweest, ‘omme te preecken tegens de secte Lutheriane’ (CDI 5, 88).

¹¹³ CDI 5, 30.

¹¹⁴ NA, ingang 3.01.27.02 (Archief Grafelijkheidsrekenkamer – rekeningen), nummer 3767 (Baljuwrekeningen Brielle 1526/27), V.

¹¹⁵ De rekening meldt: ‘van ariaen die molenaar diewelcke contrarie tplaccaet ende gebodt vanden Keyser verboeden boecken gelesen hadt ende dageenen disputeerende was tegens eenen yegelicken waer van hy bijden baillui van putte eens gecorrigeert es geweest heeft den voornoemde baillui betaelt naer vuytwysen die voors placcaeten de somme van veertich ponden van xlgroon vlams’ (NA, ingang 3.01.27.02 (Archief Grafelijkheidsrekenkamer – rekeningen), 3767, V). Vergelijk ook hetgeen in hoofdstuk 2, noot 142 aangehaald is uit het keizerlijk plakkaat van 24 september 1525, en dat verder niet gewijzigd is door het latere plakkaat uit 1526.

¹¹⁶ SVPR, toegang 30 (Stad Brielle 1280–1572), nr. 151 (‘Correctiebouck’ 1478–1634), 129; vergelijk ook DE JAGER, ‘De voormalige kerk’, 450 en CDI 5, 222. Baljuw, burgemeesters, schepenen en raad van Brielle brachten Lambrechts leedwezen in rekening en bevalen dat hij ‘gaen zal up Zondag eerstcommende als morghen vóór de processie, in een paer linnen cleederen, blootshoofs, hebbende een kaersse van een halff pont was wegende in zijn handt; ende naer dat de processye innegecommen sal wesen, te bliven staen voor tchoer, verwachtende den voors. bailliu ende gerechte; ende als die bij hem commen zullen, te revoceren alle de articulen ende opinien, voeren verhaelt, ende te bidden den voors. bailliu ende gerechte om verghiffenisse van zijn misdaet ende dat zijluijden om de minne Gods hem tguendt, dat voors. is, vergeven willen; dat gedaen wesende, sal hij de selve kaersse bringhen ende laten voer twaerde heilige Sacrament ten Briel. Voort zal de voors. Lambrecht noch gehouden wesen te houden zijn vangenisse binnen zijnen huijsse den tijt van drie maenden, beginnende upden dach van huijden, datum van desen, ende daer nijet uut te gaen geduerende den zelve tijt dan bij consente vanden bailliu, up de peijne voors.’ Dit laatste was in overeenstemming met het in de plakaten bepaalde, vergelijk hoofdstuk 2, noot 142.

huys ende vande pastoer aldaer gehoert te hebben int heymelick zeker sermoen'.¹¹⁷ Hetzelfde geldt, zo blijkt uit twee andere publicaties op dezelfde dag, voor Cornelis Maertse de messenmaker en Cornelis de dekker.¹¹⁸ Na deze datum horen we echter niets meer over vergaderingen in het gasthuis.¹¹⁹

Het is een interessante vraag in welke verhouding Engel gestaan heeft tot genoemde vergaderingen. Wist hij ervan? Heeft hij ze bijgewoond, of er zelfs een leidende rol in gespeeld? Uit de bronnen is zijn betrokkenheid in ieder geval niet aan te tonen. Immers, was er geen sprake van de 'pastoor' die tijdens de samenkomsten preekte? – terwijl van Engel alleen bekend is dat hij een kapelanie in het gasthuis heeft bezeten,¹²⁰ waarbij zelfs niet vaststaat of dat ten tijde van de opschudding in het gasthuis nog het geval was. Kortom, met zekerheid valt hier niets te zeggen.

3.3.3. Pastoor in Heenvliet (1530?–1552)

Na een twintigtal jaren in Brielle werkzaam te zijn geweest, heeft Engel omstreeks 1530 een benoeming tot pastoor van Heenvliet aanvaard. Ook hier is hij circa twintig jaar werkzaam geweest en het is in deze periode dat zijn 'ketterse' opvatting aangaande de heiligenverering voor het eerst duidelijk aan het licht treedt. Althans, voor zover wij nu nog na kunnen gaan.

In deze paragraaf staat de vraag centraal hoe Engel gedurende zijn pastoraat in Heenvliet positie heeft gekozen in een wereld die sterk aan verandering onderhevig bleef. Om dit duidelijk te krijgen wordt eerst beschreven hoe hij tot pastoor is aangesteld (3.3.3.1.), vervolgens hoe er in 1533 een onderzoek naar hem is ingesteld (3.3.3.2.) en hij desondanks als pastoor werkzaam is gebleven (3.3.3.3.), hoe hij heeft gereageerd op enkele politieke en religieuze ontwikkelingen van zijn tijd (3.3.3.4.), en ten slotte zijn testament heeft opgesteld (3.3.3.5.).

3.3.3.1. Benoeming

Na melding te hebben gemaakt van Engels wijding en eerste mis, vervolgt Paullus:

¹¹⁷ SVPR, toegang 30 (Stad Brielle 1280–1572), nr. 151 ('Correctiebouck' 1478–1634), publicatie 6 februari 1528; vergelijk ook DE JAGER, 'De voormalige kerk', 452; CDI 5, 325. Opvallend is, dat genoemde overtredders maar twee maanden huisarrest kregen, in plaats van de in de plakaten voorgeschreven drie maanden; de reden hiervoor blijft duister.

¹¹⁸ Publicaties vermeld in hetzelfde Correctie Bouck; DE JAGER, 'De voormalige kerk', 453; CDI 5, 326–327. Beide overtredders kregen de voorgeschreven drie maanden huisarrest opgelegd.

¹¹⁹ Wel komen er na deze datum in de bronnen nog verschillende kettters ter sprake, maar zonder dat van hen expliciet gezegd wordt dat ze vergaderingen bezocht hebben. Zo wordt in genoemd Correctie Bouck van Hubrecht Joris de mandenmakerszoon gezegd dat hij 'gedaen heeft tegens de placaten vander K.M. int lezen van eenighe verboden boucken' (publicatie 10 april 1529), van Dymen Ariaenzoon de biervoerder dat hij 'gedaen heeft tegens den placcaete vande K.M. ter cause van eenighe verboden boucken van Martinus Luther ende ander zonder eenighe Iustivicatie die onder hem gevonden zijn' (publicatie 16 mei 1529), door de baljuwsrekening over 1528/31 van een 'verbuerder' dat die 'beuonden de geweest te hebben verboden boucke contrarie tplaccaet vanden K.M.' en van Ariaen de schilder dat hij 'hem onderwonnen hadde te interpreteren vande heylighen scrift contrarie tplaccaet vande K.M.' (NA, ingang 3.01.27.02 (Archief Grafelijkheids-rekenkamer – rekeningen), 3769 (Baljuwrekeningen Brielle 1528/31), VI).

¹²⁰ Vergelijk paragraaf 3.3.2.2.

soo is hy / seeckere Jaeren overstreecken zijnde / overmidts zijne uytnemende Godvruchticheyt ende gheleertheit tot het Pastoor-ampt met grooten yver geropen gheweest vande Edele Heere Joost / Heere van Kruninghen / Heenvliet / Haserswoude / ect.¹²¹

Als datum geeft hij daarbij 1530 op, wat door Moll ook is overgenomen.¹²² De Bussy meent echter gegronde redenen te hebben om aan te nemen dat Engel pas in 1532 door Van Kruiningen is benoemd tot pastoor in Heenvliet. Zo wijst hij erop dat er volgens getuigen uit 1533 in het voorjaar van 1532 in Heenvliet ‘veel sermonen’ gehouden zijn door een zekere broeder Henrick, wat een pastoraat van Engel lijkt uit te sluiten; bovendien hebben diezelfde getuigen omtrent Engel slechts heugenis van feiten uit de jongste tijd, hoogstens van ‘wel een jaer geleden’. Als belangrijkste argument voert hij echter aan dat de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken ten Dom Engels institutie in Heenvliet niet vermelden, wat niet te verklaren zou zijn, ware het niet dat juist de rekening over Cantate – september 1532 ontbreekt.¹²³

Op het eerste gezicht lijkt De Bussy sterk te staan met zijn redenering. Echter, zowel de rekening over 1531–1532 als die over 1532–1533 bleek bij onderzoek (nu) wel aanwezig te zijn in het Utrechts Archief. Laatstgenoemde rekening bevat een post die melding maakt van Engels ‘proclamatie en institutie [...] tot het eeuwig officie van het sint Jakobsaltaar in Heenvliet’.¹²⁴ Bij oppervlakkige lezing lijkt dit de stelling van De Bussy wellicht te bevestigen, maar een nauwkeurige lezing wijst anders uit. Engel verwerft hier een *officie*, geen parochie. Nog duidelijker wordt dit als we bedenken dat van Engels opvolger als pastoor in de rekening over 1554–1555 wordt gemeld dat hij is geproclameerd en aangesteld ‘tot de parochiekerk van Heenvliet’.¹²⁵ Dit alles verzwakt de stelling van De Bussy aanmerkelijk, maar maakt die tegelijk niet onmogelijk. Immers, ook eerder bleken de betreffende rekeningen niet volledig te zijn.¹²⁶ Met zekerheid lijkt hier weinig uit te maken.

Naast de datering wordt ook een ander aspect van Engels benoeming in de literatuur nog bediscussieerd. Wat was heer Joost van Kruiningen voor iemand, dat hij uitgerekend Engel als pastoor van Heenvliet benoemd heeft? De veronderstelling dat hij gezien deze benoeming moeilijk oprecht Rooms-katholiek kan zijn geweest, wordt nog bevestigd door zijn testament. Waar zijn zoon en opvolger J(oh)an in zijn testament verschillende

121 WILLEM, 5–6; vertaling van PAULLUS, 1: ‘annis aliquot elapsis ob insignem pietatem & eruditionem ad Curionatum magno desiderio vocatus est ab Generoso Domino Iodoco Ioannis F. Hadriani N. Cruningij, Heenvlitij, Haserswoudae, aliorumque locorum dynasta’.

122 MOLL, *Angelus Merula*, 19–20.

123 DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 131–132.

124 De post gaat ‘over de proclamatie en institutie van heer Engel Willemszoon tot het eeuwig officie van het sint Jakobsaltaar in Heenvliet, vacant door de dood van heer Laurens Laurenszoon, de laatste eigenaar’; vertaling van UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464-50 (Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1532–1533), 77: ‘de proclamatione et Institutione domini Angeli Wilhelmi ad offitium perpetuum altari sancti Jacobi In heenvliet vacant per mortem domini Laurenti Laurenti ultimi possessoris’.

125 De volledige post luidt: ‘Eveneens aangaande de proclamatie en institutie van heer Petrus Hermanszoon Verhem, vol vroomheid, tot de parochiekerk van Heenvliet, vacant door de veroordeling door de heren inquisiteurs van de ketterse vermetelheid van de persoon van heer Engel Willemszoon, de laatste eigenaar ervan’; vertaling van UA, ingang 216 (Archief Domkapittel), nummer 2464-82 (Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1554–1555), 204: ‘Item de proclamatione et Institutione domini Petri Hermanni Verhem pleni pietatis ad parochialem ecclesiam de heenvliet vacantem per condemnationem dominorum Inquisitorum heretice pravitatis de persona domini Angeli Wilhelmi ultimi eiusdem possessoris’.

126 Vergelijk paragraaf 3.3.2.2.

voorzieningen treft met het oog op zijn zieleheil, ontbreken deze in het testament van Joost geheel.¹²⁷ Maar wat was dan wel zijn opstelling op godsdienstig vlak? Paullus stelt dat Engels ‘uytnemende Godvruchticheyt ende gheleertheyt’ voor Joost reden is geweest hem te benoemen, een uitdrukking die door Moll wordt overgenomen en in een specifiek kader geplaatst:

Heer Joost van Kruiningen [...] had den Brielschen Notaris en Kanonnik reeds leeren kennen en hoogachten om zijne uitstekende geleerdheid en vroomheid. Zelf goed en vroom en, zoo als ons later blijken zal, van eene verlichte denkwijze, wenschte hij niets vuriger, dan dat hij dezen man aan het hoofd der kerkelijke gemeente mogt zien, wier belangen hij lief had.¹²⁸

Met andere woorden: het zou de ‘ketterij’ geweest zijn, die hen beide verbonden en bij elkaar gebracht heeft.

Het is opnieuw De Bussy die deze voorstelling van zaken bestreden heeft en het standpunt innam dat Van Kruiningen onverschillig was in het stuk der religie¹²⁹ en Engel alleen maar benoemde om zo niet aan zijn kerkelijke plichten herinnerd te worden. Op zijn beurt is De Bussy hierin weer bestreden door ’t Hart, die stelt dat Van Kruiningen in ieder geval onrechtzinnige meningen heeft gekoesterd en daar ook steekhoudende argumenten voor aandraagt. Zo wijst hij op de krachtige steun die Van Kruiningen verleende aan de ketterse secten in zijn heerlijkheden, en die we niet alleen toe kunnen schrijven aan de politieke bedoeling om de centraliserende macht van de landsregering tegen te gaan; alsmede op de veranderingen die hij voorstond in het kerkelijk leven.¹³⁰ Bovendien wordt in 1533 van Merula getuigd dat hij ‘deselfde manieren van preken angenommen heeft van den voirg. broeder Henrick *omme te complaceren mijn heere van Cruninghen*’.¹³¹

¹²⁷ Beide testamenten worden bewaard in het Tresoar in Leeuwarden, toegang 326 (Familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg), nr. 2195 (Testament van Joost van Cruninghen, Heer van Heenvliet enz.) en 2200 (Testament van Jan van Cruninghen). Jan treft een aantal voorzieningen met het oog op zijn zieleheil. Aan het begin van zijn testament laat hij optekenen: ‘eerst inne heeft sijn siele gegeuen tot testament te Godt almachtich om ewich met hem te jubileeren ende vrolijk te sijne. Sijn doode lichaem begeert hij dat men begraven sall binnen den kercken vanden Vere voor theylich sacrament aldaer met sulcken dijensten ende almoesen daer ouer te doene als sijn huysvrouwe goetd duncken sall’ (1). Later voegt hij daar nog de volgende legaten aan toe: ‘aen tlooster buyten ter veeren vijftich gul. Ende in selve clooster een lesende Misse gefundeert donderdaechs ter eenen vant heylich Sacrament’ (3), ‘noch sestich car. gul. voor een eeuwige jaergetije binnen der kercken vander veeren, te wetene voor derthijen arme luyden ygelyck van hen drije st. in gelde ende drije stuvers in broode ende negen schellingen inden choor, voor den priesters het surplus in was’ (4).

¹²⁸ MOLL, *Angelus Merula*, 19.

¹²⁹ Hij noemt Van Kruiningen ‘een edelman waarschijnlijk van het gewone type dier dagen, niet “goed en vroom”, zooals Moll hem wil noemen, doch eerder onverschillig op het stuk der religie. Trouw kerkbezoek althans eischte hij noch van zich zelven noch van zijn hofhouding, maar evenmin belette hij zijn vrouw en haar gevolg, noch ook zijn broeder Jan om dagelijks ter misse te gaan’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 132).

¹³⁰ Vergelijk hiervoor PAULLUS, 6.

¹³¹ ’T HART, *Historische beschrijving*, 85; het citaat waar hij zich op beroept, is terug te vinden bij DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140. Over Joost, Baander-here tot Cruyningen, Vrijheer van Heenvliet en Haserswoude, Heer van Reyerscop, Montfoort, Steen-kercke, Tonghernelle, Burggrave van Zeeland licht ’T HART ons breder in op blz. 44 van zijn boek. Het blijkt dat deze bekwame regent omstreeks 1490 is geboren, huwde met Charlotte van Bourgondië, die al spoedig stierf met achterlating van een dochtertje, Anna van Cruyningen, die begin 1515 overleed. Joost is toen hertrouwd met Catharina van Wassenaar, dochter van Jan van Wassenaar, burggraaf van Leiden. Zij overleed op 19 november 1538 met achterlating van

Concluderend kan gesteld worden dat Engel ten tijde van zijn benoeming tot pastoor van Heenvliet al wel aanhanger moet zijn geweest van ‘ketterse’ gedachten, anders was hij niet in aanmerking gekomen voor deze post.¹³² De juistheid van deze stelling wordt bewezen door zijn optreden in Heenvliet en het eerste onderzoek dat naar aanleiding daarvan in 1533 door de inquisitie naar hem werd ingesteld.

3.3.3.2. Eerste onderzoek (1533)

De kerk waar Engel aan verbonden werd, moet omstreeks 1449 zijn gebouwd, was gewijd aan Sint Martinus, bisschop van Tours, en niet bijster groot. Wel was in 1533 heer Michiel als organist aan de kerk verbonden en had Engel de beschikking over drie kapellaans, waarvan we heer Bartholomees Cornelisz eerder al zijn tegengekomen.¹³³ Wie ook al even ter sprake is gekomen, is broeder Henrick, die in het voorjaar van 1532 in Heenvliet ‘veel sermonen’ heeft gehouden en daarmee de nodige opschudding veroorzaakte. Zo getuigt Pieter Claeszoon, een kleermaker uit Geervliet, in 1533 dat deze broeder ‘gepreect heeft, seggende, dat God en laat Hem niet besluten in tempelen mit handen gemaect’ en ‘dat wij niet verdienen en moeghen mit vasten of misse te hoe-ren’.¹³⁴

Echter, dit getuigenis geldt ook Engel zelf – net als vele andere getuigenissen: op tal van punten wordt er over hem geklaagd. Beperken we ons tot het punt van de heiligenverering, dan blijkt Engel destijds van mening te zijn geweest dat ‘wij in den hemel hebben een advocaet, dat is Christus, doer wyens passie wij al zijn verlost ende onse sonden vergeven zijn’,¹³⁵ en het daarom overbodig is om heiligen te vereren.¹³⁶ Zelfs heeft hij

twee zoons: Joost van Cruynningen en Johan van Cruynningen, die beiden heer van Heenvliet zijn geweest, en een dochter Johanna. Joost is de man geweest die niet alleen Engel beschermde maar ook de wederdopers in Haserswoude. Verder steunde hij vele instellingen zoals het Onze Lieve Vrouwe Gilde en de Camere van rhetorica en was hij voortdurend actief om de welvaart van Heenvliet te doen toenemen.

132 DE JAGER, ‘Aanteekeningen’, 9–10 durft zelfs de volgende voorstelling van zaken te geven: ‘Totdat hij pastoor te Heenvliet werd, was Merula in Den Briel gevestigd, en zijn verblijf aldaar heeft ongetwijfeld medegewerkt om hem “tot de kennis der gezondere leer” te brengen. Zooals ik eenige jaren geleden in “De Navorscher” heb medegedeeld, was de voormalige kerk van het Zuideindsche Gasthuis te Brielle, voordat Merula als pastoor te Heenvliet optrad, een kweekplaats van de nieuwe religie. [...] Verkeerende in zulk een atmosfeer, heeft Merula den invloed daarvan natuurlijk ondervonden. Hij zal niet alleen meer en meer afgeweken zijn van “theylige kersten geloeve”, maar ook den lust gekregen hebben om propaganda te maken; en toen nu Heer Joost van Kruiningen hem de pastoorsplaats te Heenvliet aanbood, was hij volkomen bereid den hem toegedachten nieuwen werkkring te aanvaarden. [...] Van Heer Joost van Kruiningen, die mede “van eene verlichte denkwijis was, behoefde hij geene vervolging te vreezen.”

133 ‘T HART, *Historische beschrijving*, 49–51; vergelijk voor heer Bartholomees het slot van paragraaf 3.3.2.2.

134 DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 138.

135 Uit het getuigenis van meester Claes Janszoon, chirurgijn te Heenvliet (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141).

136 Vergelijk het getuigenis van meester Claes Janszoon, chirurgijn te Heenvliet: ‘van gheen node en is enyge heyligen an te bidden dan God alleen’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141); het getuigenis van heer Adriaen Gijsbrechtszoon, priester te Heenvliet: ‘deen vaert sinte Jacobs, dander sinte Adriaens, die derde sinte Lenaerd, hopende dat ze daerof baet zullen gecrijghen van huere siecten, in alre manieren of zij God niet en betrouden ende Christus niet en kenden, die ons alleen helpen mach ende nyemant anders’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140) alsmede het getuigenis van Heer Jacob Lambrechtszoon, priester te

niet geschroomd te zeggen ‘dat de heijlighen voor ons niet bidden en moghen ende dattet ketterije is bedevaerden te gaen oft enyge offerhande te doen voir de heylighen’,¹³⁷ ‘dattet is duvels werck enyge bedevaerden te doen of die heylighen mit kaersen te verlichten’,¹³⁸ ‘dat *suffragia* de overledenen niet van nut zijn’ en ‘dat beelden afgodsbeelden zijn’.¹³⁹ Concreet wordt getuigd dat hij of heer Bartholomees op Sint Catharinadag (25 november 1532) gepreekt heeft dat haar legende uit leugens bestond en hij bovendien het beeld van Onze Lieve Vrouwe van de zeven weeën dat van de zeven leugens heeft genoemd.¹⁴⁰

Eén en ander heeft Engel ook praktisch handen en voeten proberen te geven. Zo heeft hij niet willen ‘gedoghen, dat men enighe heylighen zal ommedraghen, als men mit de processie gaet’,¹⁴¹ en op Maria visitatie (2 juli 1533) een gewijzigd *invitatorium* en een gewijzigde collecte gebruikt.¹⁴² In het *invitatorium* had hij de woorden ‘laten wij Maria, de koningin des hemels, eensgezind aanbidden’¹⁴³ vervangen door ‘laten wij Maria, de koningin des hemels, eensgezind vereren’,¹⁴⁴ en in de collecte het slot van de bede

God, die het menselijk geslacht overvloedige geschenken van eeuwig heil hebt geschonken door de maagdelijkheid van de zalige Maria: wij vragen uw Drievuldigheid, of wij merken mogen dat zij voor ons tussenbeide komt, door wie wij de Bewerker van leven verdienden te ontvangen: onze Here Jezus Christus, Uw Zoon¹⁴⁵

door de bede: ‘door wie U de Bewerker van leven hebt willen (doen) ontvangen’.¹⁴⁶ Dit toont aan, dat Engels kritiek zich niet alleen op de (uitwassen van de) volkse heiligenverering gericht heeft.

Heenvliet: ‘datter is mer een middelaer, dat is Christus; ende misprijzen de bedevaerden ende de veneracie van den heylighen’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141).

137 Uit het getuigenis van Pieter Claeszoon, kleermaker te Geenvliet (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 138).

138 Uit het getuigenis van Lenaert Adriaenszoon, kleermaker te Heenvliet (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141).

139 ‘*Suffragia non prodesse defunctis*’; en ‘*Ymagine esse ydola*’; uit het getuigenis van heer Henricus de Oudewater, subprior van het klooster van reguliere kanunniken in Rugge (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 143).

140 Vergelijk hiervoor het getuigenis van Lenaert Adriaenszoon, kleermaker te Heenvliet: ‘Ende heeft hij deposant oec gehoort, dat een van hem beyden prekende op Sinte Katerijnen dach laestleden zeyde, dat haer legende loegenen waren, ende maken van onse lieve Vrouwe van die zeven ween van de seven loeghenen’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141) en dat van heer Adriaen Gijsbrechtszoon, priester te Heenvliet: ‘Zeyt voert, dat wel een jaer geleden es, alzo in die kerck tot Heenvliet een beelde is van den zeven ween, dat die voirs. meester Engel gepreect heeft, als hij deposant heeft gehoort zonder den tijt anders te weeten te specificeren, seggende: Men zeyt, dat dit is tbeelde van onser liever Vrouwen van de seven ween, daerof men segghen mach, dattet es tbeelt van die seven loeghenen. Ende dat Maria int baren van hueren kinde nyet anders geweest en is dan een andere vrouwe’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140).

141 Getuigenis van Lenaert Adriaenszoon, kleermaker te Heenvliet (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141).

142 Getuigenis van heer Adriaen Gijsbrechtszoon, priester te Heenvliet (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140).

143 ‘*reginam celi Mariam concorditer adoremus*’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140).

144 ‘*reginam celi Mariam concorditer veneremur*’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140).

145 ‘*Deus, qui salutis aeternae beatae Mariae virginitate foecunda humano generi praemia praestitisti: tribue quaesumus, ut ipsam pro nobis intercedere sentiamus, per quam meruimus auctorem vitae suscipere Dominum nostrum Jesum Christum filium tuum*’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140).

146 ‘*per quem voluisti suscipere actorem vite*’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 140).

Het lijkt erop dat Engels pogingen om zijn opvattingen handen en voeten te geven ook succes hebben gehad, want Adriaen Willemszoon getuigt:

van alzo langhe tijden, als hem deposant gedencken mach, plach men te gebieden, dat alle die ghilden binnen Heenvliet mit hueren toertsen ende kaersen zouden comen op Sacramentsdach in die processie voer twaerdighe heylige sacrament, twelc nu dit jaer niet geboden en is geweest op Heylige Sacramentsdach laestleden, zoe dat hij deposant hem laet duncken, dattet daer uuyt gecomen is, overmits dat meester Enghel pastoer voirm. tot Heenvliet gepreect heeft op de Sonnendach van de octave van Pijnster, seggende in effect: Ghij luyden zijt geneghen tot die vleyslicheyt omme te gaen mit dat sacrament. Ist niet genoegh, als men processie gaet, dat men alsdan draecht de cruen ende vanen? Als van tsacrament omme te dragen, dat en zal ic niet doen meer dan vier mael sjaers, etc.¹⁴⁷

En Lenaert Adriaenszoon, kleermaker te Heenvliet, getuigt: ‘ende is, God betert, zoe veer gecommen, dat hij deposant ende andere eerbare luyden ommegaen willen mit hueren sancten, zo spotten sommige andere daer mede’.¹⁴⁸

Als we Engels uitlatingen en maatregelen plaatsen in het kader van de bredere ontwikkelingen van zijn dagen kan gesteld worden dat hij met zijn nadruk op Christus een voluit reformatorisch geluid laat horen. Hij doet dat op een manier die in felheid en bewoordingen doet denken aan de uitlatingen van de ‘populaire’ ketterij in de Nederlanden van de jaren 1520, zoals die door Duke zijn beschreven. Tegelijk is het moeilijk er nog meer van te zeggen. Zo lijkt zijn uitspraak dat beelden ‘afgodsbeelden’ zijn te neigen in de richting van Zwingli, maar wordt er tegelijk niet getuigd dat hij een beeldenstorm op gang heeft gebracht. Opvallend is verder dat hij in zijn wijziging van liturgische teksten sterk aansluit bij het ook door de kerk gemaakte onderscheid tussen *adoratio* en *veneratio* en niet met de ‘Refutacie vant Salve regina’ uit 1524 van een Maria-hymne een Christus-hymne maakt. Hierin toont hij zich juist weer gematigd.

Hoewel Engel onder de bevolking van Heenvliet enige steun lijkt te hebben gevonden voor zijn ideeën en maatregelen, heeft dat een (eerste) onderzoek door de inquisitie toch niet kunnen voorkomen. Dit onderzoek heeft plaatsgevonden in 1533¹⁴⁹ en een extract uit de informatie die het heeft opgeleverd, is bewaard gebleven en uitgegeven door De Bussy.¹⁵⁰ Het is opvallend dat, hoewel ‘tinformacie’ is ‘gedaen uuyt bevel van tHof van Hollant’,¹⁵¹ deze voor Engel toch geen consequenties heeft gehad. Moll, nog onkundig

¹⁴⁷ DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 139.

¹⁴⁸ DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 141.

¹⁴⁹ Reeds MOLL, *Angelus Merula*, 26–27, heeft op grond van een later getuigenis het vermoeden uitgesproken dat zo’n onderzoek moet hebben plaatsgevonden, maar is door een onjuiste datering in dit getuigenis op een dwaalspoor gebracht. Vergelijk DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 129–130.

¹⁵⁰ DE BUSSY heeft dit extract teruggevonden in het archief van het kapittel van Sint Marie te Utrecht. Ter verklaring van deze vindplaats wijst hij op de persoon van meester Herman Letmatius van Gouda, deken van Sint Marie en één van de drie inquisiteurs aan wie de bisschop van Utrecht in 1553 het onderzoek in de zaak Merula had opgedragen. ‘Het vermoeden ligt voor de hand, dat Letmatius tot steviger fundeering van zijn oordeel zich een extract van de vroegere informatie naar den beklaagde heeft doen vervaardigen’ (DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 130). Tegenwoordig berust het stuk in het UA, ingang 221 (Inventaris van het archief van het Kapittel van St. Marie), nr. 2775.

¹⁵¹ DE BUSSY, ‘De eerste informatie’, 138. Onderzoek in het archief van het Hof van Holland leerde, dat noch in de memorialen van griffier Johan de Jonge (NA, ingang 3.03.01.01 (Archief van het Hof van Holland), nummer 29), noch in het register van resoluties van de Staten van Holland betreffende de justitie (NA, ingang 3.03.01.01 (Archief van het Hof van Holland), nummer 1091), noch in het register van decreten (NA, ingang 3.03.01.01 (Archief van het Hof van Holland), nummer 3261) een spoor van het onderzoek is terug te vinden. Wellicht dat we hier de conclusie aan mogen verbinden dat de procureur-

van de precieze resultaten van het onderzoek, stelt dat de getuigenissen ‘niet sterk genoeg tegen de regtzinnigheid van den Pastoor van Heenvliet bewezen hebben, om grond van vervolging te kunnen leveren’,¹⁵² maar één blik in het door De Bussy uitgegeven extract leert dat dat onmogelijk de verklaring kan zijn.¹⁵³ Een andere verklaring is die van ’t Hart, die stelt:

Het feit, dat Merula de in die tijd meest gevaarlijke ketterij (die van de wederdopers) niet aanhing, bovenal de machtige bescherming van de Heer van Cruyningen en de verdraagzame geest der Hollandse regenten, die niet fanatiek waren en van een Erasmiaanse of liever echt Nederlandse geest reeds vroeg blijk gaven, hebben bewerkt, dat de eerste informatie geen verdere gevolgen na zich sleepte.¹⁵⁴

De argumenten van ’t Hart snijden hout. Immers, in de periode waarin het onderzoek plaatsvond, was de berechting van ketterij toevertrouwd aan *burgerlijke* autoriteiten: aanvankelijk aan twee raadsheren van het Hof, en sinds oktober 1531 aan de schepengbanken en in moeilijke gevallen aan de gewestelijke hoofden¹⁵⁵ – die echter tegelijk ook rekening dienden te houden met de apostolische en bisschoppelijke jurisdicties en bevoegdheden.¹⁵⁶ En als in die situatie dan de kracht van de ook politiek gevaarlijke doperse beweging aan het licht komt, is het begrijpelijk als het Hof van Holland aan de bestrijding dáárvan prioriteit geeft. Bovendien moet inderdaad de macht van de heer van Kruiningen niet worden uitgevlakt: onder zijn vele rechten bevond zich ook het halsrecht.¹⁵⁷

generaal wel een onderzoek heeft ingesteld (wat hij ook mocht, vergelijk TER BRAAKE, *Met Recht*, 68–72; *AGN* 5, 139) maar vervolgens geen aanleiding heeft gezien bij het Hof een proces te beginnen.

152 MOLL, *Angelus Merula*, 27.

153 Terecht stelt ’T HART, *Historische beschrijving*, 86: ‘Al deze getuigenverklaringen leverden genoeg materiaal om de veronderstelling te wettigen, dat Merula, bij een doortastend optreden der inquisiteurs, reeds in 1533 een ketterproces niet zou hebben ontlopen. Hoewel zijn standpunt in wezen hetzelfde bleef, waren zijn formuleringen in 1533 heftiger dan in 1552’.

154 ’T HART, *Historische beschrijving*, 87–88. Vergelijk voor de opstelling van de ambtenaren van het Hof van Holland in kwesties van ketterij TER BRAAKE, *Met Recht*, 222–257.

155 GOOSENS, ‘Inquisitions’, 11; POST, *Kerkgeschiedenis II*, 335–335; VALVEKENS, *Inquisitie*, 188–190.

156 GOOSENS, ‘Inquisitions’, 11, schrijft hierover: ‘Devant l’extension des nouveaux courants religieux entre 1530 et 1540, il (= Karel V) décida d’attribuer la répression en matière d’hérésie d’abord aux autorités civiles, c’est-à-dire aux conseils provinciaux, aux échevinages urbains et aux officiers de justice de ses vassaux. Ainsi, le système inquisitorial comportait désormais trois juridictions compétentes en cette matière, – apostolique, épiscopale et civile, – et exigeait une collaboration étroite entre elles. Or, par l’absence d’une délimitation précise de leur compétence respective, de nombreux conflits surgirent entre ces inquisitions jalouses de leur autorité’.

157 Vergelijk voor de rechten van de Heren van Kruiningen ’T HART, *Historische beschrijving*, 54–64. Ook de *Apotheosis* lijkt erop te zinspelen dat Engel door Van Kruiningen is beschermd: ‘voor in Zeelandt inden Dorp van Heenvliet was een Licentiaet van Parijs / gheheeten Meester Engel [...] dien hadde die Heer van Cruyningen / die wel de vermogenste in Zeelandt was / langhe teghen onsen danck onderhouden / tot dat zijn Sone Heer gheworden zijnde / ons macht ghegheuen heeft die Inquisitie teghen hem aen te legghen’ (*De hemelvaart*, 49; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 612–613: ‘Erat ad littus Zelandiae, pago satis celebri, Angelus Emphlitius, Theologus Parisiensis (etsi titulum tegebat) [...] eum Croningius, pagi dominus, & Zelandicae nobilitatis facilè primas, diu defenderat: donec ad filium deuoluta haereditate, is nobis potestatem faceret inquirendi’).

3.3.3.3. *Ijver, behoedzaamheid en invloed*

Behalve over Engels aanstelling als pastoor van Heenvliet, licht Paullus ons ook in over diens ijver: ‘dewijl hy met soodanige neersticheyt als hy mochte / ende ghetrouwicheyd als hy behoorde / het Ampt / twelck hem van God opgeleght was / behertighde ende waernam...’¹⁵⁸ Helaas is er maar weinig bronnenmateriaal beschikbaar waarmee dit getuigenis van Paullus bevestigd kan worden. Om te beginnen is er de Rekening van de Heilige Geest-armen over 1539: hierin wordt ‘de pastoor’ met name genoemd in verband met memorieën waarvoor hij kreeg uitbetaald.¹⁵⁹ Verder de Rekening van de administrerend armmeester betreffende de ontvangsten en uitgaven van de Heilige Geest-armen over 1542, waarvoor in hoge mate hetzelfde geldt; maar tevens komen we daarin onder meer de vermelding tegen: ‘item betaelt den pastoor van misse te bezoeken ende te olien’.¹⁶⁰ En ten slotte de Rekening van de administrerend kerkmeester betreffende de ontvangsten en de uitgaven van de kerk over 1543–1544, waarin we onder meer de vermeldingen tegenkomen: ‘item noch ontfangen vanden pastoir van xs pont was dat pont v sts’, en (onder de uitgaven) ‘item de pastoir vande passie te preken’.¹⁶¹ Kortom, met name wat het opdragen van missen betreft wordt Paullus’ getuigenis aangaande Engels ijver (enigszins) bevestigd.

En dat mag opvallend genoemd worden, gezien het vervolg van wat Paullus schrijft:

ondersouckende de hoogste secreten vande H. Schrift / soo heeft hy allencxkens / ghelyckerwijs op die tijdt vele andere / beginnen te leeren / dat de Christelicke Kercke met vele vlekken besoeelt was / ende als begraven lagh in veelderhande onverdraeglicke Dwalingen.¹⁶²

Immers, hoe kan iemand die steeds meer overtuigd raakt van de dwalingen in de kerk, tegelijk gewoon zijn missen blijven opdragen? En zeker iemand als Engel, die zich al bij het begin van zijn loopbaan als pastoor van Heenvliet zo duidelijk en radicaal gekeerd had tegen een ‘vleck’ als de heiligenverering – die toch juist ook in de mis zo’n belangrijke plek innam?

Het antwoord op deze vraag vinden we ook weer bij Paullus:

ongeraden vindende op een ooghenblick aen te rechten een heftige afschaffinghe ofte veranderinghe van alles / ’t welck hem mis haeghe / ende ’tgene met Gods heylich Woordt scheen te strijden / ende de siecke Partien / die nu in veler Luyden ghemoeden die gewortelt waren / op eenen tijdt een genesende hand toe te voughen [...] heeft lancksamelick den zijnen / soo den Puncte / als andere Toehoorders beginnen voor te dragen / soo veel een yeder konst begripen / meeninghen gants verscheyden van de Roomsche Kercke / ende aen te wijsen so in ’t openbaer in zijn Predicatie / als in ’t particulier by vele / de smetten ende sieckten vande Kercke; genoughsaem naer zijn wenschen / soo lange als de voornoemde

¹⁵⁸ WILLEM, 6; vertaling van PAULLUS, 1: ‘Munus pastorale dum, qua poterat diligentia, quaque debebat fide obiret’.

¹⁵⁹ SVPR, ingang 74 (Huisarchief der vrijheren van Heenvliet), nummer 684. Vergelijk voor memoriën POST, *Kerkelijke verhoudingen*, 368–369.

¹⁶⁰ SVPR, ingang 42 (Oud archief van de gemeente Heenvliet), nummer 354.

¹⁶¹ SVPR, ingang 42 (Oud archief van de gemeente Heenvliet), nummer 245.

¹⁶² WILLEM, 6; vertaling van PAULLUS, 1–2: ‘secretissima quaeque Sacrae Scripturae rimatus paulatim, ut illa tempestate multi alij, discere coepit Ecclesiam Christianam multis naevis esse deformatam, infinitisque & intolerandis involutam erroribus’.

Heere van Kruningen in 't leven is geweest: de welcke vele dinghen deur raet ende ingheven van zijnen Pastoor hadden doen verbeteren.¹⁶³

Oftewel, Engel heeft van de heer van Kruiningen de mogelijkheid gekregen in de loop der jaren in Heenvliet de nodige veranderingen door te voeren.

Als de zaken inderdaad gelegen hebben zoals Paullus ze beschrijft, dan laat het zich denken dat Engel ook anderen met zijn gedachtegoed heeft beïnvloed. Aantoonbaar is dat het geval geweest bij een zekere Jan van Duivenvoorde, van wie getuigen in 1557 verklaren dat hij lange tijd bij Engel gewoond heeft en slecht bekend staat. En ook, dat als hij baljuw van Brielle zal worden (zoals hij graag wilde) van ketterij verdachte vluchtelingen terug zullen keren.¹⁶⁴ Op grond hiervan adviseerde de Geheime Raad de koning een ander aan te stellen dan Van Duivenvoorde, 'contre lequel sont plusieurs indices malvaix, par ce qu'il a esté administré et nourri par Sire Angele etc.'¹⁶⁵

3.3.3.4. *Het Interim en de Formula Reformationis van 1548*

In 1548 is keizer Karel V met twee documenten gekomen, waar Engel zich naar eigen zeggen intensief mee heeft bezig gehouden: het *Interim* en de *Formula Reformationis*.¹⁶⁶ Tijdens het onderzoek dat de inquisitie naar Engel heeft ingesteld, zijn er twee series artikelen opgesteld op grond van zijn aantekeningen bij het *Interim*.¹⁶⁷ Aan de hand van deze artikelen kan vastgesteld worden dat Engel op het punt van de heiligenverering het *Interim* duidelijk heeft afgewezen. Zo tekende hij bij de opmerking dat we door de gebeden en verdiensten van de heiligen beschermd vragen te worden aan: 'maar (dat) in strijd met het evangelie, en dus als afvalligen van Christus en als afgodendienaars, want Christus' hulp is voldoende, en het is onnodig op onderdelen te gaan bedelen, want in Christus alleen en als enige wordt al het goede gevonden'.¹⁶⁸ Ook noemde hij het een 'verzinsel' (*figmentum*) aan te nemen dat de heiligen op de één of andere manier onze

163 WILLEM, 6–7; vertaling van PAULLUS, 2: 'Inconsultum ratus violentam uno momento omnium, que displicebant, vel abrogationem vel mutationem instituere, morbisque, qui radices altas in omnium animis egerant, medicinam simul semelque adhibere, [...] sensim suos, & Principem & reliquos Auditores, alia ab Romanorum Decretis, prout singulorum captus erat, docere, & partim publice in Concionibus, partim privatim Ecclesiae maculas morbosque indicare coepit; satis ex voto, quamdiu superstefuit Princeps Iodocus, qui ex consilio sui Pastoris multa jam curaverat emendari'.

164 VAN ALFEN, 'Inquisitoriale gegevens', 89–90. Het genoemde verblijf van Van Duivenvoorde bij Engel moet halverwege 1549 geëindigd zijn: de eerste getuige verklaart namelijk in februari 1557, dat Van Duivenvoorde sinds zijn huwelijk gedurende vier jaar in Brielle heeft gewoond, vervolgens drie jaar in Oostvoorne en daarna weer een halfjaar in Brielle (VAN ALFEN, 'Inquisitoriale gegevens', 89).

165 VAN ALFEN, 'Inquisitoriale gegevens', 90 (cursivering van mij, AB).

166 Vergelijk paragraaf 2.1.3.2.

167 Namelijk 37 'Articuli extracti ex adnotationibus D. Angeli Vilhelmi pastoris in Heenvliet in Interim' (HOOG, *Verantwoording*, 75–109) en 17 artikelen op basis van zijn aantekeningen tussen de regels van het Interim (HOOG, *Verantwoording*, 156–174).

168 'Sed contra evangelium et tanquam apostatae Christi et idololatrae, nam Christi auxilium sufficiens est, et non est opus mendicare per partes, quod in solo et unico Christo omnium bonorum summa habetur' (HOOG, *Verantwoording*, 167). Andere aantekeningen bevestigen dit: 'volgens het evangelie moet een christen geen patroon hebben dan alleen Christus' ('secundum evangelium nullum debere esse Christiano patronum praeter solum Christum', HOOG, *Verantwoording*, 105); en 'het is onzeker en aanmatigend dat wij door de gebeden van de heiligen geholpen worden' ('incertum est et praesumptivum nos adjuvari orationibus sanctorum', HOOG, *Verantwoording*, 105).

gebeden wel te weten komen¹⁶⁹ en bestreed hij het beroep op David, omwille van wie diens nageslacht Gods goedertierenheid zeer dikwijls gevoeld zou hebben. ‘Want als David soms genoemd wordt, wordt met David Christus bedoeld’.¹⁷⁰ Derhalve heeft hij ook de aanroeping (*invocatio*) en bemiddeling (*intercessio*) van de heiligen afgewezen,¹⁷¹ alsmede de (meeste) heiligendagen. Alleen de feesten van de maagd en moeder Gods wil hij in acht nemen, omdat het evangelie daar melding van maakt en ook vanwege de waarheid van Christus’ vleeswording.¹⁷² Zijn eindconclusie over het *Interim* was dan ook sterk negatief:

Heel dit boekje schijnt alleen hiertoe samengesteld te zijn, dat Sathan, die zo ongeveer alle prelaten en vooraanstaanden verbijsterd heeft, gehandhaafd en bewaard wordt in zijn wereldrijk, en oude afgodenwaan en afgodendienst (oftewel de verering van gelijkenissen en beelden) met kracht bewaard worden, terwijl Christus en zijn Woord met heel de Schrift worden uitgestoten en buitengesloten. Moge het deze auteur met zijn antichrist en zijn rijk goed gaan bij de raven, en moge alleen Christus met zijn Woord regeren, met de Heilige Geest. Amen.¹⁷³

Wat de *Formula Reformationis* betreft, heeft Engel op twee momenten getuigd van zijn omgang met en betrokkenheid bij (de invoering van) dit keizerlijk document. Allereerst in zijn zogenaamde ‘Protestatie’ uit 1553, waarin hij zich verweert tegen de klacht van de inquisiteurs dat hij

niet alleen sommige Abusen soude geteyckent hebben op de Schriften ende Boucken van verscheyden Auteurs, maer oock met Gods Woordt ende deur de Oude Leeraers had willen beweerden, datmen de selve Abusen moeste wegh nemen ende uytroyen.¹⁷⁴

Hij doet dit allereerst met een beroep op het door de bisschop van Utrecht aan alle pastoors toegezonden ‘Bouccken op de Reformatie’, waarin de keizer geschreven had dat er gezien de vele dwalingen in de kerk ‘eene Reformatie nae den Reghel van de Heylighe Schrift moghte inghestelt werden’;¹⁷⁵ en wat is nu een grotere dwaling dan het gelijkstellen van God en schepsel? – zo voegt Engel daaraan toe. Echter, waar de keizer een *drietal* maatstaven aanlegde: ‘de heilige Canones, de overleveringen van de voorouders en de norm van de Heilige Schrift’,¹⁷⁶ legde Engel er in feite maar één aan: de Schrift.¹⁷⁷

169 HOOG, *Verantwoording*, 166.

170 ‘Nam si mentio David aliquando habetur, pro David Christus intelligitur’ (HOOG, *Verantwoording*, 164).

171 HOOG, *Verantwoording*, 100.

172 Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, 103–104, 156 en 162.

173 ‘Totus hic libellus videtur ad hoc solum compositus, ut Sathan, qui dementavit omnes praelatos et principes ferme, maneat et conservetur in suo regno mundi, et antiqua idolomania et idololatria (aut cultus simulachrorum et imaginum) conserventur in vigore, Christo et verbo ejus una cum tota sacra scriptura expulsi et exclusi. Valeat igitur author cum suo antichristo et regno ejus ad corvos, et regnet solus Christus cum verbo suo, cum spiritu sancto. Amen’ (HOOG, *Verantwoording*, 107).

174 WILLEM, 79; vertaling van PAULLUS, 41: ‘abusus quosdam ad variorum auctorum scripta non solum adnotasse, verum etiam per Verbum Dei Sacrorumque Doctorum sententias probare voluisse, eosdem abusos non esse tolerandos, sed tollendos’.

175 WILLEM, 80; vertaling van PAULLUS, 41: ‘ejusdem secundum Sacrae Scripturae normam Reformatio instituat’.

176 ‘sacros Canones, traditiones maiorum, & sacrae scripturae normam’ (*Formula*, 4).

177 Een opmerking uit het vervolg van zijn protestatie illustreert dit: ‘Nademael dan hy Gevangen deur soo vele redenen beweeght sijnde, tegens soo grove Dwalingen gestelt heeft ghehadt de Heylighe Schrift, midtsgaders in het Bouccken van de Reformatie, item in de Schriften van den Bisschop van Canarien, ende andere, uytgedaen hadde alsulcke punten, die hy bevondt met de Heylige Schrift strijdigh te sijn, dat hy niet behoorde geacht te werden gesondight, of misdaen, of yet tegens het Ampt eens goeden ende

De tweede uitspraak waar Engel zich op beroept, is afkomstig van de aartsbisschop van Keulen, die gezegd had dat

indien yemandt in zijne persone [...] of zijnen Vicarien yet strafweerdighs moghte sien of mercken, hy 'tselfe soude willen voorstellen, ende hem daer van erinneren, hy ende de zijne bereydt zijnde alle oorsaecken wech te nemen, soo veel hen soude doenlick zijn.¹⁷⁸

Echter, ook de aartsbisschop had in zijn uitnodigingsbrief voor de synode van 2 oktober duidelijk laten blijken dat hij dezelfde maatstaven hanteerde als de keizer. Hij had de geestelijken namelijk uitgenodigd om

met ons te doen alle dingen die tot uitroeiing van de dwalingen [...] overeenkomstig de inhoud van dezelfde kerkelijke Reformatie, de Heilige Schriften, en de verordeningen van de heilige Canones noodzakelijk en opportuun zullen lijken.¹⁷⁹

Het derde argument dat Engel aanvoert, is dat de voorgaande uitspraken zijn toegezonden aan alle pastoors van Voorne, 'daer by ghevought het bevel des Officialaels ende Dekens desselven Landts, dat een yeder sich daer naer met tusschenkominge ende onderrechtinghe van de Heylighe Schrift soude hebben te reguleeren'.¹⁸⁰

Een tweede moment waarop Engel achteraf heeft getuigd van zijn omgang met en betrokkenheid bij de (invoering van de) *Formula Reformationis*, is in 1554 tijdens een gesprek met de bisschop van Hebron. Daarin opnieuw aangesproken op de door hem gemaakte aantekeningen verklaart hij dat met name het 'Bouccken vande Reformatie' hem daartoe gebracht heeft.

Dat, om 't selve te examineren, beroepen waeren tot Vtrecht alle Geestelicke Personen, die eenighsins be-roemt waeren deur geleertheyt; oock hy Ghevanghen, doch dat hy genoodsaecht is geweest, overmits zijne indispositie ende kranchkheit, t'huys te blijven, hebbende evenwel eenen Procuratorem gesonden tot

vromen Mans aengericht te hebben'; WILLEM, 81–82, vertaling van PAULLUS, 42: 'Se igitur, quod tam multis inductus et incitatus contra errores Sacram Scripturam opposuerit, expunctis in Reformationis Libello, Canariensi Episcopo, aliisque aliorum auctorum libris, quae contra eandem fuisse posita censebat, nihil peccasse, nihil mali fecisse, nihil contra boni et honesti viri officium patrasse'.

¹⁷⁸ WILLEM, 80; vertaling van PAULLUS, 41–42: 'ut si quis in ipsomet [...] vel ejus Vicariis quid emendatione dignum animadvertisset, hoc ipsum proponeret, vel admoneret; se quidquid tandem foret, aeque animo auditurum et laturum, operamque daturum, ne quis merito de se conqueretur, nec passurum aliquid, quod in sua quidem potestate quereretur'. Letterlijk is dit citaat niet terug te vinden, noch in de *Vocatio* van de aartsbisschop zoals die staat afgedrukt in de *Formula Reformationis* (50–52), noch in de *Acta* van de synode van 2 oktober (SCHANNAT, *Concilia VI*, 350–358). Maar waarschijnlijk refereert Engel aan de volgende passage, waarin de aartsbisschop een onderzoek gelast naar 'afvalligen, misdadigers en bezwaren van Kerken' ('de rebellibus, criminosis, & Ecclesiarum gravaminibus'; SCHANNAT, *Concilia VI*, 355): 'de Eerwaarde Heer Aartsbisschop heeft bevolen dat ieder die wat weet, de hem bekende dingen moet aangeven bij en voorstellen aan de Heilige Synode' ('jussitque Reverendissimus D. Archi-Episcopus, quo sciret unusquisque, quæ sibi cognita deferre ac proponere Sanctæ Synodo deberet'; SCHANNAT, *Concilia VI*, 355).

¹⁷⁹ '& facturi nobiscum omnia, quae ad extirpationem errorum [...] secundum eiusmodi Ecclesiasticae reformationis tenorem, ac sacras scripturas, & scita sacrorum Canonum necessaria videbuntur & opportuna' (*Formula*, 53).

¹⁸⁰ WILLEM, 81; vertaling van PAULLUS, 42: 'addere [...] ab Censore ecclesiastico Decanoque Jurisdictionis Vornensis fuisse mandatum, ut secundum ejusdem praecepta se suaque instituerent, Scriptura Sacra interveniente et docente'.

den Bisschop, deur wiens aenmaeninge hy heeft derren aenteyckenen vele puncten, oock ghepooght veel te emenderen.¹⁸¹

Engel zal hier doelen op de in paragraaf 2.1.3.2. genoemde synode van 12 februari 1549, ook al worden zijn opmerkingen in het verslag daarvan niet genoemd.

Overzien we het geheel van Engels uitspraken, dan kan gesteld worden dat deze opnieuw aantonen dat Engel zijn reformatorische overtuiging gehandhaafd heeft. Als hij spreekt over de genoegzame hulp van Christus, zijn we dat op die manier ook bij de Reformatoren tegengekomen, net zoals we het verwijt van ‘afoderij’ met betrekking tot de heiligenverering ook bij andere uitingen van reformatorische gezindheid in de Nederlanden van de jaren 1520 zijn tegengekomen. In hetzelfde kader staat ook de ene maatstaf die Engel aanlegde bij de manier waarop hij gehoor gaf aan de keizerlijke oproep om misstanden aan te geven: daarmee brengt hij het reformatorische principe van het *sola Scriptura* in praktijk. Net als bij het eerste onderzoek rijst de vraag of Engel zich beweegt in de lijn van Bucer, Zwingli en Calvijn. Nu op grond van zijn verzet tegen de (meeste) heiligendagen. Van zijn stelling dat de heiligen in de hemel onze gebeden niet kunnen horen, hebben we in paragraaf 2.1.3.2. geen andere voorbeelden gevonden in de Nederlanden van de jaren 1520.

3.3.3.5. Engels testament

Vlak voordat de vervolging door de inquisitie begon, heeft Engel op 15 maart 1552 ten overstaan van burgemeesters, schepenen en raadsleden van Brielle zijn testament ondertekend.¹⁸² Daarin staat hij zes huisjes achter de Catharinakerk die al langer zijn eigendom waren, alsmede een groter huis dat hij kort daarvoor had aangekocht, voor altijd af. De zes huisjes moeten (blijven) fungeren als armenhuis, het grotere huis moet een weeshuis worden. Nu zou deze daad van liefdadigheid buiten het kader van deze studie gevallen zijn, als niet enkele formuleringen uit het testament een impliciete bevestiging vormen van Engels visie op de heiligenverering zoals die al eerder aan het licht gekomen is.

Voor het eerst komt deze visie aan het licht aan het begin van het testament, waar Engel enkele opmerkingen maakt over zijn beweegredenen. Op geen enkele manier geeft hij er daarbij blijk van tot zijn daad van liefdadigheid gekomen te zijn vanuit het verlangen daarmee een steentje bij te dragen aan zijn zaligheid en zielerust. Integendeel zelfs, hij is ‘met Godts gheest toegheleydt [...] om bijzondere den iongheren een oorsake te syn tot beterder ofte meerder kennisse Godts ende der weldaden Christi Jhesu, onser aller eenighe Salichmaker te comen’.¹⁸³ Met andere woorden: Engel wordt ten diepste niet gedreven door eigenliefde maar door dankbaarheid jegens God om diens genade in Christus alleen.

¹⁸¹ WILLEM, 122–123; vertaling van PAULLUS, 64: ‘eius examinandi Causa vocatos fuisse Traiectum Ecclesiasticos, qui aliquam eruditionis famam habeant: Se etiam; sed propter invaliditatem & corporis infirmitatem manere domi coactum, Procuratorem misisse ad Episcopum, eiusque instinctu hortatuque ausum se fuisse notare multa, conatumque non pauca emendare’.

¹⁸² Het testament is uitgegeven door MOLL, *Angelus Merula*, 186–200.

¹⁸³ MOLL, *Angelus Merula*, 186.

Dit wordt nog eens bevestigd als hij opmerkt dat de armenhuisjes bewoond zullen worden 'vrij om niet ende alleenlick om Godts wille ende de liefde Christi Jhesu, tot ons bewesen'.¹⁸⁴ En opnieuw als hij zegt dat de voogden de vergoeding voor hun werk ontvangen zullen 'bouen Godtslonen ende weldaedt sijner Sone Christi Jhesu'.¹⁸⁵ Maar het meest uitgesproken is het slot van het testament, als Engel spreekt tot allen die in de toekomst een functie zullen bekleden in dienst van zijn stichting. Zij moeten zich daarbij niet laten leiden door de dankbaarheid of ondankbaarheid van de arme mensen, 'maer alleenlic aensyen [...] die liefde Godts ende weldaedt Christi Jhesu tot ons ondanckbaren, ende tbeuel der broederlicke charitate, doer hem, tot malcanderen in aller patientie ende lijftsamenhey'.¹⁸⁶ Tevens mogen zij er zeker van zijn 'dat sij daarvan [...] oec noch Godtslonen ouervleudigher ontfanghen sullen'.¹⁸⁷ Dit alles wordt gevolgd door een bede van Engel: ik 'bidde ende aenrope mits desen onsen eenighen Salichmaker, voorsprake ende middelaer, Christum Jhesum, Marien sone, als dat hij dit besteck ende dese mijnre aelmisse metter voerscreuen ordinantie vorderen, bestellen ende bestyeren wil'.¹⁸⁸

3.4. Terugblik en conclusie

Heeft dit hoofdstuk ook iets opgeleverd? Is het onderzoek verder gebracht? Voor wat betreft de beschrijving van Engels leven kan gesteld worden dat de grote lijn zoals die door Moll op grond van met name het werk van Paullus Merula geschetst is, niet wezenlijk veranderd is. Toch is er op onderdelen wel degelijk vooruitgang geboekt. Om daarvan een enkel voorbeeld te noemen: er is aan het licht gekomen dat Engel behalve in Parijs ook in Leuven gestudeerd heeft; welke ambten hij in Brielle bekleed heeft; wanneer het eerste onderzoek heeft plaatsgevonden en wat het resultaat daarvan geweest is. Ook werden er in enkele gevallen vragen gesteld bij het beeld dat op grond van het reeds bekende bronnenmateriaal bestond. Zo deed een lijst met theologische licentiaten uit Parijs ons vragen stellen bij Paullus' lezing van Engels studiegang en deed het door De Bussy uitgegeven bronnenmateriaal ons vragen stellen bij Molls datering van het eerste onderzoek.

Op het punt van de ontwikkeling van Engels visie op de heiligenverering is het moeilijker conclusies te trekken. Het is wat dat betreft opvallend te noemen dat Engel op dit punt een visie heeft ontwikkeld die zozeer afweek van de leer van de roomse moederkerk. Immers, hij is groot geworden in een tijd en een wereld die bol stonden van de heiligenverering. In het Brielle van zijn jeugd waren de heiligen haast alomtegenwoor-

¹⁸⁴ MOLL, *Angelus Merula*, 190.

¹⁸⁵ MOLL, *Angelus Merula*, 190. Aangezien Engel eerder sprak van Christus Jezus als 'onser aller eenighe Salichmaker', ligt het niet voor de hand om de 'Godtslonen' waar in dit citaat sprake van is, te zien als een loon uit verdienste. 'Ende' moet explicatief gelezen worden, waardoor het 'Godtslonen' identiek is aan de 'weldaedt sijner Sone Christi Jhesu'. Met andere woorden, het gaat om genadeloon.

¹⁸⁶ MOLL, *Angelus Merula*, 197.

¹⁸⁷ MOLL, *Angelus Merula*, 197.

¹⁸⁸ MOLL, *Angelus Merula*, 198. Juist in het licht van het ook in zijn testament door Engel tegenover de Rooms-katholieke heiligenverering verdedigde 'Christus alleen', is het opmerkelijk te lezen dat het bisdom Haarlem in 1865 uitgerekend van Engels weeshuis het voormalige kloosterterrein in Ruggie heeft aangekocht, om daarvan een bedevaartsoord voor de martelaren van Gorkum te maken (VAN DER GOUW, *De Regulieren*, 90).

dig, en tijdens zijn studie in Leuven werd hij onderwezen vanuit de *Sententiën* van Petrus Lombardus, waarin het goed recht van de heiligenverering uitgangspunt was. Hoewel er in de loop van de jaren ook in Engels eigen omgeving hoe langer hoe meer ook andere geluiden te horen waren, bleven de heiligen in zijn dagelijks werk een belangrijke plaats innemen en was het bovendien niet ongevaarlijk om tegen de heiligenverering in het geweer te komen. Want ook al was de dreiging van de inquisitie in de praktijk misschien niet erg groot, ze was er wel.

Dat in 1533 bij Engel een afwijkende visie aan het licht is gekomen met als uitgangspunt de voluit reformatorische overtuiging dat de ene advocaat Christus de heiligenverering overbodig maakt, roept de vraag op: waar komt die visie precies vandaan? Zijn er invloeden aan te wijzen die Engel aantoonbaar tot zijn visie gebracht hebben? Ook op die moeilijk te beantwoorden vraag willen we in deze afsluitende paragraaf ingaan. Op grond van wat hierboven al gezegd is, kan een aantal mogelijke bronnen aangewezen worden, maar het is moeilijk om met het summiere materiaal dat ons over Engels eigen visie ter beschikking staat ook echt aan te tonen dat daar daadwerkelijk invloed van is uitgegaan.

Een eerste mogelijke bron van invloed zijn de *Sententiae* van Petrus Lombardus. Want ook al hebben we gezien dat daarin het goed recht van de heiligenverering stilzwijgend werd aangenomen, de commentaren maakten duidelijk dat dat recht in het scholastieke klimaat waarin ook Engel zijn opleiding nog heeft genoten toch onderwerp van discussie was. Zowel Bonaventura als Thomas stellen in hun commentaar op de *magister* expliciet de vraag aan de orde of er niet alleen tot Christus moet worden gebeden. Al is hun eigen antwoord ontkennend, dat sluit nog niet uit dat Engel hierdoor tijdens zijn studie aan het nadenken is gezet en zelf tot een andere conclusie is gekomen. Tegelijk is dit niet meer dan een mogelijkheid die met het beschikbare bronnenmateriaal niet bewezen kan worden.

Als tweede mogelijke bron van invloed moeten de ontwikkelingen in Engels dagen genoemd worden. Al in 1509 verscheen Erasmus' *Lof der Zotheid*, waarin felle kritiek te lezen was op de heiligenverering. In 1524 werden in het Zürich van Zwingli de beelden afgeschaft, en in hetzelfde jaar verzette Bucer zich in zijn *Grund und Ursach* tegen de heiligendagen. Om niet meer te noemen: in 1530 verscheen Melanchthons *Confessio Augustana*. Is daar invloed van uitgegaan? Als deze vraag gesteld wordt, kan vastgesteld worden dat Engels uitgangspunt dat de ene advocaat Christus de heiligenverering overbodig maakt, ook in de *Confessio Augustana* verdedigd wordt op grond van teksten uit Rm 8,34; 1T 2,5 en 1J 2,1. Tevens dat hij zich met Zwingli heeft verzet tegen de beelden en met Bucer tegen de heiligendagen. Toch werden er, zeker voor wat betreft het laatste, ook verschillen vastgesteld en kan invloed in ieder geval niet met zekerheid worden aangetoond.

Eén en ander raakt ook Weernekers stelling dat de prioriteit van de bestrijding van de aanroeping van de heiligen bij Merula aantoonde dat hij dichtster stond bij het door Oberman onderscheiden type Reformatie in Zuid-Duitse en Zwitserse steden dan bij dat in het gebied van de Lutherse landsvorsten. Voordat we echter deze stellingname bijvallen, dient te worden nagegaan welke types van Reformatie Oberman precies onderscheidt. Het eerste type bestrijdt met Luther de misleiding van het volk en geeft om die reden de vrije verkondiging van het evangelie absolute prioriteit. Omdat bij Luther de leer van de

rechtvaardiging mensen in staat moet stellen tot ware vroomheid, is het niet vreemd dat voor hem beelden- en heiligenverering en zelfs aflaat niet zonder meer en direct afgeschaft hoeven te worden: ze worden vanzelf ongeloofwaardig en overbodig als men waar geloof leert verstaan als vervulling van de wet. Het angstig pogen de gunst van God te verwerven zal zijn voedingsbodem verliezen bij hen die zich in geloof van deze gunst al verzekerd weten. Het tweede type is dat van de Zuid-Duitse en Zwitserse steden, dat in verzet komt tegen het dom houden van het volk en waar Weernekers op het punt van de heiligenverering ook Engel onder schaaft. Het derde type ten slotte verzet zich tegen de onderdrukking van het volk, benadrukt de geldigheid en prioriteit van de goddelijke gerechtigheid op de kerkelijke wetgeving en heeft bijzondere betekenis gekregen voor de boerenoorlog.¹⁸⁹ Stellen wij nu de vraag of Weernekers Engel terecht onder het tweede type Reformatie schaaft, dan moet het antwoord toch ontkennend zijn. Al in 1533 heeft Engel zijn bestrijding van de aanroeping van de heiligen mede gefundeerd op het door Oberman voor het eerste type Reformatie zo kenmerkend geachte *sola gratia*. Met andere woorden: het overbodige van de heiligenverering zoals het eerste door Oberman onderscheiden type Reformatie dat benadrukt heeft, is ook bij Engel direct al aanwezig. Bovendien heeft hij in de praktijk ook het geduld betracht dat door Oberman eveneens kenmerkend wordt genoemd voor het eerste type Reformatie. De ijver waarmee Bucer en Zwingli zich verzet hebben tegen heiligidagen en heiligenbeelden wordt zo bij Engel niet gevonden.

Een derde mogelijke bron van invloed zijn de ‘ketterse’ waarmee Engel in zijn eigen omgeving te maken kreeg. Om te beginnen: de ketterse uitlatingen en geschriften in de Nederlanden van de jaren 1520. Ook hier zijn raakvlakken aan te wijzen: de term ‘afgoderij’, die in paragraaf 2.1.3.2. meermalen gevallen is met betrekking tot de heiligenverering, wordt ook door Engel in de mond genomen. Toch bewijst dit op zich nog niet dat er van beïnvloeding sprake is geweest en werd er ook verschil gesignaleerd tussen de manier waarop Engel en de schrijver van de ‘Refutacie vant Salve regina’ met Maria-hymnes zijn omgegaan. Maar ook dicht bij huis heeft Engel met ‘ketterse’ te maken gekregen. Zo was hierboven al sprake van de ketterse augustijn en diens compaan Jacob Neut, die in 1525 in Brielle en omstreken de ronde deden en van de bijeenkomsten in het Zuideindse gasthuis in Brielle waar ook Engel destijds mogelijk nog aan verbonden was. Maar omdat onduidelijk blijft welke visie op de heiligenverering door dergelijke personen en in dergelijke kringen verkondigd werd, behoort ook een vergelijking met de visie van Engel uit 1533 niet tot de mogelijkheden en kan invloed niet met zekerheid worden aangetoond.

Een vierde mogelijke bron van invloed is het ‘populaire’ gedachtegoed dat op het punt van de heiligenverering in de jaren twintig van de zestiende eeuw gevonden werd en door Duke getypeerd is. Vergelijken we de uitingen die hij noemt met de uitspraken waarmee Engel en broeder Henrick in Heenvliet de heiligenverering bestreden hebben, dan komt een zekere verwantschap aan het licht in heftigheid en terminologie. Tegelijk hebben Engels uitlatingen ook een theologische basis en kan dat van de door Duke genoemde uitlatingen niet altijd gezegd worden.

189 OBERMAN, *Werden und Wertung*, 238–239.

Kortom, met zekerheid valt niet te zeggen welke invloeden Engel gebracht hebben tot de visie die in 1533 aan het licht komt. Maar valt daar misschien meer van te zeggen aan de hand van Engels uitlatingen over het *Interim* van 1548? En heeft dat document misschien zijn visie op het punt van de heiligenverering enigszins gematigd? Immers, wie op zich in laat werken wat het zegt over de heiligenverering kan zich maar moeilijk aan de indruk onttrekken dat het op een bepaalde manier toch een handreiking van Karel V is aan de aanhangers van de Reformatie. Toch heeft Engel die uitgestoken hand niet kunnen aanvaarden en is zijn eigen visie op het punt van de heiligenverering er niet door beïnvloed. Opnieuw komt aan het licht wat ook in 1533 al uitgangspunt geweest was: dat de ene advocaat Christus de heiligenverering overbodig maakt. Tegelijk laat hij zich nu ook uit over een punt dat in de commentaren op de *Sententiae* van Petrus Lombardus zo'n voorname plek had ingenomen: de vraag in hoeverre de heiligen in de hemel weet hebben van de gebeden die vanaf de aarde naar hen opgezonden worden. Met zijn opvatting dat de aanname dat ze daar weet van hebben een verzinsel is, plaatst hij zichzelf echter meteen weer buiten die middeleeuwse discussie.

Vatten we alles samen, dan maakt het weinige bronnenmateriaal dat beschikbaar is met betrekking tot het eerste en grootste deel van Engels leven duidelijk dat hij reeds in 1533 een opvatting huldigt over de heiligenverering die fundamenteel verschilt van de oude Rooms-katholieke opvatting: met een beroep op de ene advocaat Christus achtte hij heiligenverering overbodig. Zijn reactie op het *Interim* van 1548 maakt duidelijk dat die opvatting tot op dat moment dezelfde is gebleven. Uit welke bronnen Engel precies geput heeft bij de vorming van zijn visie blijft op grond van het beschikbare bronnenmateriaal echter duister. Hooguit kan gesproken worden van overeenkomsten en parallellen.

4. Verdediging

Al in 1533 werd er een onderzoek naar Engel ingesteld, maar toch heeft de inquisitie hem tot 1552 ongemoeid gelaten. Hoe hij zich in dat en de daarop volgende jaren heeft verantwoord op het punt van de heiligenverering en of hij daarbij zijn eerder geformuleerde standpunt inzake de heiligenverering onder druk van de inquisitie nog heeft aangepast, is het onderwerp van dit vierde hoofdstuk. Om één en ander helder in het licht te stellen, zal achtereenvolgens worden nagegaan wat de huidige stand van het onderzoek op dit punt is (4.1.), wat het verloop is geweest van het onderzoek in Heenvliet (4.2.), in 's-Gravenhage (4.3.), van het eerste proces (4.4.) en in de laatste periode van zijn leven (4.5.). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een terugblik en conclusie (4.6.).

4.1. Stand van het onderzoek

Materieel concentreert het onderzoek van Weernekens zich op het door Hoog uitgegeven materiaal uit het jaar 1553. Aan het begin van het vorige hoofdstuk is al uiteengezet dat dit tot gevolg heeft dat de periode vóór 1553 slechts summiere aandacht krijgt. In aansluiting daaraan moet aan het begin van dit hoofdstuk worden gesteld dat ook de periode ná 1553 slechts summiere aandacht krijgt. Zo gaat Weenekers voorbij aan de vraag of Engel tijdens het eerste proces zijn tot dan toe gedane uitlatingen op het punt van de heiligenverering herroepen heeft. Toch is dit een wezenlijke vraag, omdat er bij een bevestigend antwoord ten minste een breuk optreedt in Engels visie op de heiligenverering. Ook de uitlatingen die Engel tussen het eerste proces en zijn uiteindelijke terechtstelling in 1557 gedaan heeft, laat Weernekens onbesproken.

Op basis van het door Hoog uitgegeven materiaal laat Weernekens zich wel uit over de vraag of het tegen Engel gevoerde proces voor hem ook aanleiding is geweest zijn visie op de heiligenverering nog bij te stellen. Aangaande Engels inquisiteurs Franciscus Sonnius en Ruard Tapper stelt hij: 'bij zijn proces heeft Merula soms geprobeerd zijn tegenspelers zo veel mogelijk tegemoet te komen als het ging over de heiligenverering. Uiteindelijk heeft hij vastgehouden aan Christus Jezus als de enige voorbidder.'¹ In dit hoofdstuk zal onder meer worden nagegaan of deze stelling voldoende grond heeft.

¹ WEERNEKENS, *De theologie*, 90.

Behalve over de vraag of Engel zijn visie op de heiligenverering heeft bijgesteld onder druk van de inquisitie, laat Weernekers zich op basis van het door Hoog uitgegeven materiaal ook nog uit over de vraag welke invloeden er op Engel zijn uitgegaan bij de vaststelling van zijn visie op de heiligenverering. Als inquisiteur Tapper in de loop van het proces de opmerking maakt dat Engel zijn ideeën over de heiligenverering uit de lutherse school heeft gehaald, stelt Weernekers een zekere mate van overeenkomst vast tussen Engel en Luther. Maar een grotere overeenkomst dan met Luther constateert Weernekers vervolgens met Melanchthon, en dan met name met diens *Confessio Augustana* en de apologie daarvan. Daarbij doet zich een opvallend verschil voor in formulering tussen proefschrift en stellingen. Waar Weernekers aan het einde van hoofdstuk vijf formuleert: ‘bij de bestrijding van de verering van de heiligen is er veel gemeenschappelijks met de argumentatie van de Confessio Augustana en de Apologie’,² luidt de vierde stelling: ‘Melanchthons Confessio Augustana en Apologie hebben Merula duidelijk geïnspireerd bij zijn opvattingen over de heiligenverering en de rechtvaardiging’. Een ogenschijnlijk klein verschil, maar in werkelijkheid het verschil tussen overeenkomst en beïnvloeding. In dit hoofdstuk zal onder meer worden nagegaan of er voor geen van beide, voor één van beide of beide stellingen grond is.

4.2. Engel aangeklaagd (1549–1553)

In deze paragraaf wordt beschreven hoe de inquisitie tegen Engel begonnen is. Achtereenvolgens wordt aandacht geschonken aan het overlijden van heer Joost van Kruiningen en zijn opvolging (4.2.1.), het onderzoek van Christiaan de Weerdt, procureur-generaal van het Hof van Holland (4.2.2.), het onderzoek dat inquisiteur Franciscus Sonnius instelde in Heenvliet (4.2.3.), diens leven en werk (4.2.4.) en Engels vervoer naar de Voorpoort in 's-Gravenhage (4.2.5.).

4.2.1. Wisseling van de wacht (1549–1552)

Het is mede aan de bescherming van Joost van Kruiningen te danken geweest dat Engel ondanks het onderzoek van 1533 heeft kunnen aanblijven als pastoor van Heenvliet.³ Evenwel is ook aan diens lange regering een einde gekomen: in 1543 is hij gestorven en

² WEERNEKERS, *De theologie*, 97.

³ Vergelijk paragraaf 3.3.3.2.

opgevolgd door zijn zoon Joost.⁴ Toen ook deze stierf (in 1547), is de macht in 1549 in handen gekomen van zijn broer Johan van Kruiningen.⁵

Al snel wordt de nieuwe heer van allerlei kanten met dreigementen bestormd: door ‘sommige Ecclesiastiquen’, onder wie de inquisiteurs een vooraanstaande plaats innemen, maar ‘oock etlicke die met Angelo eertijds groote kennisse hadden gehad’.⁶ Uiteindelijk komt Johan van Kruiningen hierdoor zo onder druk te staan, dat hij contact opneemt met landvoogdes Maria van Hongarije, die op haar beurt de Raad van Holland inschakelt.

4.2.2. Onderzoek Christiaen de Weerdt (1552)

Als de Raad van Holland door de landvoogdes is ingelicht, stuurt deze op 24 augustus 1552⁷ procureur-generaal Christiaen de Weerdt naar het land van Voorne ‘om inspectie oculaire te nemen van ’t veranderen vande Collecta’.⁸ Blijkbaar was deze verandering één van de belangrijkste klachten, tegen Engel ingediend. Had De Weerdt zo – strikt genomen – zijn onderzoek kunnen beperken tot een bezoek aan de kerk van Heenvliet, hij pakte het veel breder aan. Na op 29 augustus in Geervliet een eerste gesprek te hebben gevoerd met de rentmeester van het kapittel aldaar, meldde hij zich op 30 augustus bij de koster van Engels kerk om met behulp van het missaal vast te stellen dat de collecte *Omnium sanctorum* was gewijzigd.

In de getijden van alle heiligen werden de Laudens of het morgenlof afgesloten met een kort gebed, dat de ‘collecte’ werd genoemd. Engel had daarin de woorden ‘(wij vragen U) of U de overvloed van uw genade, die door voorsprekers is vermenigvuldigd, wilt schenken’⁹ veranderd in: ‘(wij vragen U) of U de overvloed van uw genade, alleen door de tussenkomst van Uw Eniggeborene, die de roem van alle heiligen is, wilt schenken’.¹⁰

⁴ In zijn testament had Joost van Kruiningen senior bepaald: ‘Toch heeft hy testateur gewilt ende geordonneert dat naer zyn verlyden Joost van cruninghen zyn outste zoen sal hebben voer zyn partenge ende huitsdeel die perceelen van gueden hyer nae verclaert [...] Item noch thys tot heenvliet genoempt wylesteyn mit grachten singelen neder hoff stallen bogarden Cruytuynen ende weyden ontrent den huysse voorsz gelegen ende anders alle zyne appenden ende toebehoeren [...] mitte geheelen heerlicheyt hoghe middele ende laghe Jurisdictione van heenvliet’ (Tresoar, toegang 326 (Familie Thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg), nr. 2195, 3 en 5). ’T HART, *Historische beschrijving*, 44–45, zegt over Joost van Kruiningen junior: ‘Slechts vier jaren heeft hij Heenvliet bestuurd, en hoewel hij generaal was in het Keizerlijk leger, ontmoeten wij hem toch vrij dikwijls in zijn Heerlijkheid en ervaren wij zijn persoonlijke zorg voor het welvaren van deze aanzienlijke erfenis onder al zijn goederen, evenals zijn vader betoond had.’

⁵ ’T HART, *Historische beschrijving*, 94.

⁶ WILLEM, 7; vertaling van PAULLUS, 2: ‘Ecclesiasticorum quorundam [...] atque adeo nonnulli, qui cum Angelo familiariter aliquando vixerant’.

⁷ Vergelijk MOLL, *Angelus Merula*, 205.

⁸ WILLEM, 8; vertaling van PAULLUS, 3: ‘qui Collectae [...] mutationem inspiceret’. In de zogenaamde casus reservati, waaronder ook ketterij viel, was de procureur-generaal gerechtigd op eigen initiatief een onderzoek in te stellen (vergelijk *AGN* 5, 139), maar in dit geval is het initiatief dus blijkbaar van de landvoogdes en het Hof uitgegaan. Dat zij niet de verantwoordelijk inquisiteur Franciscus Sonnius heeft ingeschakeld, houdt verband met het feit dat deze zich op dat moment op het concilie van Trente bevond (vergelijk 4.2.4.).

⁹ ‘nobis tuae propitiationis abundantiam, multiplicatis intercessoribus, largiaris’ (MOLL, *Angelus Merula*, 206).

¹⁰ ‘nobis tuae propitiationis abundantiam, solius unigeniti tui, qui est omnium sanctorum gloria, intercessione largiaris’ (MOLL, *Angelus Merula*, 206).

Bovendien had hij de zin ‘God, die ons verblijdt met de jaarlijkse plechtigheid van de zalige keizer-martelaar, als wij zijn geboortedag viëren, doe ons dan ook zijn daden navolgen’¹¹ doorgehaald.¹² In vergelijking met de ‘Refutacie vant Salue regina’ is het opnieuw opvallend, dat Engel hier de heiligen wel duidelijk hun plek wijst maar ze tegelijk wel zo veel als mogelijk een plaats blijft geven.¹³

Op dezelfde dag dat hij het missaal raadpleegde, ondervroeg De Weerdt ook een zevental getuigen, en een dag later nog een achtste. Wat de heiligenverering betreft, is een inhoudelijk belangrijke opmerking afkomstig van een zekere Melser Pietersz., die getuigde dat Merula geprekeet had dat de mensen hetzelfde moesten doen als de heiligen in de hemel gedaan hadden: bidden tot God, omdat die de macht had hen te helpen.¹⁴ Daarnaast is er in de getuigenverklaringen het nodige te doen over Engels invulling van de heiligendagen. Waar verschillende getuigen verklaren dat hij heeft opgeroepen de heiligendagen te onderhouden, verklaren anderen dat hij daar wel een heel eigen invulling aan gegeven heeft. Zo weet Wouter Meindertsz. te vertellen, dat Engel

op Heilige avonden en Heilige dagen, ten ware dat hoge dagen waren, geen vesper ofte lof plagt te singen, maar doet dat nu, overmits mijn Vrouw van Kruiningen dat gedaan wil hebben, maar plagte alleen te singen Sinte Anthonis lof, en Sacraments lof, en vrijdaags.¹⁵

Hoe dit verder ook zij, er wordt in ieder geval niet getuigd dat Engel heeft geijverd voor volledige afschaffing van de heiligenverering. Dit bevestigt de eerder ook al vastgestelde verschillen tussen Engel en Bucer op dit punt.

Heer Jan Jansz. Regius¹⁶ voegt daar nog aan toe dat hij uit de mond van meester Gerit, de kapelaan van Heenvliet, vernomen had dat deze op bevel van dezelfde vrouwe van Kruiningen met Engel weer het ‘Salve Regina’ had moeten zingen, maar ze besloten hadden dat nooit weer te doen.¹⁷

11 ‘Deus, qui nos beati Caesarii martyris tui annua solennitate letificas, concede propitius, ut cujus natalitia colimus, etiam actiones imitemur’ (MOLL, *Angelus Merula*, 206).

12 Wijzigingen ook bij Paullus, 8, die bovendien nog een andere wijziging noemt. HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 419, doet wat schamper over Engels wijziging van de miscanon: ‘dese na dat hy verstonc de gruwelen diemen in den Canon der Missen leert, heeft den selfden Canon verandert, meynende dat sulcks ghenoech was om voort noch Misse te moghen doen’.

13 Vergelijk paragraaf 3.3.3.2.

14 ‘Melser Pietersz., oud omtrent 23 jaren, zeid bij zijnen eed, dat hij de Pastoor van Heenvliet wel heeft hooren preken, [...] aangaande de Santen, die in den hemel zijn, dat die luiden zouden doen, gelijk dezelve Santen gedaan hebben, en bidden God almachtig aan, en dat die macht hadde om hen luiden te helpen, en dat de Heiligen ook menschen hadden geweest’ (MOLL, *Angelus Merula*, 209).

15 MOLL, *Angelus Merula*, 208. Zo ook schepen Pieter Pietersz. Nyker: ‘Zeide voort dat, zekere tijd geleden, dezelve Pastoor niet plagt te singen vesper noch lof, op gemeene heilige dagen of avonden, dan singt die nu’ (MOLL, *Angelus Merula*, 208).

16 De Weerdt noemt deze heer Jan Jansz. Regius ‘Kanonik van Abbenbroek’ (MOLL, *Angelus Merula*, 209). Mogelijk betreft het hier heer Johannes van Zuchtelen, van wie bij de visitatie in 1571 getuigd wordt dat hij sinds 1542 in Abbenbroek geresideerd heeft, en ‘reyst altemet van huys’ (VAN RAPPARD & MULLER, *Verslagen*, 340, 354).

17 MOLL, *Angelus Merula*, 210. Als grond voert hij aan dat daarin stond: ‘open deur des hemels, onze voorspreekster en enige hoop, welke woorden alleen op God van toepassing zijn’ (‘Porta coeli, advocata et spes unica, quae verba erant soli Deo attribuenda’). Strikt genomen komt het ‘porta coeli’ uit een andere Maria-antifoon, te weten het *Alma Redemptoris Mater* (vergelijk *Laus Deo*, 104 en 115).

Ten slotte wordt nog getuigd dat Merula bedevaarten ‘beuselingen en duivelerije’ had genoemd en het offeren aan beelden ‘afgoderye’.¹⁸ Sterker nog: hij wilde de offeranden van de bedevaartgangers niet in ontvangst nemen, met rampzalige gevolgen voor de heiligenverering in Heenvliet.¹⁹

Vergelijken we de resultaten van dit onderzoek met die van het eerste onderzoek uit 1533, dan blijken lijnen heel sterk door te lopen: de concentratie op God als de enige Helper, de scherpe bewoordingen waarin de heiligenverering wordt afgewezen, en de pogingen om één en ander ook handen en voeten te geven – we komen het allemaal weer tegen. Met andere woorden: Engel lijkt in overtuiging én aanpak in al de jaren sinds 1533 weinig veranderd te zijn.

4.2.3. Sonnius in Heenvliet (1553)

Aanvankelijk leek na het ingestelde onderzoek (opnieuw) de rust weer te keren. Maar die schijn bedroog: omtrent de vastentijd van 1553 is Engel verraden en aangegeven bij inquisiteur Franciscus Sonnius.²⁰ Deze had juist de pastoor van De Lier tot herroeping van zijn dwalingen weten te brengen,²¹ en was vervolgens naar Maasland gereisd.

Omdat hij vanwege de wind niet op een open schuit de Maas over durfde varen, verzocht Sonnius Johan van Kruiningen schriftelijk een schip te sturen, aan welk verzoek de heer van Heenvliet gehoor gaf. Om geen achterdocht te wekken, werd Sonnius door anderen dan Johan zelf ingehaald om vervolgens naar diens hof te vertrekken.²²

4.2.3.1. De artikelen van Dirck Wolff

Vergezeld door baljuw Rutenburch van Utrecht en enkele van Johans hovelingen begaven procureur-generaal Dirck Wolff en Karel Wesen-Haghe zich naar Engels woning om hem daar te overvallen, zijn boeken te doorzoeken en aantekeningen te maken. Evenwel zonder die dag iets berispendswaardigs te vinden.

De dag erna (16 april), en ook de tweede zondag na Pasen (18 april), bezocht Sonnius in Heenvliet de mis en beluisterde hij daarbij ook Engels preek over Johannes 10. Omdat hij ook daarin niet vond wat hij zocht, ontbood hij Engel ’s middags op het hof en liet hij Dirck Wolff zeventien artikelen tevoorschijn halen die Christiaan de Weerdt bij zijn onderzoek verzameld had²³ en waarvan een aanzienlijk deel de heiligenverering raakte.

¹⁸ MOLL, *Angelus Merula*, 207, 209.

¹⁹ Wouter Meindertsz. vertelt als veelzeggend voorbeeld het volgende verhaal: ‘zulks dat nu ten ommegan-ge een man brachte zekere tarwe voor Sinte Cornelis, maar overmits die niemand ontfangen en wilde, verkogt hij die in Heenvliet een genaamt dronken Floorken, en gaf het geld om Gods wille; en heeft wel hooren zeggen, dat op dezelve tijd daar ook hoenderen gebracht waren, en dat de luiden die moesten wederomme nemen’ (MOLL, *Angelus Merula*, 207–208).

²⁰ Vergelijk voor deze inquisiteur 4.2.4.

²¹ Deze pastoor had het omdragen van een beeld van Sint Joris op de kermis verhinderd en ook verboden dit beeld verder eer te bewijzen. Sonnius had hem gedwongen enkele van zijn leringen en artikelen op de preekstoel te herroepen (PAULLUS, 3). Vergelijk BEGHEYN, ‘Franciscus Sonnius’, 97.

²² Vergelijk voor een beschrijving van dit hof RENAUD, ‘De ruïne’.

²³ Blijkbaar staan het onderzoek van de Weerdt en dat van Sonnius dus niet helemaal los van elkaar, ofschoon Paullus’ opmerking dat Engel omtrent de vasten ‘verraden’ was, dat bij eerste lezing wel zou kunnen suggereren. De artikelen zijn te vinden bij HOOG, *Verantwoording*, 49–74.

Drie dagen later werd Engel opnieuw ontboden en overhandigde hij Sonnius zijn beantwoording.

In deze eerste confrontatie verdedigde Engel zich hoofdzakelijk tegen een tweetal verwijten. Om te beginnen, dat hij in strijd met de waarheid en de oude kerkleer geloofde dat de heiligen niet aanbeden of aangeroepen moesten worden, er in gebeden niets van hen gevraagd moest worden en er ook geen vertrouwen op hen gesteld moest worden.²⁴ In zijn verdediging maakte Engel een onderscheid tussen ‘gewone verering’ (*adoratio communis*) die op grond van de Schrift ook de heiligen toekomt, en ‘aanroeping’ (*invocatio*), die op grond van diezelfde Schrift alleen God en Christus toekomt.²⁵ In feite het onderscheid dat het tweede concilie van Nicea (787) ook al gemaakt had.²⁶

Het tweede verwijt hield hier verband mee: Engel geloofde dat de heiligen geen ‘intercessoors’ bij God zijn of kunnen zijn.²⁷ Ter verdediging stelde Engel dat het niet goed is de eer die alleen Christus toekomt ook aan schepselen toe te kennen. De Schrift geeft daar geen aanleiding toe: ‘nergens in het heilig evangelie komt men tegen dat ze (de heiligen) voor ons bemiddelen of interpellieren; want bidden is nog wel wat anders dan bemiddelen’.²⁸

Behalve voor deze inhoudelijke stellingname had Engel zich ook nog te verantwoorden voor de manier waarop hij deze in de praktijk vorm had (proberen) te geven. Zo werden hem zijn veranderingen in de liturgie en zijn verzet tegen de concrete heiligenverering in Heenvliet verweten. Engel verweerde zich enerzijds door de verantwoordelijkheid voor sommige zaken bij anderen neer te leggen,²⁹ en anderzijds door zijn handelwijze te beargumenteren. Zo was hem verweten dat hij het branden van kaarsen voor heiligenbeelden afkeurde; op welk verwijt hij antwoordde dat kaarsen algemeen geïnterpreteerd werden als brandoffers en deze op grond van Ex 22 alleen aan God toekomen.³⁰

24 Aldus het eerste artikel: ‘dat de voirgaende pastoer gheloofte ende ghevoelt tiegens die wairheit ende oude leeringhe der heijligher kercke, dat men dije Sancten niet en behoert aen te bidden, noch aen te roepen, noch ijte van hem te begheiren in ons ghebed, noch eenich betrouwen in hem te hebben’ (HOOG, *Verantwoording*, 49).

25 Engel beroept zich hiervoor op Ps 50,15; Jes 43,7; Jer 29,12; Jo 2,32; Rm 10,14; Ps 91,14–16; Mt 11,28; 1P 1,21 en een aantal kerkvaders. Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, 2.

26 Vergelijk 2.1.1.1.

27 Aldus het begin van het tweede artikel: ‘dat hij nijet gheloefte dat die Sancten zijn ofte moghen zijn intercessoors voer ons aen Godt den Heere almachtich’ (HOOG, *Verantwoording*, 53).

28 ‘nusquam in sacro evangelio habeatur, eos intercedere aut interpellare pro nobis; nam aliud est orare et aliud intercedere’ (HOOG, *Verantwoording*, 3).

29 Zo luidt zijn antwoord op artikel 7 (‘dat hij upte oude ghewoentlicke ommeganghen gheen processie en ghaet, ende nijet meer feeste en houdt dan off het werckedach waer, ende heeft met praedicken ende zegghen zoe vele ghedaen, datter nu gheen versueck en gheschiet voer S. Cornelis ende S. Lenardt’; HOOG, *Verantwoording*, 59) onder meer: ‘zoe en heeft dat bij mij niet gestaen, mar mijn heere zal. gedachte tselfde verboden heeft ende niet gewilt, als dat men eenige feeste houden zoude, mar gewoentlicke processie ende zonnendaechsse feeste alleene, oec benomen heeft mijns persoens, den zelfden ommegangfeeste te vercundighen ende daer en boven de coster ende kerkmeesters gheen feeste te maicken’; HOOG, *Verantwoording*, 5.

30 Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, 3. Bedoeld is Ex 22,20: ‘wie aan de goden offert, behalve aan de Here alleen, zal met de ban geslagen worden’. Weliswaar zou je ze blijkens Mt 5,14 ook kunnen uitleggen als verwijzend naar het licht van het evangelie, maar zo worden ze doorgaans niet geïnterpreteerd.

4.2.3.2. De artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het *Interim*

Omdat Sonnius in heel deze eerste confrontatie niets belastends vond, zette hij het onderzoek voort. Hij vroeg Engel naar de boekjes waarin deze zijn preken had opgeschreven, en heeft die van hem ook gekregen. ‘Die Dingen, die ick my niet geschaemt en hebbe te Prediken, die sal ick my oock niet schamen openbaer te maecken’³¹ – was daarbij Engels argument. Ook hierin vond Sonnius bij eerste lezing niet wat hij zocht, en dus werd er nogmaals een kerkdienst bezocht en een huiszoeking gedaan.

En toen was het raak: tussen Engels spullen werd onder meer zijn exemplaar van het *Interim* gevonden, en de aantekeningen die hij daarin gemaakt had, deden Sonnius in woede ontsteken. Zo groot was zijn woede zelfs, dat hij Engel op het hof ontbood en hem daar eenzaam opsloot. Alleen de zoon van zijn broer, Willem Merula, kreeg toegang tot zijn oom en mocht hem helpen.

Op grond van Engels aantekeningen bij het *Interim* werd – naast de zeventien artikelen van Dirck Wolff – nog een achtendertigtal artikelen opgesteld, die Engel beantwoorden moest³² en waarvan een aantal ook weer de heiligenverering betrof. In hoofdlijnen werd Engel aangaande dit thema een drietal zaken verweten. Om te beginnen, dat hij alle menselijke verering in goddelijke zaken die ‘zonder het Woord’ (*sine verbo*) zijn, ‘afgoderij’ genoemd had.³³ Uit Engels verweer wordt duidelijk dat hij daarmee bedoeld had op verering op grond waarvan mensen meenden het koninkrijk van God of de vergeving van zonden te verdienen, maar die niet terugging op het Woord van God.³⁴

Vervolgens werd Engel nog verweten, net als in de artikelen van Wolff, dat hij alle spreken over aanroeping of tussenkomst van heiligen ‘onderschuijsel’, ‘voorbeeld van menselijke zwakheid’ en ‘in strijd met het evangelie’ genoemd had.³⁵ Zijn verweer was hetzelfde als eerder: de Schrift leert (onder meer in Ps 46,2 en Jes 63,1) dat God alleen aangeroepen moet worden.

Het derde verwijt ten slotte luidde dat Engel geschreven had dat het onzeker is of wij door de gebeden van de heiligen wel geholpen worden.³⁶ Hierop antwoordde Engel dat we weliswaar weten en geloven dat de heiligen voor ons bidden, maar dat de Schrift ons niet leert hoe ons dit tot voordeel strekt. Bovendien komt het heil op grond van Act 4,12 alleen van Christus, in wie ook de heiligen behouden worden en hun heil ontvangen hebben.

In de overige artikelen die de heiligenverering raakten, kwam (opnieuw) een heel aantal praktische zaken aan de orde, waarover Engel zich ook verantwoorde. Zo bijvoorbeeld over de vele Mariafeesten: Engel stond op het standpunt ‘dat de feesten van de maagd Maria, waar het evangelie melding van maakt, vanwege het geheimenis van de

31 WILLEM, 15; vertaling van PAULLUS, 6: ‘Quae non erubui concionari, non erubescam publicare’.

32 Vergelijk voor deze artikelen HOOG, *Verantwoording*, 75–109; de belangrijkste ook bij PAULLUS, 7–9. Vergelijk ook MOLL, *Angelus Merula*, 213–214.

33 Aldus artikel vijftiëntig: ‘Omnem cultum humanum in divinis sine verbo idololatriam esse’ (HOOG, *Verantwoording*, 99).

34 Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, 99. Engel beroept zich daarvoor op Dt 12,32 en Prv 30,5.6.

35 ‘Supposititium’, ‘humanae imbecillitatis exemplum’ en ‘contra evangelium’ (HOOG, *Verantwoording*, 100).

36 Aldus artikel vijfendertig: ‘Incertum est et praesumptivum nos adjuvari orationibus sanctorum’ (HOOG, *Verantwoording*, 105).

vleeswording en het heil dat uit dat geheimenis voor ons voortkomt, in acht genomen moeten worden',³⁷ maar verder alleen het feest van haar geboorte.

4.2.3.3. De artikelen op grond van Engels preken: invloed vanuit Regensburg?

De ontdekking van Engels aantekeningen bij het *Interim* waren voor Sonnius reden ook de prekenboekjes nogmaals aan een onderzoek te onderwerpen. En deze keer met succes, want op grond daarvan werd nog een tweeënveertigtal artikelen opgesteld en aan Engel voorgelegd.³⁸ Het interessante van deze artikelen is dat ze zich onder meer uitspreken over de vraag door wie Engel beïnvloed is. Zo luidt het eerste artikel:

Dat hij (Engel) M. Luther bij name aanhaalt, en dikwijls ook Brenz, Bucer, Melanchthon en Capito, en hij zijn leer uit hun woorden haalt, meer nog, dat hij zich in zijn aantekeningen bij het *Interim*, het godsdienstgesprek van Regensburg en de *Philosophicae* van Alfons Vervetius, hun verdediger heeft betoond, in strijd met de katholieke leer³⁹

en het vijfde 'dat hij toegegeven heeft dat hij boeken van Luther, Melanchthon, Bucer en andere ketteren bezeten en gelezen heeft, en er bij hem boeken zijn gevonden die door het edict van de Keizerlijke Majesteit verboden zijn'.⁴⁰

Wat opvalt bij de namen die Sonnius noemt in het eerste artikel, is dat met uitzondering van Luther al de genoemde theologen ook aanwezig zijn geweest bij het eveneens genoemde godsdienstgesprek van Regensburg 1541.⁴¹ Bucer en Melanchthon zijn daar zelfs opgetreden als woordvoerders van het protestantse kamp, terwijl Capito en Bucer in november en december hadden deelgenomen aan de geheime besprekingen die uiteindelijk leidden tot het zogenaamde 'Wormser Boek', dat uitgangspunt vormde voor de besprekingen in Regensburg.⁴² Willen we derhalve het verwijt van Sonnius toetsen, dan is het resultaat van de besprekingen in Regensburg (het zogenaamde 'Regensburger Boek')⁴³ een bruikbaar criterium.

Nu heeft men in Regensburg op het punt van de heiligenverering niet tot een eensluidend oordeel kunnen komen. Weliswaar waren de besprekingen hoopvol begonnen en was men het zelfs eens geworden op het punt van de rechtvaardiging, maar na verloop van tijd is het gesprek toch min of meer vastgelopen, óók op het punt van de heiligenver-

37 'Quod festa virginis Mariae, de quibus evangelium commemorat, propter incarnationis mysterium et salutem ex illo mysterio nobis provenientem, sint servanda' (HOOG, *Verantwoording*, 104).

38 Vergelijk voor deze artikelen HOOG, *Verantwoording*, 110–139; PAULLUS, 9–11 en MOLL, *Angelus Merula*, 214–216.

39 'Quod citet nominatim M. Lutherum, et saepius Brentium Bucerum, Melanthonem et Capitonem, suamque doctrinam ex eorum dictis tradat, quod plus est, annotando circa Interim et Colloquium Ratisbonensem atque Philosophicas Alfonsi Virvetii, se eorundem strenuum defensorem contra doctrinam catholicam consuit' (HOOG, *Verantwoording*, 110).

40 'Quod confessus est se habuisse et legisse libros Lutheri, Melanthonis, Buceri et aliorum haeticorinveni apud eum libri prohibiti edicto Caes. M^{tis}' (HOOG, *Verantwoording*, 112).

41 Vergelijk voor het godsdienstgesprek van Regensburg en het voorbereidende gesprek in Worms JEDIN & REPGEN, *Handbuch IV*, 179–181; GROH & KELLER, *Propyläen 4*, 260–262; NEUSER, *Vorbereitung*, STOLK, *Johannes Calvijn*, 186–188 en AUGUSTIJN, *De godsdienstgesprekken*, 73–97.

42 Het initiatief voor deze besprekingen was uitgegaan van Granvelle, de leider van het gesprek in Worms; van roomse zijde was eraan deelgenomen door Gropper en de keizerlijke raad Veltwyk (JEDIN & REPGEN, *Handbuch IV*, 182–183; STOLK, *Johannes Calvijn*, 221).

43 Dit 'Regensburger Boek' is uitgegeven door HERGANG, *Religions-Gespräch*.

ering. Slaan we de uitgave van K.Th. Hergang erop na, dan stuiten we allereerst op artikel 20: ‘Enkele dogmata, die op gezag van de kerk afgekondigd en bevestigd zijn’.⁴⁴

In dit artikel wordt een aantal dogmata uiteengezet, dat op grond van de macht van de kerk aanvaard is ‘als van Godswegen overgeleverd’.⁴⁵ Daaronder ook de leer

dat de heiligen, die vooruitgezonden zijn naar het leven van de komende eeuw, als edelste leden van de Kerk, die de hemelse Vader als zonen erkent en eert (J 12), de Zoon als broeders en medeërfgenamen beschouwt (Rm 8) en de Heilige Geest ‘zijn tempels’ noemt (1Ko 6) geëerd moeten worden en hun gedachten met religieuze plechtigheid in ere moet worden gehouden, om zo tot navolging aan te zetten en met hun verdiensten verbonden te worden.⁴⁶

Deze leer wordt onderbouwd met het gevoel van de kerk dat de heiligen door een uitzonderlijk verlangen naar ons heil beheerst worden en daarom voor ons bidden. God verhoort dat gebed ook en doet ons ‘wegens hen’⁴⁷ wel.

Vervolgens wordt erop gewezen dat het geen twijfel lijdt dat de heiligen hun verdiensten hebben, en we God daarom mogen vragen ons ‘door de verdiensten en gebeden van zijn heiligen’ te beschermen – zij het niet door hun verdiensten op zich, ‘maar door Christus onze Heer, door wiens genade ook zij bewaard zijn en van wie ze ook elke verdienste ontvangen hebben’.⁴⁸ Evenmin moet het veroordeeld worden als iemand de heiligen bij name aanspreekt, als dat maar niet in de gebeden bij het altaar gebeurt, ‘alle vertrouwen alleen op Jezus Christus, de Bewerker van alle goed, wordt gesteld en niets wat God eigen is aan de heiligen wordt toegekend, maar ze als medeslaven [...], als mensen van de heilige God worden aangeroepen om onze gebeden tot God te helpen’.⁴⁹ En omdat bijgeloof voortdurend op de loer ligt, moeten de mensen in dit alles zorgvuldig en ijverig onderwezen worden.

Zoals gezegd, is men het in Regensburg over dit artikel niet eens geworden. Dat kwam niet alleen omdat men er van protestantse zijde niet mee in kon stemmen. Nee, ook van Rooms-katholieke zijde is er kritiek geoefend – onder meer door Eck,⁵⁰ die erop wees dat de katholieke kerk in haar missen wel degelijk ook bij het altaar de heiligen bij

⁴⁴ ‘Dogmata quaedam, quae Ecclesiae autoritate declarata, firmata sunt’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 176–178).

⁴⁵ ‘veluti divinitus traditae’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 180).

⁴⁶ ‘sanctos, qui ad vitam futuri seculi praemissi sunt, veluti nobilissima Ecclesiae membra, quos pater coelestis filios agnoscit ac honorat, Joh. XII, filius ut fratres et cohaeredes habet, Rom. VIII., Spiritus sanctus templa sua vocat, 2. Cor. VI., laudandos, ac eorum memoriam et ad excitandam imitationem, et ut meritis eorum consociemur, religiosa solennitate celebrandam esse’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 180).

⁴⁷ ‘propter illos’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 182). Hierbij wordt verwezen naar Ex 33 en Da 3.

⁴⁸ ‘sanctorum suorum meritis precibusque’; ‘verum per Christum dominum nostrum, cujus gratia et illi servati sunt, cui etiam omne meritum illi acceptum ferunt’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 182).

⁴⁹ ‘tota fiducia in solum Jesum Christum omnis boni autorem reponatur et nihil, quod Deo proprium est, sanctis tribuatur, tantum vero ut conservi [...] sancti Dei homines, ad juvandas nostras preces apud Deum implorentur’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 182).

⁵⁰ STOLK, *Johannes Calvijn*, 68–70 maakt binnen het Rooms-katholieke kamp onderscheid tussen controverse-theologen, die het godsdienstgesprek als een ongeschikt middel zagen om de bestaande tegenstellingen tussen de rooms-katholieken en protestanten te overbruggen en tot wie ook Eck behoorde, en de bemiddelings-theologen, die zich juist beijerden voor een *colloquium* om beide partijen bij elkaar te brengen.

name noemt en leert dat de heiligen beter en doeltreffender voor ons bidden dan de mensen op aarde.⁵¹

Belangrijker echter dan de kritiek van Eck is voor ons doel de kritiek van protestantse zijde. In een eigen artikel ‘over de heiligen’ verklaren de protestanten:

Wij aanvaarden niet het gedeelte van dit artikel, waarin over de tweeërlei aanroeping van de Heiligen die dit leven verlaten hebben, gezegd wordt dat wij omwille van de verdiensten van de Heiligen geholpen worden; verder, dat ze direct aangeroepen mogen worden: bid voor mij, Heilige Petrus. Want Christus zegt: Wat gij de Vader vraagt in mijn naam, dat zal Hij u geven. Eén Middelaar is er aangesteld, en ons is bevolen tot Hem te naderen. Hij zegt Zelf: komt tot Mij allen, die vermoeid en belast zijt en Ik zal u verwikken.

Daarom moet een verering die door andere middelaars bidt niet gebillijkt worden, vooral niet omdat er geen verering in de Kerk moet worden ingevoerd die niet door het Woord van God wordt goedgekeurd.

Eveneens kent de directe aanroeping van afwezigen almacht toe aan degene die aangeroepen wordt. Want het horen van de verlangens van het hart is in alles aan God alleen. En ofschoon er naar een scherpzinnigheid gezocht is om verontschuldigen aan te voeren voor deze absurditeit, heeft deze geen enkel getuigenis in het Woord van God en is die in strijd met de mening van hen die aanroepen, omdat die daarom tot de heiligen hun toevlucht nemen, omdat ze denken dat God boos is en dus middels de heiligen toch hun gebeden overgebracht willen krijgen bij God.

Ten slotte, omdat het zeer duidelijk is dat door deze heiligenverering de dienst van de Middelaar Christus verduisterd wordt, kunnen wij die niet met onze goedkeuring bevestigen.⁵²

Heeft Engel op dit punt de opvatting van de protestantse woordvoerders in Regensburg verdedigd en zelfs zijn leer bij hen vandaan gehaald, zoals Sonnius beweert met een beroep op Engels preken en diens aantekeningen bij het *Interim*, de *Acta* van Regensburg en het boek van Alphons Vervetius? Willen we hier iets zinnigs over kunnen zeggen, dan zullen we hetgeen hierboven is doorgegeven van hun opvattingen moeten vergelijken met hetgeen van Engels preken en aantekeningen bewaard is gebleven in de door Sonnius opgestelde artikelen.

En dan zijn er inderdaad overeenkomsten aan te wijzen. Zo stelt ook Engel dat de Schrift ons niet leert dat het gebed van de heiligen ons voordeel oplevert en hun verdiensten ons van nut zijn,⁵³ en benadrukt ook hij dat God alléén aangeroepen moet worden.⁵⁴ Maar daarnaast zijn er ook verschillen, bijvoorbeeld als het gaat over de vraag of de heiligen onze gebeden kunnen kennen. Want waar in Regensburg gesteld was dat het

51 Vergelijk voor de kritiek van Eck HERGANG, *Religions-Gespräch*, 176 noot 20.

52 ‘Non recipimus partem hujus articuli, ubi de duplici invocatione Sanctorum, qui ex hac vita decesserunt, dicitur, ut propter merita Sanctorum juvemur, item, ut directe invocentur, ora pro me, S. Petre. Christus enim inquit, quicquid petieritis patrem in nomine meo, dabit vobis. Unus certe mediator constitutus est et mandatum est, ut ad hunc accedamus. Sicut ait ipse, venite ad me omnes, qui laboratis et onerati estis et ego reficiam vos.

Quare non est probandus cultus, qui per alios mediatores orat, praesertim cum nullus cultus in Ecclesiam invehendus sit, qui non approbatur verbo Dei.

Item directa invocatio absentis tribuit omni potentiam ei, qui invocatur. Nam audire vota cordium in singulis est solius Dei. Et quanquam subtilitas quaesita est, ut excuset hanc absurditatem, tamen haec nulum habet testimonium verbi Dei et repugnat invocantium cogitationi, qui ideo ad sanctos confugiunt, quia Deum irasci judicant et per sanctos volunt perferri preces ad Deum.

Denique, cum manifestissimum sit, hoc cultu sanctorum obscurari mediatoris Christi officium, non possumus eum nostra approbatione confirmare’ (HERGANG, *Religions-Gespräch*, 306–308).

53 Vergelijk de artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het *Interim* (4.2.3.2., derde verwijt), bij het boek van Vervetius (4.2.3.4., slot) en tussen de regels van het *Interim* (4.2.3.5.).

54 Vergelijk het vervolg van deze subparagraaf over de artikelen op grond van Engels preken, maar ook paragraaf 4.2.3.2., tweede verwijt.

horen van de verlangens van het hart aan God alleen is, is Engel op dit punt wat minder stellig.⁵⁵ In zijn beantwoording ontkende Engel dan ook zijn leer uit de door Sonnius genoemde theologen geput te hebben en zullen we het zo hebben te zien, dat Engel door kennisname van de standpunten van de protestantse woordvoerders in Regensburg is bevestigd in zijn eigen, in ieder geval al sinds 1533 ingenomen standpunten.

Nu lag er ook nog het verwijt dat Engel in zijn preken de al genoemde theologen zou hebben aangehaald. In zijn beantwoording bracht Engel een onderscheid aan tussen de preken zoals die opgeschreven stonden en de preken zoals hij die daadwerkelijk gehouden had. Bij het houden van zijn preken zou hij naar eigen zeggen de genoemde theologen nooit aangehaald hebben, maar het gepreekte alleen verdedigd hebben met het Woord.

Blijft – wat de beïnvloeding betreft – over het verwijt van Sonnius' vijfde artikel, dat Engel verboden boeken had bezeten én gelezen. Engel verweert zich hier op drie manieren tegen. Allereerst door erop te wijzen, dat hem het recht niet ontzegd kon worden om deze boeken in zijn bezit te hebben,⁵⁶ vervolgens door op te merken dat niet het lezen op zich verkeerd is maar het navorolgen ervan,⁵⁷ en ten slotte door te ontkennen dat hij dergelijke boeken bezeten had.

Behalve over de vraag door wie Engel zich precies heeft laten beïnvloeden, handelen de op basis van zijn prekenboekjes opgestelde artikelen ook weer over de inhoud van Engels ideeën over de heiligenverering. Daarbij komen we oude verwijten tegen,⁵⁸ maar wel degelijk ook nieuwe. Zoals het verwijt dat hij gezegd zou hebben dat het *geloof* van de heiligen nagevolgd moet worden, en niet hun werken.⁵⁹ In zijn verweer nuanceerde Engel deze uitspraak enigszins: sommige werken van de heiligen moeten wel, andere niet nagevolgd worden; maar in ieder geval moeten we net als zij hopen, bidden en waken.⁶⁰

Een ander verwijt luidde dat Engel gezegd zou hebben dat de heiligenverering op grond van J 3,30 afgeschaft moest worden en dat hij de aanroeping van heiligen 'een te vervloeken beeldendienst' genoemd had.⁶¹ Het eerste verdedigde hij met de redenering dat waar mensen God al niet de verering kunnen geven waar Hij recht op heeft, ze daar-

⁵⁵ Vergelijk voor dit punt nader 4.2.3.5.

⁵⁶ Hiervoor beroept Engel zich op het *Corpus Iuris Canonici*, dist. XXXVII, waar we lezen: 'een bisschop moet geen heidense boeken lezen, en ketterse slechts uit noodzaak of vanwege de omstandigheden'; vertaling CIC(L) I, 135: 'Episcopus libros gentilium non legat, hereticorum autem pro necessitate aut tempore'; alsmede op het vierde concilie van Carthago (436), dat dezelfde uitspraak heeft gedaan (MANSI, *Sacrorum Conciliorum III*, 952).

⁵⁷ HOOG, *Verantwoording*, 112–113.

⁵⁸ Zo artikel zevenentwintig: 'dat wij van Maria geen advocaat, middelares of interpellatrix moeten maken, omdat dit de taak van haar Zoon is en van Hem alleen' ('Quod nos Mariam neque advocatam neque mediatricem neque interpellatricem facere debemus, cum hoc sit officium filii ejus et illius solius'; HOOG, *Verantwoording*, 128). In zijn verdediging beroept Engel zich onder meer op Rm 8,34 en 1J 2,1.

⁵⁹ Artikel elf: 'quod sanctorum fides, non opera imitanda sint' (HOOG, *Verantwoording*, 117).

⁶⁰ HOOG, *Verantwoording*, 117. Engel wijst voor zijn zienswijze onder meer op Hbr 13,7.

⁶¹ Artikel negenentwintig: 'Quod docuit populum in sermonibus suis (uti scribit) abolendum esse cultum sanctorum ex illo verbo Joannis: Me oportet minui et illum crescere. Quod idem saepius variis sermonibus, rationibus et modis conatus est persuadere' (HOOG, *Verantwoording*, 130) en tweeëndertig: 'Quod sanctorum invocatio est detestanda idololatria' (HOOG, *Verantwoording*, 132).

naast dan ook niet nog eens schepselen moeten gaan vereren; het tweede met het al eerder genoemde argument dat God alleen aangeroepen moet worden.⁶²

Net als in de eerdere reeksen van artikelen, kwamen ook in de artikelen op basis van Engels prekenboekjes allerlei concrete vormen van heiligenverering, die Engel bekritiseerd had, aan de orde. Zo onder meer de antifoön *Salve, regina*. Uit Engels verweer blijkt dat zijn moeite onder meer gezeten heeft in het feit dat zaken die in de Schrift op Christus betrekking hebben, in dergelijke liederen op Maria worden toegepast. ‘We moeten niet met het Woord van God spelen, of dat naar believen onze eigen betekenis geven, want de Here zal niet onschuldig houden, wie zijn naam doelloos of ijdel gebruikt (Ex 20)’.⁶³

4.2.3.4. De artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het boek van Vervetius

Ondertussen was het aantal artikelen dat Engel ten laste was gelegd al opgelopen tot zevenennegentig. Maar Sonnius wist van geen ophouden meer en formuleerde ook nog eens vijfentwintig artikelen op basis van Engels aantekeningen in een boek van Alphons Vervetius (of: Virvesius). Daarin gaat deze in debat met Philippus Melanchthon, onder meer op het punt van de heiligenverering.⁶⁴

Het eerste artikel dat op grond van Engels aantekeningen in dit boek werd opgesteld, luidde: ‘heiligen zijn tot veel in staat en kunnen ook voor ons bidden, maar ze worden noch moeten worden aangeroepen’.⁶⁵ In zijn boek gaat Vervetius in op de vraag van Melanchthon waar de Schrift ons de aanroeping van heiligen voorschrijft. Hij beantwoordt deze vraag met een tegenvraag: waar wordt deze aanroeping door de Schrift verboden?⁶⁶ En als een dergelijke Schriftplaats niet te noemen is, waarom zouden we het oude en algemene gebruik van de kerk dan bestrijden? Engel wijst in zijn beantwoording op Gods macht: omdat Hij alleen machtig is zijn de heiligen uit zichzelf tot niets in staat maar ‘bidden ze met God’.⁶⁷

Dit laatste nadert heel dicht het standpunt dat ook Vervetius verdedigt. ‘Omdat er één Middelaar is tussen God en mensen, de mens Christus Jezus, is er niets tegen de aanroe-

62 HOOG, *Verantwoording*, 130–132.

63 ‘Sed tamen verbo Dei colludere, aut pro libito ad nostrum sensum pertrahere non debemus, cum non habebit dominus insontem eum, qui nomen suum frustra aut in vanum sumpserit (Exod. 20°.)’ (HOOG, *Verantwoording*, 130). Eenzelfde verwijt treft volgens Engel ook Bernardus: die zou in één van zijn preken Jezus’ woord uit Mt 11 (‘Komt tot Mij, allen, die vermoeid en belast zijt’) aan Maria hebben toegeschreven. Waarschijnlijk doelt hij daarmee op de volgende passage uit Bernardus’ *In nativitate B.V. Mariae Sermo*: ‘Maar misschien vrees je ook in Hem (Christus) de goddelijke majesteit, omdat Hij weliswaar mens is geworden, maar toch ook God is gebleven. Wil je ook bij Hem een advocaat hebben? Neem dan je toevlucht tot Maria.’ (‘Sed forsitan et in ipso majestatem vereare divinam, quod licet factus sit homo, manserit tamen Deus. Advocatum habere vis ad ipsum? Ad Mariam recurre’; PL 183, 411).

64 VIRVESIUS, *Philippicae*. De heiligenverering komt aan de orde in *Philippica XVI*, folio 142^v tot en met 153^r. Vergelijk voor de artikelen die op grond van Engels aantekeningen werden opgesteld HOOG, *Verantwoording*, 140–155; PAULLUS, 11–13; MOLL, *Angelus Merula*, 217–218.

65 Artikel twintig: ‘Sancti multum valent et orant et orare possunt pro nobis, sed non invocantur nec invocari debent’ (HOOG, *Verantwoording*, 153).

66 VIRVESIUS, *Philippicae*, 146^r.

67 ‘cum Deo orant’ (HOOG, *Verantwoording*, 153). Een wat vreemde opmerking: waarschijnlijk bedoelt Engel te zeggen dat de heiligen met ons tot God bidden.

ping van hen die wij niet als middelaars vereren, maar van wie wij verlangen dat ze hun gebeden bij de onze voegen'.⁶⁸ Met andere woorden: in de opvatting van Vervetius is aanroeping van de heiligen een vraag om met ons mee te bidden, zoals we dat mensen op aarde soms ook wel vragen. Maar de opvatting die Engel bestrijdt, is die van de aanroeping als een gebed *tot* de heiligen. Vandaar ook dat hij het tweede artikel ('niemand moet aanroepen, niemand gevreesd, aan niemand moet geofferd worden dan aan God alleen, omdat de Here zijn eer niet aan een ander zal geven')⁶⁹ met overtuiging handhaaft.

In de beide eerste artikelen op grond van het boek van Vervetius kwamen geen nieuwe zaken aan de orde, maar in het derde artikel wel. Het luidde: 'het geloof dat bij het ware bidden vereist is, is het geloof dat er al biddend zeker van is dat er verhooring komt, en geen patronen of anderen nodig heeft'.⁷⁰ Het is een punt waarover in het boek van Vervetius het nodige te doen is. Want ook Melanchthon had gesteld dat bij gebed geloof een voorwaarde is, maar welk geloof bedoelde hij? Vervetius loopt verschillende mogelijkheden langs, waaronder de uitleg die Engel getuige het artikel voorstond. Hij verwierpt deze, omdat we niet altijd datgene krijgen waarom we bidden. Zo heeft David moeten aanvaarden dat niet hij, maar zijn zoon de tempel zou bouwen en is Paulus' doorn in het vlees niet weggenomen.⁷¹ Desondanks houdt Engel het artikel staande, met een beroep op onder meer Jc 1,6 ('Maar hij moet bidden in geloof, in geen enkel opzicht twijfelende') en Mc 11,24 ('Daarom zeg Ik u, al wat gij bidt en begeert, gelooft, dat gij het hebt ontvangen, en het zal geschieden').

Een ander punt waar in het boek van Vervetius het nodige over te doen is, komt aan de orde in het vierde artikel: 'het zijn geen middelaars die met ons bidden, maar medewerkers'.⁷² Engel handhaaft dit artikel met een beroep op 1T 2,5 ('Want er is één God en ook één bemiddelaar tussen God en mensen, de mens Christus Jezus') en Rm 5,15–21. Zoals we al gezien hebben, verdedigt Vervetius precies hetzelfde standpunt en doet hij dat eveneens met een beroep op de woorden uit 1T 2,5. Met andere woorden: het lijkt er veel op dat Engel en Vervetius hier op één lijn staan. Toch is dat een schijn die (deels) bedriegt. Want als Vervetius betoogt dat er maar één Middelaar tussen God en mensen is, gaat hij ook in op de waarde en betekenis van deze Middelaar. Die is volgens hem niet gelegen in het feit dat Hij voor anderen kan bidden, maar in het feit dat de gebeden en werken van anderen slechts in Hem Gode welbehaaglijk zijn. Deze ene Middelaar wordt volgens Vervetius door heel de kerk erkend, en zij eert de heiligen 'als dienaren van deze Middelaar, ja als leden, door wie Hij ons dikwijls zijn gaven schenkt'.⁷³ Onjuist, zegt

68 'Nam quod vnus est mediator Dei & hominum homo Christus Iesus, nihil aduersatur sanctorum inuocationi quos non colimus vt mediatores, sed vt suas preces nostris adiungant, postulamus' (VIRVESIUS, *Philippicae*, 143').

69 Artikel eenentwintig: 'Nullus alius invocandus, nullus timendus, nullus sanctificandus, nisi solus Deus, quia Dominus gloriam suam alteri non dabit' (HOOG, *Verantwoording*, 153).

70 Artikel tweeëntwintig: 'Illa fides exigitur in vera oratione, ut certus sit orans quod exaudiatur, et non opus est patronis aut aliis' (HOOG, *Verantwoording*, 154).

71 VIRVESIUS, *Philippicae*, 149.

72 Artikel drieëntwintig: 'Non sunt mediatores, qui nobiscum orant, sed cooperatores' (HOOG, *Verantwoording*, 154).

73 'vt huius mediatoris ministros, quinimo vt membra, per quae multoties nobis sua dona largitur' (VIRVESIUS, *Philippicae*, 150').

Engel in het vijfde artikel, ‘want door Christus alleen schenkt de Vader alle dingen’.⁷⁴ Nu wordt dat laatste door Vervetius niet ontkend, maar wijst hij erop dat Christus die verdiensten niet alleen in zijn natuurlijk lichaam verricht heeft, maar ze nog steeds bewerkt in zijn mystieke lichaam dat de kerk is. En dat met een beroep op Kol 1,24, op grond waarvan we mogen zeggen: Christus leed in Paulus.

Oftewel: er is maar één Middelaar tussen God en mensen, maar die heeft niet alleen zijn verdiensten verricht, maar verricht ze nu nog steeds; in zijn mystieke lichaam, met name in de levens van heiligen. Om welke reden Vervetius ondanks zijn belijden van de ene Middelaar tevens zegt dat God ‘door de heiligen’ zijn gaven schenkt. Dit wordt door Engel bestreden. Volgens hem schenkt God als het om tijdelijke dingen gaat, ook omwille van zijn dienaren dingen, maar niet als het om eeuwig heil gaat. Hij verwijst hiervoor onder meer naar Ez 36,32: ‘Niet om uwentwil doe Ik het, luidt het woord van de Here HERE; weet dat wel!’

Het laatste artikel sluit aan bij een discussie tussen Melanchthon en Vervetius over de precieze formule die gebruikt wordt bij de absolutie. Engel merkt naar aanleiding daarvan op: ‘er worden vele ongepaste dingen gevonden in de godslasterlijke collecten van de heiligen’.⁷⁵ Vervetius had daarover in zijn boek opgemerkt dat als er bij de lezers van deze gebeden maar voldoende beoordelingsvermogen aanwezig is, de integriteit van de katholieke waarheid onaangetaast blijft.⁷⁶

Overzien we het bovenstaande, dan kan de conclusie getrokken worden dat Vervetius op het eerste gezicht een standpunt lijkt in te nemen dat afwijkt van het standpunt zoals dat onder meer verwoord is in de *Sententiae*. Had Lombardus immers niet gesteld dat de heiligen op twee manieren voor ons bemiddelen: door ons te steunen met hun verdiensten en liefde, en door God te vragen onze verzoeken te honoreren?⁷⁷ Aangezien Vervetius echter sterk benadrukt dat er slechts één Middelaar tussen God en mensen is, lijkt hij enkel de tweede vorm van steun over te houden. Toch blijkt één en ander bij nader inzien wat genuanceerder te liggen: ook bij Vervetius spelen de verdiensten van de heiligen wel degelijk een rol, alleen presenteert hij ze anders: als de verdiensten die Christus in zijn mystieke lichaam nog steeds verricht. Ondertussen lijkt Engel zich van dit alles weinig aan te trekken: ook in de artikelen op grond van zijn aantekeningen bij het boek van Vervetius blijft hij zijn eigen zienswijze trouw.

4.2.3.5. De artikelen op grond van Engels aantekeningen tussen de regels van het Interim

En nog was het niet genoeg: Sonnius poneerde ook nog eens achttien artikelen op basis van Engels aantekeningen tussen de regels van het *Interim*.⁷⁸ Hierin werd hem onder andere verweten dat hij ontkend had dat de verdiensten van de heiligen ook ons van nut

⁷⁴ Artikel vierentwintig: ‘Falsum esse quod propter ministros Christi Deus multotiens sua dona largitur. Nam per solum Christum largitur pater omnia’ (HOOG, *Verantwoording*, 154).

⁷⁵ Artikel vijfentwintig: ‘Multa comperiri in blasphemis collectis sanctorum frequenter inconvenientia’ (HOOG, *Verantwoording*, 155).

⁷⁶ VIRVESIUS, *Philippicae*, 152^v.

⁷⁷ Vergelijk paragraaf 2.1.1.2.

⁷⁸ Vergelijk voor deze artikelen HOOG, *Verantwoording*, 156–174; PAULLUS, 13; MOLL, *Angelus Merula*, 218–219.

zijn;⁷⁹ waarop Engel antwoordde dat als dat wél zo zou zijn, we Gods zorg en Christus' verdienste niet meer nodig zouden hebben.⁸⁰

Min of meer van dezelfde strekking was het door Engel bestreden verwijt dat gelovigen ernaar verlangen moeten om door de verdiensten en gebeden van de heiligen met hulp van Gods bescherming bewaard te worden. Ook hierbij wees Engel erop dat daarvoor God en Christus verlaten zouden moeten worden, hetgeen geloofsafval en ongelooft is.⁸¹ Bovendien komen de verdiensten van de heiligen ook nog eens bij Christus vandaan en houden ze niets 'over'.⁸²

Ook het Schriftberoep van het *Interim* kwam in de artikelen ter sprake. Zo had het zich voor de verdienstelijkheid van de heiligen onder meer op David beroepen: want 'vanwege de genade, waardoor David bij God gegolden heeft als "de man naar Gods hart" heeft heel diens nageslacht zeer dikwijls Gods goedgunstigheid tot zijn voordeel gevoeld, 1R 12, 2R 19, Jes 37, Ez 14'.⁸³ Engel bracht hier tegenin dat dat niet was omdat David na zijn dood voor hen gebeden had, maar om de eed die God Hem gezworen had (Jes 37,35; Gn 18,19). Bovendien moet soms onder 'David' Christus verstaan worden.⁸⁴

Ten slotte kwam ook de vraag nog aan de orde, of de heiligen weten wat hun op aarde gevraagd wordt. Engel ontkende dat met een beroep op Qoh 9,5, maar voegde daar de opmerking aan toe: 'als de Here hun op grond van zijn wil iets zou willen openbaren, wie zal Hem dat verhinderen?'⁸⁵ Alleen, en dat is het punt: daar heeft de Here ons niets over geopenbaard, en dus moeten we het dan ook niet nieuwsgierig onderzoeken.

79 Dit verwijt betrof een aantekening van Engel bij de volgende passage uit het *Interim*: 'op grond van Gods barmhartigheid en welwillendheid en Christus' genade, zijn de verdiensten van de heiligen niet alleen van nut voor hun eigen heil, maar dienen ze ons ook tot bescherming en het verkrijgen van goddelijke genade'; vertaling van *Interim*, sub 'De memoria Sanctorum': 'Ex Dei autem misericordia & liberalitate & Christi gratia, non solum ipsis ad salutem Sanctorum merita conducunt, sed etiam nobis ad protectione & gratiae diuinae impetrationem prosunt'. Engel had hierbij aangetekend: 'een verzinzel, en een droom' ('Figmentum est et somnium'; HOOG, *Verantwoording*, 163).

80 HOOG, *Verantwoording*, 163–164.

81 Dit verwijt betrof een aantekening van Engel bij de volgende passage uit het *Interim*: 'niet alleen vereren wij de heiligen en brengen we dank voor hen, maar ook vragen we door hun gebeden en verdiensten in alles door de hulp van Gods bescherming bewaard te worden, in de terechte veronderstelling dat aangezien ze burgers van dezelfde gemeenschap en leden van hetzelfde lichaam zijn, en ook nog door één geest en de band van de liefde met ons verbonden, ze ons heil nastreven en door onze boosheden bedroefd worden'; vertaling van *Interim*, sub 'De memoria Sanctorum': 'Nec solum ueneramur sanctos, & pro his gratias agimus, sed eorum precibus & meritis in omnibus diuinae protectionis auxilio muniri postulamus recte sentientes, eus uelut eiusdem communionis ciues & corporis eiusdem membra, etiamnum uno spiritu & uinculo charitatis nobiscum colligatos, salutem nostram appetere, & malis nostris indolere'. Engel had bij het woord 'vragen' aangetekend: 'in strijd met het evangelie, en zo als van Christus afgefallen afgodendienaars, want Christus' hulp is voldoende, en het is onnodig om op onderdelen te bedelen om wat in Christus alleen en uniek, als summum van alle goed, gevonden wordt' ('Sed contra evangelium et tanquam apostatae Christi et idololatriae, nam Christi auxilium sufficiens est, et non est opus mendicare per partes, quod in solo et unico Christo omnium bonorum summa habetur'; HOOG, *Verantwoording*, 167).

82 HOOG, *Verantwoording*, 166–167.

83 'Sic propter gratiam, qua apud Deum ualuit Dauid uir secundum cor Dei, tota eius posteritas indulgentiam Dei in commodum suum per saepe sensit, 3.Reg.12. 4.Reg.19. Esaiae 37. Ezech.14.' (*Interim*, sub 'De memoria Sanctorum').

84 HOOG, *Verantwoording*, 164.

85 'Si autem dominus eis pro sua voluntate aliquid revelare voluerit, quis impedit?' (HOOG, *Verantwoording*, 166).

4.2.3.6. De artikelen op grond van Engels aantekeningen bij het boek van Guillardus – Engels beantwoording

Tijdens één van de (vele) ontmoetingen met Sonnius had Engel laten vallen dat hij Claudius Guillardus geschreven had dat we door het geloof alleen gerechtvaardigd worden. Sonnius zei die brief te willen zien, waarop Engel Willem Guillardus' Postillen op de apostel Paulus op liet halen.⁸⁶ Maar toen Sonnius zag dat Engel ook dáárin de nodige aantekeningen had gemaakt, hebben ook die voor hem nog aanleiding gevormd tot twaalf artikelen. De heiligenverering komt daarin evenwel niet meer ter sprake.

Alles bij elkaar had Sonnius nu in honderdvijftig artikelen Engel aangeklaagd en er bij hem op aangedrongen die in korte tijd te beantwoorden. Hetgeen Engel ook daadwerkelijk gedaan heeft, zij het 'met protestatie op het eynde / dat al 't gene hy op het Boucxken Interim den Bisschop van Canarien / ende andere / gheschreven hadde / niet geschiedt en was tot yemandts schande / maer alleen tot Liefde ende ondersouckinge van de Waerheyd'.⁸⁷ Bovendien had hij dat ook aan niemand laten zien, daar met niemand over gesproken en had hij in de veronderstelling verkeerd dat het opschrijven van dwalingen en gebreken door het concilie van Trente aan de geestelijkheid was toegestaan.⁸⁸

Terwijl Engel met zijn beantwoording bezig was, heeft Sonnius zich volgens Paullus aan het hof schandelijk misdragen, door Engel bij de heer van Heenvliet en diens vrouw en huisgenoten zwart te maken. Zo vertelde hij hun dat Engel een sacramentsschender was die de mis had onteerd door deze lange tijd niet te celebreren en het volk ongewijde hosties te geven.⁸⁹

4.2.4. Franciscus Sonnius (1506–1576)

De vorige paragraaf bracht ons nadrukkelijk in aanraking met Franciscus Sonnius. Wie was dat eigenlijk? Hoe stelde hij zich op als inquisiteur? In hoofdstuk een is al uiteengezet dat dat in het geheel van deze studie belangrijke vragen zijn. Alvorens onze beschrijving van het naar Engel ingestelde onderzoek voort te zetten, willen we daarom eerst in een afzonderlijke paragraaf hierop ingaan.

Franciscus Sonnius werd in 1506 geboren als Franciscus de Campo ('van de Velde'). Na voorbereidende studie in 's-Hertogenbosch en aan het Sint Willibrord-college in Utrecht volgde hij als leerling van Standoncks huis van arme studenten de cursus filosofie in Leuven, alwaar hij in 1527 de hoogste eer behaalde aan de *artes*-faculteit.⁹⁰ Een

⁸⁶ GUILLIAUDUS, *In Omnes*.

⁸⁷ WILLEM, 34; vertaling van PAULLUS, 17–18: 'testatus in fine omnia se tam ad Libellum Interim, quam Episcopum Canariensem, & alios conscripsisse in nullius opprobrium; sed tantum in Veritatis amorem & indagationem'.

⁸⁸ Wellicht doelt Engel op het '*Decretum de reformatione*' van 25 november 1551, waarin gesteld wordt 'dat het de taak van de bisschoppen is de gebreken van al hun ondergeschikten te weerleggen' ('proprie episcoporum munus sit, subditorum omnium vitia redarguere'; CT VII, 359 en tevens de taak van priesters 'de gebreken van de leken te weerleggen' ('laicos de ipsorum vitiis redarguent' (CT VII, 359). Evenwel gaat het daarbij om de gebreken van personen, niet van geschriften.

⁸⁹ PAULLUS, 18–19. Paullus beroept zich hiervoor op het bedienend personeel aan het hof.

⁹⁰ DE SCHREVEL, 'Sonnius', 179–180; WELLS, 'Sonnius', 88; DIERICX, 'Sonnius', 978 noemt als geboortjaar 1507.

theologische studie volgde, onderbroken door een periode waarin hij priester was in Meerbeeck. Op 23 september 1539 behaalde Sonnius zijn doctorstitel en begon hij les te geven in Leuven. ‘Formé à l’école de Ruard Tapper, son professeur et ami, il y a puisé cet amour de l’orthodoxie et ce dévouement à l’Église qui le distinguent à un si haut degré’.⁹¹

In 1543 werkte Sonnius in de hoedanigheid van (semester)rector van de universiteit voor het eerst mee aan een ketterproces, en het jaar daarop werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in de theologie en kanunnik van de prebende van St. André van het collegiale kapittel van St. Pieter.⁹² Ook zette hij in 1544 mede zijn handtekening onder de door Tapper namens de theologische faculteit van Leuven opgestelde geloofsartikelen.⁹³

Na een verblijf in Trente, waar hij deelnam aan het concilie, werd Sonnius in 1547 aangesteld als onder-inquisiteur. Twee jaar later volgde de benoeming tot inquisiteur van Holland, Zeeland en Friesland,⁹⁴ in welke hoedanigheid hij onder meer het proces tegen Joannes Anastasius Veluanus heeft gevoerd.⁹⁵ Het spreekt bijna vanzelf dat hij vanwege zijn werk als inquisiteur de nodige kritiek heeft ontvangen. Zo weet Dryander te vertellen dat hij door alle goede mensen ‘de vleesgeworden duivel’ genoemd werd, en noemt hij hem zelf ‘een zeer verderfelijk mens, en een zeer gevaarlijke vijand van de vrome leer’.⁹⁶ Benamingen die hij onder meer grondt op de kwalijke rol die Sonnius volgens hem gespeeld heeft in het proces tegen hofprediker Petrus Alexandri.⁹⁷

Toch klinken er ook heel andere geluiden. Volgens De Schrevel viel Sonnius op door enerzijds zijn ijver om de verdwaalde schapen en ontspoorde herders op te zoeken, anderzijds door zijn zachtmoedigheid en gematigdheid.⁹⁸ Typeringen die op een bepaalde manier zelfs terugkeren in pamfletten die de inquisitie bestrijden. Zo maakt Tapper, na de ijver van onder-inquisiteur Pieter Titelmans geroemd te hebben, volgens de *Apotheosis* de volgende opmerkingen over Sonnius en Lethmatius:

Sommige andere en hebben in Vrieslandt so mannelick niet voort ghevaren / dan hebben groote groue misdaden met eenen vosschen steert afgedroocht / ende gheen profijt ghedaen [...] daer was ouer al schults ghenoech te vinden / dan onse lieue Inquisiteurs droncken lieuer een goede kanne wijns / dan sy na die kettters hadden doen vraghen.⁹⁹

En volgens het tweede *Colloquium obscurorum theologorum* zou Tapper Sonnius de volgende woorden hebben toegevoegd:

⁹¹ DE SCHREVEL, ‘Sonnius’, 180.

⁹² DE SCHREVEL, ‘Sonnius’, 180; WELLS, ‘Sonnius’, 88.

⁹³ Vergelijk hiervoor 4.3.1.

⁹⁴ DIERICX, ‘Sonnius’, 978 en DE SCHREVEL, ‘Sonnius’, 181 stellen dat Sonnius reeds in 1545 is benoemd tot onder-inquisiteur, maar GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 20–23 heeft dit overtuigend bestreden. Vergelijk ook BEGHEYN, ‘Franciscus Sonnius’, 85.

⁹⁵ BEGHEYN, ‘Franciscus Sonnius’, 86–87.

⁹⁶ ‘incarnati diaboli nomen’ (SOCAS, *Francisci Enzinatis*, 17); ‘homo pessimus atque hostis piae doctrinae infestissimus’ (SOCAS, *Francisci Enzinatis*, 181–182).

⁹⁷ Vergelijk over dit proces SOCAS, *Francisci Enzinatis*, 181–183.

⁹⁸ DE SCHREVEL, ‘Sonnius’, 183.

⁹⁹ *De hemelvaart*, 60; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 621: ‘Non tam fortiter in Frisia alij rem gesserunt, cum cauda uulpina grauia delicta detergerent, planeque operam luderent [...] Non innocentia reos absolut, sed socordia Inquisitorum, quibus magis cordi fuit de bono uino sollicitos esse, quam in haereticos inquirere’.

Gij, Doctor Franciscus Zonnius, ik hoor, dat gij wat lui begint te worden. Gij waart gewoonlijk de ijverigste onder de ijverigen in het verbranden van ketters en Lutheranen voor het geloof van onzen Allerheiligsten Vader. En nu is het reeds wel een volle maand en twee dagen, dat gij noch in Holland noch in Brabant een Lutheraan op den brandstapel hebt gebracht.¹⁰⁰

De zachtmoedigheid en gematigdheid waar De Schrevel van spreekt, keren in deze pamfletten terug in de vorm van een verwijt van luiheid, dat Tapper in de mond wordt gelegd.

Een duidelijk voorbeeld van Sonnius' werkwijze en opstelling als inquisiteur biedt zijn – in de *Apotheosis* ook al vermelde – reis naar Friesland. Op 17 september 1553 droeg de landvoogdes hem op om samen met Herman van Lethmate in Friesland, Overijssel, en Groningen en ommelanden 'het hun opgedragen inquisitieambt naar de inhoud van de daaromtrent uitgegane brieven met alle zorgvuldigheid, omzichtigheid en ernst te vervullen'.¹⁰¹ In zijn verslag vertelt Sonnius dat, toen duidelijk werd dat het aantal ketters in Friesland wel zeer groot was, Van Lethmate en hij de senaat van Friesland erop gewezen hebben dat het wellicht dienstig zou zijn 'als voor deze keer aan alle geïnfecteerden, en het liefst aan allen die verleid waren, een generaal pardon voorgesteld zou worden'.¹⁰² Wellicht dat dit ongebruikelijke voorstel mede aanleiding is geweest voor Sonnius' reputatie van zachtmoedig en gematigd inquisiteur. Maar daarbij moet dan niet vergeten worden dat ook Van Lethmate, de senaat van Friesland en zelfs de landvoogdes hun toestemming hiervoor hebben gegeven.

Een ander blijk van Sonnius' zachtmoedigheid en gematigdheid is de manier waarop hij een zekere Ritzgardus en diens zuster Cornelia tegemoet is getreden. Toen bleek dat deze hardnekkige dopers te kampen hadden met 'onvermogen van geest en verstand',¹⁰³ heeft Sonnius hen niet de doodstraf opgelegd, maar op water en brood gezet. Dit was zeer tegen hun eigen zin, maar had wel tot gevolg dat Ritzgardus al op de derde dag na de uitspraak al zijn dwalingen wilde herroepen. En ook hier geldt weer dat het met instemming van de senaat van Friesland is gebeurd.

In beide voorbeelden wordt Sonnius' zachtmoedig en gematigd optreden duidelijk gesteund door zijn superieuren, en in het tweede voorbeeld heeft het ook een duidelijk doel: de herroeping van dwalingen. Iets dergelijks geldt ook voor Barbara, een Dordts meisje van dertien dat onder invloed was gekomen van de wederdopers. In een brief aan Viglius, de voorzitter van de Geheime Raad, vraagt Sonnius om genade voor haar. Ener-

100 GOOSSENS, *Franciscus Sonnius*, 35; vertaling van PIJPER, 'Colloquia obscurorum', 201: 'Vos Doctor Franciscus Zonnie ego audio quod // uos incipitis esse piger, uos solebatis esse unus Zelosorum Zelosissimus, pro fide sanctissimi patris, in comburendo Hæreticos et Lutheranos. Et est iam bene integer mensis, cum duobus diebus, quod neque in Hollandia, neque in Brabantia fecistis comburere Lutheranum'.

101 'Inquisitionis officium ipsi delegatum juxta tenorem literarum desuper expeditarum cum omni diligentia, circumspectione ac synceritate exequantur' (HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 224). Ze voegt daar als verzoek nog aan toe 'dat genoemde Inquisiteurs zich zo spoedig mogelijk voor de reis gereedmaken' ('ut dicti Inquisitores quamprimum itineri se accingant' (HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 225).

102 'fore expediens, si pro hac vice proponeretur omnibus infectis, potissimum seductis, generalis quaedam remissio' (HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 231). Wel werd daaraan toegevoegd: 'mits ze eigener beweging boete zouden doen, en dat onder langdurige en openbare boetedoeningen, opdat als ze terug zouden vallen, ze meteen herkend zouden worden en de doodstraf zouden krijgen' ('modo sua sponte poeniterent, idque sub diuturnis ac manifestis quibusdam poenitentiis, ut si relaberentur possent statim dignosci, et tunc rapi ad ultimum supplicium'; HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 231).

103 'mentis ac cerebri impotentia' (HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 240).

zijds vanwege haar leeftijd, maar anderzijds ook omdat ze bereid was gebleken andere dopers aan te wijzen en dat voor Sonnius één van de weinige mogelijkheden was grip op hen te krijgen. ‘En daarom’, voegt Sonnius daar dan aan toe, ‘moeten deze Barbara en dergelijke lieden zeer vriendelijk in genade worden ontvangen, opdat anderen, door deze mogelijkheid aangetrokken, zich beijveren soortgelijk verraad te plegen’.¹⁰⁴

Sonnus’ werkzaamheden als inquisiteur bleken een afvaardiging naar het concilie van Trente niet in de weg te staan. In de jaren 1545–1547 en 1551–1552 heeft hij aan de beraadslagingen van dat concilie deelgenomen¹⁰⁵ en in 1556 – zeer tegen zijn zin – aan het *colloquium* in Worms. In datzelfde jaar kreeg hij op zijn verzoek gezelschap van Nicolaas a Castro, als vervanging voor Herman van Lethmate, die in 1555 overleden was.¹⁰⁶ Aan het einde van zijn leven heeft hij zich nog intensief beziggehouden met de oprichting van veertien nieuwe bisdommen en is hij achtereenvolgens nog bisschop van ’s-Hertogenbosch (1561) en Antwerpen (1570) geweest. In deze laatste plaats is hij op 29 juni 1576 gestorven.

4.2.5. Vervoer naar ’s-Gravenhage (1553)

Op 30 april 1553 verliet Sonnius Heenvliet¹⁰⁷ en vertrok hij naar Utrecht. Bij zijn vertrek beloofde hij binnen zes à acht dagen weer terug te zijn en gaf hij opdracht Engel vast te houden en niemand bij hem toe te laten. Johan van Kruiningen gehoorzaamde daaraan, zij het met dien verstande dat hij ter vervanging van neef Willem een zoon van Engels zuster tot hem toeliet.

Sonnus bleef veel langer weg dan de toegezegde periode van zes à acht dagen, en Engel gebruikte deze tijd om een uitvoeriger beantwoording van de eerste zeventien artikelen op te stellen.¹⁰⁸ Zaken uit de eerste beantwoording, zoals besproken in 4.2.3., werden daarin deels herhaald, maar ook toegelicht en gepreciseerd.

Zo biedt de tweede beantwoording een nadere omschrijving van de ‘aanroeping’, die volgens Engel alleen God toekomt:

Want dat ic zegge dat men Gode alleene zall adorare (dat is aenbidden) is te zeggen als dat men alle wel-daedt ons thoeccommende hem alleenlic toeschrijven zall, ende hem dair van dancken, belijdende hem alleenlic te zijn den authoor ofte verleener onsser zalicheit.¹⁰⁹

Ook het Schriftbewijs voor deze stelling wordt nog verder aangevuld.¹¹⁰

Ook het verwijt dat Merula geloofde dat de heiligen geen ‘intercessoors’ bij God zijn of kunnen zijn, wordt uitvoeriger beantwoord. Met Schriftgegevens wordt aangetoond dat Christus de enige Middelaar tussen God en mensen is, en Engel dus ook reden had

¹⁰⁴ ‘Quapropter haec Barbara et similes perbenigne sunt recipiendi in gratiam, quo alii hac facilitate allestudeant similes proditiones facere’ (DE RAM, *Francisci Sonnius*, 8).

¹⁰⁵ DIERICX, ‘Sonnus’, 978; DE SCHREVEL, ‘Sonnus’, 181–182. Na afbreking van het concilie in april 1552 is Sonnius nog lange tijd in Trente gebleven. Pas op 7 oktober keerde hij in gezelschap van Gérard Haméricourt, abt van St. Bertin, naar de Nederlanden terug (BEGHEYN, ‘Franciscus Sonnius’, 96).

¹⁰⁶ DE SCHREVEL, ‘Sonnus’, 182–183.

¹⁰⁷ HOOG, *Verantwoording*, 49 noot 1.

¹⁰⁸ Vergelijk voor deze beantwoording HOOG, *Verantwoording*, 49–74.

¹⁰⁹ HOOG, *Verantwoording*, 50.

¹¹⁰ Te weten met Mt 4,10; Apc 19,10 en 22,9; Jes 55,1; Apc 22,17; Jer 2,13; Ps 62,6–10 en een aantal kerkvaders. Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, 49–53.

gehad om de *Collecta de omnibus sanctis* te wijzigen.¹¹¹ Ter verdediging hiervan voert hij verder nog een uitspraak van Jacobus Faber Stapulensis aan, en het argument dat verandering van de liturgie weliswaar de taak van de bisschoppen is, maar dat die het erbij laten zitten.¹¹²

Ondertussen zat Johan van Kruiningen behoorlijk met de kwestie-Engel in zijn maag. Als heer van Heenvliet beschikte hij over het ‘halsrecht’, wat betekende dat hij het recht had om vonnis over Engel te vellen en hem desnoods ter dood te veroordelen. Maar zijn leenmannen en onderdanen waren voor verreweg het grootste deel op de hand van de pastoor. Veroordeelde hij Engel, dan zou hij zich hun woede op de hals halen; maar sprak hij hem vrij, dan kwam zijn positie bij kerk en landsregering in het geding.¹¹³

Een oplossing leek te komen van de kant van Sonnius: eind mei 1553 probeerde hij door middel van fiscaal Wolff¹¹⁴ Engel naar Utrecht te vervoeren. Maar ofschoon Johan van Kruiningen daarmee van de netelige kwestie-Engel bevrijd zou zijn, gaf hij toch geen toestemming voor deze overplaatsing. De reden daarvoor vinden we in het advies waar Johan zijn beslissing op baseerde en dat 't Hart heeft teruggevonden in het huisarchief van de vrijheren van Heenvliet.

In dit advies voeren drie advocaten (J. Boott, J.T. de Goudasz. en Treslong) een aantal argumenten aan tegen vervoer van Engel naar Utrecht. Het zou inbreuk maken op het zogenaamde *jus de non evocando*, volgens welk een gevangene niet buiten zijn gewest (in dit geval Holland) voor een vreemde rechtbank gesleept mocht worden; en bovendien zou het ook nog inbreuk maken op de rechten van de heer van Heenvliet. Ze adviseerden Sonnius te schrijven ‘dat hy te vreden es den gevangen in den Haege te leveren upte voerpoerte / omme zyn bezonge ende executie aldaer te moegen doen’.¹¹⁵

En zo werd overeengekomen dat Engel ‘van wegghen ende uyt den naem des Heeren van Cruninghen’¹¹⁶ bewaard zou worden op de Voorpoort in 's-Gravenhage. Daartoe

111 Engel voert achtereenvolgens de volgende Schriftplaatsen aan: 1T 2,5; Rm 8,34; Hbr 7,25 en 9,24; 1J 2,1; Hbr 4,14.15; 10,19.20 en Act 4,12. Vergelijk HOOG, *Verantwoording*, 54–55; en voor Engels wijziging van de *Collecta de omnibus sanctis* paragraaf 3.3.2.2.

112 Op die manier was erover gesproken in de voorstellen van de commissie van acht aan de synode van 1549, vergelijk paragraaf 2.1.3.2. De opmerking van Engel onderstreept de vraag of het commissievoorstel met betrekking tot de zuivering van de koorboeken door de synode is aanvaard.

113 'T HART, *Historische beschrijving*, 56, 99–100.

114 Eerder kwamen we Wolff tegen in de hoedanigheid van procureur-generaal (vergelijk paragraaf 4.2.3.1.), maar sinds 1520 waren de functies van procureur-generaal en advocaat-fiscaal samengevoegd. Van oudsher deed de procureur-generaal het onderzoek en zorgde hij voor de nodige processtukken, terwijl de advocaat-fiscaal de pleidooien voerde voor de Raad (TER BRAAKE, *Met Recht*, 68–72).

115 'T HART, *Historische beschrijving*, 273. Het origineel van het advies bevindt zich in SVPR, ingang 74 (Huisarchief der Vrijheren van Heenvliet), nummer 138A. Het *jus de non evocando* is Holland in 1452 verleend door graaf Philips de Goede. Aanleiding hiervoor vormde het feit dat veel inwoners buiten hun eigen gewest voor de graaf of diens Grote Raad werden gedaagd. Om hier een einde aan te maken, sprak de graaf uit ‘dat van nu voortaan onse voorsz. Ondersaten niet meer gevoceerd, getogen noch gedagvaard zullen werden te rechte, buiten de palen van onse voorsz. Landen van Holland en Vriesland’ (*Sententiën*, 42). Op deze regel golden vier uitzonderingen: als berechting op de plaats waar het behoort onmogelijk is ‘overmits rebelheid der gener die se aangaan zouden’ (*Sententiën*, 42); als steden onderling een geschil hebben dat niet door de Raad van Holland berecht kan worden; als er onrust en onvrede ontstaat die de Raad van Holland niet kan oplossen of berechten; of als er iets anders gebeurt wat niet berecht kan worden op de plaats waar het behoort. Het *jus de non evocando* was één van de weinige privileges waar in zaken van ketterij met succes een beroep op werd gedaan (TER BRAAKE, *Met Recht*, 224).

116 WILLEM, 39; vertaling van PAULLUS, 19: ‘Cruningij nomine’.

diende Johan op 2 juni een verzoek in bij het Hof van Holland om Engel op de Voorpoort te mogen bewaren. Als redenen voerde hij aan dat hij vanwege zijn verplichtingen in het leger van de keizer Engel nog niet had kunnen berechten; en tevens dat hij vreesde voor ‘eenich quaet inconuenient’, waar Sonnius in Heenvliet te weinig assistentie zou krijgen. Het Hof willigde Johans verzoek in.¹¹⁷

Dit besluit had tot gevolg dat de inquisiteurs Ruard Tapper en Franciscus Sonnius naar 's-Gravenhage reisden, in de veronderstelling Engel daar aan te zullen treffen. Toen deze echter op 7 juni nog niet gearriveerd was, stuurden ze per bode een brief naar de heer van Heenvliet, waarin ze aangaven niet van plan te zijn naar Heenvliet te reizen en dringend verzochten ‘heer Engel alhier te schicken omme met hem gebesoigneert tewerden naer behoiren’.¹¹⁸

De bode, die de opdracht had Engel mee terug te nemen, werd in Heenvliet allerm minst met open armen ontvangen. De plaatselijke schippers waren niet bereid de man met zijn gevangene over te varen en slechts met grote moeite kon een uitheems schipper gevonden worden. Uiteindelijk liep het erop uit dat baljuw Rutenburch van Utrecht 's nachts tussen één en twee uur naar Engels slaapkamer op het hof getogen is en vergezeld van enkele hovelingen en twee dienaars van de baljuw uit Geervliet, Engel en diens neef Willem wakker gemaakt heeft, ‘bevelende hen voorts suyrlick / datse souden opstaen’.¹¹⁹ Vervolgens zijn ze direct naar de schuit gegaan en zonder problemen de volgende dag in 's-Gravenhage aangekomen.

4.3. Inquisitie in 's-Gravenhage (1553–1554)

In deze paragraaf wordt beschreven hoe de inquisitie tegen Engel is voortgezet in 's-Gravenhage. Deze beschrijving wordt voorafgegaan door een subparagraaf over de inquisiteur Ruard Tapper (3.3.1.) en bestrijkt de periode tot aan het eerste proces.

4.3.1. Ruard Tapper van Enkhuizen (1487–1559)

Alvorens te beschrijven hoe Engel in de Voorpoort in 's-Gravenhage voor het eerst te maken kreeg met inquisiteur Ruard Tapper, willen we in deze paragraaf eerst diens persoon en gedachtegoed wat helderder in het licht stellen.

¹¹⁷ Vergelijk MOLL, *Angelus Merula*, 228–229. Letterlijk besloot het Hof ‘soo ist dat tvoors. Hoff ten versoucke van den voors. suppleant denzeluen geadmitteert heeft, ende admitteert hem tvoors. Hoff mitsdesen, den voors. Mr. Engel te mogen doen breyngen in vangenisse vpte Voerpoorte van desen Houe, omme aldaer te blyuen zoo lange den suppleant gelieuen sal, die denzeluen gevangen tallen tyden naer hem sal mogen nemen ende weder doen breyngen in Heenvliet voors.’

¹¹⁸ De brief is afgedrukt bij 'T HART, *Historische beschrijving*, 274 en deels ook bij VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 109–110. Het origineel bevindt zich in SVPR, ingang 74 (Huisarchief der Vrijheren van Heenvliet), nummer 138B. Vergelijk voor de datering 'T HART, *Historische beschrijving*, 102 noot 1.

¹¹⁹ WILLEM, 40; vertaling van PAULLUS, 20: ‘surgereque jubet imperiose satit & austere’. Neef Willem had inmiddels de plaats van het andere familielid weer ingenomen.

Tapper is in 1487¹²⁰ geboren in Enkhuizen, dus in hetzelfde jaar als Engel. Slechts twee jaar eerder dan deze, in 1503, werd hij ingeschreven in de matrikelboeken van de universiteit van Leuven, alwaar hij in 1519 samen met Jacobus Latomus de doctorstitel behaalde. Hoewel hij met die titel ook de bevoegdheid ontving om aan de universiteit van Leuven les te geven, werd zijn theologisch onderwijs daar pas regulier toen hij in 1526 werd aangewezen tot opvolger van Godescalc Rosemondt.¹²¹ In 1535 bracht hij het bij de dood van Nicolaas Coppin zelfs tot deken van het kapittel van Sint Pieter, en daarmee tot vice-kanselier van de universiteit.

Roem verwierf hij in 1544, toen hij op uitdrukkelijk verzoek van Karel V en mede namens zijn collega-hoogleraren een serie van 59 geloofsartikelen opstelde, die de verspreiding van ketters gedachtegoed in prediking en onderwijs moest voorkomen en tevens eenheid en orthodoxie moest garanderen in de periode waarin het concilie nog niet weer bijeen was gekomen. In 1545 werden deze artikelen door de keizer gesanctioneerd en in Leuven toegevoegd aan de inschrijvingseed.¹²² Een samenvatting in 32 artikelen was meer op het volk gericht.¹²³ Op het punt van de heiligenverering stellen de artikelen onder meer dat de heiligen terecht worden aangeroepen, want ‘door hun verdiensten en tussenkomst schenkt Christus ons vele zaken die Hij ons anders niet zou schenken’.¹²⁴

Behalve als hoogleraar heeft Tapper ook op andere terreinen zijn sporen verdiend. In 1547 werd hij – samen met zijn collega Michel Drieux – benoemd tot algemeen inquisi-

120 DE VOCHT, ‘Tapper’, 556; ÉTIENNE, ‘Un théologien’, 381 en FABISCH, ‘Ruud Tapper’, 58. SCHEERMAN, ‘Ruud Tapper’, 321 bespreekt ook andere jaartallen.

121 Dit had te maken met het feit dat hem bij de dood van Rosemondt de tweede prebende van de Sint Pieter in Leuven werd beloofd: die van de Heilige Geest, waaraan één van de drie gewone theologische leerstoelen verbonden was. Vergelijk DE VOCHT, ‘Tapper’, 558.

122 DE VOCHT, ‘Tapper’, 564; MOLANUS, *Historiae Lovaniensium II*, 921.

123 Vergelijk voor ontstaan en reacties op de stellingen VAN ’T SPIJKER, ‘Leuvense professoren’ Een uitgave van de tekst van de 59 artikelen is te vinden bij DE JONGH, *L’ancienne faculté*, 81* – 89*; een uitgave van de 32 artikelen in het Rijksarchief Leuven (RAL), ingang 682 (Archives de l’Université de Louvain (1426–1797)), nummer 443 (*Liber Literarum Facultatis Theologiae 1544–1592*), folio 13^v en 14, alsmede in WA 54, 417–422.

Dat Tapper de auteur van de artikelen is, wordt duidelijk uit het adres in diens *Opera omnia* uit 1582: ‘hij (Tapper) heeft begin, voortgang en einde gezien van de leer van de protestanten, alsmede van de leer die de calvinistische wordt genoemd; fundamenteën, redenen en argumenten van beide heeft hij onderzocht, daarover met de uitmuntendste theologen dikwijls en veel gecommuniceerd, en ten slotte ook publiekelijk en privaat gediscuteerd; en ten slotte heeft hij gemeend, geprikkeld tot liefde en ijver voor God en de katholieke kerk, en aangezet door de aansporing en het bevel van keizer Karel V, de zaken die zij door dwaling anders voelen dan de katholieken en in hun boeken bijeen hebben gebracht, zelf in 32 artikelen te moeten onderzoeken, uitleggen en aanklagen’; vertaling van: ‘initia ille progressus ac fines doctrinæ Protestantium & eius, quam Caluinianam nominant, vidit, & vtrorumque fundamenta, rationes, & argumenta diligenter perscrutatus est; de ijs etiam cum præstantissimis Theologis sæpe ac multum communicavit: publice denique ac priuatim disputavit; summo in Deum & Ecclesiam Catholicam amore studioque excitatus, Caroli vero Quinti Imperatoris cohortatione & iussu prouocatus, ea, quæ illi per errorem secus, quam Catholici, sentiunt, librisque comprehenderunt, ipse articulis triginta duobus examinare, explicare, & confutare statuit’.

124 ‘quorum etiam meritis et intercessione Christus nobis multa hic largitur non alias largiturus’ (artikel L, DE JONGH, *L’ancienne faculté*, 88*); de 32 artikelen kennen dezelfde formulering, WA 54, 420.

teur van de Nederlanden, na ook eerder al bij verschillende processen betrokken te zijn geweest.¹²⁵ In 1551 is hij afgevaardigd naar het concilie van Trente.

Het spreekt bijna vanzelf dat een zo uitgesproken figuur als Tapper bij tegenstanders het nodig verzet en de nodige spot heeft opgeroepen. Zo noemde Erasmus' leerling Nesenius Tapper rond 1520 al 'een man van stotterende spraak, die toch hele slechte dingen zegt' en de lutherse ketters bestrijdt zonder Luther weerlegd te hebben.¹²⁶ Volgens Gnapheus behoorde hij in 1525, toen hij deelnam aan het proces tegen Pistorius, bij de Leuvense 'sofisten, die met loden argumenten en koele redeneringen de waarheid bestrijden'.¹²⁷ Ten slotte, om niet meer te noemen, leverde ook Dryander in 1543 nog kritiek op de inquisitie van Latomus en Tapper:

Mannen, die gelden willen als pijlers van de kerk, schamen zich er niet voor om zich te verlagen tot een geschil en een theologisch dispuut met onkundige vrouwtjes. En denk maar niet dat ze als doctoren naar een gesprek komen, om met een zekere liefde en zachtheid dwalenden tot een betere wijze van religie te brengen: nee, met loopgraven belegeren ze jeugdige knapen en mannen die nergens van af weten, waardoor ze die gemakkelijk misleiden en ze vervolgens na deze o zo glorieuze overwinning al jubelend wreed veroordelen.¹²⁸

Dit alles roept de vraag op hoe Tapper zelf tegen de bestrijding van ketterij heeft aangekeken. In zijn *Aureum corollarium* (1543)¹²⁹ wijst hij een drietal oorzaken aan van de

125 DE VOCHT, 'Tapper', 561 noemt als datum 6 juli 1537, maar ÉTIENNE, 'Un théologien', 386 toont met beroep op een authentiek afschrift van de pauselijke breve aan dat de juiste datum 6 juli 1547 is geweest. Vergelijk ook MONSEUR, 'Contribution', 109.

126 'Homo miserabili balbutie et tamen maledicentissimus' (CR 94, 381; vergelijk 385). In het geschrift waarin Nesenius deze uitlatingen doet – de *Epistola de magistris nostris Lovaniensibus* – speelt Tapper slechts een bijrol. Met Jacobus Latomus wordt hij een 'poliep' genoemd, die elke gewenste vorm aanneemt en zich in alles laat leiden door collega Jean Briard uit Ath. Maar de eigenlijke hoofdpersoon is toch Nicolaus van Egmond: tegen hem is het geschrift feitelijk gericht.

127 'plumbeis argumentis et frigidis rationibus veritatem ipsam oppugnent sophistae' (CDI 4, 408). Even verderop heet het: 'omdat de ellendigen, gewapend met een wapenrusting-van-niks, de ongelukkige, niet-oorlogsbestendige worstelaars, naar men zegt slechts rieten speren en loden zwaarden kunnen stellen tegenover de schilden der waarheid, kunnen ze zichzelf alleen maar heel lelijk gedragen en de theologische arena met smaad verlaten' ('Sed ut lutea panoplia armati miseri, infoelices et imbelles palestritae, non nisi iunceas hastas et plumbeos (quod aiunt) gladios veritatis umbonibus obiectant, ita non possunt non turpissime sese dare, et theologica harena cum magno probro excedere', CDI 4, 411).

128 'ut tanti uiri, qui ecclesiae columnina haberi uolunt, in controuersiam atque disputationem theologicam cum imperitis foeminis descendere non erubescant. neque putes eos uenire quasi doctores ad colloquium, ut a ueritate aberrantes in meliorem religionis uiam cum quadam charitate et lenitate deducant, sed cuniculis aggrediuntur rudes pupillos et uiros rerum omnium ignaros, quo facilius decipiant ac postea tanto hoc tamque glorioso triumpho uelut ouantes crudeliter condemnent' (SOCAS, *Francisci Enzinatis*, 9). Ook Dryander stelt dat Latomus en Tapper in hun disputen meermalen de nederlaag geleden hebben en soms zelfs noodgedwongen een beroep hebben moeten doen op 'de hulp van de magistraat, opdat die hen door de krachtige hand van gewapende mannen zou beschermen' ('auxilium magistratus implorarunt, qui ualida armatorum hominum manu ipsos tueretur', SOCAS, *Francisci Enzinatis*, 13).

129 Een belangrijke aanwijzing voor de datering van deze oratie is dat Tapper de overtuiging hekelt 'dat de dogmatische onenigheden, die 25 jaar geleden ontstaan zijn, alleen maar betrekking hebben op de opvattingen van theologen en monniken' ('quod istæ controuersiæ dogmaticum, quæ citra annos 25. ortæ sunt, solum concernunt quasdam opiniones Theologorum & monachorum'; TAPPER, *Opera*, 378, cursivering van mij, AB). Verder is richtinggevend dat Tapper de onverschilligheid hekelt van burgerlijke én kerkelijke overheden. Dit betekent namelijk dat het *Aureum corollarium* van vóór 1544 moet zijn, omdat vanaf dat jaar beide overheden de handen juist meer en meer ineen gingen slaan (vergelijk VAN SCHELVEN, *Vluchtelingenkerken*, 4–11). Ten slotte is van belang dat Tapper melding maakt van 'de tijd van vrede, die de hemelse Here verwaardigd heeft tot ons land te zenden' ('paci tempore, quum Dominus cælitus in ter-

ketterij in de Nederlanden: de onverschilligheid van (stads)besturen en provinciale raden; de onverschilligheid van bisschoppen en onwetendheid van prelaten; en het aanstootgevende leven van de kerkelijken en de veronachtzaming van de dienst aan God.¹³⁰ Zijn *Refutatio* (vóór 1544) voegt hier onder meer als (neven)oorzaak nog aan toe dat het kwaad ook van elders wordt binnengebracht door rondreizende ketters, en dat bisschoppen bij hun bestrijding van ketterij soms worden dwarsgezeten door de magistraten.¹³¹ Geen wonder dan ook, dat hij het de moeite waard acht 'om in beide standen, de geestelijke én de wereldlijke, een canonieke hervorming van de kerk door te voeren, zodat in beide standen de aanstoot wordt weggenomen, die de meest waarschijnlijke oorzaak lijkt te zijn van de ketterijen van deze tijd'.¹³²

Een aantal jaren later blijkt Tapper een en ander toch wat anders te taxeren. In zijn *Oratio quinta*¹³³ stelt hij dat 'ketters' zich niet baseren op argumenten, maar op hun wil en gevoel. En aangezien daarin duidelijk een oordeel Gods zichtbaar wordt, is het zinloos hen in disputen te bestrijden met de rede, de Schrift of het eensluidend oordeel van de vaderen. De enig juiste weg is de weg die de vrome keizer Theodosius bewandeld heeft. Op aanraden van zijn adviseurs vroeg die de ketters de kerkelijke doctoren van vóór de scheiding te aanvaarden, met als gevolg dat ze onderling verdeeld raakten. Immers, als ze zouden verklaren die niet te aanvaarden, typeerden ze daarmee zelf hun leer als een nieuwe leer; maar als ze hen wél zouden aanvaarden, zouden ze moeten erkennen zelf daarmee in strijd te zijn.¹³⁴ En 'dat is dus de zekerste, veiligste en makkelijkste manier om de ketters uit te roeien en de scheuringen te helen'.¹³⁵

In het vervolg zal moeten blijken of Tapper zelf in het proces tegen Engel deze raad ter harte heeft genomen.

4.3.2. Engels geloofsbelijdenis (1553)

Na aankomst in 's-Gravenhage hebben Engel en zijn begeleiders eerst hun intrek genomen in een herberg, om vervolgens 's avonds om negen uur gezamenlijk naar de Voorpoort te vertrekken. Deze 'vorste poorte' van het Binnenhof was sinds ± 1420 in gebruik als gevangenis van de graven van Holland, en sinds 1428 tevens als gevangenis

ram mittere dignatus est'; TAPPER, *Opera*, 378), want deze opmerking brengt ons bij het jaar 1543, waarin er een einde kwam aan de strijd om het hertogdom Gelre (DE JONG, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 100).

130 TAPPER, *Opera*, 378.

131 De laatste opmerking vormt ook de belangrijkste reden om Tappers *Refutatio* vóór 1544 te dateren. Vanaf dat jaar gingen burgerlijke en kerkelijke overheden immers juist meer en meer de handen ineenslaan, vergelijk noot 129.

132 'in vtroque statu, spirituali & seculari, Canonicam Ecclesiæ facere reformationem, vt tollantur scandala in vtroque statu quæ putantur cause potissimæ esse hæresum huius temporis' (TAPPER, *Opera*, 378).

133 Deze *Oratio quinta* moet ná 1548 gehouden zijn, omdat het *Interim* van 1548 erin genoemd én bekritiseerd wordt.

134 Voor deze geschiedenis verwijst Tapper, 352 naar de 'driedelige historie' van Socrates. Bedoeld is de *Historia Ecclesiastica* van Socrates, en daarvan liber V, caput X (PG 67, 583–594).

135 'Hic igitur certissimus, securissimus & facilimus est modus extinguendi hæreses, & schismata componendi' (TAPPER, *Opera*, 352).

van het Hof van Holland.¹³⁶ Engel en Willem werden er ontvangen door cipier Pieter van Couwenberch,¹³⁷ die hen twee kamers gaf.

Meteen de volgende dag, 10 juni 1553, begon Sonnius met Engel al te disputeren over een aantal artikelen van Wolff¹³⁸ en enkele dagen later verscheen ook Tapper op de Voorpoort, vergezeld door twee anderen.¹³⁹ Tapper liet Engel zeggen ‘dat hy groote begeerte hadde om zijn mede-Broeder te besoucken’¹⁴⁰ en begroette hem dan ook zeer vriendelijk. Desondanks begon ook hij meteen te disputeren, met name over de heiligenverering.

Het dispuut met Tapper verliep aanvankelijk positief: Engel en hij bleken het in veel opzichten met elkaar eens te zijn. Wel was Tapper van mening dat het aantal artikelen dat tegen Engel was opgesteld, te groot was. Daarom verzocht hij hem door te gaan met het samenvatten ervan. Later op de dag verslechterde het klimaat enigszins: ‘nae den noen is Ruardus wederom gecomen met Sonnio alleen / ende is tusschen hem ende Angelum als doen groot geschil gheweest van sommige Articulen des Geloofs’.¹⁴¹

Op 16 juni overhandigde Engel Tapper twaalf artikelen, waarin hij de belijdenis van zijn geloof had samengevat¹⁴². Een aanzienlijk deel van deze artikelen ging over de heiligenverering en als men wat Engel hier zegt, plaatst tegen de achtergrond van wat in het voorgaande beschreven is, kan men concluderen dat hij er goed in geslaagd is de hoofdlijnen van zijn visie op de heiligenverering sinds (in ieder geval) 1533 duidelijk weer te geven. Weliswaar wordt deze visie in vergelijking met 1533, 1548 en ook 1553 op bepaalde punten nader uitgewerkt, maar in de kern is het toch dezelfde visie.

Het enige echt nieuwe element vinden we in artikel zes, waar Engel op grond van het feit dat heiligen ‘in Christus’ voor ons bidden, ruimte ziet voor een uitroep in de trant van ‘Petrus, bid voor ons’. Dit was eerder zo nog niet tot uiting gekomen, en is in het kader van de eerder gegeven schets van de opvattingen van de grote reformatoren en reformatorische uitingen in de Nederlanden ook uniek te noemen. Maar voor het overige kan gesteld worden dat Engel er in zijn geloofsbelijdenis in geslaagd is de hoofdlijnen

136 Vergelijk voor de Voorpoort BREKELMANS, *De gevangenpoort*; VAN GELDER, *'s-Gravenhage*, 51 spreekt over ‘de oude Diefsteen, vrijgekomen sedert voor de gevangenen van den Graaf zelf, – zeer waarschijnlijk in het begin der 15de eeuw – de Voorpoort in gebruik genomen was.’

137 Vergelijk voor deze cipier de tweede instructie voor de ‘poertieren’ van de Voorpoort, te vinden bij DE RIEMER, *Beschryving I-1*, 173–175. Onder meer valt daar het volgende te lezen: ‘Alsoe mynen Heeren myn Heere den Marckgrave van der Veere, Heere van Beveren, Stadhouder-Generael, d’eerste en andere Raiden in Hollant, mits ’t misbruyk van Pieter van Couwenberch leste Cipier en bewairder van den gevangen Poorte in den Hage, totten zelven cipierschap ontfangen hebben Lubbert Aelkeys, omme ’t zelfde by hem voortaan bedient en bewairt te werden’.

138 Vergelijk PAULLUS, 21; HOOG, *Verantwoording*, 12–18.

139 Merkwaardig is op dit punt de beschrijving van HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 419: ‘Daer (op de Voorpoort) quamen by hem veel Papen ende Moniken, ende handelden met hem in der Schriftueren: maer niemant en konde hem wederstaen. [...] Als de heeren van den Raet hoorden dat hem niemant konde wederstaen, ontboden sy den ouden Wolf ende vyant des waerheys Ruardum Tapper van Enchusen, Doctoer van Loven, ende meester in ketterie.’ Deze beschrijving is niet in te passen in die van PAULLUS en bovendien in strijd met de in paragraaf 4.2.5. aangehaalde brief van 7 juni, waaruit blijkt dat Tapper al in een eerder stadium bij het proces betrokken was.

140 WILLEM, 42; vertaling van PAULLUS, 21: ‘se desiderio invisendi Confratris sui’.

141 WILLEM, 43; vertaling van PAULLUS, 22: ‘Eodem die post prandium redijt Ruardus cum Sonnio solo, inter quem & Angelum magna fuit de quibusdam Fidei Articulis dissensio’.

142 Vergelijk Bijlage 1.

van zijn visie op de heiligenverering, zoals hij die sinds 1533 verdedigd had, goed en overzichtelijk samen te vatten en dat dit document alleen om die reden al van grote waarde en betekenis is.

4.3.3. Dispuut over de heiligenverering (1553)

Op de geloofsbelijdenis van Engel reageerde Tapper met zes stellingen (*propositiones*), waar hij Engel mee vroeg in te stemmen. Met name gold dat voor de zesde stelling:

Ik ben bereid te volgen al wat in kerkvergaderingen, die wettig in de Heilige Geest samengekomen zijn, bepaald is en bepaald zal worden volgens de Schriften, ook al begrijp ik niet op welke manier en hoe zo'n bepaling uit de Schrift genomen wordt; zo ben ik ook bereid het oordeel en gevoelen te volgen van mijn pastoor en superieur in controverse vraagstukken, indien slechts zijn gevoelen en oordeel niet in strijd is met de Schriften.¹⁴³

Heeft Engel met deze stellingen ingestemd? Volgens Moll is het zó duidelijk dat Engel dat niet heeft gedaan, dat Paullus dat niet eens expliciet hoeft te melden. Volgens Fruin daarentegen wilde Engel zó graag lid van de moederkerk blijven, dat hij niet anders kon dan met de stellingen instemmen, terwijl 't Hart van mening is, dat Engel alleen de zesde stelling heeft onderschreven.¹⁴⁴ Ondertussen lijken deze beweringen meer terug te gaan op het beeld dat men van Engel heeft dan op de bronnen, want Paullus zegt over de zesde stelling 'maer in dese / als oock in de andere vijf waren sommighe Puncten / die Angelus met goede Conscientie niet en konde aennemen of voor goetd achten'.¹⁴⁵

Op 18 juni begon een dispuut over de heiligenverering, en een dag later schreef Tapper Engel daar een uitvoerige brief over. Uitgangspunt vormde in deze brief de stelling dat de katholieke kerk altijd geloofd heeft dat de heiligen in de hemel voor ons bidden, en dat niet alleen, maar 'in Christus'. Deze waarheid hebben onze voorouders duidelijk zien worden in de Schriften, die ons leren 'gemeenschap' te hebben 'met de Vader en met zijn Zoon Jezus Christus' en met elkaar (1J 1,3). Die gemeenschap strekt zich óók uit tot hen die in de hemel met Christus regeren, en de inhoud ervan is liefde, die de Heilige Geest in de harten verbreidt. Als we zelf tot deze liefde niet in staat zijn, nemen we onze toevlucht tot anderen die ons kunnen helpen en het wel kunnen volbrengen. Zo bedelt een arme, die niet in staat is iemand die van de honger omkomt te helpen, om brood bij de rijke. Want er is vreugde in de hemel over één zondaar die zich bekeert (Lc 15,10) en door dienstbaarheid aan het heil van anderen kunnen we Gods helpers zijn.

Verder hebben de kerkelijke vaders en de katholieke kerk in de Schriften opgesloten gezien, dat de heiligen onze noden kennen doordat God hun die openbaart, en ze door Christus bij de Vader voor ons bemiddelen. 'En daarom moeten ze met vast geloof en

¹⁴³ 'Paratus sum sequi quicquid in conciliis legitime in spiritu sancto congregatis definitum est vel definitur secundum scripturas, quamquam non intelligam, quomodo et qualiter ex scripturis eliciatur definitio, et similiter paratus sum sequi iudicium et sententiam pastoris et superioris mei in quaestionibus controversis, modo iudicium et sententia ejus non adversetur scripturis' (HOOG, *Verantwoording*, 25).

¹⁴⁴ MOLL, *Angelus Merula*, 107–108; BLOK, *Robert Fruin's I*, 239–241; 'T HART, *Historische beschrijving*, 115–117.

¹⁴⁵ WILLEM, 44; vertaling van PAULLUS, 22: 'Sed erant in ea, ut & in reliquis quinque, quae probare Captivus bona conscientia non poterat'.

heilsverwachting aangeroepen worden, als we maar door hun gebed door Christus tot God bidden, en er geen beletsel in onszelf is'.¹⁴⁶

Weliswaar is er geen positief gebod ('bidt voor elkaar, opdat jullie behouden worden'),¹⁴⁷ maar het is een gevolg van de aard van liefde en gemeenschap. En niet alleen is dit geloofsgevoelen bevestigd door het voortdurend kerkelijk gebruik, maar ook is het het gevoel geweest van het tweede concilie van Nicea.¹⁴⁸ Op grond daarvan moeten de heiligen aangeroepen worden, maar ook God Zelf: opdat Hij door hun gebeden en verdiensten ons zijn gaven schenkt.

Tapper wijst er verder op dat de heiligen niet alléén bidden: ze doen dat samen met Christus, en derhalve worden we door de verdiensten van Christus én de heiligen bevrijd en met gaven begiftigd.

Want hun wil (die van de heiligen) doet God graag, als zijnde de wil van zonen en vrienden, maar Christus kan vanwege zijn dood rechtens en op grond van rechtvaardigheid met de Vader onderhandelen, door te bemiddelen en verdiensten aan te bieden; maar al de gebeden en verdiensten van de heiligen zijn door Christus en vanwege Hem voor de Vader aangenaam en aanvaardbaar.¹⁴⁹

De tegenwerping 'mijn hulp is van de HERE, die hemel en aarde gemaakt heeft' (Ps 121,2), gaat volgens Tapper niet op, want weliswaar dalen goede gaven uit de hemel neer, maar het merendeel daarvan door de dienst en het gebed van mensen, engelen en geesten der rechtvaardigen – een orde die bedoeld is om de wederzijdse liefde te bevorderen. Ook het psalmwoord 'ten dage dat ik riep, hebt Gij mij geantwoord' (Ps 138,3) is geen valide tegenwerping, want God moet inderdaad wel aangeroepen worden, maar niet alleen door ons.

Tapper besluit zijn uitvoerig schrijven onder meer met de volgende woorden:

Toon u bereid, zoals u ook hebt aangeboden, de bepalingen te volgen van concilies die in de Heilige Geest bijeen zijn geweest, alsmede het oude, door de vaders aanvaarde gebruik, en het eensgezinde gevoel van wie over u gesteld zijn. Mocht u van mening zijn dat dat strijdt met de Schrift, dan wordt u ten zeerste misleid. Want de heilige Clemens leert dat de Schriften naar de uitleg die wij van onze voorouders ontvangen hebben, verstaan moeten worden, en niet naar de uitleg die iemand van tevoren voor zichzelf als waar heeft aangenomen.¹⁵⁰

Overzien we deze uitlatingen van Tapper, dan kan gesteld worden dat hij zich met Engel beroept op het concilie van Nicea, maar anders dan hij zich tevens beweegt in de lijn van theologen als Lombardus, Bonaventura, Thomas en Van Hoogstraten. Belangrijker dan dat is echter dat Tapper Engel voortdurend confronteert met het voorgeslacht en het kerkelijk leergezag.

¹⁴⁶ 'Et ideo invocandos esse cum certa fiducia et expectatione salutis, quoad eorum precatione a Deo per Christum petimus, modo non sit impedimentum in nobis.' (HOOG, *Verantwoording*, 28).

¹⁴⁷ 'Orate pro vobis invicem, ut salvemini' (HOOG, *Verantwoording*, 29).

¹⁴⁸ Vergelijk voor de uitspraak van het tweede concilie van Nicea (787) paragraaf 2.1.1.1.

¹⁴⁹ 'Horum enim quasi filiorum et amicorum voluntatem libenter facit, Christus autem ob mortem suam jure et ex justitia cum patre agere potest, intercedendo et merita offerendo; omnia autem sanctorum preces et merita per Christum et propter ipsum grata sunt et accepta patri' (HOOG, *Verantwoording*, 30–31).

¹⁵⁰ 'Ostende te paratum sequi prout obtulisti definitiones conciliorum in spiritu sancto congregatorum et veterem usum a patribus acceptum sed et prepositorum concordentem sententiam. Si eam scripturae putes adversari, plurimum falleris. Nam secundum sensum, quem a majoribus accepimus, Sanctus Clemens docet intelligendas esse scripturas, non secundum eum quem sibi quisque praesumpserit.' (HOOG, *Verantwoording*, 32).

Aan het slot van zijn brief verwijt Tapper Engel nog dat alle dingen die hij hem geantwoord heeft, ‘uit de Lutherse school afkomstig zijn’.¹⁵¹ Een interessante opmerking, die Weernekers tot de stelling brengt dat er een zekere overeenkomst is tussen Engel en Luther.¹⁵² Tegelijk laat Tappers formulering (‘uit de Lutherse *school*’) ook ruimte voor de uitleg dat hij hiermee de in het vorige hoofdstuk al gesignaleerde overeenkomst tussen Engel en (de apologie van) de *Confessio Augustana* van Melanchthon heeft opgemerkt. Zoals eerder aangetoond, bestaan er op het punt van de heiligenverering tussen Luther en Melanchthon geen grote verschillen. Kiezen we voor deze uitleg, dan is Engels verweer zich niet te herinneren deze dingen ‘ooit bij Luther gelezen te hebben’,¹⁵³ een even handige als doorzichtige uitvlucht.

Engels antwoord dateert van 20 juni en komt er in het kort op neer dat men op grond van Schrift en vaders alleen tot God moet bidden. Liever wil hij door de wereld als ketter beschouwd worden, dan leren ‘datmen moest aanbidden arme Creatueren / die van haer selven niet en hebben / oock niet vergelden en kennen / overmidts sy sonder CHRISTO niet met allen en vermogen’.¹⁵⁴

Bij het overwegen van Tappers geschriften had Engel enkele duistere dingen aangetroffen, die het hem onmogelijk maakten het in alles met hem eens te zijn. Zo was hij er niet van overtuigd geraakt, dat de aanroeping van heiligen ooit een (terechte) gewoonte van de kerk was geweest: de Schrift leert immers duidelijk dat God aangeroepen moet worden, en verbindt daar ook goddelijke beloften aan. ‘De Here roept allen en iedereen tot zich, de door zonden en rampen en ellende belasten en bezwaarden, zowel door de profeten als door het evangelie’.¹⁵⁵

Daarnaast wijst Engel erop dat in 1J 1,3 alleen gesproken wordt over gemeenschap met de Vader en zijn Zoon, en niet met gestorven apostelen en martelaren. Evenmin leert de Schrift dat heiligen nu al met Christus regeren: dat zullen ze straks pas doen, na het oordeel. ‘Maar tot nu toe rusten de zielen onder het altaar (zoals Apc 6 zegt), dat is onder Christus en in Christus, waar ze voldoende troost en vreugde hebben (hetgeen door de gewaden wordt aangeduid), totdat het getal van hun broeders vol is’.¹⁵⁶ En of ze weet hebben van onze noden? Ook Engel voert vaders aan, die hem steunen in zijn opvatting dat we de aanroeping van heiligen niet nodig hebben, maar beter onze toevlucht kunnen nemen tot nog levende heiligen, om hun goed te doen.

Engel onderstreept Tappers opmerking dat er geen positief gebod is om voor elkaar te bidden, maar het volgt uit de aard der liefde. Hij is van mening dat de heiligen bidden, maar dat het strijdig is met de Schrift te stellen dat ze om die reden door ons ook aangeroepen moeten worden.

151 ‘ex scola Lutherana profecta sunt’ (HOOG, *Verantwoording*, 32).

152 Vergelijk paragraaf 4.1.

153 ‘umquam in Luthero legisse’ (HOOG, *Verantwoording*, 33).

154 WILLEM, 45; vertaling van PAULLUS, 23: ‘Pauperes, quique a se nihil habent, & ex se nihil retribuere possunt, quum sine Christo nihil omnino queant, Sanctos scilicet defunctos esse invocandos’.

155 ‘dominus omnes et quoscunque sibi advocet, peccatis et etiam calamitatibus et tribulationibus onustos et gravatos, tam per prophetas quam evangelium’ (HOOG, *Verantwoording*, 35).

156 ‘Sed jam adhuc sub altari quiescunt animae (uti dicitur Apoca. 6o.) hoc est sub Christo et in Christo, satis habentes consolationis et gaudii, (quod per stolas significatur) donec compleatur numerus eorum omnium confratrum’ (HOOG, *Verantwoording*, 36–37).

Als Tapper stelt dat het het beste is in deze materie bij de levenden te beginnen en vandaaruit conclusies te trekken voor hen die met Christus regeren,¹⁵⁷ is dat een werkwijze die bij Engel op bezwaren stuit. Immers, zegt Jezus niet tegen de zonen van Zebedeus en hun moeder dat ze niet weten wat ze vragen (Mt 20,22)? En noemt Hij ook Lucas en Kleopas geen ‘onverstandigen en tragen van hart’, omdat ze Christus’ rijk meten met de maat van een aards rijk (Lc 24,25)?

Wat de verdiensten van de heiligen betreft, moet uitgangspunt van ons spreken Mt 25,9 zijn: niemand van de heiligen heeft voor zichzelf voldoende, eenieder moet lenen bij Christus. Die moet daarom ook alle eer krijgen, en dat is precies de reden waarom God in Gn 15,1 tegen Abram zegt: ‘vrees niet, Abram, Ik ben uw schild; uw loon zal zeer groot zijn.’

Als Tapper zegt dat Christus en de heiligen op onderscheiden manieren bidden, heeft dat geen grond in de Schrift. ‘Want als de heiligen niet in Christus en met Christus bidden, is hun gebed ijdel, zoals ook wij, als we niet in geloof en uit geloof bidden, niets zullen bereiken’.¹⁵⁸ Ook om die reden moet Christus de eer krijgen, ‘opdat het zij, gelijk geschreven staat: “Wie roemt, roeme in de Here”’ (1Ko 1,31).

Ten slotte,

als mijn heer de inquisiteur mij vermaant de bepalingen van de concilies niet te vergeten, zoals we overeengekomen zijn, aanvaard ik dat met dank, en wijk ik daar ook niet vanaf, en doordat ik altijd de Schriften het eerste woord geef, net als zij, en vervolgens de bepalingen noem, kan ik in dezen ook geen ketter zijn.¹⁵⁹

In de discussie zoals hierboven beschreven is duidelijk een botsing van uitgangspunten waar te nemen. Tapper neemt zijn uitgangspunt in de traditie en de manier waarop die de Schrift heeft uitgelegd, Engel begint bij de Schrift zelf en ondersteunt zijn beroep daarop met de traditie. Dat dit leidt tot uiteenlopende visies op de heiligenverering, is niet verwonderlijk.

4.3.4. Nogmaals de heiligenverering (1553)

Vlak voordat hij vertrekt, overhandigt Tapper Engel nog een geschrift over de heiligenverering. De bedoeling is dat Engel zich daarnaar richten zal, maar als deze de inhoud ervan verneemt, weigert hij dat ronduit.

In het genoemde document stelt Tapper dat Engels opvatting over aanroeping luidt dat de heiligen in de hemel voor ons bidden, ze dat ook moeten en zodoende samen met ons de Here aanroepen. Verder, dat ze door ons niet aangeroepen moeten worden omdat ‘aanroeping’ op grond van de Schrift alleen God toekomt. Verbreden we echter ‘aanroepen’ tot ‘bidden’, dan moeten ze wél weer aangeroepen worden.

157 Letterlijk: ‘de argumentatie vanuit de levenden naar hen die met Christus regeren’ (‘argumentatio a vivis ad regnantes cum Christo’; HOOG, *Verantwoording*, 39).

158 ‘Nam si sancti in Christo et cum Christo non orant, jam vana est eorum oratio, sicuti nos si oremus et non in fide et ex fide, nihil impetrabimus’ (HOOG, *Verantwoording*, 41).

159 ‘Quod autem dominus meus inquisitor admonet me fore memorem definitionem conciliorum, uti convenimus, cum gratiarum actione accipio, et ab illis non recedo, primas semper partes scripturis tribuendo, et cum illis, ac secundum illas definitiones haec etiam dico, et non possum in hoc esse haereticus’ (HOOG, *Verantwoording*, 41).

Wat het gebed van de heiligen betreft, is volgens Tapper Engels opvatting dat ze in het algemeen voor ons bidden, maar niet voor afzonderlijke personen. Ze weten namelijk niet wat we van hen vragen, of het moest al zijn door middel van openbaring. Maar daarover lezen we niets in de Schrift. Wat we wel vroom mogen geloven, is dat de heiligen in Christus voor ons bidden en hun gebed ons op die manier ook veel voordeel oplevert.

Concluderend stelt Tapper dat het Engels opvatting is, dat

de Schriften met betrekking tot het aanroepen van God niet verbieden (te geloven) dat de heiligen bidden, [...] omdat ze volgens u spreken over een aanroeping die als offer aan God eigen is. Maar ze hebben geen betrekking op de aanroeping die een bede of een gebed is. En zelfs wanneer ze door Gods openbaring zouden weten wie wat bidden, zoals wanneer (er gebeden wordt om) bevrijding van verzoeking, van ziekte, of van gevaren, lijkt het uw opvatting te zijn, dat ze ook dan niet specifiek om deze dingen vragen.¹⁶⁰

In zijn aantekeningen bij het geschrift van Tapper dingt Engel het nodige af op diens weergave van zijn standpunt. Met name dat hij ingestemd zou hebben met een ‘aanroeping’ in de zin van ‘gebed’ of ‘bede’ wordt door hem bestreden. En ook dat als de heiligen wél op de hoogte zijn van onze gebeden, ze dan nog niet specifiek voor ons bidden. Wat hij bedoeld had te zeggen, was dat ze ook dan nog niet bidden als ‘bemiddelaars’, maar als ‘medewerkers’.

Aan het slot van zijn geschrift stelt Tapper dat Engels opvatting gegrond is op de gedachte dat de heiligen in de hemel niet weten wat hier op aarde gedaan wordt. En dat is een heel foute gedachte, want de oudste vaders leren ons het tegendeel. ‘Waarom gelooft u niet vroom dat ze dit weten op grond van openbaring door God, als de Schriften het tegendeel niet leren?’¹⁶¹ Wist ook de rijke man niet dat hij vijf broers had?

Engels antwoord op deze laatste vragen luidt dat hij dat niet vroom gelooft, omdat de Schrift het niet leert en maar weinig zegt over de toestand van de doden. Is het bovendien niet veelzeggend dat Paulus in zijn brieven wel de levenden vraagt hem te helpen in zijn gebeden, maar niet grote namen als Jakobus en Stefanus, die toen toch al wel gestorven waren?

4.3.5. Sonnius’ formuleringen (1553)

Nadat Tapper op 21 juni 1553 vertrokken was, werd de inquisitie door Sonnius voortgezet. En wel op hetzelfde punt van de heiligenverering, ‘eenighsins ende in haeren rangh’ – ‘want tot dese uytbescheydinghe hadden sich de Ketter-Meesters laten brengen’.¹⁶² Maar tevergeefs, want Engel wilde van geen beperkingen en onderscheidingen weten.

Driemaal is Sonnius bij Engel langs geweest,¹⁶³ waarbij hij hem bij de tweede maal een drietal formuleringen heeft voorgelegd. Om te beginnen de uitspraak: ‘wij zeggen

¹⁶⁰ ‘scripturae de invocando proprie Deo non prohibent sanctos orare, [...] quia secundum te loquuntur de invocatione quae ut sacrificium Deo est propria. Nec pertinent ad invocationem, quae est precatio vel oratio. Et quando Dei revelatione cognoscunt, qui petunt et quid petunt, ut quod orent liberationem a tentatione, a morbo, vel a periculis, videris sentire, quod nec tunc quidem in specie haec petant’ (HOOG, *Verantwoording*, 43).

¹⁶¹ ‘Quare non credis saltem pia credulitate quod haec noverunt ex Dei revelatione, quando scripturae non docent contrarium?’ (HOOG, *Verantwoording*, 43).

¹⁶² WILLEM, 46; vertaling van PAULLUS, 23: ‘Aliquo modo in suo ordine (ad hanc enim moderationem tandem ab Inquisitoribus ventum erat’.

¹⁶³ HOOG, *Verantwoording*, 45.

dat alleen God moet worden aangeroepen als God en Gever, Redder, Verzoener, Trooster enz.¹⁶⁴ Engel verduidelijkte dit met de uitspraak ‘dat alleen God moet worden aangeroepen in de dingen die Godes zijn, en met “de dingen die Godes zijn” worden dan bedoeld de dingen die God eigen zijn en door de Schrift ook aan Hem toegeschreven worden’.¹⁶⁵

Sonnius’ tweede formulering luidde: ‘wij zeggen dat niemand anders, niet van degenen die hier leven noch van degenen die in de hemel regeren, op die manier kan worden aangeroepen. Wel zeggen wij dat die op een andere manier, in zijn eigen rang kan worden aangeroepen’.¹⁶⁶ Engel antwoordde hierop dat hij deze ‘rang’ niet in de Schriften vindt en deze slechts spreken over het aanroepen van God alleen. Toen Sonnius uitlegde dat de bedoeling was dat ze met ons mee bidden, onze noden bij God aanbevelen en die met hun gebeden aangenamer maken, wees Engel hem erop dat ze daarvoor onze gebeden wel moeten kennen. En dat is niet iets wat de Schrift ons leert.

De derde en laatste formulering luidde: ‘wij zeggen, dat wij God aanroepen opdat Hij helpt; en bovendien zeggen wij dat we de heiligen aanroepen die hier met ons leven of met Christus in de hemel regeren (zoals wanneer wij zeggen “heilige Petrus, bid voor ons”)’.¹⁶⁷ Deze uitspraak leidde tot een discussie over de precieze inhoud van de ‘hulp’ die de heiligen ons zouden kunnen geven, waarbij Engel stelde dat alleen het geloof ons voor God welbehagelijk maakt, en niet de gebeden van anderen.

Kortom, waar Sonnius met zijn formuleringen een brug wilde slaan tussen het standpunt van Engel en dat van de inquisitie, bleek Engel niet bereid hem tegemoet te komen. Als argument hiervoor voerde hij het *sola Scriptura* aan (bij de tweede formulering) en het *sola fide* (bij de derde formulering).

4.3.6. Vertragingen en traktaten (1553)

Na de discussie zoals die in de vorige paragraaf is beschreven, was de maat vol: ‘Sonnius / ende diemen hem tot hulpers byghevought hadde de Suffragaan / Pastoor van Haerlem / ende Heer Herman Deken van onse Lieve Vrouwe tot Utrecht ende van S. Gillis tot Abbenbrouck / beyde Doctoren in de Godheyt’¹⁶⁸ bekeken het voorhanden materiaal en trokken daaruit de conclusie dat ze Engel niet konden overtuigen. En dus dat het tijd was voor andere maatregelen.

Op 26 juni 1553 dienden Sonnius en de zijnen een request in bij het Hof van Holland met het verzoek Engel naar Utrecht te mogen vervoeren. De raden van dit Hof konden daar echter zelf niet over beslissen, aangezien de aanhouding van Engel niet in hun naam

¹⁶⁴ ‘Dicimus nos solum Deum invocandum, tanquam Deum et donatorem, salvatorem, propiciatorem, consolatorem etc.’ (HOOG, *Verantwoording*, 45).

¹⁶⁵ ‘solum Deum invocandum in hiis quae Dei sunt, et dicit se intelligere illud, in hiis quae Dei sunt, hoc est in hiis quae Deo propria sunt et per scripturam ei attribuuntur’ (HOOG, *Verantwoording*, 45).

¹⁶⁶ ‘Dicimus nos nullum alium, neque hic viventem neque regnantem in coelo, posse eo modo invocari. Tamen aliquo modo in suo ordine invocari posse’ (HOOG, *Verantwoording*, 46).

¹⁶⁷ ‘Dicimus nos, quod Deum invocamus ut auxilietur; dicimus praeterea nos invocare sanctos vel viventes hic nobiscum vel regnantes cum Christo in coelo (ut cum dicimus sancte Petre, Ora pro nobis)’ (HOOG, *Verantwoording*, 46).

¹⁶⁸ WILLEM, 46; vertaling van PAULLUS, 23: ‘Sonnius, vocatique ab eo in auxilium Suffraganeus Pastor Harlemensis, & Hermannus Beatae Mariae Trajectensis & S. Egidij Abbenbrocij Decanus, Theologiae Doctores.’

had plaatsgevonden, dus stuurden ze een brief naar Johan van Kruiningen. Deze verleen- de zijn medewerking en gaf de gevraagde toestemming. Engel meende echter in 's-Gravenhage veiliger te zijn en diende daartoe een verzoek in bij de Staten van Holland.

De Staten, geconfronteerd met Engels verzoek om 'hulpe ende assistentie van de Staten, ten eynde hy, achtervolgende het Privilegie van den Lande, niet vervoert en soude worden uyt Hollant',¹⁶⁹ besloten op 10 juli om op hun volgende vergadering deze kwestie aan de hand van een rapport uitvoerig te bespreken; het Hof zou gevraagd worden in ieder geval tot die tijd met vervoer van Engel te wachten. Ook Sonnius, die vanuit Utrecht zijn fiscaal al naar 's-Gravenhage had gestuurd om Engel op te halen, ontving het verzoek nog enig geduld te hebben.

Op 25 juli volgde de definitieve resolutie van de Staten: Engel mocht niet naar Utrecht worden overgebracht 'voor en al eer de Staten beschreven en gehoord soude zijn, hier waren present, ende by die Bailliuw van Schielandt en sijn Klerck'.¹⁷⁰ In een brief aan Engel¹⁷¹ uitte Sonnius zijn teleurstelling over de gang van zaken: het vervoer naar Utrecht had enkel als reden dat Engel daar gemakkelijker en goedkoper onderwezen kon worden.¹⁷² Maar om hem niet nog zwaarder te belasten, zou Sonnius Engel tegemoet komen en binnen veertien dagen in Den Haag zijn opwachting maken. In de tussentijd moest Engel bidden of God zijn hart wilde openen, zodat hij niet op eigen oordeel zou steunen maar op dat van de hele kerk.

Engel antwoordde¹⁷³ dat God wist dat hij vanwege zijn ziekte alleen met veel pijn naar Utrecht vervoerd zou kunnen worden. En wat zijn 'dwalingen' betrof, had hij de Schrift aan zijn zijde en bad hij onophoudelijk. Vervolgens was het afwachten, of Sonnius zijn belofte om binnen veertien dagen zijn opwachting te maken ook na zou komen. Toen dat niet gebeurde, deed onder het gewone volk het gerucht de ronde 'dat de Suffraganen ende den Deken van onse lieve Vrouwe tot Utrecht / van de welcke ick geseght hebbe / jae oock Doctoer Rumeler [...] sich niet verder met so swaeren sake ende van soo groote importantie wilden bemoeien'.¹⁷⁴

Wat men ook vernam, was dat de bisschop van Utrecht belangstelling had voor Engels zaak en zelfs de belofte had gedaan hem alle gunst en hulp te betonen. Voor Engel was dit reden Johannes Laurentius¹⁷⁵ met zijn artikelen en enkele andere geschriften naar Utrecht te sturen. Toen deze onverrichter zake terugkeerde, heeft Engel de hele zaak Gode en diens wil bevolen 'ende sich keerende tot het overdencken zijns handels / heeft een seer vast Schrift ghemaect van het afschaffen der Eerens ende Aenroupens der

169 NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), nummer 3 (Gedrukte resoluties van de Staten van Holland 1550 ja. 5 – 1554 dec. 29), d.d. 10 juli 1553.

170 NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), nummer 3, d.d. 25 juli 1553.

171 PAULLUS, 25; de brief is gedateerd 1 augustus 1553.

172 Volgens HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 91–92, moet er meer ook inderdaad niet achter gezocht worden.

173 In een brief die eveneens gedateerd is 1 augustus 1553 (PAULLUS, 25–26).

174 WILLEM, 52; vertaling van PAULLUS, 26: 'ipsum Suffraganeum & Decanum S. Mariae Trajectensis, de quibus dixi, quin & Doctorem Rumelerum, [...] nolle se Causae tam gravi tantaeque difficultatis immiscere'.

175 Johannes Laurentius was de zoon van Engels zus Katharina Merula uit haar tweede huwelijk met Laurentius. Vergelijk VAN DER MAREL, 'Nog eens Van Merlen', 11.

Heylighen'.¹⁷⁶ Daarin heeft hij zijn standpunt over de heiligenverering uitvoeriger beschreven dan ooit tevoren.

4.3.6.1. Over de verering en aanroeping van de heiligen

Engel begint zijn geschrift met de stelling dat alleen God mag worden aangeroepen als verdediger, voorvechter enz. Vervolgens wordt deze stelling verdedigd met achtereenvolgens een beroep op de wet van de natuur, de geschreven wet en het Oude Testament, en de evangelische wet. Wat het eerste betreft, blijkt uit het door Engel aangevoerde Schriftbewijs dat onder de wet van de natuur¹⁷⁷ de aanroeping van de naam des HEREN niet minder gebruikelijk is geweest dan het offer. En omdat alleen aan God geofferd wordt, moet ook alleen zijn naam worden aangeroepen. Het beroep op de geschreven wet en het Oude Testament wordt ingezet met een verwijzing naar J 10,34 ('Jezus antwoordde hun: Is er niet geschreven in uw wet: Ik heb gezegd: Gij zijt goden?'), op grond waarvan Engel bewezen acht dat behalve de decaloog ook de Psalmen en de profeten kracht van wet hebben. Vervolgens wordt met een keur aan citaten uit het Oude Testament aangetoond dat alleen God en zijn Christus moeten worden aangeroepen. Ten slotte doet Engel nog een beroep op de evangelische wet, die leert dat alleen God met geloof, hoop en liefde vereerd moet worden. En dan ook omgekeerd: alleen geloof, hoop en liefde die op God gericht zijn, zijn waar. Verder moet alleen in wie geloofd wordt, aangeroepen worden en heeft Christus ons met zijn beloften op Zichzelf gericht. Bovendien: uit Openbaring blijkt dat heiligen en engelen helemaal niet geëerd willen worden, en uit Handelingen dat de apostelen als verkondigers van het evangelie dat evenmin gewild hebben. Want het evangelie wordt verkondigd met als doel dat God en Christus erkend worden (J 20,31).

Het tweede deel van het traktaat zet Engel in met een vraag: Als de heiligen inderdaad onze gebeden bij God bekend en aangenaam maken, kent God onze gebeden dan wel? Deze vraag vormt de inleiding op een verhandeling over de absurde gevolgen van de voorbede van de heiligen. Want niet alleen is het zo dat de Schrift ons zelfs van engelen niet leert dat ze onze gebeden bij God bekendmaken, maar ook zou het betekenen dat God en Christus met minder liefde voor ons zorgen dan de heiligen. En dat de gebeden van de heiligen meer macht hebben dan het gebed van Christus en de Geest, en God als Schepper het schepsel nodig heeft. En dat zijn godslanderlijke gedachten. In dit gedeelte van zijn traktaat verwerpt Engel ook het beroep van de scholastieke geleerden op kerkvaders als Hiëronymus en Basilius. Immers, zelfs al zou dit een terecht beroep zijn, dan nog geldt dat een geloofsartikel gegrond moet worden op het Woord van God. En dat leert ons anders.¹⁷⁸ Bovendien, als heiligen onze gebeden aangenamer maken bij God, is

¹⁷⁶ WILLEM, 53; vertaling van PAULLUS, 27: 'ad meditandum conversus, solidissimum consignat Scriptum de Cultu & Invocatione Sanctorum abolenda'. Vergelijk voor dit geschrift HOOG, *Verantwoording*, 190–228.

¹⁷⁷ Blijkens de gehanteerde driedeling (wet van de natuur, geschreven wet en Oude Testament, en evangelische wet) en het aangehaalde Schriftbewijs (Gn 4,26; Gn 12; Gn 26 en 33), doelt Engel met de periode van de wet van de natuur op de tijd vóór de wetgeving op de Sinaï.

¹⁷⁸ In dit gedeelte van zijn verhandeling merkt Engel op dat de Schrift de aanroeping van de heiligen niet leert, 'hoewel God soms bepaalde burgerlijke werken vergolden heeft door vaderland en volken vrede te geven, niet omdat Hij dat verplicht was maar uit goedheid, en dat dan ook nog bij levenden' ('licet quod

Christus niet bij machte ons alleen te verhoren en wordt Hij gelasterd. Wij worden door God niet verhoord vanwege onze zonde, en Christus is de enige die het beeld Gods in ons herstellen en onze zonden wegnemen kan. En ten slotte: ofschoon we weten dat de heiligen in de hemel voor ons bidden, weten we niet wie er precies in de hemel zijn en wat de kracht en genade van hun gebeden is. Beter is het daarom ons te richten op wat we wel weten: ‘dat we bij de Vader een Zoon hebben die voor ons opkomt en bidt, en een Heilige Geest die voor ons zucht’.¹⁷⁹ De verborgen dingen zijn voor de HERE.

In het derde deel van zijn geschrift laat Engel zich uit over de ernst van de zonde van de heiligenverering. Met een beroep op Jer 17,4 (‘want gij hebt een vuur ontstoken, dat aldoo zal branden’) betoogt hij dat Gods toorn wordt opgeroepen door ongehoorzaamheid jegens zijn naam en Woord. En

omdat God middels zijn Geest de wens uitspreekt dat Hij zijn toorn en ijver zal zenden over wie zijn naam niet aanroepen, is het onontkoombaar en noodzakelijk om tegen hen die zijn naam niet aanroepen (te zeggen) dat ze een zonde begaan die Gods toorn en ijver waardig is, hetgeen een doodzonde is, die daarom door alle gelovigen met alle kracht en hartstocht vermeden moet worden.¹⁸⁰

God heeft immers gezegd dat Hij moet worden aangeroepen, en derhalve is het majestiteitsschennis en gebrek aan geloof als we een ander aanroepen. Ook een beroep op de ouderdom van de heiligenverering verandert daar niets aan, want onder Israël is lange tijd en met instemming van heilige mannen de koperen slang vereerd, maar zonder dat dat daarmee goed te praten valt. Bovendien: de aanroeping van de naam des HEREN is blijkens Gn 4 nóg ouder. Beslissend is enkel het Woord van God, waarmee het gebed en de bezorgdheid van heiligen in de hemel op gespannen voet lijkt te staan. Daarom is het des te schrijnender dat het volk uit onwetendheid op de heiligen toerent en waarschuwing daartegen wordt tegengegaan. ‘O Here, gedenk onzer en heb medelijden met Uw verleide volk’,¹⁸¹ zo sluit Engel dit gedeelte af.

Op het derde deel volgt een ‘bewijisvoering en verklaring’ (*probatio et declaratio*), waarin Engel met een viertal argumenten uit de Schrift de stelling verdedigt ‘dat de heiligen niet moeten worden aangeroepen, en ze om die reden ook voor ons geen midde-laars, verzoeners, borgen of advocaten en pleiters zijn’.¹⁸² Om te beginnen wijst hij op J 7,16, waar Jezus zegt: ‘mijn leer is niet van Mij, maar van Hem, die Mij gezonden heeft’. Engel trekt daar de conclusie uit, mede op grond van Mc 1,15 (‘bekeert u en gelooft het evangelie’), dat het evangelie niet begrepen maar geloofd moet worden. En dat iemand het evangelie niet werkelijk kent, als hij niet blijft in de wil van de Vader. Voor een

propter quaedam civilia opera Deus quandoque remuneravit et patriam et populos, pacem aut prosperitatem conferendo, non ex debito, sed ex bonitate sua et hoc de vivis’, HOOG, *Verantwoording*, 201). Als voorbeelden noemt hij Eliza, Naäman de Syriër, de Joden in 2Ch 12, en Achab. Het is opvallend dat Engel hier weliswaar van een vergelding en daarmee van een verdienste spreekt, maar dat direct weer inkadert en begrenst.

179 ‘nos habere ante patrem filium interpellantem et orantem, spiritumque sanctum gementem pro nobis’ (HOOG, *Verantwoording*, 203).

180 ‘At vero quia Deus per spiritum suum imprecatur sese supermissurum iram et furorem suum illis, qui non invocant nomen ejus, oportet et necesse est ergo eos, qui non invocant nomen ejus, peccato peccare, ira Dei et furore digno, quod peccatum ad mortem est et ideo omnibus fidelibus toto nisu et affectu evitandum’ (HOOG, *Verantwoording*, 205).

181 ‘O domine, memento nostri et miserere plebis tuae seductae’ (HOOG, *Verantwoording*, 211).

182 ‘sanctos non esse invocandos et propter hoc etiam pro nobis non esse mediatores, reconciliatores, intercessores aut advocatos et interpellatores’ (HOOG, *Verantwoording*, 211).

christen zijn drie dingen van belang: het Woord van God geloven, dat Woord aanhangen en gehoorzamen en de werken van God in volharding dragen in plaats van zich ertegen te verzetten. Maar veel filosofen en theologen zoeken eigen eer en spreken uit zichzelf, en moeten daarom niet geloofd worden.

In de tweede plaats wijst Engel op Kol 1,19, waar de apostel Paulus zegt ‘dat het de Vader behaagd heeft in Christus alle volheid woning te laten maken’.¹⁸³ Met andere woorden: in Christus woont alles wat wij mensen nodig hebben om vol van God te zijn, en als wij daardoor de Vader behagen, hebben wij naast Christus geen ander meer nodig. Om welke reden aanroeping van de heiligen niet alleen overbodig is, maar ook afvalligheid en afgoderij. De derde Schriftplaats waar Engel op wijst, is het vervolg van Kol 1, waar Paulus schrijft dat er door Christus verzoening is met de Vader (vers 20), en daarnaast ook heiliging (vers 22). Ja, in Christus mogen wij weten tot kinderen en medeërfgenenamen te zijn aangenomen, en wat hebben wij de heiligen dan nog van node? Want om Christus’ wil zal de Vader ons niet weigeren wat wij van Hem vragen en bidden. In de vierde plaats wijst Engel nog op Kolossenzen 2, waar het Paulus’ streven is dat de harten van de Kolossenzen bevestigd en vertroost worden door de liefde waarmee de Vader ons heeft liefgehad. Want deze liefde is voor alle gelovigen toereikend om de Vader te behagen, en als we werkelijk het geheimenis van de menswording van Christus kennen, hebben we geen hulp of aanroeping van de heiligen meer nodig om de Vader te behagen en ontbreekt het ons aan niets.

De ‘bewijsvoering en verklaring’ wordt behalve met Schriftplaatsen ook nog versterkt met aanhalingen uit de kerkvaders. Allereerst wordt de uitspraak van Augustinus aangehaald ‘dat we de kerk geloven, maar niet in de kerk geloven moeten; omdat de kerk God niet is, maar het huis van God’.¹⁸⁴ In dit spoor wijst Engel op Rm 10, waar Paulus schrijft dat alleen Hij moet worden aangeroepen, in wie geloofd wordt. Ergo: God alleen. De tweede kerkvader die wordt aangehaald, is Hilarius, volgens wiens exegese van Mt 25 de weigering van de vijf wijze maagden om hun olie te delen duidelijk maakt dat niemand geholpen kan worden door de goede daden van een ander. En hoe, voegt Engel toe, kunnen de gebeden van de één dan geholpen worden door de gebeden van de ander?¹⁸⁵ De derde kerkvader waar Engel op wijst, is Cyrillus. Deze heeft eens gezegd: ‘wie geheiligd zijn doordat ze deel hebben gekregen aan de heiligheid van God, zijn niet in staat zelf anderen te heiligen’.¹⁸⁶ Alleen de bron van heiligheid kan heiligheid schenken en daarbij gaat de tegenwerping dat Cyrillus slechts spreekt over nog levende heiligen niet op, want redeneren ook de scholastieke geleerden niet van de levenden naar de doden? Ten slotte wijst Engel nog op de uitspraak van Augustinus: ‘dit is de christelijke

¹⁸³ ‘in Christo omnem plenitudinem inhabitare’ (HOOG, *Verantwoording*, 214). De door Engel hier gebruikte vertaling van de Vulgaat is wat vrij, daar in het Grieks van de grondtekst ‘volheid’ (το πλῆρωμα) het subject van de zin is, en de vertaling dus zou moeten zijn: ‘het heeft de ganse volheid behaagd in Hem woning te maken’.

¹⁸⁴ ‘quod ecclesiam credere, non tamen in ecclesiam credere debemus; quia ecclesia Deus non est; sed domus Dei’ (HOOG, *Verantwoording*, 220; PL 39, 2193).

¹⁸⁵ HOOG, *Verantwoording*, 220–221; vergelijk PL 9, 1059–1061.

¹⁸⁶ ‘Qui participatione sanctitatis Dei sanctificati sunt, alios sanctificare ipsi nequeunt’ (HOOG, *Verantwoording*, 221). De herkomst van dit citaat blijft onduidelijk. Engel verwijst naar ‘het vierde boek van de Thesaurus, hoofdstuk 2’ (‘in 4°. lib. Thesauri, cap. 2°.’), maar in de uitgave van PG 75 is de Thesaurus niet onderverdeeld in *libri* maar in losse *assertiones*.

godsdienst, dat er één God vereerd wordt en niet vele goden, omdat alleen die ene God de ziel gelukkig maakt'.¹⁸⁷

Na zijn 'bewijsvoering en verklaring' bespreekt Engel een tweetal mogelijke tegenwerpingen. Allereerst de tegenwerping dat er toch concilies zijn die gezegd hebben dat de heiligen moeten worden aangeroepen, en die gehoorzaamd moeten worden. Engel weersprekt dat: een concilie dat niet met het Woord van God bevestigd is, is ongeldig. Als voorbeeld daarvoor kan het concilie uit Act 15 gelden,

waar alleen hetgeen door de Heilige Schrift bevestigd is, vastheid heeft, maar hetgeen door het Woord van God niet bevestigd is (ofschoon daar door evangelist en apostelen gezegd wordt dat het de Heilige Geest behaagd heeft), niet vast is geweest, maar verouderd.¹⁸⁸

De tweede tegenwerping die besproken wordt, is dat de aanroeping van de heiligen in heel Europa en de Rooms-katholieke Kerk gebruikelijk is. Ook hierop antwoordt Engel door te wijzen op het Woord van God: 'de gewoonte of het gebruik kan op geen enkele manier beslissend zijn, ook al is die zeer oud en al duizend jaar in zwang'.¹⁸⁹

Het traktaat sluit af met enkele Schriftgedeelten, en de verzekering:

Ik zal te minder ophouden deze dingen onder alle mensen te verspreiden en deze waarheid te onderwijzen aangaande God en zijn Christus, die alleen moeten worden aangeroepen, zolang ik deelheb aan het leven en de geest van de huidige wereld, ik niet met geweld en list door ketters en leugenaars belemmerd word, en de waarheid overwonnen. En de waarheid heeft toch overwonnen, overwint, en zal door God en zijn Christus ontkomen en altijd blijven bestaan, omdat de Heer de waarheid voor altijd bewaart en recht doet aan wie onrecht lijden.¹⁹⁰

Engels 'Over de verering en aanroeping van de heiligen' is een voor de begrippen van de Nederlandse Reformatie zeer breedvoerige theologische bestrijding van de heiligenverering. Maar hoe is het te duiden? Een aantal zaken valt op. Allereerst, dat het een duidelijke bevestiging is van Engels reformatorische gezindheid op dit punt. Voortdurend wordt er gehamerd op het *sola Scriptura* en het *solus Christus*. Vervolgens ademt het toch ook een zekere scholastieke geest. Dit blijkt zowel uit thema's die besproken worden (de vraag of de heiligen in de hemel onze gebeden ook kennen, is ook onder uitleggers van Lombardus' *Sententiae* een aangelegen punt) als uit de redeneertrant (met nadruk op logische bewijsvoering en het opvoeren en weerleggen van tegenwerpingen). Ten slotte is ook de felheid van het stuk opvallend: Waar Engel in een eerdere fase opviel door felheid van bewoordingen, valt hij hier op door felheid in beweringen en beschuldigingen (heiligenverering als 'doodzonde').

187 'Haec est religio christiana, ut colatur unus Deus, non multi dii' (HOOG, *Verantwoording*, 222; PL 35, 1585; CCL 36, 235).

188 'ubi quod scriptura sacra confirmatum est, firmitatem habet, quod autem per Dei verbum non est confirmatum (licet ibidem spiritui sancto placuisse per evangelistam et apostolos dicatur), firmum non fuit sed exolevit' (HOOG, *Verantwoording*, 223).

189 'non potest praejudicium ullum facere consuetudo aut usus, etiam vetustissimus et ab annis mille usitatus' (HOOG, *Verantwoording*, 224).

190 'Ita non minus haec cessabo omnibus divulgare et hanc veritatem docere, de solo Deo invocando et Christo ejus, donec praesentis aerae vita fungar et spiritu, nisi violenter et latrocinanter per haereticos et mendaces praepediar et vinciatur veritas, quae tamen vincita victrix et vincens per Deum et Christum ejus evadet et permanebit semper, quoniam dominus custodit veritatem in seculum, et facit iudicium injuriam patientibus' (HOOG, *Verantwoording*, 228).

4.3.6.2. Over de verering van en de eerbied voor de heiligen

In de polemiek over heiligenverering heeft Engel op het hierboven beschreven traktaat nog een uitvoerige aanvulling geschreven,¹⁹¹ die hij in de eerste zinnen ook nadrukkelijk als zodanig presenteert:

Omdat wij in het vijfde en zesde artikel verschillende dingen beweerd hebben over de heiligenverering, en die dingen sommigen in beroering lijken te brengen en aanstoot lijken te geven, aangezien ik de beeldenverering lijk af te keuren waar heel Europa sterk in is en vol van is, en het volk daar meer toe geneigd lijkt te zijn dan tot de eer van God, het eigen heil of de groei in Christus Jezus, lijkt het me nodig en gepast hierover op grond van de woorden van Christus en de Heilige Geest en de geschriften van de heilige kerkleraren een verklaring op te stellen, zodat het volk weet hoe het zich in de verering van en de eerbied voor heiligenbeelden heeft op te stellen.¹⁹²

Engel begint zijn aanvullend geschrift met de stelling dat de gestorven heiligen in ere moeten worden gehouden, nagevolgd en geprezen, en er zelfs ruimte is om te zeggen ‘heilige Petrus, bid voor ons’. Het is opvallend dat dit zoveel nadruk krijgt, aangezien Engel tot nu toe alleen in zijn geloofsbelijdenis die ruimte geboden had en deze ook meteen weer sterk had begrensd toen Sonnius ermee aan de haal dreigde te gaan.¹⁹³ Verder was de grote lijn tot nu toe steeds geweest: geen aanroeping van de heiligen. De bewuste stelling wordt door Engel op twee manieren beargumenteerd. Allereerst wijst hij erop dat ofschoon de heiligen al volmaakt zijn, ze desalniettemin een nog grotere volmaaktheid met ons begeren. Verder dat ze net als wij met Christus bidden, en we samen met hen leden van het ene lichaam van Christus zijn, die hetzelfde geloof delen.

Een en ander wordt vervolgens verder uitgewerkt. Omdat we niet zeker weten of de heiligen weet hebben van de dingen die op aarde gebeuren, kunnen we niet zeggen dat ze voor ons bidden omdat wij hun dat vragen. Maar ze bidden wel, want dat lijkt vast te staan op grond van Baruch 3,4 (‘Almachtige Heer, God van Israël, luister naar het gebed van de Israëlieten in de greep van de dood’) en 2Mak 15,14 (‘Toen hoorde Judas Onias zeggen: “Dit is Jeremia, de profeet van God, die zijn broeders liefheeft en veel bidt voor zijn volk en de heilige stad”’), en bovendien blijkt uit Apc 6,9–11 dat ze bidden om volmaaktheid voor hen en voor ons. Op grond daarvan kunnen we ook zeggen ‘heilige Petrus, bid voor ons’. Maar tegelijk kan dat dan niets anders zijn dan ‘met het zekerste geloof belijden, dat ze in Christus bidden en ons heil begeren’.¹⁹⁴ Alleen in Christus is dit gebed niet leeg en nutteloos, maar heeft het kracht voor Gods aangezicht en ontvangen we er geestelijke zegen door. Zo spreken ook de kerkvaders.¹⁹⁵

¹⁹¹ HOOG, *Verantwoording*, 229–257.

¹⁹² ‘Item, cum in quinto et sexto articulis de veneratione sanctorum quaedam posuerimus, quae videntur quosdam movere et scandalizare, eo quod omnes illum externum cultum imaginum videor reprobare, quo tota ferme pollet et plena est Europa, et populus eidem cultui plus videtur intentus, quam divino honori et suae salutis, aut in Christo Jesu profectui, iccirco opus esse mihi videtur et commodum, super hoc, ex Christi et spiritus sancti verbis et sanctorum ecclesiae doctorum scriptis, declarationem quandam facere, quo populus sciat, quomodo in cultu et veneratione sanctorum, similiter et imaginum, sese habere debeat’ (HOOG, *Verantwoording*, 229).

¹⁹³ Vergelijk paragraaf 4.3.2. en 4.3.5.

¹⁹⁴ ‘certissima fide profiteri, ipsos in Christo orare et nostram salutem desiderare’ (HOOG, *Verantwoording*, 231).

¹⁹⁵ Engel haalt onder meer AUGUSTINUS aan, die in de *Confessiones* over zijn overleden vriend Nebridius zegt: ‘ik denk niet dat Nebridius zó gedrenkt wordt uit de bron des levens, dat hij mij vergeet, terwijl U Here, die hij drinkt, ons gedachtig bent’ (‘Nec sic arbitror Nebridium inebriari ex vivo fonte, ut oblivisca-

De heiligen bidden dus, maar doen ze het ook gericht? Omdat op grond van Lc 16,28 (de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus, waar eerstgenoemde vanuit de hel tegen de HERE zegt: 'Laat hij (Lazarus) hen (zijn vijf broers) dan ernstig waarschuwen, dat ook zij niet in deze plaats der pijniging komen') de kennis van en liefde voor verwanten op aarde door de dood niet verloren lijkt te gaan, is het waarschijnlijk dat ze ook gericht bidden. Maar het probleem is dat het menselijk verstand van dit alles een verering heeft gemaakt en de dwaling heeft ingesteld dat we tot hen bidden. En dat terwijl de heiligen zelf bij hun leven wonderlijke dingen hebben gedaan, maar er toch niet om vereerd wensten te worden. Oftewel, het gebeurt allemaal tegen hun wil. Om dit alles kracht bij te zetten, wijst Engel onder meer op een uitspraak van Augustinus: 'voor de martelaren stichten wij geen tempels, heilige priesterschappen en offers, want niet zichzelf maar hun God is ons tot God'.¹⁹⁶

Het tweede deel van Engels aanvullende traktaat is een verhandeling over het tweede gebod:

Gij zult u geen gesneden beeld maken noch enige gestalte van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op de aarde, noch van wat in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de HERE, uw God, ben een naijverig God, die de ongerechtigheid der vaders bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde geslacht van hen die Mij haten, en die barmhartigheid doe aan duizenden van hen die Mij liefhebben en mijn geboden onderhouden (Ex 20,4–6; Dt 5,8–10).

Ondanks dit verbod van zijn Schepper heeft de mens zich naar de wijze van de volken overgegeven aan de beeldendienst. Met een beroep op 1R 7,44 (waar sprake is van twaalf runderen, die de koperen zee dragen) en 2Ch 10,18 (waar van Salomo's troon gezegd wordt: 'de troon had zes treden, een gouden voetbank, die aan de troon bevestigd was, en aan weerszijden van de zitplaats leuningen; twee leeuwen stonden naast de leuningen') zegt Engel beelden niet helemaal af te wijzen, maar wel het dienen of vereeren ervan. Ze zijn de kerk terecht binnengekomen als 'boeken der leken', maar op grond van de onveranderlijkheid van God mogen ze niet gediend worden. En aangezien het volk daar toch gemakkelijk toe overgaat, is dat misschien wel de reden dat Johannes eens geschreven heeft: 'hoedt u voor de beelden'.¹⁹⁷

Uitgaande van het verbod op het dienen van beelden vindt Engel het aanbidden, rondragen van en offeren aan beelden des te afschuwelijker. De HERE heeft dan ook expliciet verboden de volken hierin na te volgen (Dt 4,23.24; 12,30.31), wier cultus beschreven wordt in Baruch 6 en Jes 46. Wie deze Schriftgedeelten leest, kan niet anders dan de huidige praktijk afkeuren. En ook al zeggen de geleerden dat het met recht en tot eer van God gebeurt, wij zijn begiftigd met geest en waarheid en moeten God en Christus alleen in geest en waarheid aanbidden. Geen profeet die vandaag deze dingen ongemoeid zou laten (Jer 10,11.14–15; Jes 44,10.11).

Ook in dit tweede traktaat gaat Engel breed in op een aantal tegenwerpingen. Om te beginnen de tegenwerping dat niet de beelden zelf worden vereerd, maar hetgeen daarvoor gerepresenteerd wordt. Op die manier wordt de eer overgebracht op het origineel,

tur mei, quum tu, domine, quem potat ille, nostri sis memor'; HOOG, *Verantwoording*, 232; PL 32, 765–766; CCL 27, 136).

¹⁹⁶ 'Nec tamen nos eisdem martyribus templa, sacerdotia sacra et sacrificia constituimus, quia non ipsi sed Deus eorum Deus est nobis' (HOOG, *Verantwoording*, 234; PL 41, 255; CCL 47, 248).

¹⁹⁷ 'Cavete vobis a simulachris'. De aanhaling is naar de Vulgaat.

en is het de bedoeling die bij God te brengen. Engel noemt dit ‘een menselijk verzinsel’, ‘het gesis van de giftige en grote draak en een ingeving van de geest van satan’,¹⁹⁸ want geen dienen van God kan Hem zonder zijn Woord welgevallig zijn. Om die reden wordt in Dt 5,31.32 gezegd dat gehouden moet worden wat de HERE voorgeschreven heeft.¹⁹⁹ Op de dag des toorns zullen de heiligen geen redding kunnen bieden, want ze kunnen geen vrienden zijn voor wie God een vijand is. God zal geen behagen scheppen in wat Hij verboden heeft, dus is het beter dat te ontvluchten en uit de weg te gaan. Terecht zegt Wijsheid 14,27 dat ‘de verering van de goden zonder naam het begin, de oorzaak en de voleinding van alle kwaad is’. Immers, wat voor zonde komt er niet in mee? Dronkenschap, brasserij en gulzigheid. Bovendien zegt de Heilige Geest drie dingen over afgoderij: allereerst dat deze schepselen (i.c. de afgoden) tot toorn van God misbruikt worden. Verder dat beelden gemaakt zijn om mensen te verleiden (Wijsheid 15,5) en dat dit te meer reden is na te gaan waar de HERE beeldendienst verboden heeft. Want vanwege de slechtheid van het menselijk hart heeft God besloten elke gelegenheid voor afgoderij te verbieden. En ten slotte, dat beelden ‘zijn als een muizenval voor de voeten van de dwazen’.²⁰⁰ Zoals een muis in een muizenval nog voortleeft, zo lijken ook beeldendienaars nog te leven en voorspoedig te zijn. Maar de werkelijkheid is dat ze door de duivel worden vastgehouden, en daaruit blijkt wel het grote gevaar van een dergelijke verering.

De tweede tegenwerping die door Engel besproken en weerlegd wordt, is tweeledig. Om te beginnen zou iemand kunnen opmerken dat we geen afgoden van hout en steen vereren, maar heiligen in de hemel die ooit hier op aarde geleefd hebben, en toen God gediend en goede dingen gedaan hebben. Bovendien, dat aangezien wij onwaardig zijn en onbekend met God, wij tot hen als bekenden en vrienden van God onze toevlucht nemen, opdat zij ons bij God aanbevelen. Opnieuw merkt Engel hierbij als eerste op dat iets zonder God of het Woord van God geen dienen van God kan zijn. Daarnaast handelt men met God niet als met een mens, door middels een ander hem iets te verzoeken. ‘Want de liefde waarmee wij Hem lief hebben en het geloof waarmee wij in Hem geloven, doen Hem zelf met genegenheid in ons aanwezig zijn’.²⁰¹ Met een heel aantal uitspraken van kerkvaders wordt dit verder onderbouwd. Bijvoorbeeld met een uitspraak van Ambrosius: ‘om Gods gunst te verdienen, heb je geen pleitbezorger nodig maar een

198 ‘humanum commentum’; ‘venenosi et magni draconis sibilus et inspiratio spiritus sathanae’ (HOOG, *Verantwoording*, 238).

199 Aanvullend wordt door Engel nog gewezen op een uitspraak van AUGUSTINUS: ‘wat er aan goeds door een mens gedaan wordt, kan, als het niet gedaan wordt om de reden waarom de ware Schrift voorschrijft dat goede dingen gedaan moeten worden, wel goed lijken voor wat de plicht betreft, maar is zonder dat goede doel toch zonde’ (‘Quicquid autem boni fit abs homine, et non propter hoc fit, propter quod fieri debere vera scriptura praecipit, et si officio videatur bonum, ipso fine non recto peccatum est’ (HOOG, *Verantwoording*, 239; PL 44, 749. Opvallend is dat waar Engel spreekt over de ‘ware Schrift’ (*vera scriptura*), Augustinus spreekt over de ‘ware wijsheid’ (*vera sapientia*)) en van AMBROSIOUS: ‘zonder dienen van de ware God is ook hetgeen deugd lijkt te zijn, zonde en niemand kan zonder God God behagen’ (‘Sine cultu veri Dei etiam quod vitus esse videtur, peccatum est; nec placere ullus Deo sine Deo potest’; HOOG, *Verantwoording*, 239; PL 47, 1078).

200 ‘insipientium pedibus sunt quasi muscipula’ (HOOG, *Verantwoording*, 242). Het beeld is afkomstig uit Wijsheid 14,11.

201 ‘Nam amor, quo eum diligimus et fides, qua in eum credimus, ipsum nobis facit praesentem et faventem’ (HOOG, *Verantwoording*, 245).

vrome geest'.²⁰² En van Clemens: 'als je werkelijk een beeld van God wilt vereren, doe dan goed aan de mens en vereer in hem het ware beeld van God'.²⁰³ Vervolgens keert Engel zich tegen de Rooms-katholieke eredienst:

Als ik de Psalmen van David zou doorzoeken of die in deze zaken naar voren zou brengen, zou ik aantonen dat heel de tegenwoordige cultus van bijna heel de Roomse Kerk vol is van leugens en verkeerde, dwalende en bijgelovige manieren van Godsverering en dat alle vereerders flink de neiging hebben er alleen maar voor te zorgen dat ze aantallen woorden voor God opnoemen of de titels van hun beneficiërs dienen.²⁰⁴

Wat dat betreft, is er nog maar weinig veranderd sinds de tijd van Bernardus, die hier ook al over klaagde en ook over het feit dat door geestelijken niet het heil van mensen maar rijkdom en weelde wordt gezocht. Bovendien, zo voegt Engel daar zelf nog aan toe, zijn ze niet tevreden met God alleen, maar voegen ze altijd ook nog één van de overleden heiligen toe. Het ergste van alles is echter dat ze God van zijn eer beroven, die aan een schepsel toekennen en de mensen die dat bestrijden voor 'ketter' uitmaken. Engel verbindt dit met de waarschuwing van de Here Jezus in Mt 24,15 en Mc 13,14: 'wanneer gij dan de gruwel der verwoesting, waarvan door de profeet Daniël gesproken is, op de heilige plaats ziet staan, of waar hij niet hoort – wie het leest, geve er acht op'.²⁰⁵

Engels tweede traktaat besluit met een indringende oproep tot bekering. De mensen moeten niet langer gaan in het spoor van hun vaders, maar hun blik richten op de wet. En de leiders van de kerk moeten het pad van de waarheid bewaren. Laat het volk Israël een waarschuwing voor hen zijn, dat Gods belofte ontvangen had maar zelfs in Mozes' aanwezigheid niet lang bij de waarheid gebleven is. Als gezegd wordt dat met Clemens de Schrift moet worden uitgelegd naar de betekenis die we van de vaders ontvangen hebben, moet niet vergeten worden dat in Clemens' tijd die vaders de apostelen waren. Ook is er in de tijd van de apostelen en de oude kerkvaders geen heiligenverering ge-

202 'Ad Deum autem [...] promerendum, suffragatore non est opus, sed mente devota' (HOOG, *Verantwoording*, 245; PL 17, 58).

203 'Si enim vere velitis Dei imaginem colere, homini beneficientes, veram in eo Dei imaginem coleretis' (HOOG, *Verantwoording*, 247. HOOG verwijst naar boek V van CLEMENS' *Recognitiones*. Letterlijk is daar de door Engel aangehaalde uitspraak niet terug te vinden, maar wel keert CLEMENS zich tegen het dienen van de afgoden, en merkt hij in dat kader op: 'Keer liever, door de goedheid van Hem die jullie uitnodigt, terug tot jullie vroegere adeldom en toon door goede werken dat jullie het beeld dragen van jullie Schepper, opdat jullie door de aanblik van zijn gelijkenis geloven het eigendom van zijn Zoon te zijn' ('Quin potius per bonitatem ejus qui vos invitat, redite ad priorem nobilitatem vestram, et ex bonis actibus, quod ipsius creatoris vestri imaginem portetis, ostendite, ut ex contemplatione similitudinis ipsius etiam filii ejus esse credamini'; PG 1, 1336). En even verderop: 'Wij verkondigen u de ware dienst aan God en vermanen en sporen de vereerders aan, om door goede werken Hem na te volgen die ze vereren, en zich te haasten om naar zijn beeld en gelijkenis terug te keren, zoals wij hiervoor al gezegd hebben' ('Nos ergo annuntiamus vobis verum Dei cultum, simulque monemus et hortamur cultores, ut per bonos actus imitentur eum quem colunt, et ad imaginem ac similitudinem ejus, ut superius diximus, redire festinent'; PG 1, 1336).

204 'Et si in psalmis davidicis perscrutarer aut eosdem proponerem in similibus, ostenderem omnem cultum modernum totius fere ecclesiae Romanae, plenum esse mendacii et falsis erroneis atque superstitiosis Deum colendi modis, et omnes cultores ferme ad hoc tendere et hoc curare tantum, ut numeros verborum Deo annumerent aut titulos et nomina suorum beneficiorum servant' (HOOG, *Verantwoording*, 251).

205 Engel verwijst daarbij naar de exegese van HIÉRONYMUS, die zegt dat de gruwel der verwoesting verstaan kan worden als ieder verkeerd dogma. Als we dat in de kerk zien gebeuren, moeten we vluchten naar de eeuwige bergen waarover God door apostelen en profeten wonderlijk zijn licht heeft laten opgaan.

weest: pas langzamerhand is de kerk zwart gekleurd door de rook uit de put van Apc 9 en heeft ze zich overgegeven aan de afgoderij. Laat dit de doctoren aan het denken zetten en laten ze daarbij eens te rade gaan bij wat de keizer gezegd heeft in zijn *Formula Reformationis*: dat er een Reformatie moet komen en aanstoot en misbruik moeten worden weggedaan. En wat is groter misbruik dan afgoderij?

Veel van wat bij Engels eerste traktaat gezegd is, is ook van toepassing op de aanvulling erop. Ook hierin bewijst hij met kracht zijn reformatorische gezindheid op het punt van de heiligenverering, door voortdurend met de Schrift te komen. Waar hij zich eerder aansloot bij de door het concilie van Nicea gemaakte onderscheiding tussen ‘aanroeping’ en ‘verering’, wordt uit dit tweede traktaat duidelijk dat hij ook de uitspraak van dit concilie toetst aan de Schrift. De stelling dat eer die aan de beelden bewezen wordt, wordt overgedragen op degenen die ze vertegenwoordigen, wordt daarbij te licht gevonden. Veel van wat Engel naar aanleiding van het tweede gebod opmerkt over de beeldenverering, doet denken aan Calvijns *Institutie* uit 1536. Toch is er ook een belangrijk verschil: waar het Engels goedkeuring kan wegdragen dat beelden als ‘boeken der leken’ de kerk zijn binnengebracht, wordt dit door Calvijn veroordeeld.

4.3.6.3. *Vertragingen*

Toen Engel gereed was met zijn traktaten, was Sonnius nog steeds niet gearriveerd. Voor de tweede maal werd Johannes Laurentius naar Utrecht gestuurd met brieven voor Sonnius, Van Lethmate en de bisschop. Aan de eerste schreef hij teleurgesteld te zijn in de betrouwbaarheid van diens beloften. Verder, ‘dat hy sommige punten van het afschaffen des Eerens der Heyligen in vier Hooft-stucken vervatet hadde, ende oock voor uyt willen seynden, om te bevestighen de aenroupinghe van God alleen, ende van zijnen Ghesalfden’.²⁰⁶ Ook met andere dingen was hij bezig geweest, de Heilige Geest troostte hem dagelijks en hij verzocht heel Den Haag tot zijn gevangenis te mogen hebben. Aan van Lethmate schreef Engel het aantal artikelen van Sonnius op bevel van Tapper terug te hebben gebracht tot twaalf, en ‘dat onder de selve ’t voornaemste was van de Aenroupinge Gods alleen ende zijns Gesalfdens’.²⁰⁷

Ook aan de bisschop van Utrecht schreef Engel een (uitvoerige) brief, waarin hij zich beklagt over het optreden van Sonnius. Christus heeft gezegd dat als een broeder zondigt, hij vriendelijk en particulier bestraft moet worden omdat dat in zijn geval nog niet gebeurd is, is het overige van nul en generlei waarde. Zijn doen en laten is voortgekomen uit het concilie, waar iedereen vrij zijn mening zou kunnen zeggen;²⁰⁸ uit de ver-

206 WILLEM, 55; vertaling van PAULLUS, 28: ‘quaedam quatuor summis capitibus, de abolendo Sanctorum cultu scripsisse, eaque ad corroborandam Solius Dei Christique eius Invocationem, mittere’. De brief is gedateerd 16 september 1553.

207 WILLEM, 57v; vertaling van PAULLUS, 29: ‘ex ijs de Invocatione Dei solius & Christi eius praecipuum esse’.

208 Formeel kon Engel zich daarvoor beroepen op de bul ‘*Initio nostri*’ van 22 mei 1542, waarin paus Paulus III een concilie in Trente samenriep ‘om de dingen die de zuiverheid en waarheid van de Christelijke religie, het herstel van de goede en de verbetering van de slechte zeden, de onderlinge vrede, eenheid en eensgezindheid van de Christelijke leiders en volken betreffen, en die voor het terugdringen van de aanvallen van barbaren en ongelovigen waarmee ze de hele christenheid trachten te vernietigen noodzakelijk zijn, [...] zo snel en zo goed mogelijk te kunnen overleggen, behandelen, afdoen en tot het gewenste resul-

klaring van de keizer en de Reformatie van de aartsbisschop van Keulen. Bovendien is hij ten allen tijde bereid zich te onderwerpen aan de Schrift, maar desondanks

bleef (hij) zitten in banden, niet alleen berooft van alle zijne goeden, maar oock overvallen met ontallicke onkosten, zijne Cudde daer en tusschen allendighlick verstroyt zijnde, ende zijne arme Schapen deur omweghen dwalende, ende tegens Sonnij ongenadigheyt murmurerende.²⁰⁹

Hij vraagt de bisschop dan ook ontslag uit de gevangenis en herstel in zijn eerste en vorige staat.

Terwijl Engel zijn brieven schreef aan Sonnius en Van Lethmate werden beide heren ook aangeschreven in opdracht van de landvoogdes. Van 17 september 1553 dateert namelijk haar instructie 'aangaande de dingen die door hen gedaan moeten worden in de gebieden van Friesland, Overijssel, Groningen en Ommeland'.²¹⁰ Met andere woorden, ze kregen opdracht om een inquisitiereis te maken naar genoemde gebieden, en 'zich zo spoedig mogelijk voor de reis gereed te maken'.²¹¹

Inmiddels had Johannes Laurentius met zijn tweede reis naar Utrecht niet veel meer geluk dan met zijn eerste. Van Lethmate en de bisschop waren afwezig, zodat hij met een antwoord van alleen Sonnius terugkeerde.²¹² En ook toen van Lethmate begin oktober was teruggekeerd, maakte Sonnius nog steeds geen aanstalten om af te reizen naar Den Haag. Ten langen leste kwam het bericht dat, ofschoon de bisschop er op had aangedrongen eerst 'de zaak-Merula' af te ronden, de inquisitiereis naar Friesland voorrang zou krijgen.

Ten einde raad wendde Engel zich tot de president van het Hof van Holland, Gerard van Assendelft.²¹³ Deze beloofde hem te doen wat hij kon, en gaf hem het advies in ieder geval een verzoek in te dienen bij het Hof van Holland: persoonlijk zou hij er dan voor zorgen dat dat doorgestuurd zou worden naar de bisschop van Utrecht. Engel gaf hier gehoor aan en presenteerde op 3 november het verzoek 'dat hem, uyt de hechtenisse

taat te kunnen brengen' ('quo [...] quae ad integritatem et veritatem Christianae religionis, quae ad bonorum morum reductionem emendationemque malorum, quae ad Christianorum inter se tam principum quam populorum pacem, unitatem concordiamque pertineant, et quae ad repellendos impetus barbarorum et infidelium, quibus illi universam Christianitatem obruere moliuntur, sint necessaria, [...] consuli, tractari, confici ad optatosque exitus deduci quam primum et quam optime possint' (CT IV, 230). Naar de letter worden hier namelijk nauwelijks grenzen gesteld, maar in de praktijk bleken die er wel degelijk te zijn. Zo is er een hele strijd gevoerd over de vraag of het concilie nu vrij was of onder het gezag van de paus stond (BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Handboek III*, 223).

209 WILLEM, 62; vertaling van PAULLUS, 32: 'sedere se incarcerationum non solum bonis multatum, verum etiam in infinitis coniectum expensas; Ecclesiae suae Grege miserabiliter disperso, populoque per devia vagante, contraque Sonnum murmurante'.

210 'de iis quae agenda ipsis erunt in partibus Frisiae, Transisalaniae, Groningae et territorii circumjacentis' (HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 224).

211 'quamprimum itineri se accingant et eo se conferant' (HENSEN, 'Eene Inquisitie-reis', 225).

212 Vergelijk PAULLUS, 33. Sonnius schrijft dat hij binnen enkele dagen zal arriveren, als van Lethmate is teruggekeerd, 'hem daer en tusschen het Hemelsch-Heer ende eene goede ende Catholijcque Overdenkinghe bevelende' (WILLEM, 64; vertaling van PAULLUS, 33: 'se interim ipsum superis commendatum cupere, sanaeque & Catholicae Meditationi').

213 'Geryt van Assendelft' was van 30 oktober 1515 tot aan zijn overlijden op 7 december 1558 raad van het Hof van Holland, en vanaf 9 oktober 1528 tevens president (BLÉCOURT & MEIJER, *Memorialen*, xxxiv en xlv). Vergelijk voor de verhouding tussen Engel en Van Assendelft TER BRAAKE, *Met Recht*, 232.

ontslagen sijnde, onder suffisante cautie vergunt moghte werden den Hage voor Gevangenisse'.²¹⁴

Onder invloed van Van Assendelft besloot het Hof Engels verzoek per gezworen bode naar Sonnius te sturen, die nog (steeds) niet naar Friesland was afgereisd. Het verzoek ging gepaard met brieven van het Hof aan Sonnius, brieven van Engel aan Sonnius, de bisschop en Van Lethmate, en twee geschriften over de aanroeping van Christus alleen en de rechtvaardiging door het geloof.²¹⁵ Het hele pakket werd door Willem en de al genoemde gezworen bode naar Utrecht gebracht.

In Utrecht aangekomen, bleek de bisschop opnieuw afwezig te zijn. Maar dit was voor Willem geen verhindering: hij reisde door naar Wijk bij Duurstede, waar de bisschop zich bevond. Nadat deze van één en ander aantekeningen had laten maken door zijn secretaris, liet hij alles door Willem weer naar zijn suffragaan in Utrecht brengen. Een kopie van de brief van het Hof werd naar Sonnius gebracht. Deze heeft in het geheel niet geantwoord, maar gezegd dat Engel zich nodig moest bekeren. Op de vraag van Willem de dwalingen van zijn oom te 'openen', antwoordde Sonnius: 'al waer 't schoon dat daer gene andere en waeren, als vande Rechtveerdighmaeckinghe, van het Aenroupen ende eeren der Heylighen, item van het Middelaers-Ampt, soo waren die enough om uwen Oom van Ketterie te overwinnen'.²¹⁶

Op 9 november 1553 schreef Sonnius een brief aan Viglius, de president van de Geheime Raad. Daarin vroeg hij de landvoogdes de zaak Merula af te mogen maken voordat hij naar Friesland ging en zo niet, of er dan misschien andere beambten naar Den Haag gestuurd zouden kunnen worden. 'Want zijn (Engels) klacht lijkt gerechtvaardigd voor wat betreft de duur van zijn lange gevangenschap'.²¹⁷ Maar dan ook alleen in dat opzicht – want hij is niet voor niets opgepakt en heeft ook niet minder gedwaald of minder hardnekkig zijn dwalingen verdedigd dan Luther zelf. Zelfs uit de gevangenis heeft hij Tapper nog geschriftjes gestuurd tegen de katholieke waarheid, 'waar hij zo handig en scherpzinnig in is, dat de afwikkeling van zijn zaak niet zonder ernstig gevaar voor onze religie, en aanstoot voor velen uitgesteld kan worden'.²¹⁸

Vier dagen later, op 13 november 1553, schreven Nicolaas van Nieuwland, Herman van Lethmate en Franciscus Sonnius gezamenlijk een brief aan Johan van Kruiningen. Daarin lichtten ze de heer van Heenvliet in over de actuele stand van het onderzoek. Om te beginnen had de bisschop van Utrecht aan Tapper Nicolaas van Nieuwland en Herman van Lethmate toegevoegd. Vervolgens waren ze gezamenlijk van oordeel geweest dat het

214 WILLEM, 74–75; vertaling van PAULLUS, 38: 'ut vinculis liberato Haga sub idonea Cautione Carcer adsignaretur'.

215 Vergelijk voor de brieven PAULLUS, 75–77. Aan de brieven heeft Merula zijn 'protestatie' toegevoegd, die hiervoor al besproken is (paragraaf 3.3.3.4.). Met de beide geschriften over de aanroeping van Christus alleen zullen de traktaten bedoeld zijn die in paragraaf 4.3.6.1. en 4.3.6.2. zijn besproken. Het geschrift over de rechtvaardiging door het geloof betreft het traktaat dat te vinden is bij HOOG, *Verantwoording*, 273–280.

216 WILLEM, 85; vertaling van PAULLUS, 44: 'Etiam si alij non essent praeter istos de Iustificazione, Invocatione, Cultu Sanctorum & Mediatione, sufficere, ex quibus Haereticus dici possit'.

217 'Nam querela ejus justa esse videtur, quantum ad moram producti carceris' (VAN ALFEN, 'Inquisitoriale gegevens', 88).

218 'in qua re dexter est et ingeniosus adeo, ut non citra grave periculum religionis nostrae multorumque scandalum tanto tempore differatur expeditio causae ipsius' (VAN ALFEN, 'Inquisitoriale gegevens', 88).

beter was om Engel naar Utrecht te vervoeren, en had Van Kruiningen daar ook zijn toestemming voor gegeven. Echter, na een periode waarin er vanwege afwezigheid van twee van de drie inquisiteurs niets gedaan had kunnen worden, was er bevel van de landvoogdes gekomen om direct naar Friesland te gaan. Het verzoek van Engel om eerst zijn zaak af te maken, hadden ze aan de landvoogdes overgebracht.²¹⁹

Uiteindelijk liep het erop uit, dat de landvoogdes begin december een brief stuurde naar het Hof van Holland met daarin de opdracht ‘datmen Angelo zijn Ghevanckenisse soude versachten, ende hem met twee Dienaers in eene versekerde Plaetse bewaeren’.²²⁰ Na overleg met de advocaat van Johan van Kruiningen is uiteindelijk gekozen voor het convent van de Proost van Middelburg, waar Engel 23 december heen is gebracht.

4.3.7. Nicolaas van Nieuwland en Herman van Lethmate

In de vorige paragraaf zagen we dat aan Sonnius een tweetal helpers was toegevoegd: ‘de Suffragaen / Pastoor van Haerlem / ende Heer Herman Deken van onse Lieve Vrouwe tot Utrecht ende van S. Gillis tot Abbenbrouck / beyde Doctoren in de Godheyt’.²²¹ Maar wie gaan er schuil achter deze indrukwekkende titels? Over die vraag handelt deze paragraaf.

Met de ‘suffraaan’ wordt bedoeld op de wijbisschop van Utrecht, een functie die sinds 1541 werd bekleed door Nicolaas van Nieuwland.²²² Daarnaast trad hij inderdaad tevens op als pastoor van de Sint Bavo in Haarlem²²³ en was hij in 1546 door Brussel samen met Barend Gruwel zelfs benoemd tot inquisiteur in Gelderland, Friesland, Groningen, Utrecht en Overijssel. Maar voor deze laatste functie had hij, daarin gesteund door de bisschop van Utrecht, bedankt.²²⁴

219 Een afschrift van deze brief is deels te vinden bij VAN ALKEMADE & VAN DER SCHELLING, *Beschryving*, 110; het geheel bij DE JAGER, ‘Aanteekeningen’, 12–13. Het origineel is teruggevonden door ’T HART en door hem gepubliceerd als bijlage VIII (’T HART, *Historische beschrijving*, 275–276).

220 WILLEM, 87; vertaling van PAULLUS, 45: ‘ut Carcer captivo Seni mitigaretur, duobusque adpositis custodibus in loco securo conservaretur’.

221 WILLEM, 46; vertaling van PAULLUS, 23: ‘Suffraganeus Pastor Harlemensis, & Hermannus Beatae Mariae Trajectensis & S. Aegidij Abbenbrocij Decanus, Theologiae Doctores’.

222 Op woensdag 6 juli 1541 werd in Rome ‘een voorziening getroffen voor de kerk van Hebron, vacant door het overlijden van Johannes zaliger gedachtenis, diens laatste bisschop en suffraaan van Utrecht, overleden buiten de romeinse curie, door de persoon van de Eerwaarde Heer Nicolaas van Nieuwland’ (‘providit ecclesiae Ebronensi, per obitum bonae mem. Joannis illius ultimi episcopi ac episcopi Trajectensis suffraganei, extra Romanam curiam defuncti vacanti, de persona R.D. Nicolai de Terranova’, BROM, *Archivalia I*, 716). Deze benoeming was opvallend te noemen, aangezien Van Nieuwland in tegenstelling tot de meesten van zijn voorgangers een seculier geestelijke was. De wijding heeft plaatsgevonden op 11 september 1541 in de Henegouwse abdij Vicognes (vergelijk HENSEN, ‘Wijdingsbrief’. Vergelijk voor de inhoud van de functie van wijbisschop, POST, *Kerkelijke verhoudingen*, 10–11; en WEIJLING, ‘Bijdrage’.

223 Sinds 9 mei 1546, vergelijk WEIJLING, ‘Bijdrage’, 302–303.

224 Mei 1546 schreef landvoogdes Maria van Hongarije aan inquisiteur Housseau: ‘Par ordre (de) l’empereur nostre sire nous vous envoyons avec cestes lettres de subdélégation sur messire Nicolas de Nova terra, évesque de Ebron, et [Bernard Gruwel], pryeur du monastère des prescheurs à Zwol pour vaquer et entendre es affaires de l’inquisition de la foy et faire poursuyte et appréhender ceulx qu’ilz trouveront infectéz de hérésie’ (HENSEN, ‘Nicolaas van Nieuwland’, 105). Op 3 juni antwoordde Van Nieuwland schriftelijk met het verzoek hem voor verontschuldigd te houden ‘vanwege de vele zaken waaronder ik deze dagen meer en meer bedolven word’ (‘ob tot tantaque negotia, quibus in dies magis ac magis obrutor’, VAN L., ‘Nicolaas van Nieuwland’, 409). Gezien het feit dat Van Nieuwland diezelfde maand mei

Hoe valt Van Nieuwland te typeren, en wat was zijn houding ten opzichte van de inquisitie? Wat dat betreft, dient allereerst gewezen te worden op een opvallende opmerking in een brief die de vijf kapittels in Utrecht in 1543 naar paus Paulus III stuurden. Daarin deden ze het verzoek om het eerste kanonikaat dat in één van hun kapittels vrij zou komen, te reserveren voor de wijbisschop. En als argument voerden ze daarvoor onder meer aan dat hij ‘in stad en diocees niet zonder grote vrucht het Woord van God preekt tegen de trouweloosheid der ketters, die in deze landen (o, leed!) zeer krachtig is’.²²⁵

Toch is deze opmerking van de vijf kapittels niet meer dan een momentopname. Een algemenere typering van de man vinden we bij Fruin, die schrijft:

Van elders weten wij, dat Nieuwland het tegenovergestelde was van een ketterjager. Hij behoorde volstrekt niet tot de nieuwe strijdlustige, vervolgzieke richting in de katholieke kerk. Hij komt ons voor als een prelaat van den ouden stempel, een geestelijke zonder geloofsijver, zonder eigen verworven overtuiging, genegen om te gelooven wat de kerk leerde en geloofd wilde hebben, vooral genegen om goed en rijkelijk van zijn kerkelijke inkomsten te leven.²²⁶

De tweede zeer geleerde helper die aan Sonnius werd toegevoegd, was Herman van Lethmate. Afkomstig uit Gouda, is hij aan de Sorbonne in Parijs gepromoveerd tot doctor in de theologie²²⁷ en door Erasmus aanbevolen bij de Nederlandse paus Adrianus VI. ‘In mijn laatste brief aan de Paus heb ik U eervol vermeld’ laat Erasmus Van Lethmate weten,²²⁸ maar bij de vroegtijdige dood van de paus vervliegt de hoop op een gouden toekomst in Rome en het enige dat Van Lethmate eraan overhoudt is een kanonikaat aan de Sint Marie in Utrecht.

Eenmaal teruggekeerd in Nederland vestigt Van Lethmate zich in Utrecht en wordt hij benoemd tot inquisiteur. Dalmatius van Heel maakt melding van een uittreksel uit de rekeningen van het Hof van Holland over de reis van een bode naar Montfoort met een brief voor de ‘inquisiteur Herman vander Gouda, doctor in de godgeleerdheid’, die naar Den Haag moet komen; alsmede van een ander uittreksel uit dezelfde rekeningen van het Hof van Holland over de reis van een bode naar Utrecht, bij de deken van Sint Marie en naar Amsterdam bij mr. Herman vander Goude, om hen uit te nodigen onmiddellijk naar Den Haag te komen voor de zaak der lutheranen.²²⁹

het pastoraat in Haarlem op zich genomen had, is het geen wonder dat de bisschop van Utrecht zijn suffragaan bijvalt. In een brief van 4 juni schrijft hij onder meer over de benoeming: ‘Dont assez ne me scauroye émerveiller, principalement que sans préallablement m’advertir sa majesté auroit choisy celsuy à qui tous les affaires de mon évesché s’ad-rèchent et incumbent, et qui est mon vicaire general in pontificalibus et autres négoces spirituelles et premier conseillicr, ajant toute la charge du spirituel par mon éveschié qui est très grande et spaciente’ (HENSEN, ‘Nicolaas van Nieuwland’, 106). Ofschoon de landvoogdes niet meteen heeft toegegeven, zal ze zich uiteindelijk toch bij de weigering hebben neergelegd.

²²⁵ ‘per civitatem et diocesim adversus hereticorum perfidiam, in his terris (proh dolor) valde vigentem, non sine magno fructu verbum Dei praedicat’ (HENSEN, ‘Nicolaas van Nieuwland’, 104).

²²⁶ FRUIN, ‘Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 221. FRUIN wijst er vervolgens op, dat Van Nieuwland ook wel eens wat al te veel van het goede leven genoten heeft, wat hem de bijnamen ‘wijnbisschop’ en ‘Dronken Klaasje’ opleverde (vergelijk hiervoor ook WEJLING, ‘Bijdrage’, 307).

²²⁷ In de eerder al genoemde lijst van theologische licentiaten, BnF latin.5657, komen we op folio 35^r de volgende vermelding tegen: ‘16 apr. 1520 M. Hermannus ~~Lethmatius~~ Lethmanus de Gaudauo’ (sic! ‘Lethmatius’ is doorgestreept en vervangen door ‘Lethmanus’).

²²⁸ VAN HEEL, *Doctor Herman Lethmaet*, 9; vertaling van ‘proximis ad illum litteris honorificum tui mentionem feci’. Vergelijk ook WALVIS, *Beschryving*, 251.

²²⁹ VAN HEEL, *Doctor Herman Lethmaet*, 10.

Omstreeks 1530 wordt Van Lethmate gekozen tot deken van het kapittel van Sint Marie in Utrecht, en in 1534, bij de dood van kardinaal Willem van Enckevoirt, door de vijf Utrechtse kerken tot vicaris-generaal, hetgeen hij ook blijft als George van Egmond in 1535 het bestuur over de Utrechtse diocese aanvaardt.²³⁰ In 1553 krijgt hij samen met Sonnius nog van de landvoogdes de opdracht naar Friesland, Overijssel en Groningen te reizen, zoals in de vorige paragraaf al beschreven is.

Hoe valt Van Lethmate te typeren en wat was zijn houding ten opzichte van de inquisitie? In de literatuur wordt hij geroemd vanwege zijn vriendelijkheid en gematigdheid als mens en inquisiteur,²³¹ maar zijn *De Instauranda Religione* uit 1544 stelt ons in staat kennis te nemen van zijn eigen gedachten op het punt van ketterij en inquisitie. In zijn tweede boek gaat hij uitvoerig in op de vraag wat nu precies een ketter is, en noemt hij daarbij de halsstarrigheid (*pertinacia*) als belangrijk kenmerk. Bron hiervan is eigenliefde en bewondering voor het eigen verstand, waaraan zich bewondering paart voor de eigen denkbeelden. Hiervoor worden argumenten bedacht en uiteindelijk worden de eigen vindingen als God.²³² Toch noemt Letmatius niet elke halsstarrige ook direct een ketter: alleen wie de eigen vindingen ook uitdraagt, is een ketter (*heresiarch*), maar wie zich bedwingt een afvallige (*desertor*).²³³

Maar wat moet er nu met zo'n ketter gebeuren? Letmatius stelt dat hij niet getoleerd kan worden, 'zowel vanwege zijn onvermoeibare ijver om ook anderen te bederven, als vanwege de steeds voortwoekerende invloed van zijn onechte en daarom

230 VAN HEEL, *Doctor Herman Lethmaet*, 13; MONSEUR, 'Contribution', 103. Vergelijk voor de inhoud van de functie van vicaris-generaal (in spiritualibus) POST, *Kerkelijke verhoudingen*, 9–10.

231 Zo BWN 11, 364: 'hij was een zeer geleerd man, geheel in den Erasmiaanschen geest, en gelijk deze, een vijand van alle kettervervolging. [...] Hij was van de noodzakelijkheid eener hervorming in de kerk overtuigd; maar wilde, evenmin als Erasmus, die buiten de kerk van Rome zoeken'; VAN HEEL, *Doctor Herman Lethmaet*, 15–16, die met instemming de typering van Manseur aanhaalt: 'c'était un inquisiteur relativement modéré, il était pénétré de la nécessité d'une réforme religieuse, mais voulait la voir opérer sans schisme'; en WALVIS, *Beschrijving*, 250, die een uitspraak van Erasmus aanhaalt: 'een wonderlijke vriendelijkheid, een wonderlijke bescheidenheid. Geduldig luistert hij naar een ieder, voegt zich zelfs naar de ellendigsten'; vertaling van: 'mira comitas, mira modestia. Audit patienter quoslibet, cedit etiam miserioribus'.

232 LAETMATIUS, *De Instauranda*, 21–22.

233 LAETMATIUS, *De Instauranda*, 22–23. Het gemaakte onderscheid wordt ook onderbouwd vanuit de Schrift. Zo wordt erop gewezen dat Paulus Demas een 'afvallige' noemt (vergelijk 2T 4,10: 'want Demas heeft mij uit liefde voor de tegenwoordige wereld verlaten'), terwijl Hymeneus, Filetus en Alexander ook 'ketteren' worden genoemd (vergelijk 2T 2,17.18: 'hun woord zal voortwoekeren als de kanker. Tot hen behoren Hymeneüs en Filetus, die uit het spoor der waarheid geraakt zijn met hun bewering, dat de opstanding reeds heeft plaatsgehad, waardoor zij het geloof van sommigen afbreken', en 4,14: 'Alexander, de koperslager, heeft mij veel kwaad berokkend: de Here zal hem vergelden naar zijn werken'). Daarnaast noemt Johannes verzet ook een grotere zonde dan enkel bezwaar maken (vergelijk 3J vers 9.10: 'ik heb aan de gemeente een en ander geschreven; maar Diotrefes, die onder hen de eerste tracht te zijn, ontvangt ons niet. Daarom zal ik, als ik kom, herinneren aan zijn werken, die hij doet, daar hij met boze woorden tegen ons zwetst; en hiermede nog niet voldaan, ontvangt hij zelf de broeders niet en weerhoudt ook hen, die het wel willen doen, en hij werpt hen uit de gemeente'). Ten slotte wordt nog gewezen op wat Paulus zegt in Act 20,30: 'en uit uw eigen midden zullen mannen opstaan, die verkeerde dingen spreken om de discipelen achter zich aan te trekken'. Hiermee geeft hij de materiële oorzaak (*materialis causa*, met de woorden: 'uit uw eigen midden'), de bewerkende oorzaak (*causa efficiens*, met de woorden: 'zullen opstaan'), de vorm (*forma*, met de woorden: 'die verkeerde dingen spreken') en de uiteindelijke oorzaak (*causa finalis*, met de woorden: 'om de discipelen achter zich aan te trekken') aan.

gevaarlijke vroomheid'.²³⁴ Tot het oordeel over hem is uitgesproken door de hoogste leiders van de religie kan een ketter getolereerd worden, maar moet hij wel uit de samenkomst van de gelovigen worden geweerd. In het openbaar het debat met een hardnekkige ketter aangaan, vindt Letmatius zinloos en gevaarlijk. Zinloos omdat de ketter per definitie niet open zal staan voor een eerlijk debat, en gevaarlijk omdat de meeste toeschouwers enkel de halsstarrigheid van de ketter zullen zien en niet in staat zijn de argumenten op een goede manier te wegen. Aangaande de aanpak van ketters gebruikt Letmatius een voorbeeld: zoals vuur gedooft kan worden door er brandend hout aan te onttrekken, zo moet de ketter onttrokken worden aan de bewondering voor het eigen verstand, die de bron is van zijn ketterij.²³⁵

Ook over de straf die een ketter verdient, laat Letmatius zich uit. Met een beroep op Dt 17,2–7 stelt hij dat onder het oude verbond op ketterij de doodstraf stond. Tegelijk erkent hij dat het nieuwe verbond meer gericht is op tuchting dan op straf en als hoogste straf de afsnijding kent. Om die reden is dat ook in de kerk de hoogste straf, maar dat neemt niet weg dat het de burgerlijke gemeenschap vrij staat een andere en ook zwaardere straf op te leggen. Bijvoorbeeld als dat de enige manier is om de integriteit van de religie te waarborgen. Wel geldt daarbij als regel dat niet tot een zwaardere straf mag worden overgegaan, als een lichtere ook doeltreffend blijkt.²³⁶

Vergelijken we Letmatius' uitlatingen met die van Tapper in diens *Oratio quinta*²³⁷, dan valt op dat beiden stellen dat het zinloos is ketters in disputen te bestrijden met de rede, omdat ze op dat vlak niet aanspreekbaar zijn. Bovendien is er een overeenkomst waar te nemen in strategie omdat beiden erop uit blijken de ketter te isoleren en hem het stempel van eenling mee te geven.

4.3.8. Opnieuw vertragingen

Volgens Willem Merula is eind december 1553 overeengekomen Engel over te brengen naar 'de Proosdie'.²³⁸ Zijn vader formuleert wat breder, en zegt dat zijn oudoom werd overgebracht naar 'het Convent van de Proost van Middelburg (dat vandaag de dag "proostdij" genoemd wordt) in het Oostelijk deel van 's-Gravenhage'.²³⁹ Behalve met Willem zou hij daar samenleven met de proost, die ook bepalen mocht of en wie er tot hem toegelaten zouden worden.

²³⁴ 'tam propter infatigabile alios corrupendi studium, quam propter fucatissimae impietatis, ideoque perniciosissime' (LAETMATIUS, *De Instavranda*, 23).

²³⁵ LAETMATIUS, *De Instavranda*, 26–28. De meest doeltreffende methode noemt LETMATIUS het de ketter de dwalingen voor ogen te stellen die hij eerder verdedigd heeft en vervolgens de vraag op te werpen of niet het risico bestaat dat hij eens ook zijn huidige opvattingen weer herroepen zal. Als de ketter antwoordt dat hij in tegenstelling tot eerder nu verlicht wordt door God, dan moet gevraagd worden of hij daarin dan de enige is. Is dat niet het geval en zijn er ook eerder mensen verlicht geweest, dan moet ook hun gezag omarmd worden. Is dat wel het geval, dan is er geen enkele garantie dat uit hem niet ook weer dwaalgeesten voort zullen komen.

²³⁶ LAETMATIUS, *De Instavranda*, 29–30.

²³⁷ Vergelijk paragraaf 4.3.1.

²³⁸ WILLEM, 87.

²³⁹ 'Conventus Praefecturae (quam Praeposituram hodie dicunt) Middelburgensis in Occidentaliore Hagae Comitum regione' (PAULLUS, 45).

Het betreffende klooster, dat ook wel ‘Ste Barbaras-Convent’ of ‘het arme Susterhuis’ genoemd werd, stond aan het Westeinde van ’s-Gravenhage. De nonnen behoorden tot de orde van de Premonstratenzerinnen en hun proosten waren afkomstig uit het klooster van Middelburg. Door de inquisitie is het vaker gebruikt om gevangenen in op te bergen.²⁴⁰

Ondertussen betekende deze overplaatsing niet dat er nu echt schot kwam in Engels zaak. Paullus zegt wat spottend dat Sonnius ‘nu alree seven maenden lanck naer Vrieslandt reysde’,²⁴¹ maar nu toch eindelijk de reis ging aanvatten. En Engel diende maar weer eens een verzoek in bij het Hof van Holland, om heel ’s-Gravenhage als zijn gevangenis te mogen beschouwen en Sonnius op te dragen rechters te benoemen die zijn zaak zouden kunnen beëindigen.

Het Hof heeft dit verzoek doorgestuurd naar het hof van de landvoogdes in Brussel, waar het is blijven liggen en uiteindelijk zelfs zoek is geraakt. Ondertussen werden er vanuit Leuven pogingen gedaan Engel daarheen overgeplaatst te krijgen, en verzocht de landvoogdes het Hof van Holland daar gehoor aan te geven. Het Hof vroeg advies aan de Staten van Holland, die er in hun resolutie aan herinnerden dat ze destijds al geen toestemming gegeven hadden voor overplaatsing naar Utrecht en nu dus nog veel minder voor een overplaatsing naar Brabant. Als extra overweging gold dat ’s-Gravenhage ‘een beroemde plaats’ was, ‘waar een overvloed is aan rechtsgeleerden’²⁴² en Engel bovendien zelf de kosten van zijn proces wilde betalen.

Kortom, de Staten wilden een overplaatsing van Engel naar Leuven op geen enkele wijze toestaan en dus stuurde het Hof van Holland op 3 april een brief aan de landvoogdes in Brussel, waarin het meedeelde dat Engel hun gevangene niet was en de Staten tegen overplaatsing in het geweer waren gekomen.²⁴³ Opnieuw diende Engel een verzoek in bij het Hof van Holland, nu met de vraag een uitspraak te doen in zijn zaak.²⁴⁴ Door het Hof werd dit verzoek op 16 april naar de landvoogdes in Brussel gestuurd ‘omme by Uwer M^{at} op tinhouden der selfder ende dat de suppliant over de LXXII jaren oudt ende omtrent twee jaren gevangen es geweest/regard genomen op tselfde zyn versouck gedisponeert te werde naer Uwer M^{als} goede geliefte’.²⁴⁵

²⁴⁰ Vergelijk voor het klooster BOTS, *Oude kloosters*, 184–186; V.D. HORST, ‘Het klooster Bethlehem’; en RIEMER, *Beschryving I-I*, 451–453. RIEMER suggereert dat het in de tijd van Karel V in gebruik is geweest als ‘gerechtshof’, maar is daarin door MOLL, *Angelus Merula*, 119, bestreden: deze suggestie zou alleen gebaseerd zijn op een onjuist beeld van het proces tegen Engel. Bots meldt dat Engel in ieder geval niet de enige is geweest die er door de inquisitie is vastgezet.

²⁴¹ WILLEM, 88; vertaling van PAULLUS, 46: ‘totos vii menses in Frisiam itabat’.

²⁴² ‘locus insignis ubi est jurisperitorum copia’ (NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), nr. 3, d.d. 21 maart 1554.

²⁴³ Vergelijk voor de brief ’T HART, *Historische beschrijving*, 277–278. Als extra argument wordt nog aangevoerd ‘dattet althans tegens de somer gaet / dat de wateren ende wegen hier in Hollant wel bruyckbaer zyn’.

²⁴⁴ Letterlijk verzocht hij ‘dat denzelfden Sonnius ende allen anderen des noods sijnde bevolen zy up peyne, hem suppliant alhyer in den Haghe rechters te vercryghen ende daervore te procederen tott absolutie ofte condempnatie, zoe dye redene zall eyschen, ende hemluyden daertoe tijt te wilen stellen ten eynde hy nyet eeuwelich ghevanghen blyve.’ Het verzoek behoort tot de stukken die door HOOG zijn teruggevonden in het archief van de oud-bisschoppelijke clerezy te Utrecht, maar door hem niet zijn uitgegeven. Het citaat is te vinden bij BLOK, *Robert Fruin’s I*, 232.

²⁴⁵ ’T HART, *Historische beschrijving*, 279.

4.3.9. Engels zaak aan Tapper overgedragen (1554)

Het antwoord op het verzoek van het Hof van Holland kwam twee maanden later, op 16 juni: ten einde het proces tegen Engel af te ronden, heeft de landvoogdes ‘Mr. Ruardus Tapper deken van Sint Peters kerck te Loeven ende Joost de Tileto’ naar ’s-Gravenhage gestuurd om zich daar te verstaan met een gedelegeerde van de bisschop van Utrecht. Het hof wordt aangespoord alle medewerking te verlenen aan het proces en krijgt tevens te horen ‘dat ghy denselven twee geschickt ende versaemdt commissaris van Uwe medebrueders in de Raedt toevuegen welcke om in des zelve zaken te doen zullen hebben ende te helpen ende by te staen sonder in gebreke te zyn’.²⁴⁶

Tapper, vertraagd door moeilijkheden in Leuven,²⁴⁷ arriveerde op 9 juli in ’s-Gravenhage in gezelschap van Joost van Ravesteijn (Tiletanus), zijn fiscaal Cloeting en notaris Macquet. Ze gaven opdracht Engel streng te bewaken en niemand tot hem of Willem toe te laten. Een dag later kwamen de president van het Hof van Holland Gerard van Assendelft en procureur Christiaan de Waart Engel mededelen dat binnenkort twee boden van het Hof hem op last van landvoogdes en inquisitie zouden komen bewaken en de inquisiteurs zelf gereed stonden om zijn proces tot een afronding te brengen.

Op 11 juli waren de boden in de namiddag in de proostdij aanwezig om alle toegangen te bewaken en te voorkomen dat iemand Engel boeken of brieven bracht. ‘In dier vougen’, merkt Paullus treurig op, ‘is desen ouden Man berooft van alle troost / die hem somwijlen toequam deur Brieven van zijne goede Vrunden / voornamelick Ioanne Sartorio ende Hermanno Dienaer des Woords tot Wesel’.²⁴⁸ Ook worden alle ramen afgesloten en zo kwam Engel in het donker te zitten. Nog diezelfde middag maakten Tapper en zijn

²⁴⁶ Brief bij ’T HART, *Historische beschrijving*, 280. Deze brief werd bevestigd door een brief van 22 juni, waarin de landvoogdes onder meer schrijft: ‘wy hebben voer den ontvanck van Uwe briefven gecommiteert heeren Ruardus Tapper deken van St. Peeters kercken tot Loeven om met eenige andere nach Hage te reysen ende aldaer ’t proces vanden voorsz. heer Ingel te maecken ende ten eynde te brengen’ (’T HART, *Historische beschrijving*, 281).

²⁴⁷ MOLL, *Angelus Merula*, 121, schrijft: ‘de Inquisiteur-generaal was [...] op dit oogenblik zelf in groote onaangenaamheden gewikkeld. In zijne akademische lessen te Leuven had de geloofsregter stellingen voorgedragen, waarvan zijne regtzinnige ambtgenooten niet zonder bedenkelijk hoofdschudden kennis hadden genomen. Men had hem hevig aangevallen, en het slot van den strijd was, dat Tapper, de man, die zulk een krachtig voorstander, niet van de Heilige Schrift, maar van de geloofsregelen zijner kerk was, hoe verbaasd hij ook over den twijfel aan zijne kerkelijke regtzinnigheid zijn mogt, genoodzaakt werd zijne vroeger uitgesproken overtuigingen openlijk te herroepen’.

Slaan we het artikel van FABISCH na op deze kwestie, dan blijkt dat Tapper vanaf 1545 de 32 artikelen die in paragraaf 4.3.1. al aan de orde zijn geweest, als uitgangspunt genomen had voor zijn colleges. ‘Die Wertschätzung dieser Vorlesungen ging soweit, daß einer seiner Hörer den Einfall hatte, Tappers Erläuterungen der ersten vierundzwanzig Artikel in Druck zu geben. Diese *Declaratio articulorum*, die 1554 in Lyon gedruckt erschien, bereitete Tapper jedoch große Ungelegenheiten, da sie zahlreiche Mängel enthielt. So beschloß er, seine Vorlesungen selber herauszugeben, um die Mißverständnisse auszuräumen’ (FABISCH, ‘Ruard Tapper’, 65; zo ook DE VOCHT, ‘Tapper’, 564–565 en SCHEERMAN, ‘Ruard Tapper’, 396). Oftewel, niet de uittalingen van Tapper zelf brachten hem in moeilijkheden, maar een onnauwkeurige uitgave ervan. Desondanks is het niet denkbeeldig dat Tapper zijn woede over deze gang van zaken gekoeld heeft op Engel.

²⁴⁸ WILLEM, 91–92; vertaling van PAULLUS, 48: ‘Sic ante omnia Senex privatur omni, quae per Litteras ab Amicis (praesertim clarissimis Viris; Ioanne Sartorio, & Hermanno Verbi Dei apud Vesalienses Ministro) subinde veniebat, consolatione’. Vergelijk voor deze correspondentie vrienden van Engel paragraaf 4.3.10.

gevolg hun opwachting, waarbij Tapper met officiële documenten zijn bevoegdheid als inquisiteur en zijn bevoegdheid in de zaak-Merula aantoonde.

Desgevraagd bevestigde Engel bij die gelegenheid dat artikelen die hem getoond werden van hem afkomstig waren; maar aangezien Tapper nogal haast had, droeg hij de fiscaal op enige artikelen op te stellen die men aan Engel voor zou kunnen leggen. Om financiële redenen wilde hij de zaak namelijk liever in vier dagen afgerond hebben dan er een maand over te doen. Nadat Engel met dit plan had ingestemd, verzocht de fiscaal hem enige tijd te gunnen om uit te maken met welke en hoeveel artikelen hij komen zou.

Neef Willem kreeg de vraag voorgelegd of hij in de proostdij wilde blijven dan wel vrijgelaten worden. Toen hij voor het eerste koos, werd hij met zijn oom opgesloten. De proost kreeg te horen dat Engel alle hulp onthouden moest worden, maar van Assendelft verklaarde dat hij het met die opdracht niet zo nauw hoefde te nemen. En daarmee brak opnieuw een periode van wachten aan.

4.3.10. Johannes Sartorius en Hermann Stein

Wie waren de beide vrienden met wie Engel zijn correspondentie heeft moeten staken? In het geheel van deze studie die de invloed van Engels leven onderzoekt op zijn visie op de heiligenverering, is dat geen onbelangrijke vraag. Zeker niet als Paullus Merula opmerkt dat één van hen, Johannes Sartorius, door Engel tot kennis van de gezonde leer is gebracht. Want wellicht dat er ook in omgekeerde richting invloed is uitgegaan. Kortom: reden genoeg om in een aparte paragraaf op de beide vrienden en hun relatie met Engel in te gaan.

De eerste van de twee, Johannes Sartorius,²⁴⁹ is gedurende zijn leven een aantal keren verdacht geweest van ketterij. Allereerst in 1525, toen hij als rector werkzaam was in Amsterdam en samen met onder meer Gulielmus Gnapheus en Jan de Bakker heeft vastgezeten op de Voorpoort.²⁵⁰ Anders dan deze laatste, herriep Sartorius uiteindelijk zijn denkbeelden en werd hij weer op vrije voeten gesteld. Maar niet voor lang: in 1527, hij was toen schoolmeester in Noordwijk, werd hij opnieuw verdacht en naar Den Haag geroepen. Blijkbaar opnieuw zonder grote gevolgen, want in 1535 was hij wederom werkzaam in Amsterdam, waar hij na een conflict met Cornelius Crocus op 9 december voor vier jaar uit de stad werd verbannen. Ten slotte verscheen in 1540 zijn *Selectissimarum orationum germanice redditarum delectissimus adversus barbariem exercitus*, dat later door de universiteit van Leuven op de lijst met verboden boeken is gezet.²⁵¹

Hoe was de verhouding tussen deze Sartorius en Engel? Van belang in dit verband is de hierboven al even genoemde opmerking van Paullus Merula aan het slot van zijn boek. Daar wordt over Engel gezegd: ‘heeft gehadt vele Vrunden / ende onder de selve een van de voornaemste Joannem Sartorium / die hy tot de kennisse van de Waerheyd

²⁴⁹ Voor een overzicht en literatuuropgave bestudere men met name TRAPMAN, ‘Ioannes Sartorius’ en TRAPMAN, ‘Sartorius, Johannes’.

²⁵⁰ Vergelijk ook paragraaf 2.1.3.2.

²⁵¹ In de lijst met verboden boeken van 1550 komen we de vermelding ‘Ioannis Sartorii exercitus selectissimarum orationum’ tegen (DE BUJANDA, *Index*, 437); dit geldt ook voor de lijst uit 1546 (DE BUJANDA, *Index*, 416) en 1558 (DE BUJANDA, 468).

ghebraght hadde'.²⁵² Oftewel, invloed vanuit Engel op Sartorius. Maar in een bespreking van deze opmerking komt Moll tot de conclusie dat er reden is 'om dit berigt, zoo niet ongegrond, dan toch min naauwkeurig te noemen'.²⁵³ Hij beroept zich hiervoor op M. Schoockius, die uit brieven van Sartorius zelf de uitspraak aanhaalt 'dat hij in Delft door Wouter voor het eerst de smaak der waarheid ontvangen heeft'.²⁵⁴

Is het op grond van dit getuigenis van Sartorius zelf inderdaad onwaarschijnlijk dat hij door Engel tot erkenning der waarheid gebracht is, dan wordt wel de vraag naar de mogelijkheid van het omgekeerde interessant. Met andere woorden: is Engel wellicht door Sartorius tot erkenning der waarheid gebracht? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het van belang ons een beeld te vormen van het gedachtegoed van Sartorius. Wie daar de literatuur op naslaat, krijgt echter geen eenduidig beeld. Zo concludeert J. Trapman dat Sartorius in godsdienstig opzicht een erasmiaan was, en er tevens sprake is van beïnvloeding door S. Franck,²⁵⁵ maar stelt hij elders dat Sartorius zich kennen laat 'als geestverwant van de Haagse schoolrector Gnapheus, de Delftse rector Canirivus en de Haagse jurist Cornelis Hoen, die deel uitmaakten van de zogenoemde Delfts-Haagse kring van hervormingsgezinden die van ca. 1520 tot 1525 bestaan heeft'.²⁵⁶ En dat (wellicht) in aansluiting bij Albert F. Mellink, die Sartorius indeelt bij de 'het best als "sakramentisties" te omschrijven richting in Holland'²⁵⁷ uit de vroege jaren twintig.

Kortom, inderdaad geen eenduidig beeld. En over Sartorius' opvatting over de heiligenverering is al helemaal niets bekend, zodat de vraag of Engel op dit punt door Sartorius is beïnvloed onbeantwoord moet blijven. Blijft over de vraag of Engel en Sartorius beiden mogelijk beïnvloed zijn door de al genoemde Wouter. Volgens Schoockius preekte deze 'broeder Wouter' al in 1510 tegen allerlei misbruiken, maar heeft hij na aangeklaagd te zijn door Frederik van Baden herroepen. Na de opkomst van Luther is hij opnieuw gaan preken en werd hij 'de Luthersche monick' genoemd. Inhoudelijk is het enige wat Schoockius noemt dat Wouter gewaarschuwd heeft tegen de aflat.²⁵⁸ Ook dat biedt te weinig aanknopingspunten om de vraag te kunnen beantwoorden of er op het punt van de heiligenverering van hem invloed (al dan niet via Sartorius) op Engel is uitgegaan.

Blijft over Engels tweede correspondentievriend: Hermannus, dienaar des Woords te Wezel. Van deze Hermann Stein is weinig meer bekend dan dat hij begin 1553 samen

252 WILLEM, 209; vertaling van PAULLUS, 108: 'Amicos habuit multos: inter eos primi loci Ioannem Sartorium, cui saniora de Fide Dogmata instillarat'.

253 MOLL, *Angelus Merula*, 26.

254 'qui Delphis per Gualterum se primum veritatis gustum percepisse' (SCHOOCKIUS, *Liber de bonis*, 479).

255 TRAPMAN, 'Sartorius, Johannes', 382.

256 TRAPMAN, 'Ioannes Sartorius', 30.

257 MELLINK, *Amsterdam*, 17.

258 Letterlijk zegt SCHOOCKIUS dat Wouter de mensen gewaarschuwd heeft 'dat ze niet moesten geloven voor een geldbedrag vergeving van zonden te kunnen krijgen, omdat anders God, die de Heer van hemel en aarde is, niet zijn eniggeboren Zoon in het vlees gezonden zou hebben, om met zijn bloed en dood de zonden weg te wassen'; vertaling van: 'ne crederent pretio se posse impetrare peccatorum remissionem; alias enim Deum, qui dominus coeli atque terrae est, non missurum fuisse in carnem Filium suum unigenitum, ut sanguine et morte sua expiaret peccata' (SCHOOCKIUS, *Liber de bonis*, 479; vergelijk ook 752). Merkwaardig is dat CDI 4, 19 bij zijn aanhaling van SCHOOCKIUS verwijst naar DE HOOP SCHEFFER, 'Cornelis Woutersz.'. Want daarin gaat het over Cornelis Woutersz. alias Koperen-potje, schoenmaker uit Dordrecht, die toch onmogelijk te identificeren is met de broeder Wouter waar Schoockius over spreekt.

met Hendrik van Bommel en Thomas van Straeten is bevestigd in de Duitstalige lutherse stadsgemeente van Wezel en dat hij daar ‘de Hollander’ werd genoemd.²⁵⁹ Op dat moment was daar in de Nederlandstalige vluchtelingengemeente een discussie gaande over de vraag of ingestemd kon worden met de door de magistraat gestelde eis dat men de sacramenten in de stadsgemeente en dus met lutherse ceremonieën viere moest.²⁶⁰ Stein zelf heeft later Wezel verlaten, toen hem opgedragen werd het avondmaal te bedienen volgens lutherse rite, maar mét kazuifel. Aangezien over zijn opvatting over de heiligenverering niets bekend is, moet de vraag of hij Engel op dit punt beïnvloed heeft onbeantwoord blijven.

4.3.11. Protestatie en nieuwe artikelen (1554)

Op 14 juli maakte Tapper opnieuw zijn opwachting in de proostdij, vergezeld van Nicolaas de Castro ‘den welcken dese saecke voor zijn recht ende gedeelte opgeleght hadde de Bisschop van Utrecht’.²⁶¹ Nadat aan beide zijden onder ede een eerlijk proces was beloofd, las Engel zijn protestatie voor.²⁶² Tapper verwierp deze niet, maar heeft deze aan zich gehouden.

Vervolgens kwam de fiscaal met meer dan honderd artikelen voor de dag en verzocht hij ‘dat de Gevangen op yeder soude andtwoorden / by de bedrieghelicke woorden Credit, non Credit, op staende voet / sonder vertreck’.²⁶³ Aanvankelijk weigerde Engel dit, maar uiteindelijk stemde hij toe op voorwaarde dat hij naderhand ook schriftelijk zou mogen reageren. Nadat hem dit was toegestaan, heeft hij zonder voorbereiding in de tijd van een uur geantwoord op 108 artikelen.

Ondertussen maakten Tapper en de fiscaal groot rumoer toen zij merkten dat Engel gedwongen antwoordde en niet van harte. De aanwezige Raden van het Hof merkten op dat er op deze manier weinig vorderingen werden gemaakt, en verbaasden zich erover dat de inquisiteurs neef Willem hadden weggestuurd, die Engel toch bijstond vanwege zijn doofheid. Engel vroeg een aantal dagen de tijd om de artikelen ook schriftelijk te kunnen beantwoorden.

Op 21 juli was de Engel vergunde termijn verstreken en kreeg hij een deel van de geschriften en boeken terug die Sonnius hem in eerdere instantie had afgenomen. Ook werden hem door hemzelf verstuurde brieven en geschreven traktaten getoond, waarvan hij erkende dat die van hem waren. ‘Van Lutheri Boucken was oock verhael’, vervolgt Paullus dan,

maer ’t selve met weynighe woorden afgehandelt zijnde / is van de selve daer geen gewach meer gheweest. Want sy bevonden / dat de Ghevanghen niet soo seer voor en stontd de saecke ende meeninghe Lutheri, als vande Oude Vaders. Jae hadden oock de Wederpartidigen uytghegheven / dat Angelus zijne

²⁵⁹ DENIS, *Les églises*, 178.

²⁶⁰ VAN SCHELVEN, *Vluchtelingenkerken*, 281–283.

²⁶¹ WILLEM, 97; vertaling van PAULLUS, 51: ‘cui caussam hanc delegerat pro suo jure, exque sua parte Episcopus Trajectensis’.

²⁶² Vergelijk paragraaf 3.3.3.4.

²⁶³ WILLEM, 98; vertaling van PAULLUS, 51: ‘ut Reus ad singulos responderet, per fallaces illas & dolosas Fori formulas, Credit vel non credit, illico, nullaue interposita mora’.

Leeringhen voortghehaelt hadde / niet uyt Luther, maer uyt de Boucken van de Oude ketters, jae dat hy vol was van een besonder ende eyghen Venijn.²⁶⁴

Na zijn protestatie voorgelezen te hebben, overhandigde Engel Tapper enkele overdenkingen, onder meer op het punt van de heiligenverering, alsmede zijn schriftelijke beantwoording van de artikelen van de fiscaal.

Eigenlijk had Engel ook deze beantwoording voor willen lezen, maar dat werd hem niet toegestaan. Tot zijn grote ergernis – want hoe zouden de aanwezige Raden op deze manier ooit een goed beeld kunnen krijgen van het bestaande meningsverschil? Toegezegd werd dat ze wel een kopie van de beantwoording zouden krijgen – een voorrecht dat Engel zelf niet verleend werd.²⁶⁵ Toen Engel hierover zijn beklag deed bij de Raden, antwoordden die dat ze van de landvoogdes opdracht gekregen hadden om getuigen te zijn, geen rechters. Een op zijn minst merkwaardig antwoord, als we bedenken dat de landvoogdes in haar brief aan het Hof had geschreven dat de aanwezige Raden hadden ‘te helpen ende by te staen’²⁶⁶ en de ‘Instructio’ van 1550 voorschreef dat Raden die in zaken tegen geestelijken aan inquisiteurs werden toegevoegd, zich ook een oordeel hadden te vormen.²⁶⁷

Hoe dit alles ook zij, Engel kreeg de vraag voorgelegd of hij zich aan het concilie wilde onderwerpen, waarop hij antwoordde te willen buigen voor eenieder die naar de Schrift een beter gevoelen had. Tevens deed hij er zijn beklag over dat de artikelen van fiscaal Cloeting heel andere waren dan die van fiscaal Wolff, waar indertijd het hele proces mee begonnen was. Volgens Tapper maakte dit allemaal niets uit en had hij eenvoudigweg te antwoorden. En zo heeft Engel al met al bijna een maand lang met Tapper en de zijnen gedisputeerd en dat volgens Paullus ‘met eens yeders verwonderen in ’t Hof van Hollandt / in teghenwoordigheydt niet alleen van den Stadthouder / den President ende Raeden, maer oock van andere ghequalificeerde Mannen’.²⁶⁸

4.3.12. Oude ketters

Volgens zijn inquisiteurs zou Engel zijn ketterijen niet zozeer bij Luther als wel bij de boeken van de oude ketters vandaan halen. Wie bedoelen zij daarmee? Op die vraag

²⁶⁴ WILLEM, 100; vertaling van PAULLUS, 52: ‘De Libris Lutheri etiam erat quaestio; sed re paucis expedita, non fuit umquam ulla eorum facta mentio. Noverant enim non tam Lutheri ipsum, quam Antiquorum caussam fovere. Sparserant etiam Adversarij Angelum sua dogmata non ex Luthero sumpsisse, sed aliunde nactum fuisse ex priorum Haereticorum Libris, atque adeo proprio quodam veneno abundasse’. Een vergelijkbare opmerking is ook te vinden in de *Apotheosis*: ‘hy hadde zijn ketterye niet wt Luther ghenomen / maer wt ander ouder ketters / oft by aontueren (som y docht) wt hem seluen’ (*De hemelvaert*, 49; vertaling van: ‘uidebatur dogmata non ex Luthero sumpsisse, sed uel alibi nactus ex priorum haereticorum libris, uel proprio quodam ueneno abundans’, PIJPER, *Polemische geschriften*, 612). Vergelijk voor een bespreking van de vraag wie deze ‘oude ketters’ zijn en of Engel inderdaad door hen beïnvloed is, paragraaf 4.3.12.

²⁶⁵ Waarschijnlijk is dit ook de reden voor het feit dat er van de 108 artikelen noch hun beantwoording een spoor te ontdekken valt: niet in de bewaard gebleven en door HOOG uitgegeven stukken, niet in het bewaard gebleven handschrift én niet in het werk van PAULLUS MERULA.

²⁶⁶ Vergelijk paragraaf 4.3.9.

²⁶⁷ Vergelijk paragraaf 2.1.3.2.

²⁶⁸ WILLEM, 103; vertaling van PAULLUS, 53: ‘summa omnium admiratione in totius Hollandiae Capitolio, praesentibus non semel Praefecto Provinciae, Consilij Praeside, Senatoribus, aliisque magnis Viris’.

wordt in deze paragraaf een antwoord gezocht. Een eerste richting waarin gezocht moet worden, wijst Willem Merula. Immers, hij vertaalt: ‘dat de Ghevanghen niet soo seer voor stondt de saecke ende meeninghe Lutheri, als vande Oude Vaders’, terwijl zijn vader spreekt van ‘Antiquorum’ (ouden).²⁶⁹

Het lijkt wellicht vreemd om op basis van deze vertaling allereerst te gaan zoeken naar beïnvloeding vanuit de oude kerk, maar als Ruard Tapper, één van de leidende inquisiteurs in het onderzoek naar Engel, in zijn *Oratio V* spreekt over de juiste aanpak van de ketterij, gaat ook hij te rade bij de oude kerk. Want heeft niet keizer Theodosius al het ‘middel van eensgezindheid’²⁷⁰ gebruikt in zijn strijd tegen de Arianen? Met andere woorden: als Tapper spreekt over (de bestrijding van) ketterij, heeft hij zijn blik in ieder geval óók gericht op het tijdvak van de oude kerk.

Een tweede reden om die richting uit te denken, is het eerder al ter sprake gekomen en door Engel ook bestudeerde werk van Vervetius. Want daarin bestrijdt deze de opvatting van Melanchthon dat de oude schrijvers vóór Gregorius geen melding maken van een aanroeping van heiligen²⁷¹ en wijst hij in dat verband op de door Hiëronymus al bestreden ketter Vigilantius, die leerde dat heiligen niet aangeroepen of vereerd, maar nagevolgd moeten worden.²⁷² Is Engel door hem of soortgelijke ‘oude ketters’ wellicht beïnvloed? Om die vraag te kunnen beantwoorden, zullen we na moeten gaan wat precies de denkbeelden van deze Vigilantius waren en welke invloed ze hebben uitgeoefend.

Daarmee stuiten we meteen op een probleem, want de denkbeelden van Vigilantius zijn alleen *indirect* op te maken uit wat Hiëronymus erover geschreven heeft. De laatste was een verklaard tegenstander van Vigilantius, hij heeft hem in enkele van zijn geschriften fel bestreden.²⁷³ Het is onzeker hoe betrouwbaar het beeld is dat hij van diens denkbeelden geschetst heeft. Hij haalt enkele uitspraken van Vigilantius aan, onder meer dat deze christenen vanwege hun relikwieënverering ‘as- en afgodendienaars’ heeft genoemd en de bewuste verering ‘een bijna heidens gebruik (is) dat onder het mom van religie in de kerken is ingevoerd’.²⁷⁴ Niet alleen de relikwieënverering echter, ook de leer van aanroeping en voorbede van de heiligen heeft Vigilantius bestreden. ‘Terwijl we leven, kunnen we onderling voor elkaar bidden, maar nadat we gestorven zijn moet geen gebed

269 Vergelijk WILLEM, 100; PAULLUS, 52.

270 ‘medio concordiae’ (TAPPER, *Opera*, 351).

271 VIRVESIUS, *Philippicae*, 164^v.

272 VIRVESIUS, *Philippicae*, 144. Vergelijk voor Vigilantius ROSENBERG, ‘Vigilantius’ en SCHMIDT, *Vigilantius*.

273 Zo wordt Vigilantius door Hiëronymus bijvoorbeeld ook op zijn afkomst aangevallen, als deze schrijft: ‘Hij komt overeen met zijn soort, aangezien hij uit het zaad van rovers en vreemdelingen geboren is [...] en tot op heden zich als rover gedraagt jegens de kerk van God’ (vertaling van PL 23, 356v: ‘Nimirum respondet generi suo, ut qui de latronum et Convenarum natus est semine [...] hucusque latrocinetur contra Ecclesiam Dei’. En schrijft Hiëronymus aan het begin van zijn brief aan Riparius: ‘je zegt dat Vigilantius, die ten onrechte zo genoemd wordt (want Dormitantius zou beter passen) zijn stinkende mond weer opent en zijn vuile stank tegen de relikwieën van de martelaren weer voortbrengt’ (vertaling van PL 22, 907: ‘Ais Vigilantium, qui κατ’ ἀντιφρασιν hoc vocatur nomine (nam Dormitantius rectius diceretur) os foetidum rursus aperire, et putorem spurcissimum contra sanctorum Martyrum proferre reliquias’).

274 ‘cinerarios et idololatrias’ (PL 22, 907); ‘prope ritum gentilium [...] sub praetextu religionis introductum in Ecclesiis’ (PL 23, 357). Vergelijk SCHMIDT, *Vigilantius*, 17–19.

van de één voor de ander meer gehoord worden²⁷⁵ is een uitspraak van hem die Hiëronymus in dit verband aanhaalt. Als argument daarvoor wordt aangevoerd dat de martelaren uit Apc 6 de door hen verlangde wraak niet weten te ontvangen. Op de achtergrond speelt Vigilantius' visie op het hiernamaals een rol: de gestorven gelovigen bevinden zich volgens hem niet in de hemel, maar 'in de schoot van Abraham, het oord der verkwikking of onder het altaar van God, en kunnen niet uit hun graven komen om te zijn waar ze maar willen'²⁷⁶ en zo de gebeden van de gelovigen op aarde te horen.

Of Engel door het gedachtegoed van deze Vigilantius beïnvloed is, valt niet met zekerheid vast te stellen. Er is van Vigilantius' gedachtegoed niet meer bekend dan een enkele uitspraak en een enkel argument, en daarin zijn verschillen aan te wijzen met Engels gedachtegoed. Zo heeft Engel Vigilantius' opvatting over het lot van de gelovigen na hun sterven allerm minst gedeeld. Daarnaast heeft Vigilantius ook geen school gemaakt. Weliswaar wijst Hiëronymus Eunomius aan als de oorsprong van Vigilantius' gedachtegoed en wijst hij tevens op de bestrijding van hun *Caina haeresis* door Tertullianus, maar hij merkt daarnaast ook op dat deze ketterij gedurende grote periodes 'slaapt'.²⁷⁷ Oftewel: gedachten als die van Vigilantius zijn nooit een zelfstandige, constante denklijn in de geschiedenis van de vroege kerk geworden. Het loont daarom de moeite na te gaan of er ook in latere periodes in de dogmengeschiedenis 'oude ketteren' zijn te vinden door wie Engel mogelijk beïnvloed is.

Opnieuw is het Ruard Tapper die in zijn *Oratio V* richting wijst. Als hij de aanbeveling heeft gedaan in het spoor van keizer Theodosius de ketteren te vragen naar hun positie ten opzichte van de onverdachte oude leraren van de kerk, vervolgt hij:

Als ze hen niet aanvaarden, noch ook het geloof, dat ze door deze geleerden ontvangen hebben, (het geloof) van de kerk van Christus, dan zullen ze noodzakelijkerwijs moeten toegeven dat hun leer een nieuwe en vreemde (leer) is, onbekend aan de vaders en tot nu toe ook aan de hele kerk, met uitzondering van een paar enkelingen, die allen als ketteren in de kerk vervolgd zijn, hoe gelovig ze ook geweest zijn, (en dat) niet alleen op grond van het oordeel van één of andere bisschop, maar van alle bisschoppen, en het oordeel van de kerk.²⁷⁸

Oftewel, Tapper noemt hier als kenmerk van ketterij vervolging door heel de kerk – zoals ook de hierboven al genoemde Vigilantius door heel de kerk werd afgewezen.

Leggen we deze maatstaf aan, dan stuiten we na de periode van de oude kerk allereerst op het concilie van Verona, dat in 1184 onder meer uitspraken heeft gedaan over 'hen, die zichzelf voordoen onder de valse naam van nederigen of armen van Lyon'.²⁷⁹ Het gaat hier om de Waldenzen, die in Verona met name zijn veroordeeld omdat ze voorstanders waren van lekenprediking. Maar hebben zij net als Engel ook de heiligen-

275 'dum vivimus, mutuo pro nobis orare possumus; postquam autem mortui fuerimus, nullius sit pro alio exaudienda oratio' (PL 23, 359).

276 'in sinu Abrahæ, vel in loco refrigerii, vel subter aram Dei [...] nec posse de suis tumulis, et ubi voluerint adesse praesentes' (PL 23, 359). Vergelijk SCHMIDT, *Vigilantius*, 36–38.

277 PL 23, 361–362.

278 'Si verò eos non recipiunt, nec fidem, quam eis doctoribus exceperunt, Ecclesiae Christi: necessario confitebuntur suam doctrinam novam esse & peregrinam, ignotam Patribus, & vsque nunc toti Ecclesiae, exceptis paucis quibusdam, quos vt haereticos persecuti sunt in Ecclesia Christi omnes, quotquot fuerunt fideles, non solum ex vniui & alterius episcopi iudicio, sed & vniuersorum episcoporum, & ecclesiae iudicio' (TAPPER, *Opera*, 352).

279 'eos qui se Humiliatos vel Pauperes de Lugduno, falso nomine, mentiuntur' (DS, 760).

verering bestreden? Een moeilijk te beantwoorden vraag, doordat de Waldenzen zich nooit sterk hebben georganiseerd en nog veel minder een wel omschreven leer hebben gekend. In de eerste fase van hun bestaan waren voor hen drie dingen fundamenteel: bijbel, armoede en prediking, maar omdat ze het laatste als leken wilden doen, werd dat het breekpunt met Rome.²⁸⁰ Later, in het midden en aan het eind van de veertiende eeuw, deed het verzet tegen de roomse hiërarchie hen ook vraagtekens zetten bij de macht van de paus om heiligen te canoniseren, en vandaaruit ook bij de heiligenverering zelf. 'We moeten niet tot de heiligen bidden, om hen te vragen voor ons bij God te bemiddelen; onze gebeden moeten alleen tot God gericht worden' – klinkt het vanuit de waldenzengemeenschap in Piedmont.²⁸¹ Vanwege de vervolging was het moeilijk aan deze overtuiging ook echt uiting te geven en zo ook om nieuwe bekeerlingen te maken. Meer en meer werd het gedachtegoed nog slechts doorgegeven in de lijn van de geslachten en zo binnen de eigen familie.²⁸²

Als we ons richten op de bewaard gebleven waldenzische literatuur uit de jaren twintig van de zestiende eeuw, dan treffen we daarbij onder meer een handschrift met correspondentie aan tussen de Waldenzen en de Taborieten, een radicale stroming binnen de navolgers van Johannes Hus. Daarin is een aanval te vinden op de Rooms-katholieke leer van de aanroeping der heiligen, die direct ontleend is aan een Taborietische *Geloofsbelijdenis* uit 1431.²⁸³ Maar ook al heeft de kritiek op de heiligenverering zo een zekere plaats gehad binnen het gedachtegoed van de Waldenzen, valt nu ook aan te nemen dat Engel hierdoor beïnvloed is? Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het allereerst noodzakelijk te weten of hij met hen en hun gedachtegoed in aanraking kan zijn geweest. Met andere woorden: is er iets bekend over de aanwezigheid van Waldenzen in Holland? Amedéo Molnar geeft een getuigenis uit het einde van de veertiende eeuw door, waarin de landen worden opgesomd die aan de invloed van de Waldenzen zijn ontkomen. Vlaanderen komt hier wel, Holland niet in voor.²⁸⁴ Maar dat is een eeuw vóór Engels geboorte, en ook: hoe betrouwbaar is dit ene getuigenis? Giorgio Tourn stelt dat er een eeuw later in Vlaanderen een grote variëteit aan ketterse bewegingen waarneembaar is, wier aanhangers beschuldigd worden van 'crime di vauderie'.²⁸⁵ Maar wat was precies het gedachtegoed van deze bewegingen en is het aannemelijk dat er invloed van is uitgegaan op het Brielle van Engels jeugd?

Veel blijft hier onduidelijk, zodat waldenzische invloed op Engel niet kan worden aangetoond. Sterker nog, er zijn vanuit het voorgaande zelfs zaken die ertegen pleiten. Zo zagen we de ontwikkeling uit de veertiende eeuw, krachtens welke het gedachtegoed van de Waldenzen meer en meer alleen nog werd doorgegeven in de lijn van de geslachten, en zijn er geen concrete aanwijzingen dat Engel uit een Waldenzenfamilie stamde.

280 AUDISIO, *The Waldensian*, 23 zegt over de stichter: 'Vaudès's real originality lies elsewhere. He was a layman and wished to remain so'. En over diens wens om juist als leek te preken: 'neither the Roman Church nor even medieval society could accept Vaudès's "alleged mission" without running the risk of undermining the very structures which made in function'. Vergelijk ook CAMERON, 'Waldenser', 389; BREDERO, *De Ontkerstening*, 255–257.

281 AUDISIO, *The Waldensian*, 55–56.

282 MOLNÁR, *Die Waldenser*, 154–155.

283 BRENON, 'The Waldensian Books', 154–155.

284 MOLNÁR, *Die Waldenser*, 174.

285 TOURN, *De Waldenzen*, 44.

Bovendien hebben we gezien dat de afwijzing van de heiligenverering door de Waldenzen haar oorsprong vond in hun kritiek op de macht van de paus de heiligen te canoniseren en dat is een argumentatie die we bij Engel zo niet tegenkomen. Kortom, hoewel er op dit punt geen volledige zekerheid is te verkrijgen, is waldenzische invloed op Engel niet erg waarschijnlijk te noemen.

Naast het concilie van Verona valt dat van Konstanz uit 1415 te noemen, waar de kerk de uitspraken van Johannes Wycliff en Johannes Hus veroordeeld heeft. Van Wycliff heeft Konstanz onder meer de uitspraak veroordeeld dat ‘heiligen die particuliere orden hebben ingevoerd, door die invoering gezondigd hebben’, en dat

ik uit geloof en werken van vier groepen, te weten van de keizerlijke clerus, diverse monniken, diverse kanniken en broeders, eenduidig afleid, dat geen van hen een lid van Christus in de lijst der heiligen is, tenzij hij op het einde van zijn leven de groep die hij dommelijk aanvaard heeft, verlaten heeft.²⁸⁶

Hier klinkt wel kritiek op elementen uit het leven van sommige heiligen, maar niet op hun verering. Hus is door Konstanz veroordeeld als navolger van Wycliff, die ‘tegen het heilbrengend geloof in Christus, als een giftige wortel, vele verderfelijke zonen (heeft) voortgebracht, die hij heeft nagelaten als navolgers van zijn verderfelijke leer’.²⁸⁷ Als het om de heiligenverering gaat, is het bij Hus opvallend te noemen dat hij in zijn commentaar op de *Sententiae* van Lombardus bij boek IV, distinctie 45 wél uitvoerig ingaat op de onderscheiden hemelen, maar geen enkel woord van kritiek uit op de heiligenverering.²⁸⁸

Een laatste richting die ingeslagen zou kunnen worden ter beantwoording van de vraag op welke ‘oude ketters’ de inquisiteurs gedoeld hebben, lijkt het boek *Dialogus de veneratione et invocatione sanctorum* van Jakob van Hoogstraten te bieden.²⁸⁹ Immers, aan zijn bestrijding van Lonicerus laat hij een bespreking voorafgaan van de argumenten die oude ketters hebben ingebracht tegen de heiligenverering. Evenwel geeft ook dit geen uitsluitsel, aangezien Van Hoogstraten niet duidelijk maakt wie hij met die ‘oude ketters’ precies bedoelt en hij expliciet ook de denkbeelden van Maarten Luther bespreekt en bestrijdt.

De conclusie moet dan ook luiden dat invloed van ‘oude ketters’ op Engel niet echt aantoonbaar is. Hooguit is er een overeenkomst vast te stellen tussen Engel en bepaalde lieden uit de vroege kerk, in die zin dat beiden de aanroeping van heiligen hebben bestreden, zonder dat Engel de argumenten voor zijn leer bij hen vandaan heeft gehaald. Alle nadruk lijkt gelegd te moeten worden op het tweede deel van de uitspraak van de inquisiteurs: dat Engel ‘vol was van een besonder ende eyghen Venijn’.²⁹⁰

²⁸⁶ ‘Sancti instituentes religiones privatas, sic instituendo peccaverunt’ (ALBERIGO & WOHLMUTH, *Dekrete* 2, 412); ‘Ex fide et operibus quatuor sectarum, quae sunt clerus caesareus, varius monachus, varius canonicus, atque fratres, evidenter elicio, quod nulla persona istarum est membrum Christi in sanctorum catalogo, nisi in fine dierum deseruerit acceptatam stolide sectam suam’ (ALBERIGO & WOHLMUTH, *Dekrete* 2, 425).

²⁸⁷ ‘contra Christi salutarem fidem, velut radix virulenta, plures genuit filios pestiferos, quos sui perversi dogmatis reliquit successores’ (ALBERIGO & WOHLMUTH, *Dekrete* 2, 426).

²⁸⁸ Vergelijk FLAJSHANS, *Mag. Joannis Hus II*, 711–713. Ook in de vergelijkende studie WINKELMANN, *Gerson*, komt de zaak van de heiligenverering niet aan de orde.

²⁸⁹ Vergelijk paragraaf 2.1.3.2.

²⁹⁰ Vergelijk paragraaf 4.3.11.

4.3.13. Opnieuw artikelen en een brief (1554)

Op 17 augustus waren de onderhandelingen afgerond en legde de fiscaal Engel in gezelschap van een notaris 136 artikelen voor: 68 artikelen die hij moest herroepen, alsmede 68 daartegen geschreven artikelen die hij moest belijden. Maar Engel wilde niet nogmaals aan een dergelijke procedure meewerken en verklaarde op 19 augustus ‘dat het niet wel doenlick en was soo op staende voet daer op yet te segghen’²⁹¹ en vroeg tijd om schriftelijk op de artikelen te antwoorden.

Aanvankelijk verzette de fiscaal zich hiertegen, maar omdat de inquisiteurs toch afwezig waren,²⁹² gaf hij Engel uiteindelijk toestemming een weinig te schrijven. Zelf reisde hij ondertussen naar Heenvliet om daar in tegenwoordigheid van de fiscaal van Voorne Engels goederen nauwkeuriger te beschrijven dan Sonnius’ mensen dat indertijd gedaan hadden. Echter, de Heer van Heenvliet was afwezig, zijn plaatsvervanger gaf geen toestemming en zodoende moest hij onverrichter zake uit Heenvliet terugkeren.

Op 24 augustus keerde Cloeting terug in de proostdij en verlangde hij antwoord. Engel verklaarde in de artikelen valstrikken te hebben gevonden en dat hij om die reden niet kon instemmen maar slechts weerleggen. Welke valstrikken dit waren, wordt duidelijk uit een deels bewaard gebleven en door Fruin uitgegeven briefwisseling tussen Engel en Tapper. Daarin doet Tapper een sterk beroep op het (door Paullus niet vermelde) feit dat Engel de artikelen al ondertekend heeft, maar geeft hij tegelijk toe daarin nog wel het nodige veranderd te hebben. Zo had hij duistere dingen nog wat beter uitgelegd,²⁹³ artikelen toegevoegd en bestaande artikelen bekort of uitgebreid ‘om de belijdenis van de waarheid en de afzwering van het verderfelijke volledig te laten zijn’.²⁹⁴

Woedend schrijft Engel terug dat als hij geweten had dat de inquisiteurs met de bedoeling om hem te verstrikken zo bedreigd hadden, hij nooit enig artikel ondertekend zou hebben; daarentegen was hij uitgegaan van de gemaakte afspraak dat alles tot eer van God gedaan zou worden. Als Tapper wijst op Engels ondertekenen van de stellingen, reageert deze daarop door uit te spreken ‘dat ik in geen enkele stelling of artikel, waarvan jullie beweren dat ik die afgezworen heb, afgedwaald ben van de scopus van de waarheid’.²⁹⁵ Ook bevat geen van Engels artikelen volgens hem een schadelijke, verdachte of aanstootgevende dwaling, tenzij ook misbruiken, kerkelijke riten en eigen voorschriften als evangelische wetten opgedrongen worden. Als de inquisiteurs de artikelen gelezen hadden vanuit Engels protestatie, hadden ze de waarheid ervan zonder meer begrepen;

²⁹¹ WILLEM, 104; vertaling van PAULLUS, 54: ‘Non ita ex tempore posse aliquid ad eos dici’.

²⁹² Tapper was naar Enkhuizen gereisd, Ravesteijn naar Dordrecht en De Castro naar Utrecht.

²⁹³ Een voorbeeld hiervan geeft Tapper zelf: ‘zoals bijvoorbeeld in het artikel over het vormsel, dat luidt: *als teken heeft het de kracht om zielen te heiligen*, maar veranderd is in: *als sacrament van de nieuwe wet heeft het de belofte van genade*’; vertaling van FRUIN, ‘Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 231: ‘ut exempli gratia in articulo de confirmatione, qui habebat, *tanquam signaculum habens virtutem sanctificandi animas*, mutatum est, *tanquam sacramentum novae legis habens promissionem gratie*’. In een aantekening wijst FRUIN er terecht op dat Merula zeer bepaald onderscheidde tussen sacramentum en signum, en daarom verbaast het ook niet als deze in zijn antwoord stelt niet met theologische doctoren maar met bedriegers te maken gehad te hebben.

²⁹⁴ ‘ut plena esset veritatis confessio et perfidei abiuratio’ (FRUIN, ‘Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 231).

²⁹⁵ ‘me in nulla propositione vel articulo, de quibus me ut abiurarim impetitis, erasse a scopo veritatis’ (FRUIN, ‘Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 232).

bovendien zou veel ellende voorkomen zijn als ze hem na een door Christus zelf voorgeschreven vermaning²⁹⁶ de ruimte hadden gegeven om verbeteringen aan te brengen in zijn boeken en zijn stellingen te wijzigen.

Hoe dit alles ook zij, toen de fiscaal vernam dat Engel weigerde met de artikelen in te stemmen, ontstak hij in woede en eiste hij van Van Assendelft nog een derde dienaar om Engel te bewaren. Uiteindelijk kwam op 30 augustus bericht van de terugkeer van Tapper en De Castro, die lieten informeren naar de gezondheid van de ernstig zieke Engel.

Eén dag later, op 31 augustus, schreef Engel aan Tapper en de zijnen dat (ook) hij een spoedig einde van de zaak wenste en derhalve verklaarde niet te zullen afwijken van ‘alle ‘t gene met Gods Woordt midtsgaders met de Aucteuren ende Leeringen vande Heylige Catholijcque Kercke bevonden wierd over een te komen’,²⁹⁷ zelfs niet als de inquisiteurs daar het algemeen en lang gebruik van de kerk tegenover stelden.²⁹⁸ Men moet de waarheid volgen, wat concreet onder meer betekent dat men na moet laten ‘het eeren ende aenroupen der afgestorvenen Heyligen ende Beelden, men behoort te volghen de leere ende ‘t Woordt CHRISTI, trouwelick vermaenende, datmen God alleen moet dienen ende aenbidden in den dagh der Thuys-souckinge’.²⁹⁹

Engel riep de inquisiteurs verder op de pen ter hand te nemen en hem reden te geven hen te antwoorden; want men moet bezig blijven met het Woord van God, omdat daaruit leven is. Evenmin behoorde men hem zo ongenadig te behandelen als Sonnius gedaan had, want het enige dat hij had willen doen was de misbruiken oplossen die in de kerk gevonden worden.

Na Engels brief gelezen te hebben, verklaarde Tapper bereid te zijn ook andere pen-nenvruchten van Engel in ontvangst te nemen en gaf hij hem verlof een advocaat in de arm te nemen. Maar daar maakte deze zich niet zo druk om: God was immers met hem?

²⁹⁶ Vergelijk Mt 18,15–17.

²⁹⁷ WILLEM, 107; vertaling van PAULLUS, 55: ‘Quaecunque Verbo Dei convenire, Sacrisque Auctoribus & Doctrinis Sanctae Ecclesiae Catholicae consentanea esse comperirentur’.

²⁹⁸ ‘Inghevalle yemandt wilde voorwerpen ‘t langh Gebruyck ende de Gewoonte veleren Iaeren; item dat het langh Gebruyck oock moest naer luyd der Wetten onderhouden werden, ende datmen oversulcx behoorde te staen op het Gebruyck der Kercken, ende ‘t selve ghehoorigh zijn; dat hy daer op andtwoorde, het Gebruyck wel plaets te hebben ende kracht van Wetten; alleenlick dat ‘t selve niet en streedt met de reden, maer Vrede was vorderende ende Liefde; anders den Naem meriterende van Dwalinge: Dat by de Hebreëen het Gebruyck van seven of acht hondert Iaeren soo veel krachts niet en hadde, of Ezechias en dede aen stucken breken het metaelen Serpent, van Mosis tijden af in weerden ghehouden; Dat oock in gelijcker vougen alle Instellingen; alle Gebodt, alle Gebruyck, strijdende met Gods Woord, moest afgeschafft werden ende uytgeroeyt’ (WILLEM, 108–109; vertaling van PAULLUS, 56–57: ‘Si quis opponat Longum Vsum & Consuetudinem multorum annorum; Longam autem Consuetudinem ex praescripto Legum observandam esse, ideo Ecclesiae etiam Consuetudini standum esse; & obediendum: Respondere se, Consuetudinem quidem habere locum, & Vim Legis, dummodo ratione non careat, & Communitatis pacem promoveat, Caritatemque inducat, nam si contra Dei Verbum sit vel Sacram Scriptum, non Consuetudinis, sed Erroris appellationem mereri: apud Hebraeos Vsum septigentorum vel octingentorum annorum non obtinuisse, quin Ezechias Serpentem aeneum contereret, & destrueret, ab Mosaei tamen temporibus ab Iudaeis cultum; sic debere etiam omnem Institutionem, omne Praeceptum, omnem Vsum, qui contra Dei verbum est, aboleri, penitusque exstirpari’).

²⁹⁹ WILLEM, 110; vertaling van PAULLUS, 57: ‘relictis Cultibus & Invocationibus Demortuorum, Imaginum, Sculptilium; sequendam esse Christi Doctrinam & Verbum; quod fideliter monet, Soli Deo serviendum, Deum solum invocandum in die Tribulationis’.

4.3.14. Voorbereiding op het proces (1554)

Op 1 september 1554 kwamen Gerard van Assendelft en Christiaan de Weerdts naar de proostdij, om Engels mening te vragen over de door de inquisiteurs opgestelde artikelen. Engel antwoordde daarop, ‘Dat hy liever wilde verbrand werden, dan weder-roepen ’t gene hy bevesticht hadde, voornaemelick het Artikel vande Voldoeninghe’.³⁰⁰ Om de gevolgen en de straffen zei hij zich desgevraagd niet zo druk te maken.

Twee dagen later, op 3 september, arriveerde de Heer van Kruiningen in Den Haag. Die kreeg van alle kanten op het hart gedrukt dat de zaak nu spoedig ten einde moest worden gebracht. Nadat er tevergeefs nog verschillende pogingen ondernomen waren om Engel tot herroepen te brengen, hebben de kettermeeesters volgens Paullus ‘by de handt nemende haeren bedriegelicken aenklagh’³⁰¹ op 19 september hun fiscaal naar de proostdij gestuurd om de gevangene weer naar zijn oude gevangenis op de Voorpoort over te brengen.

Ze hadden de koets van Van Assendelft meegenomen voor het geval dat Engel, die op 16 september van boeken, geschriften, pen en papier beroofd was, niet goed lopen kon. Maar deze weigerde daarvan gebruik te maken en ‘heeft sich met krancke ende onstercke beenen vervought ter bestemder plaetse, tweemaal onder wegen rustende, des naemiddaghs ontrent een uyre’.³⁰² Niets stond nu een proces nog in de weg.

4.4. Het eerste proces en de nasleep (1554–1555)

Omdat er in de literatuur het nodige te doen is over het eerste proces en de bronnen geen eenduidig beeld geven, wijden we er een afzonderlijke paragraaf aan. Daarin wordt eerst ingegaan op de beschrijving van Paullus Merula (4.4.1.), vervolgens op de kritiek die daarop geleverd is (4.4.2.) en die in een aparte subparagraaf wordt besproken (4.4.3.). De paragraaf wordt afgesloten met een beschrijving van Engels verblijf in Delft, direct na het proces (4.4.4.).

4.4.1. Paullus en de bronnen

In de literatuur is veel gediscussieerd over de vraag hoe betrouwbaar de weergave is die Paullus Merula geeft over het verloop van het proces tegen zijn oudoom. In deze paragraaf wordt eerst uiteengezet wat precies dit relaas is, en vervolgens wordt ingegaan op de vraag hoe Paullus is omgegaan met de bronnen die hem ter beschikking stonden, en dan met name de *Apotheosis* en het martelaarsboek van Van Haemstede.

Op 24 september maken Tapper, Van Nieuwland en de raden Zegers en Van Weldam hun opwachting bij Engel.³⁰³ Opnieuw wordt geprobeerd hem tot herroepen te brengen,

³⁰⁰ WILLEM, 115; vertaling van PAULLUS, 60: ‘se malle comburi; quam revocare, quae adseruerat praecipue vero Articulum de Satisfactione’.

³⁰¹ WILLEM, 116; vertaling van PAULLUS, 61: ‘suum stratagema dolosum ordiuntur’.

³⁰² WILLEM, 117; vertaling van PAULLUS, 61: ‘invalidis ad locum destinatum pedibus, bis in via quiescens, se confert, hora post prandium prima’.

³⁰³ De aanwezigheid van tenminste één raadslid was voorgeschreven in de keizerlijke ‘*Instructio pro Inquisitoribus Haereticae Pravitatis in Belgio*’, vergelijk paragraaf 2.1.3.2. Meester Guillam Zegers is van 13 oktober 1536 tot 3 juni 1561 bezoldigd lid van het Hof van Holland geweest, meester Cornelis Hendriks-

maar Engel antwoordt liever tienmaal te sterven dan iets tegen de waarheid te doen. Als hij op Tappers dreigen met afsnijding, ontwijding, verbranding, oneer, confiscatie en hel er zelfs het zwijgen toe doet, zegt Tapper dat hij binnen twee dagen zijn sententie zal hebben en krijgt Willem de opdracht op zijn oom te passen.

Op de dag van het vonnis, 26 september, is er in Den Haag een grote menigte op de been. Men is ontsteld over Engels lot en meer mensen dan daar openlijk voor uitkomen, zijn zijn zaak toegedaan. Onder de beide Joosten van Kruiningen zou iets dergelijks nooit gebeurd zijn, zo heet het, en Engel wordt geprezen vanwege zijn houding jegens de armen en zijn standvastigheid. De kettermeesters zouden Engel het liefst hebben vrijgelaten, maar durven dat niet. Omdat het onmogelijk lijkt Engel met een volledig proces en een rechtmatig vonnis te veroordelen, wordt het vonnis twee dagen uitgesteld.

Ondertussen doet op diezelfde dag Van Nieuwland op de Voorpoort opnieuw een poging Engel te bewegen tot terugkeer naar de kerk. Maar deze antwoordt zich er niet van bewust te zijn dat hij van de kerk is afgeweken en dat ook niet van plan te zijn. Wel had hij vanwege de vele misbruiken en gebreken enkele dingen aangetekend, en dat is de reden dat hij hier nu zit. Als Van Nieuwland opmerkt dat Engel niet had willen herroepen, antwoordt deze dat de zaak heel eenvoudig opgelost had kunnen worden. Het Hof had namelijk voorgesteld dat Engel erkennen zou op enkele punten gedwaald te hebben en Tapper had daar gezien het oproer best oren naar gehad; een dag later had hij echter weer gestaan op afzwering per artikel en dat had Engel niet gewild omdat het tegen zijn geweten inging.

Van Nieuwland antwoordt niet beter te weten dan dat Engel (elke) herroeping geweigerd had, waarop Engel zegt wel degelijk te kunnen dwalen maar geen dwalingen onder het volk verspreid te hebben: zijn aantekeningen hadden een ander doel gehad. Als de bisschop Engel op andere punten vermaant, zegt deze

dat hy te geenen tijden en soude wijcken van die Articulen, God alleen in den noot te aenroepen ende bidden; CHRISTVM alleen te houden voor onsen Advocaet, Middelaer, ende Voorspraeck, het eeren der Beelden te zijn ydel ende onnut, oock onbehoorlick te zijn den selven eere te bewijzen; De Rechtveerdigh-maeckinghe alleen te zijn uyt den Gheloove, niet uyt eenige wercken; De verdiensten des Lijdens ende Sterven CHRISTI alleen te sijn eene Voldoeninghe aller onser Sonden.³⁰⁴

Vervolgens verwijt de wijbisschop Engel diens uitspraak dat de heren van Beveren en Kruiningen verraders waren van zijn zaak. Engel antwoordt hierop dat deze uitspraak in de stukken van de fiscaal niet voorkomt, maar dat hij de heer van Beveren wel als de voornaamste oorzaak van deze hele tragedie beschouwt. Met zijn vrouw had hij de mogelijkheid gehad Engel naar Brielle te laten gaan, maar daarentegen hadden ze ervoor gekozen hem te vragen het werk te blijven doen dat gezien zijn ziekte nog binnen

zoon van Weldam 3 februari 1546 tot aan zijn dood op 10 juli 1561 (BLÉCOURT & MEIJER, *Memorialen*, xlvii en xlviii). Zegers maakte vanaf 1542 opvallend vaak diensttrekken inzake de ketterbestrijding, en wordt door TER BRAAKE tot één van de actiefste raadsheren op dit gebied gerekend (TER BRAAKE, *Met Recht*, 254–256).

³⁰⁴ WILLEM, 124; vertaling van PAULLUS, 64–65: ‘se numquam recessurum ab istis Articulis; Solum Deum adorandum & invocandum; Solum Christum esse Advocatum. Intercessorem, Patronum; vanum esse cultum Imaginum, iisque nullum honorem esse praestandum; Iustificacionem ex Sola esse Fide, non Operibus ullis, sed Solius Passionis & Mortis Christi Meritum omnium nostrorum peccatorum esse Satisfactionem’.

zijn mogelijkheden lag. Wel had de heer van Beveren hem tijdens zijn gevangenschap goedheid en gunst bewezen.

De volgende dag, het is dan inmiddels 27 september, probeert Van Nieuwland op nieuw Engel tot herroepen te bewegen. Als deze dat opnieuw weigert, wordt hem verweten dat hij in zijn eentje wijzer wil zijn dan heel de kerk. Daarop wijst Engel op het Woord van God, waarmee verschillende gezangen die de kerk zingt strijdig zijn.³⁰⁵ Van Nieuwland antwoordt, dat men dat soort zaken aan oversten en hoofden te kennen moet geven, waarop Engel op zijn beurt weer antwoordt dat hij dat gedaan heeft door ze aan te tekenen tussen hem en God. Hij blijft bij zijn weigering te herroepen.

Ten langen leste wordt op 28 september alles in gereedheid gebracht voor Engels vuurdood, en wordt deze zelf naar de raadkamer gebracht om zijn sententie te horen. Daar zijn naast gouverneur Maximiliaan van Bourgondië,³⁰⁶ president Gerrit van Assendelft en alle raden ook de kettermesters, de leenmannen uit het gebied van Heenvliet³⁰⁷ en de bisschop van Hebron aanwezig. De laatste valt blootshoofds en met gevouwen handen voor Engel op de knieën, en zegt met luide stem dat iedereen weet dat Engel honderdmaal geleerder is dan de *magistri* en geen kwade zaak voedt. Maar om alle oproer te weren, vragen ze hem toch terug te keren naar de moederkerk en zich aan haar mening te onderwerpen. Want Engel ziet toch ook wel in, dat als er tot iets hards besloten moet worden de doctoren nooit aan het volk zullen ontkomen. En wil hij zich dan schuldig maken aan hun dood?

Vervolgens biedt de bisschop Engel een uitweg:

Dat het kleyn ende gheringh was, daer deur hy konde alle Ongeval voorkomen, sijne eere handthaven, sijn ende veler Leven behouden; in gevalle hy, te rugge stellende alle swaere ende ghewichtige Articulen des Geloofs ende van de Christelicke Leere, allenlick wilde bekennen, dat hy onvoorsichtelick voortgehaelt hadde sommige middelmatighe puncten, deur een Godvruchtigh ghebruyck afgeschafft.³⁰⁸

305 'Datmen als grooter Abusen moeste houden het Responsorium, Christi Virgo; ende den Antiphonum, O Maria, cuius oritio de potenti procedit brachio: Dat de Kercke dese dinghen ende andere meer was singende, daer nochtans de selve niet en waeren naer den aerdt van Gods Woord, als oock niet 'tgene in sommige plaetsen van de Heylige Maget gehoord wierd; Agna Dei, quae tollis peccata Mundi &c. Du Lamme Gods, die du wegh-neemst der Sonde des Wereldts' (WILLEM, 126–127; vertaling van PAULLUS, 65–66: 'Abusus esse Responsorium, Christi Virgo, Antiphonam, O Maria, cujus Oratio de potenti procedit Brachio; Haec & similia Ecclesiam canere, quum tamen non sint secundum Verbum Dei; ut nec illud, quod quibusdam in Locis auditur de Virgine Sancta, Agna Dei, quae tollis peccata mundi &c.'

306 Vergelijk BLÉCOURT & MEIJER, *Memorialen*, xxxii. Opvallend detail is dat deze Maximiliaan van Bourgondië naast gouverneur ook de broer van Jacoba was, de vrouw van Johan van Kruiningen (MOLL, *Angelus Merula*, 75–76).

307 Aan deze aanwezigheid was nog wel het één en ander voorafgegaan. Zoals in paragraaf 4.2.5. is uiteengezet, beschikte Johan van Kruiningen namelijk over het 'halsrecht' in Heenvliet en waren hij en zijn leenmannen dus degenen die uitspraak behoorden te doen in de zaak-Merula. Echter, op 27 september had hij verklaard daartoe 'althans nyet te moghen verstaen met syne mannen, mits dacceleracie van den saicke ende theortey des tyts' (MOLL, *Angelus Merula*, 230). Verder voert hij aan dat een groot deel van zijn leenmannen als Engels 'vrunden ende maghen' bevooroordeeld zijn en er onder de overige geen bekwaame mannen te vinden zijn. Derhalve draagt hij zijn recht in deze zaak over aan het Hof van Holland.

308 WILLEM, 130, vertaling van PAULLUS, 67–68: 'Exiguum esse, quo tantis malis medeatur, quo ipsorum honori subveniat, quo suae ipsius & multorum vitae consulat; si posthabitis gravissimis illis Fidei Doctrinaeque Christianae Capitibus; saltem fateatur se Medios quosdam Ritus, pia consuetudine inveteratos, non satis prudenter movisse'.

En mocht dat Engels geweten belasten, dan wilden zij hun zielen wel ten pand stellen voor de Allerhoogste.

De kettermeeesters en ook raadsheer van Wassenhove³⁰⁹ doen een eed op deze woorden. Engel, door deze woorden van Van Nieuwland blijkbaar in verwarring gebracht, vraagt Van Assendelft wat hij moet doen, maar deze antwoordt ‘dat hij Ghevanghen veel eer met zyn eygen gewissen ende gemoedt soude te raede gaen, als met andere’.³¹⁰ Door zijn hardhorendheid verstaat Engel dit antwoord niet en omdat hij zich schaamt dezelfde vraag nogmaals te stellen, heeft hij ‘des zelve Heeren Andwoorde een weynigh tot zijn voordeel gheduydet’.³¹¹ Temeer daar de bisschop van Hebron zich haast om te zeggen ‘waeromme hy noch twijffelde, alsoo die van den Raede soodanighen Voor-slach voor goetd hielden’.³¹²

Nadat dit alles had plaatsgevonden, zijn de inquisiteurs in gezelschap van de president en de raadsleden naar ‘de Audientie’³¹³ gegaan. Als ze plaats hebben genomen ten overstaan van het overvloedig toegestroomde volk, wordt Engel binnengebracht. Zonder dralen worden temidden van het volksgewoel uit het inquisitieboek artikelen voorgelezen – maar niet de middelmatige artikelen waar in de raadskamer sprake van was geweest,

maer eerst seven ende tsestigh / die Angelus langhe tijdt te voren sonder verschricken beleden hadde / ende tot beweerinche van welcke hy verklaert hadde / alles te willen lijden; ende die / als teghenwoordigh van hem Ghevanghen wederroepen: daer nae andere in gelijcken getale / tegens de voorgaende naer der Inquisiteuren lust ende goetduncken gestelt / als van den selven Ghevangen alsdoen in plaetse van de voren-gheroerde aenghenomen / ende beleden.³¹⁴

Dit alles vindt terloops, zeer gehaast en met weinig stemvolume plaats, zodat noch het aanwezige publiek noch de dove Engel kan horen waar het eigenlijk over gaat. Zowel aan de artikelen die Engel volgens de inquisiteurs herriep als die welke hij beleed, was nog een aanhangsel toegevoegd (vergelijk bijlage 2.1. en 2.2.).

Nadat alles voorgelezen is, blijkt de stemming onder het volk volledig omgeslagen: medelijden heeft plaatsgemaakt voor gramschap en toorn. Desgevraagd bevestigt Engel dat hij het gelezene herroept, in de veronderstelling dat het om de middelmatige dingen

309 Deze heer van Wassenhove was dezelfde als Guillam Zegers, die op 24 september bij Engel op de Voorpoort was geweest; MOLL, *Angelus Merula*, 137.

310 WILLEM, 131; vertaling van PAULLUS, 68: ‘ut se potius intus consuleret, quam alios’.

311 WILLEM, 131; vertaling van PAULLUS, 68: ‘responsum ejus nonnihil pro se interpretabatur’.

312 WILLEM, 131–132; vertaling van PAULLUS, 68: ‘quid dubitaret, quum etiam Senatores consilium illud haberent ratum’.

313 MOLL, *Angelus Merula*, 138 meldt dat de pleit- of audientiezaal slechts enkele schreden van de raadskamer verwijderd is; volgens VAN GELDER, ‘s-Gravenhage, 82 gaat het om de grote zaal, ‘het middelpunt der oude feodaliteit’, welke in het begin van de zestiende eeuw bestemd werd voor de zittingen van het Hof van Holland. ‘De oude zaal in het hoge Romaansche gebouw werd nieuw betimmerd, een zoldering, wier balken gedragen werden op kraagstukken, gebeeldhouwd met al den zwier van de jonge renaissance-kunst, kwam in de plaats der oude gewelven, een rijk besneden schouw met de wapens van den aanzienlijken landheer, domineerde het vertrek, en gansch de Groote Zaal strekte tot voorhal voor de zittingen van den Hove’.

314 WILLEM, 132; vertaling van PAULLUS, 68–69: ‘sed prius quidem sexaginta septem, quos Angelus intrepide jam multo ante confessus fuerat, & pro quorum veritate tuenda se nihil non suppliciorum subitum dixerat, ut ab Reo in praesentia revocati; deinde vero totidem, ijs ab Inquisitoribus pro suo libitu directo oppositi, tanquam ab eodem Reo tunc probati, & in priorum locum admissi’. Waarschijnlijk gaat het hier om de artikelen welke op 17 augustus aan Engel waren voorgelegd (vergelijk paragraaf 4.3.13.) en die niet bewaard zijn gebleven. Merkwaardig is wel dat daar niet van 67 maar van 68 artikelen sprake was.

gaat waarover in de raadskamer gesproken is. Als hij voor zijn ondertekening alles nog eens aandachtig wil doorlezen, roepen de inquisiteurs ‘datmen moest haesten, soo overmidts het rasend Volck, als ter oorsaecke, dat daer noch meer te doen stondt’.³¹⁵

Als zo het volk door de inquisiteurs misleid en Engel met de schande van onstandvastigheid bezoedeld is, leest Van Nieuwland op last van Tapper in het Latijn de sententie (bijlage 2.3) voor. Om het oproerige volk wat tot bedaren te brengen, voegt hij er mondeling nog het nodige aan toe (bijlage 2.4). Deze woorden hebben het beoogde effect: het volk looft en prijst de billijkheid van de rechters, in de overtuiging dat Engel vrijgelaten zal worden na betaling van de gerechtskosten. Sommige mensen beginnen ook het vermoeden te krijgen dat er bedrog in het spel is. Algemeen had men verwacht dat Engels dood de inquisiteurs gehaat zou hebben gemaakt bij het volk.

Teruggebracht op de Voorpoort, verneemt Engel van Willem ‘hoe dat hy deur bedrogh ende quade practijcquen Ruardi / ende van zijne Complicen wederroepen hadde / hoewel sonder zijn weten ende schult’.³¹⁶ Dit brengt hem bedroefd tot de volgende klaagzang:

O mijn God, seyde hy / hoe bedrieghlick hebben met my gehandelt, die getabberde achter-klappers ende faem-roovers: Sal dan een, die nu den eenen voedt in 't Graf heeft, ende nae den loop der Natueren, half doodt is, schijnen soo den doodt gevreesd te hebben, dat dijne Waerheyd gheweldt gheschiedt sy, ende meneedighlick afgesworen: dat sy verre van my, aldergenadighste Vader: sulcx en hebbe ick noyt gedacht, sulcx is my noyt in den sin geweest, soodanige Raedt-slaghen en hebbe ick noyt aenghegaen met de Vyanden van dijne Waerheydt. O God sy hebben my deerlick bedroghen, ende dijn Volck verleydt.³¹⁷

Er is niemand die hem troosten kan en het gebeurde grijpt hem zo aan, dat hij in de dagen na het proces ernstig ziek wordt en er voor zijn leven zelfs gevreesd moet worden.

Aldus het relaas van Paullus Merula, maar hoe verhoudt zich dit nu tot dat van de *Apotheosis* en het martelaarsboek van Van Haemstede? Vergelijken we het relaas van Paullus met de *Apotheosis* dan blijkt dat hiermee in grote lijnen en soms zelfs woordelijk overeen te stemmen. Toch zijn er wel degelijk verschillen aan te wijzen. Zo lijkt Paullus op verschillende punten nauwkeuriger geïnformeerd te zijn dan de *Apotheosis*. Dit zal allereerst toe te schrijven zijn aan het feit dat Paullus in de persoon van zijn vader een extra aanwezige tot zijn beschikking heeft gehad. De in de *Apotheosis* ontbrekende beschrijving van wat zich vóór en na het proces in de Gevangenpoort heeft afgespeeld, zal Paullus door zijn vader zijn meegedeeld, en tevens de precieze manier van Engels voorleiding in de audiëntiezaal en het grote aantal daar aanwezigen. Andere zaken waar Willem ook niet bij aanwezig is geweest, heeft Engel mogelijk naderhand aan Willem meegedeeld, die ze op zijn beurt weer aan zijn zoon Paullus meedeelde. Te denken valt hierbij aan de precieze beschrijving van de in de raadskamer aanwezigen; de in de *Apo-*

315 WILLEM, 136; vertaling van PAULLUS, 70–71: ‘festinandum esse clamabant, cum ob Populi furorem, tum quod alia restarent agenda’.

316 WILLEM, 140; vertaling van PAULLUS, 72: ‘factam impostura technisque Ruardi & caeterorum ab se, licet imprudente & inscio, Abjurationem’.

317 WILLEM, 140; vertaling van PAULLUS, 73: ‘O Domine Deus, inquit, quam subdole mecum egerunt isti Sycophantae togati! Anne cui pes alter in Sepulchro, quique iam naturae cursu semimortuus, sic mortem formidare sum visus, ut Veritati tuae vis fuerit facta, eaque perfide abiurata: absit clementissime Pater: numquam hoc cogitavi, numquam tantum scelus in animo mihi fuit, numquam cum tuae Veritatis hostibus talia inivi consilia. O Deus dolis me circumvenerunt, tuumque Populum desuxerunt.’

theosis missende extra oproep van Van Nieuwland zich te onderwerpen aan de moederkerk; de bevestiging van diens woorden door de kettermeeesters met een eed en het daarbij aansluitende optreden van raadsheer Van Wassenhove; en het bijkomend argument in de audiëntiezaal dat Engel voor ondertekening niet alles nog eens doorlezen kon, omdat er nog meer te doen stond.

Op andere punten zijn de verschillen te verklaren met behulp van het feit dat Paullus meer bronnen tot zijn beschikking heeft gehad of geraadpleegd dan de auteur van de *Apotheosis*. Zo weet de eerste in tegenstelling tot de laatste aan te geven welke series artikelen er in de audiëntiezaal uit het inquisitieboek werden voorgelezen, welke woorden daar nog aan werden toegevoegd en hoe precies de tekst van de sententie luidde. Mogelijk heeft hier onder meer een rol gespeeld dat Paullus de beschikking heeft gehad over bewaard gebleven familiepapieren, deels afkomstig van Engel zelf.

Ten slotte is er nog een groep verschillen die te maken heeft met het verschil in 'toon' van de beide auteurs. Het feit dat de auteur van de *Apotheosis* een spotschrift heeft geschreven op Tapper, doet hem diens karakter zwart inkleuren. Om die reden legt hij hem de nogal laatdunkende typering van de raadsleden als 'jabroeders' in de mond, doet hij hem bekennen dat de kettermeeesters tegen Engel niet op konden en dat de verschillen tussen hen en Engel onbeduidend waren.

Zijn er dan helemaal geen zakelijke verschillen tussen het relaas van Paullus en dat van de *Apotheosis*? Eigenlijk maar één: toen Engel de raadskamer was binnengeleid, 'hielt hy hem' volgens de *Apotheosis* 'hart by zijn voornemen / niet anders dan een stalen muur'.³¹⁸ Dit suggereert een verhoor van Engel vóór de rede van Van Nieuwland, waar bij Paullus geen spoor van terug te vinden is. Ondertussen doet dit aan de grote lijn en de boodschap niets af: Engel is tijdens zijn proces door de inquisitie misleid en bedrogen.

Blijft over het in de inleiding op zijn boek door Paullus bekritiseerde martelaarsboek van Van Haemstede.³¹⁹ Het relaas dat dit boek van het gebeurde biedt, is veel summierder dan dat van Paullus zelf. Het vermeldt enkel dat als het gerucht van Engels op handen zijnde ontwijding zich over Holland verspreidt, er een grote menigte op de vastgestelde dag in Den Haag bijeenkomt. Dit bezorgt de kettermeeesters de angst dat door Engels dood velen de waarheid zullen aangrijpen en dus proberen ze met alle mogelijke middelen hem tot herroeping te bewegen. Uiteindelijk 'hebben de Lovensche Doctoren ende die Wiedbisschop van Utrecht eenen bedrieghelicken raet ghesloten, hoe dat sy den volcke alderbest mochten wijs maken, dat heer Enghelbart loochende, ende oock zijn artijckelen wederroepen woude'.³²⁰ Daartoe hebben ze besloten Engels artikelen te lezen en hem voor te houden dat men die als ketters veroordelen zou, maar ondertussen tegen het volk te zeggen dat hij ze herriep.

318 *De hemelvaart*, 52e; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 615: 'perstitit in proposito, non aliter quàm si dura silex'.

319 PAULLUS zegt daarover: 'de dingen die in het gebruikelijke martelaarsboek gelezen worden, zijn zo kort, mager en schraal, en zelfs met enkele onjuistheden vermengd, dat ik daar dagelijks tegen aanloop en niet in staat ben mijn verontwaardiging de baas te blijven; na de eersten ervan gelezen te hebben, schaamt men zich de lateren te kennen'; vertaling van PAULLUS, iii^e: 'Nam quae in Vulgato leguntur Martyrologio tam sunt exilia, tenuia & jejuna, falsis etiam quibusdam admistis, ut quoties in ea incido, temperare nequeam ab indignatione; &, primis lectis, cognoscere pudeat ulteriora'.

320 HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 420.

En zo is het ook gebeurd: terwijl de raad bijeen was, is er op een gegeven moment een doctor uit Leuven naar buiten gekomen om geduld te vragen en mee te delen dat er goede hoop op herroeping was. En uiteindelijk zijn ze met verheugde gezichten naar buiten gekomen en zijn ze begonnen de artikelen te lezen. ‘Dit zijn de artijckelen’, zei men tegen het volk, ‘die heer Enghelbart voorghestaen ende ghehouden heeft, welcke hy nv als heretijcks ende ketterische wederroept’. Vervolgens vroeg men Engel, die dit niet verstaan had, op luide toon: ‘ist niet also heere?’, waarop deze antwoordde: ‘Ja mijn heeren, dat zijn mijn artijckelen’.³²¹ Ten slotte is men hem, na de lezing voltooid te hebben, vol blijdschap om de hals gevallen om hem vervolgens direct terug te brengen naar de gevangenis. Pas daar is Engel er door zijn vrienden van op de hoogte gesteld dat hij herroepen had.

Ook in de versie van Van Haemstede is er dus sprake van bedrog van de zijde van de inquisiteurs en Van Nieuwland, maar op een wat andere manier dan bij Paullus het geval is. Volgens Van Haemstede is namelijk niet in de allereerste plaats Engel, als wel het volk bedrogen. In de raadkamer is Engel ook niet gevraagd te herroepen, maar hem enkel verteld dat de artikelen voorgelezen zouden worden op grond waarvan hij veroordeeld zou worden. Of, met andere woorden: Engel is de raadkamer uitgegaan in de veronderstelling dat hij veroordeeld zou worden, maar het volk is wijsgemaakt dat hij herriep. Het bedrog heeft dus pas in de audiëntiezaal plaatsgevonden.

Welke conclusie valt er uit het bovenstaande te trekken aangaande de vraag naar de bronnen die Paullus gebruikt heeft? Op grond van de grote mate van overeenstemming tussen Paullus en de *Apotheosis* lijkt de conclusie voor de hand te liggen dat Paullus met name uit dit werk geput heeft,³²² maar tegelijk valt er meer te zeggen. Want de uitweidingen die Paullus zich veroorlooft, maken duidelijk dat de *Apotheosis* niet zijn enige bron geweest is en hij het relaas daarvan ook niet eenvoudig overgeschreven heeft. Verder moet de vraag nog beantwoord worden, waarom Paullus uit de *Apotheosis* geput heeft en of hij dat ook terecht heeft gedaan. En verder: wat heeft zich nu daadwerkelijk afgespeeld tijdens het tegen Engel gevoerde proces? Daarover meer in de volgende paragraaf.

4.4.2. Paullus ter discussie

In 1897 publiceerde A.H.L. Hensen een artikel in *De Katholiek* waarin hij zijn grote bezwaren verwoordde tegen de manier waarop Paullus Merula het proces tegen zijn oudoom heeft beschreven. In deze paragraaf willen we de stellingen en argumenten die in dit artikel naar voren worden gebracht weergeven, en tevens de reactie van R. Fruin hierop in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*.

Allereerst signaleert Hensen de grote overeenkomst tussen het relaas van Paullus Merula en dat in de *Apotheosis*.

³²¹ HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 420.

³²² In de inleiding op zijn werk geeft PAULLUS dan ook een goed getuigenis van de *Apotheosis*: ‘het meest in overeenstemming met de waarheid (is de geschiedenis van Engel beschreven) door hem, die een enigszins lachwekkend geschrift, de Hemelvaart van Tapper, heeft opgesteld’ (vertaling van PAULLUS, iii^v: ‘Veritati convenientissime a eo, qui, quanquam ludicrum Scriptum, Apotheosin concinnavit Ruardi’).

Niet slechts wordt de redevoering van Nicolaas van Nieuwland, welke het guichelspel moet inleiden, in denzelfden vorm wedergegeven [...] – doch evenzoo het gansche verdere verloop der treurige komedie. De herhaalde misvattingen van den hardhoorigen Merula, eerst in de raadskamer van het Hof, later op de pleitzaal bij het aflezen van zijne herroeping; het grove misbruik, dat van zijne doofheid wordt gemaakt, zoowel door van Nieuwland als door de Inquisiteurs; zelfs de afwisselende indrukken, welke de menigte ondergaat, wanneer zij getuige is van het slotbedrijf – dat alles wordt door beide schrijvers meestal met dezelfde woorden en zinwendingen verhaald.³²³

Slechts een aantal bijzonderheden is alleen bij Paullus te vinden, maar die doen aan de geloofwaardigheid van het bedrog volgens Hensen niets af.

Vervolgens werpt Hensen de vraag op of de *Apotheosis* het vertrouwen van Paullus Merula wel waard is, en beantwoordt hij die vraag ontkennend. Het is rijk aan apocriefe anekdoten en de onbetrouwbaarheid ervan komt met name aan het licht als het tegen Tapper als inquisiteur tekeer gaat. ‘Sommige beschuldigingen zijn zoo gedrochtelijk, dat ze slechts vermelding behoeven om tot boosaardige verzinsels te worden gestempeld’.³²⁴ Maar dat is niet het enige argument: het verhaal van Engels misleiding in de *Apotheosis* is op sommige punten meer dan onwaarschijnlijk. Zo rekent hij de redevoering die Van Nieuwland gehouden zou hebben in de raadkamer tot die onwaarschijnlijkheden. Want op zich is het niet vreemd dat deze nogmaals probeert Engel op andere gedachten te brengen, maar vreemd zijn wel de argumenten die hij daarbij aanvoert.

Zo is het argument waar Van Nieuwland volgens de *Apotheosis* het meest van verwacht: onderwerp u toch, want anders worden allen die aan dit proces hebben deelgenomen door het volk gestenigd. ‘Mij dunkt’, roept Hensen uit, ‘er kon van dezen geen onredelijker offer worden gevraagd dan de verplichting om als redder op te treden van de mannen, over welke hij zich zoo herhaaldelijk en zoo ernstig had beklagd’.³²⁵ Ook het tweede argument vindt Hensen verdacht: Engel hoeft geen verklaring af te leggen van de onveranderlijke leerstukken van het geloof, maar slechts op punten van ondergeschikt belang wordt onderwerping van hem gevraagd.

Welk eene plompe misleiding wordt hiermede aan van Nieuwland toegeschreven, nadat herhaalde besprekingen het daghelder hadden gemaakt – men leze de documenten der *Historia Tragica* er slechts op na – dat Merula in al de groote en betwiste vraagstukken des geloofs was afgedwaald!³²⁶

Vervolgens komt Hensen tot wat hij het tweede bedrijf van de misleidings-geschiedenis noemt: het gebeuren zoals zich dat heeft afgespeeld in de pleitzaal van het Hof. De voorstelling die de *Apotheosis* hiervan geeft, noemt hij zo wonderlijk en verdrongen dat deze zonder enige twijfel hoort bij de apocriefe anekdoten waar dit geschrift vol mee staat. Toch schenkt hij er aandacht aan, omdat er invloed van is uitgegaan op andere schrijvers: via Paullus is het terechtgekomen in het boek van Moll, die er een scherpe veroordeling aan vastknoopt. Die veroordeling geldt allereerst de aanwezige raadsheren. Want waar voor Hensen hun eenstemmig stilzwijgen een reden te meer is het relaas van de *Apotheosis* te verwerpen, staat voor Moll het feit van de misleiding vast en beschuldigt hij hen van lafhartigheid. Maar zijn grootste verontwaardiging geldt toch wel de eigenlijke bewerkers van het verraad. Want waar voor Hensen de eisen die aan inquisi-

323 HENSEN, ‘Aanteekeningen’, 46–47.

324 HENSEN, ‘Aanteekeningen’, 51.

325 HENSEN, ‘Aanteekeningen’, 54–55.

326 HENSEN, ‘Aanteekeningen’, 55.

teurs gesteld werden reden zijn om wat de *Apotheosis* over hen zegt te wantrouwen, staat voor Moll het feit van hun misleiding vast en toont dat volgens hem aan hoe een inquisiteur goed aan zijn loopbaan kan beginnen, om toch als een schurk te eindigen.

Concluderend vat Hensen zijn oordeel over de besproken geschriften samen:

De *Apotheosis* is voor mij volkomen onvertrouwbaar en waardeloos om de houding der Inquisiteurs en hunne medehelpers in de zaak van Merula te beoordeelen. Paulus Merula heeft in zijne *Historia Tragica* de lasterlijke beschuldigingen van Geldorp, in zooverre zij het proces van zijn oudoom betroffen, trouw overgenomen; een belangrijk deel van het geschrift is daardoor eveneens onbruikbaar geworden voor het beoogde doel.³²⁷

Zolang de processtukken van de Inquisitie in deze zaak ontbreken, houdt hij zich aan de officiële bescheiden, die getuigen dat Engel zijn dwalingen heeft herroepen.³²⁸

Op het artikel van Hensen is door R. Fruin gereageerd in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*. Hij begint met de stelling dat het werk van Paullus Merula de kenmerken draagt van oprechte waarheidsliefde en betrouwbaarheid. Maar op het punt van het tegen Engel gevoerde proces heeft hij hoofdzakelijk de *Apotheosis* gevolgd en Fruin is het wat dat betreft eens met de slotsom waar Hensen in zijn artikel toe komt. Immers, Paullus Merula heeft het betoog van de *Apotheosis* bijna woorde-lijk ingelast, ofschoon het uitermate onwaarschijnlijk is. Echter, waar Fruin niet in meegaat, zijn de gevolgtrekkingen die Hensen hieruit afleidt: de *Apotheosis* is volkomen onbetrouwbaar om de houding van de inquisiteurs en hun helpers in de zaak Merula te beoordeelen, en omdat Paullus het betoog van de *Apotheosis* heeft overgenomen, is zijn boek voor een groot deel ook ongeschikt voor dat doel.

Om te beginnen vindt Fruin het onjuist dat Hensen hoofd- en bijzaken niet onderscheidt. Want waar hij gelijk heeft met zijn stelling dat het opgesmukte verhaal van de *Apotheosis* in die vorm niet meer is dan een apocriefe anekdote, geeft hem dat nog niet het recht de hoofdinhoud los van de opsmuk als waardeloos aan de kant te schuiven. En dat Paullus de hoofdinhoud van het betoog van de *Apotheosis* overneemt, bewijst weliswaar de ongenoegzaamheid van zijn kritiek, maar maakt dat deel van zijn werk daarmee nog niet waardeloos. Bruikbaar blijft in ieder geval wat hij niet aan de *Apotheosis*, maar (blijkbaar) aan de familiepapieren en -overleving heeft ontleend. En als hetgeen op gezag van die papieren in Paullus' werk wordt bericht voldoende is om de hoofdinhoud van het betoog van de *Apotheosis* te handhaven, dan ziet de zaak er alweer heel anders uit.

Vraag is dus eigenlijk, wat Paullus ertoe bewogen heeft het relaas van de *Apotheosis* in zijn eigen werk in te voegen. Aangezien hij waarheidslievend is, kan de reden daarvoor volgens Fruin geen andere zijn dan dat hij waarheid in dat relaas heeft ontdekt. Anders: omdat hij de hoofdzaak ervan bevestigd zag door hetgeen hij van zijn vader vernomen had en door de bewaard gebleven familiepapieren. Een stelling die bevestigd wordt door het feit dat Paullus enkele feiten aan het relaas heeft toegevoegd die hij niet

327 HENSEN, 'Aanteekeningen', 67.

328 HENSEN doelt hier op een tweetal extracten uit het register van de procureur-generaal van het Hof van Holland, dat door MOLL als bijlage XVII en XVIII in zijn boek is afgedrukt. Het gaat hier om extracten die betrekking hebben op de afwikkeling van Engels erfenis en dus dateren van na zijn dood. Daarvan zegt de eerste 'dat Heer Engel Willemsz., naedat hy zeeckere tyt geuangen is geweest alhier in den Hage, ende syne erreuren gereuoceert hebbende' (MOLL, *Angelus Merula*, 234-235), en de tweede 'waernaec ontrent den xxviije Octobris liij de voors. Mr. Engel zyne erroeren gereuoceert hebbende' (MOLL, *Angelus Merula*, 238).

van elders kan hebben overgenomen. Paullus heeft er desondanks verkeerd aan gedaan het betoog van de *Apotheosis* in zijn werk in te voegen en laat Fruin dat dan ook buiten beschouwing bij zijn bespreking van de vraag of Engel tijdens het proces al dan niet misleid is.

Vervolgens legt Fruin er de vinger bij, dat Paullus uitvoeriger dan de *Apotheosis* verhaalt van het bedrog dat plaats zou hebben gevonden. En ook, dat hij zich daarbij voor een groot deel bedient van de woorden van Van Haemstede in diens Martelaarsboek. Weliswaar acht Hensen ook die bron onbetrouwbaar en zet hij dus vraagtekens bij het (ook) door Van Haemstede vermelde feit dat Engel direct geklaagd zou hebben bedrogen te zijn, maar heeft Engel dat in ieder geval later wel gedaan en is hij dat ook blijven doen. Om dat aan te tonen, wijst Fruin op de weerlegging van zijn vonnis die Engel tijdens zijn verblijf in Delft geschreven heeft; op zijn weigering om zich in 1556 in Leuven door Tapper te laten ondervragen en zijn klacht over diens optreden; en ten slotte op een geschrift van zijn hand uit datzelfde jaar, waarin hij opnieuw zijn vonnis bestreed.

Maar hoever reikte precies Engels klacht? En wat was de aard van zijn beschuldiging aan Tappers adres? Om dat te begrijpen, moet volgens Fruin eerst helder het doel van Tapper met het proces voor ogen worden gesteld.

Het doel van Tapper was en moest zijn den ketter door alle middelen, bij voorkeur door ziekte, tot herroeping van zijn aanstootelijke dwaling te bewegen, en niet dan bij onoverkomelijke hardnekkigheid tot de doodstraf zijn toevlucht te nemen. Want, in alle geval, de ketterij moest worden uitgeroeid; kon het niet anders, dan in Gods naam maar door het ter dood brengen van den ketter. Om dat uiterste, voor de kerk evenzeer als voor den ketter noodlottig, te vermijden, moest men op de middelen van overreding tot afzwering niet al te nauwgezet wezen.³²⁹

En dat is Tapper dan ook niet geweest. Zoals hierboven ook al is beschreven,³³⁰ werden Engel als resultaat van zijn onderhandelingen met de inquisitie op 17 augustus twee series artikelen voorgelegd: 68 artikelen die hij moest herroepen en 68 daartegen geschreven artikelen die hij moest belijden. Toen Engel na enig aandringen echter de mogelijkheid kreeg de artikelen te bestuderen, ontdekte hij dat er met de artikelen geknoeid was, heeft hij Tapper daarop aangesproken en was daarmee de kans op een goedschikse belijdenis van de kerkleer door Engel verkeken.

Wat Nicolaas van Nieuwland betreft, daarvan wordt door Fruin gezegd: ‘mensen van Nieuwlands soort, paters-goedleven, zijn zelden onverdraagzaam en vervolgziek’,³³¹ en zo heeft hij zich in het proces tegen Engel dan ook niet gedragen. Nadat het onderzoek was beëindigd en alle hoop op herroeping was vervlogen, wilde hij toch nog een poging wagen om Engel op andere gedachten te brengen en bediende hij zich daarbij van ‘onzedelijke drangredenen’,³³² maar zonder hem in de waan te brengen dat hij zou kunnen volstaan met een gedeeltelijke herroeping. Er moest een volledige herroeping komen en omdat Engel dat weigerde, werd door de inquisiteurs tot de vuurdood besloten. Volgens Fruin blijkt dit uit het request van Johan van Kruiningen van 27 september, waarin de zinsnede voorkomt dat door de inquisiteurs

329 FRUIN, ‘Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 215.

330 Vergelijk paragraaf 4.3.13.

331 FRUIN, ‘Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 222.

332 FRUIN, ‘Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 224.

eindelijk geresolveerd is den selven heer Merula op morgen te verklaren ketter, en den wereldlijke rechter over te leveren om dien navolgende, en ook om de placaten van de Keizerl. Maj., terstond daaraan over hem te vonnissen en over te gaan tot capitale executie.³³³

Dat dit uiteindelijk toch niet is gebeurd, is volgens Fruin gevolg van het feit dat Engel op het laatste moment in de raadszaal toch bezweken is en herroepen heeft.

Verhalen als die van Paullus Merula dat Engel misleid zou zijn, zijn volgens Fruin ‘eenvoudig voorwendsels, door Merula’s geestverwanten uitgedacht om zijn anders voor hen niet te begrijpen afval verklaren’.³³⁴ En zij konden des te makkelijker in deze fout vervallen, omdat Engel zich voortdurend beklaagd heeft over door Tapper gepleegd bedrog. Maar die klacht ging naar Fruins mening over het al eerder door Tapper gepleegde bedrog met de beide series artikelen: nergens noemt Engel naderhand met zoveel woorden dat hij door de inquisitie in de waan gebracht is met een gedeeltelijke herroeping te kunnen volstaan.

Leggen zo Hensen en Fruin elk hun eigen accenten, in de kern van de zaak zijn zij het eens: Engel is niet bedrogen, maar heeft in een moment van zwakte daadwerkelijk herroepen. Maar hebben zij daarin gelijk? Daarover in een volgende paragraaf.

4.4.3. Evaluatie

Zowel Hensen als Fruin komen tot de conclusie dat Engel niet misleid is maar herroepen heeft, en dat hoofdzakelijk op grond van een drietal overwegingen. Om te beginnen vinden ze de bronnen waaruit de misleidingsgeschiedenis voortkomt onbetrouwbaar, al verschillen ze van mening over de vraag of dat gegeven ook het hele betoog van Paullus Merula onbruikbaar maakt. Vervolgens achten ze beiden de misleidingsgeschiedenis onwaarschijnlijk, en ten slotte wijzen ze nog op officiële stukken die melden dat Engel herroepen heeft. Daarbij wijst Hensen op twee extracten uit het register van de procureur-generaal van het Hof van Holland, en voegt Fruin daar nog het request van Johan van Kruiningen aan toe.

Wat opvalt, is dat de misleidingsgeschiedenis wel erg snel van het predikaat ‘onwaarschijnlijk’ wordt voorzien. Waar Hensen voor het eerste deel van de geschiedenis (dat in de raadskamer) nog argumenten aanvoert, laat hij dat voor het tweede deel al achterwege; en Fruin sluit zich daar zonder meer bij aan. Derhalve lijkt het raadzaam de bespreking te beginnen met de vraag of de misleidingsgeschiedenis zoals die door de *Apotheosis* en Paullus, maar ook door Van Haemstede gepresenteerd wordt, werkelijk zo onbetrouwbaar en ongeloofwaardig is. Immers, bij alle drie de bronnen is er op één of andere manier van misleiding sprake.

Het eerste argument dat Hensen aanvoert om het eerste deel van de misleidingsgeschiedenis onwaarschijnlijk te noemen, is het feit dat Van Nieuwland in zijn rede Engel vraagt te herroepen omdat anders de deelnemers aan het proces door het volk gedood zullen worden. Op het eerste gezicht lijkt dit inderdaad vreemd: kan van Engel een vreemder offer worden gevraagd dan dat hij zijn overtuiging prijsgeeft om het leven van zijn rechters te redden? En toch moet hier een tweetal zaken niet uit het oog worden

333 FRUIN, ‘Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 225; vergelijk voor het request van Johan van Kruiningen ook paragraaf 4.4.1.

334 FRUIN, ‘Ruud Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 227.

verloren. Allereerst dat Van Nieuwlands verwijzing naar het lot van zijn rechters niet de inleiding vormt op de vraag om zijn diepste overtuiging prijs te geven maar om op ondergeschikte punten te herroepen, en daarnaast dat zich onder de deelnemers aan het proces ook de leenmannen uit Heenvliet bevonden en daarmee leden van de parochie die hij liefhad. Onbekend is immers in hoeverre Engel op de hoogte was (gesteld) van het feit dat Johan van Kruiningen de zaak had overgedaan aan het Hof van Holland.

Het tweede argument dat Hensen aanvoert, is dat moeilijk kan worden aangenomen dat Engel daadwerkelijk geloofd heeft dat Tapper nu wel met een gedeeltelijke herroeping genoeg zou nemen. En inderdaad was dat de laatste dagen niet meer aan de orde geweest en had Engels weigering om tot een volledige herroeping te komen er uiteindelijk toe geleid dat het besluit was genomen hem ter dood te brengen. Toch had Tapper in eerdere instantie, gezien het woeden van de volksmenigte, er wel oren naar gehad met een gedeeltelijke herroeping genoeg te nemen.³³⁵ En waarom zou Engel, die onderweg het woeden van de volksmenigte met eigen ogen gezien had, dan niet geloofd kunnen hebben dat Tapper daardoor bij zijn eerdere standpunt terug was gebracht?

Het derde waarop door Hensen sterk de nadruk wordt gelegd, is dat door de misleidingsgeschiedenis Van Nieuwland en de inquisitie een 'plompe verleiding' in de schoenen wordt geschoven, waarmee dan ook de raadsheren nog zouden hebben ingestemd. Toch is het nog maar de vraag of de inquisiteurs, als ze Engel inderdaad misleiden hebben, dat zelf ook zo ervaren en gezien zullen hebben. Want was het niet Tapper, die er geen problemen mee had gehad Engel onder druk een handtekening te laten zetten onder bepaalde artikelen en die daarna zelfs nog ingrijpend te wijzigen? En die, toen Engel daar krachtig bezwaar tegen maakte, hem desalniettemin wilde houden aan de door hem afgelegde verklaring en ondertekening? 'Om het uiterste', schrijft Fruin zelfs over Tappers methoden, 'voor de kerk evenzeer als voor de ketter noodlottig, te vermijden, moest men op de middelen van overreding tot afzwering niet al te nauwgezet wezen'.³³⁶ En zou voor deze Tapper dan het doel van de herroeping ook niet het middel van de misleiding geheel hebben? Te meer, daar hij een ondertekend document in zijn bezit had waarin Engel al herroepen had?

Mogelijk heeft dat document ten slotte ook een rol gespeeld met betrekking tot de raadsheren. Immers, ook zij zullen een terdoodveroordeling het liefst hebben willen voorkomen, te meer daar die mogelijk ook hun eigen leven in gevaar bracht. En opende de door Engel zelf ondertekende verklaring daar niet een prachtige mogelijkheid toe? Een vraag die nog sterker dringt, als we bedenken dat niet de nauw met Engel verbonden leenmannen uit Heenvliet, maar de leden van het Hof van Holland door het request van Johan van Kruiningen beslissingsbevoegdheid in deze zaak hadden gekregen.

Kortom, het is heel wel mogelijk gezichtspunten en argumenten aan te dragen die de misleidingsgeschiedenis al een stuk minder onwaarschijnlijk maken dan door Hensen en Fruin wordt aangenomen. Daar komt nog bij dat hun voorstelling van zaken nieuwe en niet minder grote vragen oproept. Immers, waar Hensen het ten enenmale onmogelijk acht dat eerbare mannen als Van Nieuwland en Tapper zich van zo'n 'plompe misleiding' bediend zouden hebben als hun door de *Apotheosis* in de schoenen wordt gescho-

³³⁵ Vergelijk hiervoor paragraaf 4.4.1.

³³⁶ FRUIN, 'Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland', 215.

ven, daar roept zijn aanname dat Engel herroepen heeft de vraag op hoe dat voor mogelijk kan worden gehouden. Had Engel na Tappers bedrog met de artikelen niet hardnekkig geweigerd te herroepen? En was hij de dag van het proces niet uit de Voorpoort vertrokken in de vaste overtuiging te zullen sterven? Hoe is dan een zó sterke herroeping als Paullus met de stukken in de hand beschrijft te verklaren?

Daar komt nog iets bij: hoe is het te verklaren dat Paullus, die zelfs door Fruin ‘waarheidslievend’ wordt genoemd, de misleidingsgeschiedenis heeft overgenomen als die zo onwaarschijnlijk is als Hensen en Fruin ons willen doen geloven? En dat ook iemand als Moll daar weer in mee gaat? Een vraag die te meer klemmt, als we bedenken dat Paullus niet eenvoudig het relaas van de *Apotheosis* heeft overgenomen, maar daar zelf ook nog dingen aan heeft toegevoegd. Want waar zou hij die anders vandaan gehaald kunnen hebben dan uit de hem ter beschikking staande familiepapieren en het getuigenis van zijn vader? Met andere woorden: de voorstelling zoals de *Apotheosis* die geeft, moet Paullus door minstens één andere bron bevestigd hebben gekregen.

Veel lijkt in deze discussie af te hangen van de vraag waar men zijn uitgangspunt kiest en vanuit welk gezichtspunt men de zaak beziet. Toch is het mogelijk temidden van alle verwarring een vast punt aan te wijzen. Wie namelijk het relaas van Paullus Merula doorneemt, komt al snel tot de ontdekking op welke momenten hij niet zijn eigen weergave van de feiten geeft, maar de bronnen aanhaalt die hem ter beschikking hebben gestaan. Het lettertype is daarbij bepalend, en op grond daarvan kan in het relaas over het gevoerde proces een aantal van die citaten worden aangewezen. Te weten: de rede van Van Nieuwland, de woorden van Van Wassenhoven, Van Assendelft en Van Nieuwland, de mondelinge toevoegingen aan de beide series voorgelezen artikelen, de uitgesproken sententie, de daaraan toegevoegde sussende woorden van Van Nieuwland en de klacht van Engel.

Onder deze aanhalingen neemt de sententie een bijzondere plaats in, omdat dat een formeel juridisch stuk is, waarbij het ook nog eens heel onwaarschijnlijk is te denken dat het om een andere sententie gaat dan die daadwerkelijk is uitgesproken. Kortom, we lijken er veilig van te kunnen uitgaan dat in ieder geval dit deel van Paullus’ werk een betrouwbare bron is die weergeeft wat er daadwerkelijk gebeurd is.³³⁷ En dan is de volgende passage van belang:

Dat Angelus swaerlick ghedwaelt hadde tegens het Catholijcque Roomsche Geloof; ende dat de selve gheweest, oock tot dien Dagh toe ghebleven hadde een openbaer ende hertneckigh Ketter, sonder berou;

³³⁷ Vergelijk hierbij ook FRUIN, die in reactie op de redenering van Hensen dat vanwege het onbetrouwbaar karakter van de Apotheosis ook het betoog van Paullus als waardeloos terzijde geschoven moet worden, opmerkt: ‘wat mij in deze redeneering onjuist voorkomt, is vooreerst het niet onderscheiden van hoofdzak en bijzaken. Hij was begonnen met volkomen juist als slotsom zijner ontleding van het opgesmukte verhaal van Geldorp vast te stellen, dat het “in dien vorm” niet meer was dan een apocryfe anecdote. Let wel: in dien vorm. Maar dat geeft nog geen recht om den hoofdinhoud, afgezonderd van de opsiering, voetstoots als waardeloos op zijde te schuiven. En dat Paulus Merula zich niet ontzien heeft om den hoofdinhoud in den vorm en met den opsmuk, waarin Geldorp dien heeft ingekleed, in zijn historie te herhalen, bewijst zeker de ongenoegzaamheid van zijn kritiek, maar geenszins de volslagen onbruikbaarheid van dat gedeelte van zijn geschrift. Immers bruikbaar blijft in alle geval dat, wat hij niet aan Geldorp maar blijkbaar aan de familiepapieren en familieoverlevering heeft ontleend, wier bruikbaarheid de heer Hensen zelf erkent en prijst’ (FRUIN, ‘Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland’, 210).

[...] Maer naedemael de selve nu eyndtlick sijne schuldt bekenende, naer 't goetduncken der Inquisiteurs, sijne voorseyde Dwalingen ende alle Ketterien hadde wederroepen ende afghesworen.³³⁸

Op grond van deze passage uit de sententie, die nog bevestigd wordt door de door Hensen aangehaalde extracten uit het register van de procureur-generaal, kan en moet met Hensen en Fruin gesteld worden dat Engel te elfder ure toch nog herroepen heeft.

Daar moet echter wel een belangrijke kanttekening bij worden gemaakt. Want hoe is Engel tot deze herroeping gekomen of gebracht? Is hij onder druk gezet of bedreigd? Op grond van hetgeen eerder gebeurd is met betrekking tot de samenvattende artikelen is dat zeker niet uit te sluiten. Of is hij misleid? Op grond van het feit dat zowel de *Apotheosis* als het Martelaarsboek van Van Haemstede van misleiding melding maken, Paullus dit door tenminste één andere bron ook nog bevestigd heeft gekregen en Engel op de Voorpoort ook met zoveel woorden klaagt door 'die getabberde achter-klappers ende faem-roovers'³³⁹ (en dus niet door Tapper alleen, zoals Fruin wil) bedrogen te zijn, is ook dit niet uit te sluiten.

4.4.4. Engel in Delft (1554–1555)

Na zijn proces is Engel ontroostbaar en dat heeft ook gevolgen voor zijn gezondheid. 'De weemoedigheyd is in weynige daghen soo diep in zijn hert gewortelt', schrijft Paulus, 'dat / hy in eene seer sware krancheydt / niet sonder perijckel zijns Levens / gheval-len'³⁴⁰ is. Willem ziet zich gedwongen middels een verzoekschrift aan het Hof van Holland te vragen zijn oom naar een comfortabeler onderkomen te mogen laten vervoeren. Dit wordt door het Hof van Holland toegestaan, waarop Engel op 18 oktober 1554 per wagen wordt overgebracht naar het Sint Magdalenaklooster in Delft, waar hij blijft tot maart 1555.

Over dit Maria Magdalenaconvent is nauwelijks meer bekend dan dat het al in 1434 bestaan moet hebben en in 1557, toen de vele pestlijders zware eisen stelden aan de financiën van het gasthuis, tot pesthuis werd ingericht. Wellicht dat hieruit en ook het feit dat de zieke Engel erheen werd overgebracht, mag worden afgeleid dat de zusters zich eerder ook al met ziekenzorg bezighielden.³⁴¹ Tijdens zijn verblijf in het convent is Engel in ieder geval weer zover hersteld dat hij in staat was de pen ter hand te nemen en een apologie van zijn onschuld en een weerlegging van zijn sententie aan het papier toe te vertrouwen.

Het is interessant te lezen hoe Paullus met een citaat (uit de familiepapieren?) de inhoud van dit geschrift weergeeft. Engel toonde erin aan

dat de Sententie om verschillende redenen tegen de geschreven rechten en het geweten gegeven was; tegen de afgekondigde rechtsorde, dat deze onrechtvaardig is en geweest was, slecht en verkeerd, onwaar

³³⁸ WILLEM, 136–137; vertaling van PAULLUS, 71: 'Angelum graviter contra Fidem Catholicam Romanam errasse, eundemque fuisse, & in hunc usque diem permansisse Haereticum manifestum, pertinacem & nulla ductum poenitentia; [...] Sed quum idem Reatum suum nunc tandem agnoscens pro Inquisitorum arbitrio dictos Errores, & aliam omnem Haeresin revocarit & abiurarit'.

³³⁹ WILLEM, 140; vertaling van PAULLUS, 73: 'isti Sycophantae togati'.

³⁴⁰ WILLEM, 141; vertaling van PAULLUS, 73: 'tam altas pauculis diebus dolor radices egit, ut in gravem acutumque non sine summo vitae periculo morbum delapso'.

³⁴¹ Vergelijk VERHOEVEN, *Devotie en negotie*, 19; OOSTERBAAN, *Het oude en nieuwe gasthuis*, 144–147.

en verzinsels en leugens bevattend, volgestopt met afgrijselijke onrechtvaardigheden, en tenslotte sterk in vuilheden; en dat deze daarom ongeldig is, en geen enkel belang of kracht moet hebben.³⁴²

Het gegeven dat Engel zich hier met zoveel woorden tegen de sententie keert en deze behalve ‘onwaar’ ook ‘onrechtvaardig’ en ‘ongeldig’ noemt, lijkt me naast zijn klacht een tweede argument tegen de stelling van Fruin dat Engel zich niet zozeer beklaagd heeft over wat er bij het proces gebeurd was, maar over Tappers eerdere bedrog met de artikelen.

Concluderend kan, in toevoeging aan hetgeen in de vorige paragraaf al is opgemerkt, gesteld worden dat in ieder geval Engel zelf van mening is geweest dat de sententie onrecht tegen hem is uitgesproken en dat dat een extra argument vormt om niet uit te sluiten dat hij door dreiging of misleiding tot zijn herroeping gebracht is.

4.5. Nieuwe inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden (1555–1557)

Na het eerste proces heeft de inquisitie Engel niet met rust gelaten. En wat eerder niet gelukt was, lukt nu wel: ze brengen Engel over naar voor hen ‘veiliger’ gebied. Om te beginnen naar Leuven (4.5.1. tot en met 4.5.4.), vervolgens naar Liessies (4.5.5. en 4.5.6.) en ten slotte naar Mons, waar hij opnieuw berecht en veroordeeld wordt (4.5.7.). In deze paragraaf wordt deze laatste fase van Engels leven beschreven.

4.5.1. Engel naar Leuven (1555)

Op 10 oktober 1554 vergaderen in Brussel de Staten van Holland. Aan de orde komt de uitvoering van de pastoors van Heenvliet, Rotterdam en Overschie en besloten wordt president Viglius van de Geheime Raad daarop aan te spreken. Want mochten de inquisiteurs soms verzoeken hun sententie tegen de genoemde pastoors buiten Holland ten uitvoer te mogen brengen, dan zouden eerst de Staten daarover gehoord moeten worden. Immers, aangezien Hollanders volgens het *jus de non evocando* niet buiten hun provincie voor het gerecht gedaagd mogen worden, zou het wel wat vreemd zijn hen, nu ze eenmaal berecht waren, hun straf wel buiten de provincie te laten ondergaan.³⁴³

Gezien het moment waarop één en ander aan de orde is gesteld (Engel is nog letterlijk ‘ziek’ van het proces en moet nog naar Delft worden overgebracht), zijn de Staten er blijkbaar niet gerust op geweest dat de inquisiteurs niet opnieuw een poging zouden wagen Engel naar elders te transporteren en zo uit het middelpunt van de belangstelling weg te halen. Hoewel Viglius een dag later nog sussende woorden spreekt,³⁴⁴ blijkt enige

³⁴² Vertaling van PAULLUS, 73–74: ‘Sententiam [...] varias ob causas contra Iura Scripta Conscientiamque latam; contra Ordinem Iuris pronunciatam, esse & fuisse iniustam, malam, & perversam, falsam figmentaque & mendacia continentem, atrocibus farcitam iniurijs, per sordes denique excussam; ideoque invalidam esse, nullius habendam esse momenti, nullius roboris’.

³⁴³ Vergelijk voor de resolutie van de Staten NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), 3, d.d. 10 oktober 1554; voor het *jus de non evocando* boven, paragraaf 4.2.5.

³⁴⁴ Een dag later wordt gerapporteerd dat Viglius gezegd heeft ‘dat, indien den voorsz Inquisiteur tot dien eynde eenigh versoek quame te doen, hy hoorende hare redenen, op de saecke wel soude letten; ende dat hem dachte dat men de selve uyt den Lande niet sonder merckelijcke redenen en behoorde te voeren, naer dien sy niet gecondemneert en waren haer vangenisse buyten ’s Landts te houden, ende dat hy die van den

maanden later het voorgevoel van de Staten toch juist te zijn geweest. Op 5 februari 1555 vraagt de zaak opnieuw de aandacht van de Staten, als zij geconfronteerd worden met een opdracht van de landvoogdes zelf om toe te staan dat de betrokken pastoors 'buyten de Provincie van Hollant gebragt souden werden, omme hare poenitentie te doen, ende hare gevangenisse aldaer te houden'.³⁴⁵

Blijkbaar heeft Tapper achter de schermen inderdaad opnieuw geprobeerd Engel uit Den Haag weg te krijgen en heeft hij daarbij zelfs de landvoogdes achter zich gekregen.³⁴⁶ Evenwel geven de Staten zich niet zonder slag of stoot gewonnen: in hun resolutie brengen ze onder meer het boven al genoemde *jus de non evocando* in stelling en geven ze verder in overweging dat 'ooch binnen de Landen van Hollandt bequame plaetsen gevonden zijn, daer de voorsz Gecondemneerden souden mogen soo wel als buyten de Provincie gestelt ende in bewaernisse tot poenitentie gehouden werden'.³⁴⁷ Besloten wordt het Hof te vragen de koningin te verzoeken om de gevangenen te laten waar ze zijn.

Evenwel hebben ook de Staten uiteindelijk Engels wegvoering niet kunnen tegenhouden: op 8 maart is hij overgebracht naar het Cellebroedersklooster in Leuven, 'in eene plaetse seer onghemackelijck ende onreyn, berooft van den Toeganck zijner Vruden / oock Gulielmi Merulae, die hem in zijne Noodtsaeclickheden soude te hulpe komen'.³⁴⁸

4.5.2. Nieuwe inquisitie (1555–1556)

Eenmaal in Leuven aangekomen, doet Engel zijn beklag bij de bisschop van Hebron, die zich min of meer verontschuldigt. Hij had van Tapper de toezegging gekregen dat

Raede van Hollandt, ende de Staten daer van altoos soude adverteren' (NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), 3, d.d. 11 oktober 1554).

³⁴⁵ NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), 4 (Gedrukte resoluties van de Staten van Holland 1555 feb. 5 – 1556 dec. 17), folio 1.

³⁴⁶ HAEMSTEDIUS laat zich ook uit over Tappers motieven daarbij, als hij zegt: 'De Doctoren van Louen vreesende dat hy haer bedroch soude openbaren, hebben van de Raetsheeren begheert dat sy hem te Louen mochten in gheuanckenisse behouden' (HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 420; vergelijk 'T HART, *Historische beschrijving*, 128). De opdracht van de landvoogdes bereikte de Staten inderdaad via de Raad (= Hof) van Holland.

³⁴⁷ NA, ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795), 4, folio 2.

³⁴⁸ WILLEM, 142v; vertaling van PAULLUS, 74: 'loco cum incommodissimo, tum immundissimo; omni destitutus Amicorum (nam & Fratris Filio secludebatur aditus) qui necessitatibus ipsius succurrerent, auxilio'. De *Apotheosis* laat Tapper over Engels verblijfplaats verklaren: 'dat wy hem tot Louen in een Sellebroederklooster in een duyster gat besloten / daer hy tusschen twee sinneloose menschen lach / die midden in haer eygen vuylnisse lagen / also dat hy verstickte van den stanc' (*De hemelvaart*, 55; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 617: 'Cum uerò Louanij in monasterio uespillo num communi cum duobus melancholis carcere clauderetur, nec ferret stercora in quibus miseri tanquam scarabei uolutabantur').

De cellebroeders of alexianen stonden in Leuven ook wel bekend als 'lollardi' of 'mattemans' en hadden er op 20 mei 1484 het exclusieve recht ontvangen de doden van Leuven te begraven. Een jaar later, in 1485, kochten ze het gebouw dat later hun conventshuis zou worden en gelegen was in de Wijngaardstraat, nabij de stadspoort. Vergelijk voor hun geschiedenis NIEBES, *Les frères cellites*, 7–23; voor de geschiedenis van het Cellebroedersklooster in Leuven NIEBES, *Les frères cellites*, 213–216.

Engel ondergebracht zou worden in het klooster van Sint Maarten,³⁴⁹ en belooft zijn best te doen hem alsnog een beter onderkomen te bezorgen. Tapper zelf lijkt ondertussen in het geheel niet met de zaak verlegen te zijn, maar begint een nieuwe inquisitie naar Engel in te stellen.

Echter, Tapper kan (ook) in Leuven niet ongestoord zijn gang gaan. Vanuit de universiteitsgemeenschap ziet men aanleiding naar Engel te informeren en diens zaak grondig uit te zoeken. Het gevolg is dat Tapper beschuldigd wordt van onrecht en zich daardoor nog meer tegen Engel gaat keren. Hem wordt verboden met de cellebroeders gezamenlijk te eten of te spreken, gedurende enkele dagen van de week wordt hij op water en brood gezet en zelfs de pater van het klooster wordt door Tapper vervangen.

Dit alles voorkomt niet dat Engel ook binnen de muren van het klooster invloed krijgt. Haemstedius merkt op dat hij 'oock de Cellebroers metter tijt tot ghehoor des waerheys (began) te trecken',³⁵⁰ en Paullus meldt dat zij hem roemen vanwege zijn godsvrucht en lijdzaamheid. Maar ze doen nog meer: aan leden van de universiteitsgemeenschap, onder wie studenten, vertellen ze van Tappers boosheid en listigheid in Den Haag. En dat terwijl in die kringen toch al een kopie de ronde deed van de herroeping die Engel ondertekend had, maar tevens begrepen werd 'dat alles versiert was van den Inquisiteur'.³⁵¹ Als bovendien vernomen wordt dat Engel zijn leringen altijd staande gehouden en met de Schrift bevestigd heeft, bezorgt dat alles hem in de kringen van de universiteit een zeer goede naam.

Ondertussen moeten deze ontwikkelingen Tapper wel een doorn in het oog zijn geweest. Er waren zelfs cellebroeders die het waagden hem te vragen de gevangene 'minlicker ende mildelicker'³⁵² te behandelen. Toch leidt dit alles er niet toe dat de inquisitie tegen Engel wordt stopgezet. Op 13 augustus krijgt Engel bezoek van een belangrijk lid van de Nederlandse adel, in gezelschap van Tappers fiscaal Cloetingen. Als deze laatste het boek in handen krijgt waarin Engel Tappers bedrieglijke handel heeft opgetekend, weigert hij hem dat vervolgens terug te geven en zegt hij het Tapper ter hand te zullen stellen. Ook Engels huisraad en boeken worden hem nog afgepakt, om de kosten van het proces mee te betalen.

Als Engel uiteindelijk (opnieuw) ernstig ziek wordt, betekent ook dat niet het einde van de bezoeken. Integendeel, hij wordt bezocht door vele papen en monniken. Sommigen maken het hem moeilijk; zij worden door Engel 'Christomachos, dat is / Christstrijdende Luyden'³⁵³ genoemd, anderen komen om van hem te leren. Tegen het einde van het jaar heeft Engel opnieuw enkele zaken op schrift gesteld over het gebeuren in Den Haag, maar ook dat wordt hem afgenomen. De fiscaal en notaris Macquet komen op

349 Wellicht dat hier ook de voorstelling van HAEMSTEDIUS vandaan komt, volgens wie Engel eerst bij de regulieren van het klooster van Sint Maarten is ondergebracht en pas in tweede instantie bij de cellebroeders. Interessant is de opmerking die hij aan dat laatste toevoegt: 'daer oeffende hem heer Enghel in Refereynkens ende dichtregulen te maken' (HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 421).

350 HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 421.

351 WILLEM, 146; vertaling van PAULLUS, 76: 'omnia ab Inquisitore [...] esse conficta'.

352 WILLEM, 147; vertaling van PAULLUS, 76: 'mitius liberaliusque'. Als hij hun vraagt of zij misschien ook besmet zijn, antwoorden ze zonder schroom 'voor seecker te weten, dat die Ketter, wie hy oock waer, hondertmael beter was, dan de Inquisiteurs' (WILLEM, 147; vertaling van PAULLUS, 76: 'se certo scire, illum Haereticum, quisquis esset, centuplo Inquisitoribus meliorem esse'.

353 WILLEM, 152; vertaling van PAULLUS, 79: 'Christomachos'.

bezoek om alles in beslag te nemen, waarop Engel in verzet komt. ‘Dreyghende den Roovers met den stock / daer hy op was rustende’³⁵⁴ krijgt Engel te verstaan dat Tapper last heeft gegeven alles te doorzoeken. Volbeladen zijn de fiscaal en de notaris weer vertrokken, geen kopieën laten ze zelfs achter.

Ook in het nieuwe jaar gaan de bedreigingen en de intimidatie door. Op nieuwjaarsdag 1556 laat de overste van het cellebroedersklooster Engel weten dat hij van Tapper opdracht heeft gekregen niemand meer tot hem toe te laten. Tijdens dit bezoek komt ook de heiligenverering ter sprake, want als de overste eer bewijst aan een heiligenbeeld ‘soo heeft de Gevangen oorsaecke ghenomen hem te vermanen van Gods Gheboden / dat hy die sich selven ende den zijnen soude inprenten / te weten / Dat men God alleen moest aenroupen ende bidden’.³⁵⁵

Een week later komt Tapper zelf de gevangene opzoeken in gezelschap van enkele anderen, maar Engel weigert vragen te beantwoorden alvorens hem de geschriften zijn teruggegeven die hem wederrechtelijk waren afgenomen. Tegenover de officiaal klaagt Engel zich over het feit dat Tapper

vele Articulen tegens hem ghefingeert hadde; dat hy niet weynighe met bedrogh verandert ende in zijne substantie vermindert hadde; dat hy sommige niet en hadde willen sien, dat hy hem Gevanghen in groote ende onnoodighe Costen [...] hadde gheworpen, dat hy in 't Hof van Holland eene valsche Sententie hadde gedaen pronuncieeren; dat hem deur sijn bevel soo dickwils van andere met soo groote bitterheyd sijne Goeden ende Schriften waeren benomen, eyndtlick dat hy van hen ende zijne Complicen met veel bedroghs omringht was ende overvallen.³⁵⁶

Als Tapper er het zwijgen toe doet, gaat men snel op een ander onderwerp over. Tiletanus poogt enkele artikelen te verdedigen, maar Engel weet ze met beroep op zijn geschriften allemaal te weerleggen. Als hem zijn verandering van de collecte verweten wordt, beroept Engel zich daarvoor op het boekje van de keizer en de Staten van Duitsland, op het bevel van de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Utrecht.³⁵⁷

Tijdens dit bezoek gaat Engel ook in de aanval. Als hem verweten wordt dat hij het volk met zijn preken heeft verleid, antwoordt hij

dat de Rector van de Vniversiteyt van Loven, wesende een Doctoer in de Theologie, meer schandaels ende argernisse onder 't Volck ende in Gods Kercke begaen, ende het Volck meer beroert hadde met sijne eene Predicatie op aller Sielen dagh dan hy gedaen hadde met alle de sijne.³⁵⁸

Deze had in zijn preek uitdrukkelijk verklaard dat onder honderdduizend mensen er nauwelijks een zalig kon worden, en ontsteekt in grote woede als hij later van Engels

³⁵⁴ WILLEM, 153; vertaling van PAULLUS, 79: ‘Baculo, cui innitebatur, Raptoribus minans’.

³⁵⁵ WILLEM, 155; vertaling van PAULLUS, 80: ‘occasionem cepit Captivus admonendi ipsum de Dei Praeceptis, ut ea sibi suisque inculcaret; Solum Deum adorandum & invocandum’.

³⁵⁶ WILLEM, 156; vertaling van PAULLUS, 80–81: ‘quod multos Articulos in ipsum confinxisset; quod non paucos dolo malo mutasset, truncassetque, quod quosdam videre noluisset: quod item in immanes & non necessarias [...] ab ipso coniectus esset expensas; quod falsa in se pronunciata esset in Hagiensi Palatio ab ipso Sententia; quod Bona sua Scriptaque vi toties ab ipso, ejusque jussu & mandatu a balijis indignissime essent sublata, quod denique technis omnibus ab ipso ejusque collegis esset circumventus’.

³⁵⁷ Ook in zijn ‘Protestatie’ uit 1553 heeft Engel zich hierop beroepen. Vergelijk voor dit beroep breder boven, paragraaf 3.3.3.4.

³⁵⁸ WILLEM, 158; vertaling van PAULLUS, 82: ‘Rectorem Vniversitatis Lovaniensis, Doctorem Theologiae, plus Scandali in Populo & Ecclesia Dei fecisse, Populumque magis commovisse una sua Concione Festo omnium Animarum, quam ipse suis omnibus’. Het rectoraat werd op dat moment bekleed door Adriaan Corneliszoon van Brouwershaven (vergelijk REUSENS, *Matricule III*, 522).

opmerking hoort. Van universiteitswege krijgt een en ander ook gevolgen: de overste van het klooster krijgt opdracht Engel geen papier meer te geven en een jongeman die door Engel onderwezen werd in de leer der zaligheid moet worden gevangengezet. Studenten wordt ten strengste verboden contact met Engel te hebben en sommigen van hen moeten daar zelfs een eed op doen.³⁵⁹

Toch zijn er ook in deze donkere dagen voor Engel af en toe nog wel wat lichtpuntjes te ontdekken. Zo biedt de officiaal hem op 1 februari schriftelijk blijken van zijn genegeheid en affectie, en is Engel blijkens een schrijven aan Tapper ondanks alles ook niet verbitterd geraakt. 'Ick hebbe Gode alles bevolen ende opghegheven', zo schrijft hij, 'die maghtigh is, my ende al dat mijn is, te bewaeren, tot den welcken ick my beroepen hebbe, ende voor den welcken ick voor my genomen hebbe mijne saecke te verdedighen'.³⁶⁰ Desondanks is van een verbetering in zijn omstandigheden geen sprake, maar wordt integendeel geprobeerd hem angst aan te jagen en te intimideren.³⁶¹

Uiteindelijk wordt nog geprobeerd om door bemiddeling van de pastoor van Sint Jacob tot een vergelijk te komen waarbij zowel Tapper als Engel het gezicht niet hoeven te verliezen. Tevergeefs, want Tapper wil voorkomen dat in een dergelijke overeenkomst 'eenige mentie soude gemaect werden van de Haegsche treken / die gebruyckt waren in 't stellen ende uytspreecken van de Sententie'.³⁶² Als vervolgens nog gepoogd wordt Engel opnieuw te laten antwoorden op de artikelen die in Den Haag aan het volk waren voorgelezen, weigert deze daaraan (mondeling) mee te werken. Wel stelt hij een geschrift op waarin hij in het kort aangeeft 'welcke onder de voorghestelde Articulen valsch waren / verandert / ende stucksgewijs geposeert'.³⁶³

Ondertussen groeit in Leuven dagelijks de verwondering over Engels standvastigheid, met name in de kringen van de universiteit. Dit tot woede van Tapper, die eind april van Engel een schrijven ontvangt, waarin deze hem herinnert aan zijn belofte om op verzoek van één van de raden van het Hof aan Holland clementie met hem te hebben. Echter, Tapper slaat deze belofte nu in de wind. En dan ontstaat de 'kwestie Cornelius'.

4.5.3. De 'kwestie Cornelius' (1556)

Op 1 mei 1556, zo meldt Paullus Merula, vergadert de raad van de universiteit van Leuven over de zaak van de verboden boeken. Een vergadering die gevolgd wordt door een

359 Geen van deze maatregelen is terug te vinden in RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), nummer 58 (Acta Universitatis Lovaniensis: Tomus 10: du 6 août 1551 au 11 avril 1567) en nummer 59 (Acta DD. Deputatorum Universitatis Lovaniensis: Tomus 11: du 4 juillet 1551 au 16 avril 1567 (avec index ajouté en 1667)); waarschijnlijk hebben ze dus geen deel uitgemaakt van het vastgelegde beleid van de universiteit als geheel.

360 WILLEM, 163; vertaling van PAULLUS, 84: 'Ego, aiebat, Deo omnia commisi, qui me & mea potens est conservare; ad quem appellavi, & coram quo meam intendo agere Caussam'.

361 Op 25 februari wordt getracht bij Engel de indruk te wekken 'als of sy voorhadden hem in den duysteren nacht in een Sack te verdrencken: welck voornemen om bondiger te doen schijnen / soo heeft Ruardus tot hem gesonden een Biecht-vader' (WILLEM, 165; vertaling van PAULLUS, 85: 'quasi illud ageretur, ut sacco inclusus intempesta nocte aquis esset suffocandus: quae res ut certius futura videretur, Monachus missus est, qui Reo esset ab Confessionibus').

362 WILLEM, 165–166; vertaling van Paullus, 85: 'omnem avorsatus Technarum Hagiensium in concipienda pronunciandaque Sententia commemorationem'.

363 WILLEM, 167; vertaling van PAULLUS, 86: 'qui inter oblatos Articulos falsi, qui mutati, qui mutili'.

inquisitie en een onderzoek van verschillende bibliotheken. Engel zelf ontkomt daaraan omdat hij geen boeken meer bezit, 'maer men heeft quaed vermoeden gekregen op eenen Cornelium, Angeli Susters Sone / die op die tijdt te Loven studeerde'.³⁶⁴ De promotor van de universiteit doorzoekt zijn huis en neemt boeken weg, waaronder een register van brieven die Engel geschreven had. Ook dreigt hij hem gevangen te zetten.

Deze 'kwestie Cornelius' is belangwekkend genoeg om nader te onderzoeken. Immers, het vermelde en in beslag genomen register van Engels brieven zou licht kunnen werpen op de contacten die hij onderhouden heeft en daarmee mogelijk ook op de invloed die hij op zijn tijdgenoten heeft uitgeoefend. Echter, wie op zoek gaat in het oude archief van de universiteit van Leuven stuit op vele vragen. Om te beginnen is de zaak van de verboden boeken niet op 1 mei 1556 aan de orde geweest in de raad van de universiteit. Weliswaar heeft er op die dag een deputatenvergadering plaatsgevonden, maar die ging over een andere zaak.³⁶⁵ De kwestie van de boeken komt pas voor het eerst aan de orde in de deputatenvergadering van 20 juni 1556, als de rector mededeelt dat hij een brief heeft ontvangen van koning Filips II waarin deze vraagt om herziening en aanvulling van de lijst met verboden boeken uit 1550, en tevens om verscherping van de daadwerkelijke controle.³⁶⁶ Besloten wordt voor deze zaak de hele universiteit bijeen te roepen, hetgeen gebeurt op 22 juni 1556. Afgesproken wordt de boekencensuur hoofdzakelijk toe te vertrouwen aan de theologische faculteit en het aantal commissarissen dat met het toezicht belast is, uit te breiden.³⁶⁷ Verder wordt alle faculteiten gevraagd om als zij 'andere verdachten'³⁶⁸ hebben, dit te melden.

³⁶⁴ WILLEM, 170; vertaling van PAULLUS, 87: 'Sed venit in suspicionem quidam Cornelius, Angeli ex Sorore Nepos; qui studiorum caussa haerebat Lovanii'. Het gaat hier om Cornelis Dirx, de tweede zoon van Engels zus Katharina Merula uit haar eerst huwelijk met Dirk Dirkszoon. Vergelijk VAN DER MAREL, 'Nog eens Van Merlen', 11.

³⁶⁵ Vergelijk RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), 59, folio xcii^v en xciii^r.

³⁶⁶ Vergelijk voor het verslag van genoemde deputatenvergadering RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), 59, folio xcv^r: 'meneer de Rector heeft naar voren gebracht, dat hij een schrijven heeft ontvangen van de Koninklijke Majesteit, waarin hij vraagt: ten eerste, dat de universiteit de boekenlijst hervormt welke in het jaar (15)50 gemaakt is en daaraan de goedgekeurde boeken toevoegt die sindsdien verschenen zijn; en ten tweede, dat er een manier gevonden wordt waarop met betrekking tot pakken met boeken buiten het vaderland de belangrijkste in het ruim al geopend zullen moeten worden'; vertaling van: 'proposuit dominus Rector quod recepit litteras Regie Maiestatis in quibus petit primo quod vniuersitas reformat catalogum librorum alias anno quinquagesimo facitur / et eos qui citra prodierunt in luce adprobos addat / et secundo adueniri modum vt prospici possit circa sarcines librorum extra patriam principes depressorem apriendos'. Op het eerste gezicht lijkt het vreemd dat de koning spreekt van toevoeging van goedgekeurde boeken, maar het kenmerkende van de lijst van Leuven was dat deze bestond uit verboden én goedgekeurde boeken. Vergelijk hiervoor DE BUJANDA, *Index*, 35.

³⁶⁷ Vergelijk voor het verslag van deze vergadering RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), 58, folio xlv^v en xlv^r. Wat opvalt is dat het de koning in deze vergadering opeens niet meer lijkt te gaan om de controle van boeken die vanuit het buitenland worden ingevoerd, maar om de voorraden van de boekhandelaars. Besloten wordt 'dat vanwege het aantal boekhandelaars het aantal commissarissen dat de boeken naziet, vergroot moet worden'; vertaling van RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), 58, folio xlv^r: 'quod secundum numerum bibliopolarum augendus est numerus commissarium visitantium libros'. Uiteindelijk wordt in de vergadering van 20 augustus besloten dat de daarmee gepaard gaande kosten verhaald zullen worden op de boekhandelaars zelf. Vergelijk RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), 58, folio xlv^r.

³⁶⁸ 'alios suspectos' (RAL, ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)), 58, folio xlv^r).

Deze laatste opmerking zou een aanknopingspunt geweest kunnen zijn voor het onderzoek waar Paullus van spreekt en waarbij ook Cornelius zou zijn opgepakt, ware het niet dat deze al veel eerder veroordeeld was. Al tijdens de vergadering van 30 mei, dus nog ruim voordat de rector het schrijven van koning Filips II ontvangen had, maakte hij melding van een tweetal veroordelingen dat had plaatsgevonden. Eén daarvan is die van ‘Cornelius Dirkszoon uit Brielle’,³⁶⁹ die veroordeeld was tot het betalen van een geldboete. Dezelfde veroordeling vinden we ook terug in de rekening van de promotor over deze periode, onder de ontvangsten.³⁷⁰ Wat bij dit alles heel erg opvalt, is dat de verbinding die Paullus legt tussen de zaak van de boekencensuur en de ‘kwestie Cornelius’ door de geraadpleegde bronnen uit het oude archief van de universiteit van Leuven op geen enkele manier bevestigd wordt. Ook al gaan we ervan uit, dat Paullus op grond van de familiepapieren die hem ter beschikking hebben gestaan gelijk heeft als hij stelt dat de moeilijkheden waarin Cornelius verzeild raakte, te maken hadden met de boekencensuur, dan nog heeft dit alles geen direct gevolg kunnen zijn van de hernieuwde aandacht voor de boekencensuur in Leuven die het gevolg is geweest van het schrijven van Filips II. Leveren zo de universitaire bronnen uit Leuven geen extra informatie op met betrekking tot het in beslag genomen register van Engels brieven, volgens Paullus heeft Engel zijn neef het advies gegeven de woedende doctoren maar een tijdje te ontlopen en (voorlopig) in het donker bij hem te komen. Als hij hoort dat Cornelius gevangen is gezet omwille van zijn oom, stemt hem dat uitermate verdrietig ‘want hy hadde by hem vele van zijne Secreten / die den Ketter-Meesters noch niet bekend en waren’.³⁷¹ Een wat duistere opmerking, maar op 18 mei schrijft Engel zijn neef een brief waarin hij hem vertelt hoe hij zich gedragen moet en hem vermaant tot de waarheid. Uiteindelijk krijgt de zaak het gewenste einde door het optreden van Willem Merula en Bartout van Altena, die daarvoor uit Holland overkomen.

4.5.4. Vertrek uit Leuven (1556)

Op 31 mei 1556 krijgen overste en monniken van het Cellebroedersklooster in Leuven (opnieuw) opdracht Engels in- en uitgaande post te controleren. Gezien de datum waarop dit gebeurt, een dag nadat de rector in de vergadering melding heeft gemaakt van de veroordeling van neef Cornelius, voert het niet te ver een verband tussen één en ander aan te nemen. De inhoud van het bij Cornelius in beslag genomen register is dan aanleiding geweest opnieuw de aandacht te vestigen op Engels correspondentie. Zij het indirect, versterkt deze gang van zaken het niet in de bronnen uit Leuven terug te vinden verhaal van Paullus, dat bij Cornelius een register van Engels brieven in beslag is genomen.

Hoewel overste en monniken volgens Paullus aan het hun gegeven bevel ijverig hun medewerking hebben verleend, neemt Tapper toch andere maatregelen. Hij overweegt

³⁶⁹ ‘Cornelius filius theodrici brielensis’ (RAL, ingang 682 (Archives de l’Université de Louvain (1426–1797)), 58, folio xlv”).

³⁷⁰ RAL, ingang 682 (Archives de l’Université de Louvain (1426–1797)), 5554 (Liber Computationum Promotoris 1548–1601), folio 25”.

³⁷¹ WILLEM, 170; vertaling van PAULLUS, 88: ‘Habebat enim penes se multa ipsius Secreta, quae nondum Inquisitoribus innotuerint’.

dat Engel eerder zal breken als hij verder landinwaarts wordt vervoerd naar een ongenadiger kerker, en verzoekt koning Filips II Engel naar een andere provincie te mogen overbrengen. Door 't Hart uitgegeven correspondentie maakt duidelijk dat koning Filips II al in april 1556 de abt van het ten zuiden van Mons gelegen klooster in Liessies heeft verzocht Engel te ontvangen. Als reden voert hij aan dat hij vernomen heeft dat 'il se tient encoire assez suspectement quant au fait de la Religion ayans hantise et fréquentation avec beaucoup de gens par où ce pourrait ensuyvre autre plus grave inconveniens'.³⁷² Tevens merkt hij op dat het Tapper beter leek 'l'envoyer résider un peu loing et où il fust hors des gens parlans son langaige thiois'.³⁷³ Oftewel, al vóór de hele 'kwestie Cornelius' was afgerond, was er van overbrenging sprake.

Getuige een tweede, ook door 't Hart uitgegeven brief van de koning, heeft de abt de nodige bezwaren ingebracht. Hij lijkt bang geweest te zijn voor besmetting van zijn monniken, maar de koning weet raad: 'nous entendons que le doys faire garder en quelque bonne chambre, luy administrant livres catholicques sans luy permettre de converser avec un compaignon dont pourroit advenir dommaige ce qui ne seroit nostre intention'.³⁷⁴ Ofschoon deze brief al op 18 april geschreven is, is Engel pas op 30 juni naar Liessies overgebracht.³⁷⁵

4.5.5. Ludovicus Blossius (1506–1566)

Ludovicus Blossius, abt van het klooster in Liessies, was bepaald niet de eerste de beste. Zijn *vita* heeft zelfs een plek gekregen in de *Acta Sanctorum* van de Bollandisten, ofschoon hij niet heilig is verklaard. Weliswaar is de reden daarvoor allereerst dat hij 'in zijn incunabelen onze Societas heeft gekoesterd in zijn welwillende bescherming',³⁷⁶ maar er is tegelijk méér te noemen: van Blossius' studies is overal een immense vrucht te vinden en dus was de redacteur van mening dat zijn lezers het wel aangenaam zouden vinden ook zijn 'zeden en leven'³⁷⁷ te kennen. Beide willen we hier in het kort ook bespreken, om daarna nader in te gaan op Blossius' houding ten opzichte van de heiligenverering.

Blossius werd in oktober 1506 geboren op het slot van Donstiennes in Henegouwen en al vroeg naar het hof ontboden als page van de latere keizer Karel V, wiens vriendschap hij gewonnen en behouden heeft.³⁷⁸ In 1520 raakte hij er gewond en trad hij in in de abdij van de heilige Lambertus in Liessies. Gevormd door Dom Jean Meurisse werd hij twee jaar later voor studie naar Gent gestuurd, dat hij in 1524 verwisselde voor Leuven. Daar

³⁷² 'T HART, *Historische beschrijving*, 282.

³⁷³ 'T HART, *Historische beschrijving*, 282; vergelijk ook 'T HART, *Historische beschrijving*, 129 noot 1, waar deze 'langaige thiois' vertaalt met 'dietse (Hollandse) tale'.

³⁷⁴ 'T HART, *Historische beschrijving*, 283.

³⁷⁵ PAULLUS, 89.

³⁷⁶ 'Societatem nostram in ipsis suis incunabilis benigno patrocinio fouerit' (ActaSS I, 430). Bedoeld is de Societas Iesu, waar de uitgevers deel van uitmaakten.

³⁷⁷ 'mores ac vitam' (ActaSS I, 430).

³⁷⁸ BAIX, 'Blois', 228; BAUTZ, 'Blossius', 625; HILPISCH, *Geschichte*, 319; DE PUNIET, 'Blois', 1731; REUSENS, 'Blois', 491–492. BAIX, 'Blois', 235 meldt dat Karel V Blossius' gebedenboek *Cimeliarchion piarum preculorum* dagelijks gebruikte en zijn zoon Filips II gestorven is met één van de gebeden daaruit op de lippen.

volgde hij de lessen van de theologen Jean Driedo en Ruard Tapper en leerde hij van de humanist Nicolaas Cleynaarts perfect Latijn, Grieks en Hebreeuws.³⁷⁹

Juli 1527 werd Blossius door de oude en zieke abt Gippus aangesteld als diens coadjutor, en toen deze in 1530 stierf, werd hij diens opvolger. Kwade tongen beweren dat één en ander meer te danken was aan zijn afkomst en goede betrekking met het hof dan aan zijn vroomheid.³⁸⁰ Feit is echter wel dat hij de monniken van Liessies in de jaren na zijn verkiezing een perfect voorbeeld heeft gegeven van monastiek leven. Door hem voorgestane hervormingen vonden aanvankelijk geen weerklank, maar toen de kloostergemeenschap in 1537 door oorlogsdreiging uiteengeslagen werd, nam hij met een drietal monniken zijn intrek in Ath en onderwierp hij zich met hen aan de strikte observantie van de regel van Benedictus. Er is zelfs nog overwogen de abdij naar Ath te verplaatsen, maar op verzoek van de andere monniken keerde Blossius toch terug naar Liessies. In ruil daarvoor werd door hen een hervorming geaccepteerd, zij het met de nodige matigheden.³⁸¹

In 1538 schetste Blossius het portret van de ware monnik in zijn *Speculum monachorum*, welk werk in 1539 gevolgd werd door het *Liber statutorum monasterii Laetiensis*. Hoofddedachte hiervan luidde: de zwakken niet afschrikken, en de sterken de ruimte geven om meer te verlangen. In de jaren erop ontstonden banden met de *Societas Iesu*, die Blossius altijd een warm hart toe is blijven dragen. Na een welbesteed leven overleed de abt op 7 januari 1566, in een roep van heiligheid. Hij had het oude monniksideaal *solus cum solo Deo* belichaamd en de zijnen getoond. Zijn geschriften werden hogelijk gewaardeerd, en tot in onze tijd verschijnen er nog vertalingen.³⁸²

Vragen we naar Blossius' houding ten opzichte van de heiligenverering, dan moet allereerst het getuigenis van zijn biograaf in de *Acta Sanctorum* genoemd worden. Daarin wordt getuigd dat hij zich niet alleen voor de eredienst, maar ook voor de heiligen en hun relikwieën heeft ingezet. Onder zijn leiding is er een kapel opgericht om de relikwieën van de heiligen op gepaste wijze in op te bergen, en zijn deze geordend, van etiketten voorzien en in kostbare relikhouders gelegd.³⁸³ Bij zoveel ijver voor de relikwieën van Liessies verbaast het niet dat de schrijver Blossius de heiligenverering ook verdedigd heeft tegen de aanvallen van de 'kettters'. In het bijzonder moet daarbij gewezen worden op zijn *Collyrium haereticorum* ('ogenzalf voor kettters') uit 1549.

Een treffend voorbeeld van de toon en stijl van Blossius' verdediging is de passage aan het begin van het tweede boek, waarin hij een overzicht geeft van de ketterse dwalingen. Over de heiligenverering zegt hij dan:

Aan de voortreffelijkste Moeder Gods, de maagd Maria, ontzeggen ze zoveel als mogelijk haar waardigheid. De haar bewezen eer, en de aan de heilige en zalige hemelburgers toegekende verering, richten ze

379 BAIX, 'Blois', 228–229; REUSENS, 'Blois', 500.

380 GROSS, 'Das geistliche Leben', 431; HILPISCH, *Geschichte*, 319.

381 BAIX, 'Blois', 229–231; HILPISCH, *Geschichte*, 319; DE PUNIET, 'Blois', 1731–1732; REUSENS, 'Blois', 501–502.

382 Vergelijk bijvoorbeeld VAN DUINKERKEN, *Katholieke Godsvrucht*. Een overzicht van Blossius' geschriften is onder meer te vinden bij BAIX, 'Blois', 235–237; de leer van Blossius, zoals die blijkt uit zijn geschriften, is samengevat door GROSS, 'Das geistliche Leben'.

383 ActaSS I, 447.

met de grootst mogelijke onbezonnenheid te gronde; ze kwebbelen op z'n dwaast rond dat ze niet aange-roepen moeten worden en hun te eren beelden gooien ze uit de kerkgebouwen.³⁸⁴

Duidelijk komt hier de grote betrokkenheid van Blossius aan het licht, die tegelijk voor hem echter geen belemmering vormt om in het vervolg van zijn geschrift met heldere argumenten te komen.

Aangaande de maagd Maria stelt hij dat ze in eer en waardigheid alle engelen overtreft: terecht wordt ze ons leven, onze hoop en ons heil genoemd. Immers, God heeft ons deze en andere titels door zijn dienaren meegedeeld en ze passen ook bij haar. Heeft Christus, die met name ons heil, onze hoop en ons leven is, zich immers niet door haar aan ons gegeven en bewerkstelligt zij bij haar Zoon ook niet met moederlijk zelfvertrouwen de dingen die heilzaam zijn? Bovendien worden in de bijbel dikwijls dingen die aan God toekomen ook aan mensen toegewezen. Zo zegt Paulus tegen de Tessalonicenzen: 'want wie is onze hoop en vreugde? Wie is onze erekrans wanneer we voor Jezus, onze Heer, staan bij zijn komst? Wie anders dan u?'³⁸⁵ En staat er niet geschreven dat Abraham de Hethieten heeft aanbeden, Jakob zijn broer Esau heeft aanbeden en de zonen der profeten de profeet Elisa? En ten slotte kan men de Zoon niet welgevallig zijn, als men de eer van de moeder aantast.³⁸⁶

In een aparte paragraaf houdt de abt van Liessies zich bezig met de verering en aanroeping van de heiligen in het algemeen. Daarin stelt hij dat als de eer die de heiligen bewezen wordt door God niet aanvaard zou worden, de psalmdichter nooit had kunnen zingen: 'bij mij zijn uw vrienden maar al te zeer in ere, God'.³⁸⁷ En bovendien, eert God zelf de heiligen ook niet? Christus heeft immers gezegd: 'wie mij dient zal door de Vader geëerd worden'.³⁸⁸ Oftewel, heiligen vereren is God vereren die hun de heiligheid geschonken heeft. Daar komt nog bij dat wie de heiligen veracht en hun bemiddeling bij God voor zichzelf minder noodzakelijk vindt, nooit de dingen zal bereiken die hij zelf overmoedig van God eist. Met andere woorden: heiligenverering levert ook iets op, en hoe zou dat ook anders kunnen? Want als ze al tijdens hun leven hier op aarde anderen met hun gebeden hebben kunnen helpen, zouden ze dat dan niet te meer kunnen nu ze in de hemel nog nauwer met God verbonden zijn en daar volmaakter liefde en groter macht verkregen hebben? Ook op de aloude vraag of en hoe de heiligen onze gebeden kennen, heeft Blossius een antwoord: ze kennen die 'vanwege de onuitsprekelijke vereniging, waardoor ze zeer gelukkig met God verenigd zijn'.³⁸⁹ Om al deze redenen is er door tal van theologen uit het verleden terecht tot heiligenverering aangespoord.

Een opmerkelijke paragraaf wordt vervolgens door Blossius gewijd aan heiligenbeelden. Als het terecht is dat we heiligen vereren, is het ook terecht dat we hun beelden vereren – zo stelt hij. Want de aan de beelden betoonde eer wordt altijd teruggebracht tot

³⁸⁴ 'De praecellentissimae Deiparae virginis Mariae dignitate quantum possunt derogant. Cultum ei impensum, & venerationem Sanctis Beatisque caeli ciuibus exhibitam, insolentissima temeritate damnant; eos non debere inuocari insipientissime deblaterant, eorum honorandas imagines e templis eijiciunt' (DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 751).

³⁸⁵ 1Th 2,19.

³⁸⁶ DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 755.

³⁸⁷ Ps 139,17 in de vertaling van de Vulgaat.

³⁸⁸ J 12, 26.

³⁸⁹ 'propter ineffabilem illam vnionem qua Deo felicissime vniti sunt' (DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 756).

hetgeen ze vertegenwoordigen, ‘want wij vereren niet de materie waaruit het beeld gemaakt is’.³⁹⁰ En als God in Exodus, Deuteronomium of op andere plaatsen in het Oude Testament de vervaardiging van beelden verbiedt, veroordeelt Hij beelden daarmee niet helemaal. Het enige wat Hij niet wil hebben, is dat aan die beelden als aan goden aanbidding bewezen wordt. Vandaar ook dat het gebruik van beelden als ‘boeken der leken’ in de kerk door vele concilies is toegestaan.³⁹¹

Aan het slot van zijn *Collyrium* trekt Blossius de volgende conclusie:

Er kunnen ontelbaar veel getuigenissen van de goddelijke Schriften, de heilige Concilies en oude Theologen, zowel de Griekse als de Latijnse, worden aangevoerd tegen de slechte dogmata van de ketteren van deze tijd; maar de enkelen die wij bijeen hebben gebracht kunnen volstaan om hun inwendige ogen te genezen, tenzij ze hopeloos slecht zien.³⁹²

In een aanhangsel geeft hij op enkele punten nog nadere onderbouwing met behulp van bredere citaten van de kerkvaders. Al met al betoont Blossius zich een strijdbaar verdediger van de heiligenverering.

4.5.6. Twistgesprekken en de overkomst van Sint Etton (1556–1557)

Volgens de koning zou het in de abdij van Liessies met de kwalijke invloed van Engel nog wel wat meevallen, als deze daar in een mooie kamer bewaakt zou worden. Nu getuigt Paullus inderdaad dat de omstandigheden van zijn oudoom er in Liessies behoorlijk op vooruit zijn gegaan. Hij mocht er vrijelijk rondwandelen in de kloostertuin en kreeg een monnik om hem te dienen.³⁹³ Toch zal deze hem tegelijk ook in de gaten hebben gehouden en zijn er ook twistgesprekken met hem gevoerd. Op een gegeven moment werpen omstanders Engel voor de voeten dat hij geschreven had dat de verering van gestorvenen en beelden afgeschaft moet worden en alleen God en zijn Gezalfde moeten worden aangeroepen. Engel antwoordt hierop ‘dat hy van ’t gene by hem geseght was niet en soude afwijcken, bereydt sijnde te verwachten al ’t gene den grooten ende goeden God soude believen’.³⁹⁴

In hetzelfde gesprek komt ook de plaats van Maria aan de orde. De abt verwijt Engel dat hij ontkend heeft dat Maria ons leven is en dat diezelfde ontkenning ook in zijn artikelen is terug te vinden. Engel antwoordt hierop dat de inquisiteurs in hun proposities hadden gesteld dat Maria het leven was of genoemd werd aangezien zij ons leven heeft voortgebracht. Maar hij had daarentegen verklaard dat Christus alleen het leven (in de zin van: levend makend) is, omdat Hij gezegd heeft: Ik ben de weg, de waarheid en het

³⁹⁰ ‘neque enim materiam ex qua imago facta est, veneramur’ (DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 756).

³⁹¹ DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 757. Met name wordt gewezen op het tweede concilie van Nicea (vergelijk paragraaf 2.1.1.1).

³⁹² ‘Possent sane innumera diuinarum Scripturarum, sacrorumque Conciliorum, & veterum Theologorum, tam Graecorum quam Latinorum, testimonia produci contra praua dogmata haereticorum huius temporis; sed pauca illa quae conguessimus sufficere poterunt ad interiores eorum oculos sanandos, nisi desperate caecutiant’ (DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 761).

³⁹³ PAULLUS, 89.

³⁹⁴ WILLEM, 175; vertaling van PAULLUS, 90: ‘Se ab ijs, quae dixit, non declinaturum, & expectaturum summa patientia quidquid Deo Opt. Max. placiturum’.

leven.³⁹⁵ Tijdens deze onderhandelingen komen er brieven uit Brussel binnen, waarin Blossius wordt opgedragen Engel het gebruik van pen en inkt te ontzeggen. De abt stelt de gevangene daar met droefheid van in kennis, maar deze antwoordt dat hij al genoeg geschreven heeft, zijn zaak aan God opdraagt en eventueel bereid is daarvoor te sterven. 'Ick wil liever in de Doodt gaen, dan toestaen, datmen yemandt anders soude bidden ende aenroupen, dan alleen God'.³⁹⁶ Als de abt vervolgens wijst op het onderscheid tussen *doulia* en *latria*, antwoordt Engel dat dat menselijke woorden zijn en men het moet laten bij de Schrift alleen. Een opmerkelijk antwoord, aangezien Engel zich in een eerdere fase juist bij dit onderscheid had aangesloten.

In deze zelfde tijd, juli 1556, spelen zich rond de abdij van Liessies merkwaardige dingen af. Al in 1162 was aan haar de kerk van het naburige Dompierre geschonken en daarmee ook het lichaam van Sint Etton. Wel was daarbij bepaald dat dit lichaam niet van zijn plaats mocht worden gehaald, maar in de kerk van Dompierre moest blijven staan.³⁹⁷ Uit een pauselijke brief van 22 juli 1555 blijkt het lichaam echter vanwege oorlogsdreiging desondanks te zijn overgebracht naar een huis van de abdij van Liessies in Mons in Henegouwen. En dat Blossius toestemming heeft gevraagd het te mogen overbrengen naar de abdij zelf.³⁹⁸ In overeenstemming met de pauselijke instructies geeft de bisschop van Kamerijk op 17 juli 1556 toestemming voor de overbrenging en vaardigt hij zijn suffragaan en officiaal af om één en ander praktisch te regelen. Uit hun rapport wordt duidelijk dat zij het lichaam van Sint Etton 'met de verschuldigde praal of eerbied'³⁹⁹ naar Liessies hebben overgebracht. Wel is daarbij in opdracht van paus en bisschop een bot van de heilige naar de oorspronkelijke bewaarplaats in Dompierre overgebracht.⁴⁰⁰

Een beschrijving van de feitelijke gang van zaken bij de overbrenging biedt ons een door Smetius uitgegeven brief van suffragaan Martinus Cuperus. Deze getuigt dat hij in Mons eerst een plechtige mis heeft opgedragen en vervolgens de relikwieën uit de oorspronkelijke houten kist heeft gehaald en in een nieuwe 'lijkbaar' heeft gelegd.⁴⁰¹ Het hoofd, dat in een aparte kist moest worden bewaard, heeft hij van de andere relikwieën gescheiden. En vervolgens zal het in optocht naar Liessies zijn gegaan, waar Engel op dat moment relatief veel bewegingsvrijheid had. Oftewel, het lijkt waarschijnlijk dat de man die de heiligenverering zo bestreden had en daar op dat moment niet meer over spreken wilde, in juli 1556 getuige heeft moeten zijn van de plechtige binnenkomst van de relikwieën van Sint Etton in Liessies.

395 PAULLUS, 90. In zijn *Collyrium* had de abt dezelfde stelling verdedigd als de inquisiteurs in hun proposities, vergelijk paragraaf 4.5.5.

396 WILLEM, 176; vertaling van PAULLUS, 91: 'nam in Mortem se potius ire velle, antequam consentiret, alium, Quam Solum Deum adorandum & invocandum'.

397 ActaSS VIII-3, 53.

398 ActaSS VIII-3, 55. Abt en monniken worden daarbij gedreven door de begeerte 'om het lichaam in grotere verering te laten delen, en zichzelf daardoor een grotere geestelijke vertroosting te verschaffen'; vertaling van ActaSS VIII-3, 55: 'ut dictum Corpus in majori habeatur veneratione, ipsisque inde major proveniat consolatio spiritualis'.

399 'cum debita pompa sive reverentia' (ActaSS VIII-3, 56).

400 ActaSS VIII-3, 58 getuigt dat Blossius 'zeer trouw en bereidwillig een bot van het voornoemde lichaam heeft weggezonden om bewaard te worden in de kapel van Sint Etton'; vertaling van: 'fidelissime & promptissime os de corpore praedicto dimiserit asservandum in eadem S. Ettonis capella'.

401 In het latijn is sprake van een 'feretrum' (ASSB 3, 680).

In augustus begint men toch weer met Engel te disputeren, maar nu over andere zaken dan de heiligenverering. Zo raakt Engel met de abt in gesprek over beeldendienst. Hij zegt daarbij niet te kunnen begrijpen dat men beelden eer zou mogen bewijzen terwijl God gezegd heeft dat ze niet aanbeden mogen worden. De abt stelt daartegenover dat Basilius Magnus ergens gezegd heeft dat hij de beelden niet alleen eert maar ook aanbidt.⁴⁰² Engel wijst er nogmaals op dat het evangelie anders leert. 'Dat wy niet en behoorden te hanghen aen Menschen, of aen der selver meeninge en verstant; maar alleen des Heyligen Geests'.⁴⁰³ De discussie loopt erop uit dat de abt Engel een ketter noemt die van de kerk moet worden afgesneden, hij kwaad vertrekt en opdracht geeft Engel in zijn kamer op te sluiten. Dit betekent echter niet dat de monniken geen toegang tot hem meer hebben, want enige dagen later beginnen deze bij Engel alweer het gezag en de waardigheid van de katholieke kerk te roemen. Engel antwoordt daarop dat alle christenen geroepen zijn de katholieke kerk onderdanig te zijn, maar dat de doctoren van Leuven deze kerk niet zijn. Zij is de verzameling en eenheid van de met Gods Geest begiftigde christenen, met wie Engel altijd in overeenstemming is geweest.

Deze en andere dingen komen ook de abt ter ore, die Engel op 17 augustus een brief schrijft. Hij spreekt er zijn blijdschap over uit dat Engel bereid is alle dingen te onderschrijven die de heilige moederkerk belijdt, en spoort hem aan alle twijfel en wankelmoedigheid te laten varen. Ook de heiligenverering komt hierin weer ter sprake, want de abt voegt aan zijn schrijven een geschrift toe waarin hij op grond van enkele kerkvaders het aanroepen van de heiligen verdedigt. Na alles gelezen te hebben, zegt Engel dat een dergelijk oordeel als de abt hem toeschrijft met betrekking tot de Rooms-katholieke Kerk nooit in de zin was gekomen, maar dat hij overeenstemt met de heilige kerk. Wat het bijgevoegde geschrift betreft, merkt hij op 'Dat Spijse soo dickwils verwermt, veeltijds onsmackelick wierdt, ende de tonge onaengenaem'.⁴⁰⁴ Er is al meer dan genoeg gesproken over de aanroeping van de heiligen, en tegenover alle doctoren en oude schrijvers behoort men enkel de leer van Paulus te stellen, 'vermanende, Dat ons Geloove niet en sy / dat is, niet steune, in Wijsheyd der Menschen, maer in de kracht Gods / dat is, in den Geest ende 't Woord Gods'.⁴⁰⁵ De abt is ontsteld over dit antwoord en geeft opdracht Engel nog strenger te bewaken.

Ondanks het optimisme van de koning en de steeds strengere maatregelen waar Engel mee te maken krijgt, gebeurt toch waar de abt voor diens komst zo voor gevreesd had. Engel krijgt invloed op de monniken van de abdij, en sommigen van hen keren het klooster zelfs de rug toe. Ondertussen verblijft de abt uit vrees voor de pest vanaf 19 augustus elders en neemt de monnik die Engel moet bewaken diens rol over. Hij bestookt de oude man met proposities, argumenten en objecties die hij krijgt aangereikt door de inquisi-

402 Deze uitspraak wordt door Blossius ook aangehaald in zijn *Collyrium Haereticorum*; daar voegt hij eraan toe dat Basilius doelt op de 'aanbidding van de eerbied' (*adoratio reuerentiae*) en niet op de echte aanbidding (*adoratio latriae*) die alleen God toekomt (DE WINGHE, *Venerabilis Patris*, 756).

403 WILLEM, 177; vertaling van PAULLUS, 91–92: 'nos non debere ex hominibus pendere, aut hominum sensu, sed Spiritus Sancti'.

404 WILLEM, 181; vertaling van PAULLUS, 93–94: 'Crambes [...] toties recoctas insipidas esse, & palatis molestissimas'.

405 WILLEM, 182; vertaling van PAULLUS, 94: 'admonetis, ut Fides nostra non sit, hoc est, non innitatur, in Sapientia Hominum, id est, in Auctoritatibus, Dictis & Adinventionibus humanis, sive Hominum, sed in Veritate Dei, hoc est Spiritu Dei & Verbo Dei'. De verwijzing is naar 1Ko 2,5.

teurs in Leuven en de abt. Evenwel verslapt tijdens de afwezigheid van de abt het toezicht en ziet Engel kans brieven te sturen naar neef Willem in Holland. Met enkele woorden maakt hij hem zijn toestand duidelijk en verklaart hij liever tien maal te sterven dan de proposities uit Leuven als waar en evangelisch aan te nemen. Als de abt op Sint Michaëlsavond (29 september) terugkeert, wordt Engels juk weer verzwaard.

Op 18 oktober laat de abt weten dat als Engel de koning wil verzoeken om (opnieuw) de hele abdij als zijn gevangenis te mogen beschouwen, hij die brief dan graag door een bode naar Brussel zal laten brengen. Enkele dagen later komt de reden voor deze plotse linge welwillendheid van de abt aan het licht: hij hoopt Engel erdoor te bewegen 'om te stemmen ende zijn ghevoelen in 't stuck van de Religie te formeren / soo met de Roomsche kercke / als met de Articulen van de Inquisiteurs ende andere Doctoren van Loven'.⁴⁰⁶ Engel weigert, maar desondanks wordt de brief opgeëist. Tevens krijgt hij toestemming Viglius te verzoeken bij tijden brieven aan zijn familie te mogen schrijven, maar uiteindelijk krijgt dit verzoek een plaats aan het slot van de brief aan de koning. Als gesuggereerd wordt dat weleens gevraagd zou kunnen worden of Engel ook instemde met de Rooms-katholieke Kerk en de proposities van Leuven, antwoordt Engel dat men in Leuven heel wel kan weten hoe hij over deze dingen denkt.

Tgene de Magistri van Loven seggen, als dat ick met onderteyckenen haere Articulen in 't Hof van den Hage soude geaprobeert hebben: sy weten wel, met hoe groote ende veelderhande listen sy my aldaer omringht ende verstrickt hebben: Dat hebbe ick den dickwils in 't aensicht geseghet ende voorgheworpen.⁴⁰⁷

Op eventuele andere proposities wenst Engel niet in te gaan.

Op 30 november komt er antwoord: de abt bericht Engel dat niet alleen zijn verzoekschrift is verworpen, maar dat hij ook strenger moet worden bewaakt als hij niet wil buigen voor de Rooms-katholieke Kerk. Daarop antwoordt Engel dat we aan de Rooms-katholieke Kerk niet meer gebonden zijn dan aan de Alexandrijnse of de Antiocheense. Wel erkent hij enigszins dat de Rooms-katholieke Kerk zijn moeder is omdat daaruit ons geloof is voortgekomen, en vandaaruit over heel Europa verspreid is. En zelfs zou hij graag met haar overeenstemmen, als ze heilig was en oprecht in het geloof. Maar dat is niet het geval. Als de abt tegenwerpt dat het niet om dwalingen maar om gebreken en ziekten gaat, vraagt Engel hem op zijn beurt waarom dan het juiste medicijn niet wordt toegediend. Elke poging die in het werk gesteld wordt om hem tot herroepen te bewegen, lijdt schipbreuk. Omstreeks Kerst probeert men hem te dwingen in te stemmen met de proposities van Leuven en ten sacramente te gaan, maar tevergeefs. Laat men nu eindelijk zijn geschriften eens beantwoorden en met de Schrift in de hand weerleggen.

Aan het begin van het nieuwe jaar, op 11 januari 1557, krijgt Engel hoog bezoek: de abt zoekt hem op, in gezelschap van 'Johan de Lanoy / Heer van Molem-baise / Ridder van de Ordre des Gulden Vlies / Bailliu van Bergen in Henegouwe / als met desselfs

⁴⁰⁶ WILLEM, 185; vertaling van PAULLUS, 95: 'ad consentiendum cum Ecclesiae Romanae, tum Inquisitorum & Lovaniensium Propositionibus'.

⁴⁰⁷ WILLEM, 187; vertaling van PAULLUS, 96: 'Quod Magistri Lovanienses dicant, me subscribendo ipsorum Articulos in Hagiensi Palatio adprobasse; noverunt illi, quibus quantisque dolis me circumvenerint: Hoc in faciem ipsis saepe dixi, & obieci'.

gemaale Joanna de Lignij'.⁴⁰⁸ De baljuw dringt er bij Engel uitvoerig op aan zich in alles te onderwerpen aan de Rooms-katholieke Kerk, omdat haar de macht toekomt de Schrift uit te leggen. Maar Engel bestrijdt dit met een beroep op 1 Johannes 2:27: 'wat uzelf betreft, de zalving die u van hem ontvangen hebt is blijvend, u hebt geen leraar nodig. Zijn zalving leert u alles naar waarheid, zonder bedrog. Blijft daarom in hem, zoals zijn zalving u geleerd heeft'. Vervolgens begint hij zelf over de beeldenverering en refereert hij daarbij aan het begin van zijn disputen met Tapper.

Als Ruardus in 't beginsel met my handelde, ende ick seyde, dat het eeren ende kussen der Beelden behoorde afgheschaft te werden, heeft sulcx oock toegestaen verklaerende zijn wenschen oock te zijn, dat het Volck tot sodanigh eeren niet genegen en waere: Als nu de saecke tusschen ons gehandelt wierd, so heeft hy als een onstandtvastigh ende valsche Doctor contrarie voorgeschreven.⁴⁰⁹

Deze uitspraak komt hem op een berisping van de abt te staan, die verder opnieuw wijst op uitspraken van Basilius. Op zijn beurt zegt Engel dan weer dat Basilius hierin en op andere punten dwaalt en wijst hij op de Schrift en de aan die van Basilius tegengestelde uitspraken van Johannes, bisschop van Jeruzalem. Het gesprek loopt erop uit dat de abt herhaaldelijk verklaart dat Engel dwaalt en in duisternis wandelt.

Lanoy benadrukt opnieuw dat we de kerk moeten volgen en genoeg moeten nemen met haar uitleg, maar Engel bestrijdt dit. De abt zegt nogmaals dat Engel dwaalt, in duisternis wandelt en dwalingen voedt. Desgevraagd zegt Engel niet de illusie te hebben heel de Schrift te verstaan, maar de dingen die hij naar de rechte zin uit het Woord van God verstaat naar vermogen te zullen bewaren en daarvan niet af te zullen wijken. Als hem dit op een verwijt van hoogmoedigheid van de kant van de abt komt te staan, bestrijdt Engel dit met diens eigen woorden:

Heer Abt, uwe Eerwerdigheyt leert dat selfde in u Boucxken van de Spirituelle Institutie, ende vought daer by, So wanneer een Mensch int inderste zijns herten gevoelt de rechte Waerheyd, of de kracht van de selve, dat hy sich daer van niet en behoort te laten trecken, of van yemand afleyden, alwaert oock schoon, dat duysent Doctoren ende Magistri Nostri contrarie leerden of aenrieden; jae haer uysterste best deden, om hem tot een ander gevoelen te brengen.⁴¹⁰

Bij het vertrek van Lanoy en diens vrouw vraagt Engel hen voor hem te bidden, en zegt hij op zijn beurt hun zijn gebed toe. Dan volgt er een stilzwijgen van omstreeks zes maanden.

4.5.7. Engels levenseinde in Mons (1557)

Terwijl Engel in Liessies wacht op wat komen gaat, voert Tapper in Leuven overleg met enkele van zijn collega's aan de universiteit. Uiteindelijk wordt besloten het einde van

⁴⁰⁸ WILLEM, 192; vertaling van PAULLUS, 99: 'Ioanne Lannoio, Molembaisae Dynasta, Aurei Velleris Equite, Montensi Praetore, ejusque Conjuge Ioanna Lignia'.

⁴⁰⁹ WILLEM, 193; vertaling van PAULLUS, 99–100: 'Quum in principio ipse Ruardus mecum conferret, & dicerem hunc Simulacrorum Cultum & Osculationem Imaginum esse abolenda; hoc ipsum mihi consensit; declarans se velle, Populum non ita esse addictum Cultui tali: Quum autem inter nos Causa ageretur, contrarium, tamquam inconstans & Magister mendax, praescripsit'.

⁴¹⁰ WILLEM, 195; vertaling van PAULLUS, 101: 'Tu Domine Abbas hoc ipsum doces in tuo Libello Institutionis Spiritualis, addens, Quod quum Homo in fundo Cordis sui sentit veram Veritatem, aut Veritatis Virtutem, non debet se permitti ab ea abstrahi, aut pati abduci, etiamsi mille Doctores & Magistri Nostri contrarium docerent, aut suaderent, & ad alia ipsum pertrahere niterentur, sive laborarent'.

de zaak-Merula te zoeken en hem een straf op te leggen. Maar waar zal dat schouwspel zich moeten voltrekken? Want het is niet de bedoeling dat Engel er vrienden, bekenden of medestanders heeft en er weer zoveel onrust ontstaat als destijds in Den Haag. Uiteindelijk wordt gekozen voor Mons in Henegouwen.

Volgens Paullus hebben aan deze keuze bij de inquisiteurs met name twee overwegingen ten grondslag gelegen. Om te beginnen dat ‘dat deel van Nederlandt niet soo vele Venijns van de Nieuwe Religie (soo sy die noemden) hadde inghesopen / als andere Provincien’.⁴¹¹ En verder dat Engel als Hollander niet op de hoogte was met de taal die in Henegouwen gebruikelijk was.⁴¹² De laatste overweging is wat vreemd, daar Engel door zijn verblijf in Parijs uitstekend met de Franse taal op de hoogte was gekomen, maar hoe zit het met de eerste overweging? In hoeverre had de Reformatie in Bergen voet aan de grond gekregen?

Op deze vraag willen we in een eerste subparagraaf ingaan (4.5.7.1.), om vervolgens het nodige te zeggen over het tweede proces dat tegen Engel in Mons gevoerd is (4.5.7.2.), zijn inquisiteurs (4.5.7.3.), en terechtstelling (4.5.7.4.).

4.5.7.1. Mons (Henegouwen)

Wat was in 1557 de situatie in Mons met betrekking tot de Reformatie? Had die daar enige voet aan de grond gekregen? Voor de beantwoording van deze vraag nemen we ons uitgangspunt in een brief die keizer Karel V begin 1555 gestuurd heeft aan de graaf van Lalaing, die op dat moment als groot-baljuw van Henegouwen onder meer fungeerde als officier van justitie en in die hoedanigheid weet had van alle civiele en criminele zaken in het graafschap.⁴¹³ De keizer klaagt daarin dat al zijn inspanningen om de ketterij te bestrijden maar weinig resultaten hebben gehad. Hij wijt dit aan ‘le peu de zèle que aucuns noz officiers, juges, eschevins et aultres gens de loy démonstrent avoir au faict de la religion catholique’.⁴¹⁴

Toch vormde Mons, vanuit het gezichtspunt van de keizer bezien, op deze algemene regel een gunstige uitzondering. Wel was daar in ieder geval vanaf 1534 een competentiestrijd aan de gang tussen de schepenen van de stad aan de ene en de leden van de Raad van Henegouwen aan de andere kant, maar dat weerhield de eersten er niet van met ijver

⁴¹¹ WILLEM, 197; vertaling van PAULLUS, 102: ‘quod Pars illa Belgicae non tantum Novae Religionis, uti appellabant, venenum imbibisset’.

⁴¹² Beide verwijzingen vinden we ook in de *Apotheosis*: ‘Die Doctoren begeerden hem te straffen in een vernoemde Stadt daer hy niet bekend en waer / ende daer sulcke luyden oock gheen gunners en hadden ghelijck in Hollandt ende Vlaenderen / so en vonden sy gheen bequamer plaetse / dan Berghen in Henegouwe / wel wijselick ouerlegghende / dat in dat Walslande noch geen kennisse van ketteryen was / ende dat sulcken ouden Hollander die sprake oock niet en verstonde om yet te segghen / als hy nae tGhericht gheleydt soude werden’ (*De hemelvaart*, 56–57; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 618: ‘Id cupiebamus fieri loco quidem celebri: sed ubi ille nec notus esset, nec causa haberet fautores. Deliberabatur apud Magistros, quis potissimum esset locus eligendus? quum alius repertus non est, quàm Berga Hannoniae. Cogitabamus multa inesse illi consilio commoda. unum, quòd inferior ista Gallia nondum tantum suxit ueneni, quantum Hollandia & Flandria. alterum, quòd linguam senex Batauus ignoraret: nec esset, cùm produceretur, causam suam probaturus spectatoribus’.

⁴¹³ Genoemde brief is uitgegeven door LOIN, ‘Documents’; vergelijk voor de taken en positie van de groot-baljuw van Henegouwen MAHIEU, ‘Le protestantisme’, 133–134.

⁴¹⁴ LOIN, ‘Documents’, 40.

op te treden tegen de ketterij. Desondanks kan ook weer niet worden beweerd dat de Reformatie er helemaal geen voet aan de grond heeft gekregen: in Mons was ondanks de vervolging een kleine protestantse gemeenschap ontstaan. Eind oktober 1548 werd deze bezocht door Nicolas Larchier, een voormalig priester die de invloed van Bucer had ondergaan. Tijdens zijn bezoek wordt Larchier aangehouden en uiteindelijk ook veroordeeld en terechtgesteld.

Er valt een duidelijke parallel te trekken tussen de lotgevallen van Larchier in 1548 en die van Engel in 1557. Uit de sententie van eerstgenoemde blijkt dat ook hij bezwaren heeft geuit tegen de heiligenverering: hij heeft onder meer beweerd ‘dat de heiligen niet aangeroepen moeten worden’.⁴¹⁵ Ook als we lezen wat Mahieu schrijft over zijn gang naar de brandstapel, komen ons onwillekeurig Engels latere lotgevallen in gedachten: ‘tout en descendant du château, il avait les yeux eslevez au ciel, d’un regard tout joyeux marchait en invoquant le Seigneur’.⁴¹⁶ Tegelijk is deze veroordeling voor de kleine protestantse gemeenschap in Mons niet zonder gevolgen gebleven: met des te meer ijver wordt de bestrijding van ketterij voortgezet, waardoor de omvang van de toch al kleine gemeenschap nog verder wordt teruggebracht. Tegelijk blijven er ook in de jaren die volgen telkens nog ketters opgepakt worden, en zijn dat er in 1555 zelfs opmerkelijk veel. Met andere woorden: hoewel de Reformatie in Mons zware tijden heeft gekend, is die daar nooit helemaal verdwenen.

4.5.7.2. Tweede proces

Nadat de keuze voor de plaats van Engels tweede proces en terechtstelling op Mons gevallen was, is hij vanuit Liessies daarheen overgebracht en op het slot gevangengezet.⁴¹⁷ Voor alle zekerheid werd bij het volk de schijn gewekt dat hij elders was ondergebracht en werden er maatregelen getroffen om te verhinderen dat het bericht van overplaatsing Holland zou bereiken.

Over het proces zelf is weinig bekend, en volgens Paullus is dat het gevolg van een bewuste keuze van de door Tapper voor dit proces naar Mons gestuurde inquisiteurs. Zij zijn namelijk met Engel gaan disputeren over de belangrijkste geloofsstukken, maar Paullus tekent daarbij aan: ‘alles op die tijd gehandelt / ghelijck oock vele andere stucken deur list ende quaedwilligheydt der Weder-partijdigen onderdruckt ende verdonckert zijnde’.⁴¹⁸ Toen ze zagen dat Engel volhardde en zich verheugde over het naderende uur van zijn verlossing ‘so hebben sy hem ten laetsten met haere Sententie verclaert te wesen

⁴¹⁵ ‘sanctos non esse invocandos’ (MAHIEU, ‘Le protestantisme’, 149).

⁴¹⁶ MAHIEU, ‘Le protestantisme’, 152.

⁴¹⁷ PAULLUS, 102; vergelijk MAHIEU, ‘Le protestantisme’, 218. De *Apotheosis* laat Tapper verklaren: ‘In dier manieren brochten wy hem daer / sluytende hem in een duyster Gheuanghenisse / daer hy in corten dagen van hongher / dorst / dreck / luysen soo ghebroken ende verandert was / dat hem niemant ghekent soude hebben / al hadde hy zijn Broeder gheweest’ (*De hemelvaart*, 56–57; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 618: ‘Nec cunctati, carcere statim arcis clausimus [...], ubi pedore & fame utcunque esset ad mortem deformatus (nam alioqui ad senilem rigorem quicquam adjicere erat difficile)’).

⁴¹⁸ WILLEM, 198–199; vertaling van PAULLUS, 103: ‘quae, ut alia multa, Adversariorum technis & malivolentia sunt suppressa’.

Relaps ende arger als een Ketter; hem overleverende den weerlicken Rechters'.⁴¹⁹ Deze hebben hem veroordeeld tot de vuurdood, te ondergaan op 24 juli 1557.

4.5.7.3. *Inquisiteurs*

Paullus maakt ook met naam en toenaam melding van de inquisiteurs die het tweede proces tegen Engel gevoerd hebben. Door hem werden 'Meesters Entzenius een Jacobijn Monick / ende eenen Dionysius / beyde Doctoren / d'een in de Theologie / d'ander in de Medicine'⁴²⁰ naar Mons gestuurd. De eerste van deze twee, Johannes Hentenius, was in 1500 geboren en in 1548 ingetreden in de orde der dominicanen of jakobijnen. Als doctor in de theologie verving hij de vermaarde doctor Jean Hessels op de leerstoel van de sententiën in Leuven tijdens diens verblijf in Trente, maar was hij tevens door het generaal kapittel van zijn orde in 1556 benoemd tot inquisiteur in het land van Luik. Door Vernulaeus wordt hij getypeerd als 'zeer vermaard hoogleraar en zeer bedreven in de kennis van de Griekse taal'.⁴²¹ Maar niet alleen het Grieks beheerste Hentenius, ook het Hebreeuws, het Latijn en vele moderne talen. 'Tegen zijn verstand', aldus opnieuw Vernulaeus, 'hebben keizer Karel V en koning Philips II zeer opgekeken, en ook hebben ze het liefgehad'.⁴²² In hem stuurde Tapper een groot taalgeleerde en exegeet op Engel af, wat zonder twijfel iets zegt over de manier waarop Tapper zelf Engel had leren kennen. Als man van het *sola Scriptura*.

Waarom er naast een doctor in de theologie ook een doctor in de medicijnen op Engel is afgestuurd en wie deze Dionysius precies geweest is, is minder duidelijk. Heeft Tapper wellicht reden gezien voor twijfel aan de verstandelijke vermogens van de inmiddels oude en verzwakte Engel Willemszoon? Heeft hij dat mogelijk ook een rol willen laten spelen in het te voeren proces, zoals Sonnius eerder in Friesland gedaan had?⁴²³ Echter: dit lijkt niet waarschijnlijk, gelet op de vele proeven van bekwaamheid die Engel inmiddels had afgelegd.

4.5.7.4. *Terechtstelling*

Als datum van Engels terechtstelling was 24 juli gekozen, maar noodgedwongen moest die worden uitgesteld: de dag erna zou Filips II namelijk zijn 'blijde inkomst' in Mons

⁴¹⁹ WILLEM, 199; vertaling van PAULLUS, 103: 'Sententia tandem sua declararunt, Ipsum esse Relapsum, & Haeretico deteriore, Iudicibusque tradiderunt Secularibus'. Zo ook PIPER, *Polemische geschriften*, 618–619. In zijn onderhoud met neef Willem (zie paragraaf 3.5.7.4.) heeft Tapper nog opgemerkt: 'de selve Commissarij hebben hem nae eene groote disputatione verklaert Relaps, ende arger dan een Ketter, ende dan hy oyt te voren gheweest hadde. Deze Disputatie is gehadt in des Abts huys, ende heeft sich seer wonderbaerlick toeghedragen' (WILLEM, 200; vertaling van PAULLUS, 104: 'Haec Disputatio habita est in Domo Abbatis in Montibus, & mire se habuit').

⁴²⁰ WILLEM, 198; vertaling van PAULLUS, 103: 'Magistri Entzenius Iacobita & Dionysius, Doctores; Ille Iuris Canonici, Hic Medicinae'.

⁴²¹ 'sacrae theologiae doctor et professor celeberrimus, ac linguae graecae peritia excellentissimus' (aangehaald via REUSENS, *Documents*, 158). Vergelijk voor Hentenius daarnaast ook nog REUSENS, 'Hentenius'.

⁴²² 'Ejus ingenium suspexerunt amaveruntque Carolus V, imperator, et Philippus II, Hispaniarum monarcha' (aangehaald via REUSENS, *Documents*, 158).

⁴²³ Vergelijk paragraaf 4.2.4.

houden.⁴²⁴ Dit uitstel heeft ervoor gezorgd dat ook neef Willem bij de terechtstelling van zijn oudoom aanwezig heeft kunnen zijn. Te elfder ure heeft hem namelijk het bericht bereikt van het vertrek van zijn oudoom uit de abdij in Liessies en is hij naar Brussel vertrokken, waar Tapper op dat moment verblijf hield. Daar aangekomen op de avond van de vierentwintigste juli, heeft hij de inquisiteur om een aanbevelingsbrief gevraagd waarmee hij toegang zou kunnen krijgen tot zijn oudoom. Tapper antwoordde daarop dat hij als gevolg van Engels (afgedwongen!) verzoekschrift van de koning bevel had gekregen hem naar Mons te laten overbrengen om daar opnieuw onderzocht te worden op ketterij. Ondanks het feit dat hij de gevraagde aanbevelingsbrief niet kreeg en in de veronderstelling verkeerde zijn oudoom niet levend meer aan te zullen treffen, is Willem toch naar Mons gereisd en daar op de morgen van de zesentwintigste juli aangekomen.

In de stad 'is hem zijn Oom tegemoet gecomen / uyt den Karcker getrocken / op een stock lenende / seer mager ende ongesien (want hy hadde ontrent ses weken in eene seer onreynen ende stinckende plaetse gelegen) ende sich selven niet gelijkende'.⁴²⁵ Engel wordt vergezeld van een franciscaner monnik, die hem aanspoort op Maria en de andere heiligen zijn vertrouwen te stellen. 'Angelus op Christvm alleen zijn betrouwen setten-de',⁴²⁶ ziet Willem en spreekt er tegenover hem zijn vreugde over uit dat zijn laatste uur nu gekomen is. Niet alleen mag hij nu met zijn bloed bezegelen de dingen die hij altijd op grond van de Schrift verdedigd heeft, maar ook bekendmaken dat geen van de dingen 'die sy tegens my in 't Hof van den Haghe versiert hebben'⁴²⁷ waar is. Willem moet de vrienden, bekenden en anderen in Holland vertellen wat hij gezien heeft en horen zal. Door zijn begeleiders aangespoord het gesprek te beëindigen, zegt Engel nog God dankbaar te zijn in het openbaar te mogen sterven. Immers, dat maakt het zijn tegenstanders onmogelijk zijn standvastigheid nog in twijfel te trekken en zijn bloed zal niet de brand kunnen blussen die tegen hen zal oplaaien. 'De selve sal in korten tijdt tot hoogher vuyr uytbersten, om welck te versmoren noch sy, noch haere Successeurs nimmermeer en sullen de maght hebben'.⁴²⁸

Nadat Willem kort nog enkele troostende en bemoedigende woorden tot zijn oudoom gesproken heeft, worden ze van elkaar gescheiden en vervolgt Engel zijn weg naar de plaats van terechtstelling. Onderweg houdt hij niet op de omstanders in het Frans aan te sporen tot het vrezen van God. Tevens deelt hij hun mee 'onder de oorsaken zijns Doodts een van de voornaemste te zijn / dat hy gheseght ende bevesticht hadde / Datmen God alleen behoorde aen te roupen'.⁴²⁹ Buiten de stad aangekomen, vraagt men Engel plaats te nemen in een huisje van stro dat op de plaats van terechtstelling gebouwd is. Desgevraagd wordt het hem toegestaan aan de ingang van dat huisje een laatste gebed te doen.

⁴²⁴ MAHIEU, 'Le protestantisme', 218.

⁴²⁵ WILLEM, 201; vertaling van PAULLUS, 104: 'obvium habuit extractum custodia Patrum, quem baculo innixum, macie deformem, squalidum, (nam sex septimanas in foedissimo fuerat carcere) sui plane dissimilem'.

⁴²⁶ WILLEM, 201; vertaling van PAULLUS, 104: 'Angelus Soli Christo fidens'.

⁴²⁷ WILLEM, 202; vertaling van PAULLUS, 104: 'quae adversum me in Hagiensi Capitolio confinxerunt'.

⁴²⁸ WILLEM, 204; vertaling van PAULLUS, 105: 'in multo maiores illud flammis brevi exhibit, quibus sopiendis numquam erunt ipsi, nec eorum posteris, pares'.

⁴²⁹ WILLEM, 205; vertaling van PAULLUS, 106: 'inter Caussas suae Mortis eam esse principem, quod Deum Solum invocandum dixisset'.

Na enige tijd begint de oude man naar rechts over te hellen, loopt men op hem toe en constateert zijn dood.

De alder-genadigste God hadde tot sich gevordert (daer van wy weynige Exemplen hebben) ende gheropen zijne Siele / ten eynde hy / die nu alree deur Sieckten / Ouderdom ende by-nae vijf-jaerige Gevancenisse gantsch overwonnen was / ende gebroken / geene pijn in zijn uysterste en soude ghevoelen.⁴³⁰

De beul zegt dat er gerechtigheid is geschied en weigert verder zijn medewerking te verlenen. Daarop wordt door anderen het huisje aangestoken, waardoor het op afstand gehouden publiek de indruk krijgt dat Engel verbrand wordt. Echter, als het vuur gedoofd is en Engels lichaam op een stapel hout wordt gelegd om alsnog verbrand te worden, wordt dat per ongeluk hoog opgetild. Hierdoor ontstaat onder het volk het gerucht ‘dat het vuyr op den Heylighen Man geene cracht en hadde gehad’.⁴³¹ Met dit gerucht eindigt Paullus’ beschrijving van Engels levenseinde, en begint de discussie daarover. Want is Paullus’ beschrijving wel een juiste weergave van de feiten? Of is de toedracht in Mons in werkelijkheid een andere geweest? Aanleiding voor deze discussie is het feit dat zowel Haemstedius als de *Apotheosis* een andere voorstelling van zaken geven. Haemstedius zegt: ‘so is hy daer henen (= naar Mons) gheuoert, ende is aldaer opentlick als een ketter veroordeelt ende verbrant gheworden: welcken doot hy seer vrymoedichlick met onuerzaechder herten geleden heeft inden Jare onses Heeren M. D. Lvij’.⁴³² De *Apotheosis* vertelt: ‘soo was zijn leste woordt / ende ghinck soo met een gheeke ghecks-cap / recht als een Kerckdief oft verlopen Monick (want dat moesten wy den luyden daer oock wijs maken) midden int vyer’.⁴³³

Dit verschil in de beschrijving van Engels dood is voor J.B. Kan reden geweest de betrouwbaarheid van Paullus’ lezing in twijfel te trekken en te stellen dat Engel gewoon de vuurdood gestorven is. Als argument voert hij daarvoor aan dat Paullus op deze manier de eer van de familie heeft willen redden: het zou een schande zijn een verbrande ketter in de familie te hebben.⁴³⁴ Evenwel is deze stelling niet onweersproken gebleven: Blok heeft erop gewezen dat het voor een protestant als Paullus onmogelijk een schande kan zijn geweest een verbrande ketter in de familie te hebben, en spreekt als zijn vermoeden uit dat Paullus zijn lezing van Engels dood aan zijn vader moet hebben ontleend.⁴³⁵ Omdat hij daarmee de beschikking had over iemand die ter plekke aanwezig was geweest, is er inderdaad geen reden aan Paullus’ verhaal te twijfelen. Bovendien zijn de afwijkende getuigenissen van Haemstedius en de *Apotheosis* op grond van Paullus’ lezing goed verklaarbaar: deze laatste vertelt immers zelf, dat de inquisitie de indruk heeft willen wekken dat Engel ‘gewoon’ verbrand is. Blijkbaar is haar dat bij de informanten van Haemstedius en de *Apotheosis* ook gelukt.

430 WILLEM, 205; vertaling van PAULLUS, 106: ‘Animam scilicet ejus clementissimus Deus ad se, rarissimo sane exemplo, evocarat; ne quid cruciatuum, qui Morbis, Senio, Carcereque fere quinquennali jam plane pleneque erat fractus, sentiret’.

431 WILLEM, 206; vertaling van PAULLUS, 107: ‘Flammis in Virum Sanctum nullum Ius fuisse’.

432 HAEMSTEDIUS, *De gheschiedenisse*, 421.

433 DE HEMELVAERT, 58^r; vertaling van PIJPER, *Polemische geschriften*, 620: ‘Ita uerbum non amplius locutus, flaua morio nis cuculla indutus, ut fugitiuus monachus & sacrilegus uideretur (nam etiam hoc ibi fingendum erat) ipsus se altis condidit flammis.’

434 KAN, ‘Paullus Merula’, 108–115.

435 BLOK, ‘De geloofwaardigheid’, 131–137.

Paullus rondt de levensbeschrijving van zijn oudoom onder meer af met het aangeven van de invloed die deze gehad heeft in Brielle. Omdat dit buiten het kader van deze studie valt, wordt er in bijlage 3 bij wijze van excurs op deze opmerkingen ingegaan.

4.6. Terugblik en conclusie

Hoe heeft Engel zich verantwoord en hebben zijn inquisiteurs met hun inquisitie zijn visie op de heiligenverering ook beïnvloed? Dat is de centrale vraag die in dit hoofdstuk moet worden beantwoord en daartoe zijn we nagegaan hoe de inquisitie naar Engel precies verlopen is. Met de bouwstenen die dat heeft opgeleverd, willen we in deze afsluitende paragraaf de genoemde vraag beantwoorden. Daarbij wordt allereerst ingegaan op de vraag of het voorgaande wijzigingen heeft opgeleverd in het beeld dat Mol geschetst heeft van het verloop van de naar Engel ingestelde inquisitie (4.6.1.). Vervolgens wordt de vraag beantwoord of Engel onder druk van deze inquisitie zijn visie op de heiligenverering nog heeft bijgesteld (4.6.2.). Ten slotte wordt nagegaan of er uit het voorgaande, in aanvulling op hetgeen in hoofdstuk drie al gezegd is, nog conclusies te trekken zijn over de vraag welke invloeden er op Engel zijn uitgegaan bij de vaststelling van zijn visie op de heiligenverering (4.6.3.).

4.6.1. Beeld van de tegen Engel gevoerde inquisitie

Evenals in het vorige hoofdstuk kan gesteld worden dat de grote lijn zoals die door Moll op grond van met name het werk van Paullus Merula geschetst is, niet wezenlijk veranderd is. Toch is er op onderdelen wel degelijk vooruitgang geboekt. Zo is op grond van nieuw bronnenmateriaal aan het licht gebracht wat de visie van Engels tegenstanders op zijn zaak geweest is, en wat precies het ‘bedrog’ geweest is dat Tapper in de aanloop naar het eerste proces gepleegd heeft. Verder deed nieuw bronnenmateriaal uit Leuven ons kritische vragen stellen bij Paullus’ lezing van de zogenaamde ‘kwestie Cornelius’.

4.6.2. Aanpassing

In deze subparagraaf wordt nagegaan of Engel zijn visie op de heiligenverering heeft aangepast onder druk van de tegen hem gevoerde inquisitie. Daartoe zal eerst worden nagegaan wat de methode en visie van Engels inquisiteurs geweest zijn (4.6.2.1.), en vervolgens welke uitlatingen Engel gedaan heeft (4.6.2.2.). Afsluitend wordt er uit dit alles een conclusie getrokken (4.6.2.3.).

4.6.2.1. Engels tegenstanders: methode en visie

Beantwoording van de vraag of Engel zijn visie onder druk van de inquisitie heeft bijgesteld, wordt bemoeilijkt door het feit dat Engel met meer dan één inquisiteur te maken heeft gekregen en het in theorie dus mogelijk zou zijn dat die onderling nog weer van mening verschild hebben. Bovendien, al hebben we in paragraaf 2.1.3.2. gezien dat er voor wat betreft de methode van inquisitie een juridisch kader beschikbaar was, daar-

mee is nog niet gezegd dat de inquisiteurs daarmee altijd ook ingestemd en dat ook daadwerkelijk uitgevoerd hebben.

In dit kader is het bijvoorbeeld opvallend te noemen dat, waar het uit te voeren 'Eeuwig edict' uit 1550 opvalt door de strenge straffen die het oplegt, de meeste van Engels inquisiteurs als gematigd bekendstonden. Zo hebben we gezien dat van Lethmate een pleidooi voerde voor de minst strenge straf die toch effectief is. Tegelijk is de situatie voor wat betreft de methode precies andersom. Zo benadrukt de keizerlijke 'Instructie' uit 1550 dat er beknopt tegen verdachte geestelijken moet worden geprocedeerd, maar lijkt in ieder geval Sonnius zich daar in de aanloop naar Engels eerste proces maar erg weinig van te hebben aangetrokken. Tapper heeft op zijn beurt het expliciete verbod op bedrog in deze 'Instructie' naast zich neergelegd.

Als het gaat om het juridische aspect kan dus de conclusie getrokken worden dat de inquisiteurs niet altijd binnen de wettelijk gestelde kaders zijn gebleven. Maar belangrijker dan dat is met welke tegenstanders Engel *inhoudelijk* te maken heeft gekregen. Met andere woorden: hebben zij als het om de heiligenverering ging allemaal hetzelfde standpunt ingenomen? En zo ja, welk standpunt was dat dan? Was dat het klassieke standpunt zoals verwoord in de *Sententiae* van Petrus Lombardus? En zo niet, welk standpunt dan wel? En heeft dat aantoonbaar Engels eigen visie nog beïnvloed?

De beantwoording van deze vraag wordt bemoeilijkt door een tweetal zaken. Om te beginnen is niet van elk van de inquisiteurs bekend wat op het moment van inquisitie precies zijn visie op de heiligenverering was, en vervolgens is ook niet van elk van hen bekend hoe ze vanuit die eigen visie Engel bestreden hebben. Vooral dit laatste punt speelt een rol van betekenis: de bestudeerde bronnen maken enkel melding van confrontaties van Engel met Sonnius, Tapper, Van Nieuwland en Blossius. De overige inquisiteurs worden als zodanig wel genoemd, maar zonder dat de bronnen er melding van maken hoe hun dispuut met Engel precies verlopen is.

Tegen de achtergrond van deze beperkingen willen we toch een antwoord zoeken op de eerder al genoemde vraag of Engel *inhoudelijk* tijdens de tegen hem ingestelde inquisitie met gelijkgestemde inquisiteurs te maken heeft gekregen. Richten we ons in de eerste plaats op Sonnius, dan valt op dat hij in de eerste fase van de inquisitie Engel in het geheel niet vanuit zijn eigen visie bestreden heeft. En dat verbaast ook niet, omdat in die fase de aanklacht tegen Engel moest worden opgesteld en er pas later op basis van die aanklacht met hem is gedisputeerd. In het kader van dat dispuut heeft Sonnius in juni 1553 Engel een aantal 'formuleringen' voorgelegd, die heel sterk hun uitgangspunt namen in uitlatingen die Engel eerder al gedaan had. Tegelijk wordt er in het geheel van die uitlatingen door Sonnius ruimte gezocht om de aanroeping van heiligen mogelijk te maken, die Engel van het begin af aan duidelijk bestreden had. Oftewel, er wordt geprobeerd om op basis van (een deel van) Engels uitlatingen hem op te doen schuiven naar een meer kerkelijk aanvaard standpunt. Nog anders: Sonnius confronteert in deze fase niet zozeer, maar probeert bruggen te slaan tussen Engel en de inquisitie.

Nadat Sonnius in Heenvliet een aanklacht tegen Engel had doen opstellen, kreeg deze in 's-Gravenhage met Tapper te maken. Al in 1545 had deze in de door hem opgestelde artikelen van de Leuvense universiteit gesteld dat de heiligen terecht worden aangeroepen, omdat door hun verdiensten en tussenkomst Christus ons vele zaken schenkt die Hij anders niet zou schenken. Een standpunt waarin duidelijk de visie van de *Sententiae* van

Petrus Lombardus doorklinkt. Echter, als Tapper in 's-Gravenhage de door Sonnius opgestelde aanklacht terzijde stelt en met Engel begint te disputeren op grond van diens geloofsbelijdenis, doet hij in dat debat niet zozeer een beroep op zijn *eigen* visie als wel op die van het voorgeslacht. En dat geheel in overeenstemming met de tactiek die hij in zijn *Oratio quinta* uit 1548 had aanbevolen. Hij komt met de Schrift, maar wel met de Schrift zoals die door de voorouders is uitgelegd. En ook niet met de Schrift alléén: hij beroept zich daarnaast op het kerkelijk gebruik en het kerkelijk leergezag. Een insteek die hij ook trouw blijft. Als hij in juni 1553 Engel verwijt dat diens gedachtegoed is gebaseerd op de aanname dat de heiligen onze gebeden niet kennen, koppelt hij daaraan de vraag waarom hij zich niet neerlegt bij wat de oude vaders daaromtrent geleerd hebben.

Tijdens Engels eerste proces speelt Nicolaas van Nieuwland in Paullus' weergave een belangrijke rol. En ofschoon hierboven al het nodige gezegd is over de betrouwbaarheid van Paullus in dezen, willen we hier naar aanleiding van het door Paullus gezegde toch enkele opmerkingen maken over Van Nieuwlands visie op de heiligenverering. Dan blijkt dat ook hij Engel niet zozeer bestreden heeft vanuit een eigen visie op de heiligenverering, maar eigenlijk een combinatie vormt van de aanpak van Tapper en Sonnius. In de lijn van Tapper verwijt hij Engel daags voor het eerste proces in zijn eentje wijzer te willen zijn dan heel de kerk. En in de lijn van Sonnius probeert hij op de dag van het proces zelf Engel zover te krijgen dat hij opschuift en water bij de wijn doet.

De laatste inquisiteur over wie in dit verband het nodige gezegd kan en moet worden, is de abt van het klooster in Liessies: Ludovicus Blossius. Vanuit diens geschriften wordt duidelijk dat deze de Mariaverering krachtig verdedigd, evenals de verering van de heiligen in het algemeen. Ook hij heeft zich blijkens het bestudeerde bronnenmateriaal in zijn disputen met name beroepen op het gezag van het voorgeslacht. Daarmee kan concluderend gesteld worden dat de inquisiteurs waar Engel mee te maken heeft gekregen in die zin één front hebben gevormd, dat ze hem meer met formele dan met inhoudelijke argumenten te lijf zijn gegaan. Anders gezegd: ze hebben hem meer als 'rebel' dan als 'ketter' bestreden. Voor het vervolg zal de vraag dan ook moeten zijn of Engel voor deze aanpak bezweken is.

4.6.2.2. Engels uitlatingen

In deze subparagraaf willen we nagaan of Engel onder druk van de tegen hem ingestelde inquisitie zijn visie op de heiligenverering heeft aangepast. Om dat goed te kunnen doen, willen we eerst samenvattend in herinnering brengen tot welke visie Engel blijkens hoofdstuk drie vóór de inquisitie gekomen was (4.6.2.2.1.), en vervolgens nagaan of er in de achtereenvolgende fasen van de inquisitie wijzigingen in die visie zijn opgetreden en of die ook toegeschreven kunnen worden aan die inquisitie (4.6.2.2.2. tot en met 4.6.2.2.6.).

4.6.2.2.1. Engels visie vóór de inquisitie

Het centrale uitgangspunt in Engels visie van vóór de inquisitie is geweest, dat hij 'aanroeping' (*invocatio*) en 'bemiddeling' (*intercessio*) van heiligen afwees en daarvoor drie

argumenten aandroeg. Om te beginnen, dat een dergelijke aanroeping overbodig is, omdat we Christus als advocaat hebben. Vervolgens, dat deze in strijd is met het evangelie. En ten slotte, dat deze nutteloos is omdat de heiligen onze gebeden niet kennen en dus ook niet in staat zijn voor ons te bidden en *suffragia* overledenen ook niet baten. Daarnaast bestreed Engel ook een van de argumenten die ter verdediging van de heiligenverering werd aangevoerd: dat God ‘om David’ zijn volk zijn gunstbewijzen heeft geschonken. Hij bracht hiertegen in dat in de Schrift voor ‘David’ dikwijls ‘Christus’ moet worden gelezen. En ten slotte verbond Engel aan zijn afwijzing van de ‘aanroeping’ van heiligen ook de nodige gevolgen. Zo werden beelden door hem ‘afgodsbeelden’ genoemd, bracht hij wijzigingen aan in liturgische teksten en wees hij de meeste heiligendagen af. Alleen de feesten van de maagd en moeder Gods wilde hij nog aanvaarden.

4.6.2.2.2. *Eerste fase: inquisitie in Heenvliet*

Heeft Engel in de loop van de tegen hem ingestelde inquisitie deze visie aangepast? Om die vraag te beantwoorden, willen we de uitspraken nagaan die hij in de verschillende fasen van het inquisitieproces heeft gedaan. Richtten we ons eerst op de door Sonnius ingestelde inquisitie in Heenvliet, dan valt op dat in de artikelen die in deze fase zijn opgesteld en door Engel verdedigd, nauwkeuriger omschreven wordt waar de bezwaren precies tegen gericht zijn. Tegen alle verering namelijk op grond waarvan mensen het koninkrijk Gods of de vergeving van zonden menen te verdienen, maar die niet terug gaat op het Woord van God. Omgekeerd betekent dat dan positief dat alle weldaden alleen aan God moeten worden toegeschreven, en Hij alleen gedankt en de ‘bewerker’ van onze zaligheid genoemd moet worden. Ook de eerder al genoemde argumenten voor afwijzing van een en ander worden uitgewerkt. Het argument dat Christus onze enige Middelaar is, wordt van nader Schriftbewijs voorzien, en de verhouding tussen Hem en de heiligen nauwkeuriger omschreven. Heiligen bidden niet als onze middelaars, maar als onze medewerkers, en dat kan ook moeilijk anders: al hun verdiensten komen bij Christus vandaan en ze houden er ook niet van ‘over’. Het heil schenkt God dan ook alleen om Christus, al wil Engel wel toegeven dat God ons tijdelijke zaken ook wel om zijn dienaren schenken kan.

Opvallend is wat er gebeurt met het eerder al door Engel aangevoerde argument dat aangezien de heiligen onze gebeden niet kennen, ze ook niet in staat en bij machte zijn voor ons te bidden. Het lijkt erop dat deze uitspraak wordt teruggenomen als Engel in zijn verdediging zegt dat de heiligen wel voor ons bidden, maar we alleen op grond van de Schrift niet weten hoe ons dit tot voordeel strekt. En verder, dat ze met ons bidden tot God. Toch mag hier geen aanpassing van Engels visie in worden gelezen, en nog minder een aanpassing onder druk van de inquisitie. Want de stelling dat de heiligen met ons bidden tot God, is afkomstig uit een artikel dat de inquisitie opstelde op grond van Engels aantekeningen in het boek van Vervetius en dateert dus al van vóór het begin van de inquisitie. Bovendien houdt Engel ook in deze fase vast aan wat hij eerder al gezegd had: dat we op grond van de Schrift niet kunnen zeggen dat de heiligen onze gebeden kennen. Waarschijnlijk zullen we het dus zo moeten uitleggen, dat Engels visie was en bleef dat heiligen niet *gericht* kunnen bidden om wat wij op aarde van hen vragen.

Engel werkt de eerder al aangevoerde argumenten tegen de heiligenverering in deze fase van de tegen hem ingestelde inquisitie niet alleen verder uit, maar vult ze ook aan. Hij voert aan dat heiligenverering afbreuk doet aan de eer van God: waar God toch al niet de eer ontvangt waar Hij recht op heeft, moeten we niet ook nog eens heiligen gaan aanroepen. Bovendien heeft een dergelijke ook geen zin, omdat God alleen machtig is en de heiligen uit zichzelf tot niets in staat zijn. Verder wordt er in veel Marialiederen ‘gespeeld’ met het Woord van God, wat een ijdel gebruik is van zijn naam, moet het geloof waarmee we bidden zeker zijn van verhoring en geen patronen nodig hebben, en moet met name het geloof van de heiligen worden nagevolgd.

Een verdere uitwerking krijgt ook de bestrijding van het argument dat God ‘om David’ zijn volk genadig is geweest: dat was namelijk niet zozeer om David zélf geweest, als wel vanwege de eed die God aan David gedaan had. Kortom, de eerste fase van de inquisitie valt met name te karakteriseren als een fase waarin Engel zijn bestaande visie op de heiligenverering uitwerkt en verder onderbouwt.

4.6.2.2.3. *Tweede fase: inquisitie in 's-Gravenhage (1)*

Eenmaal overgebracht naar de Voorpoort in 's-Gravenhage krijgt Engel te maken met een nieuwe inquisiteur: Ruard Tapper. Deze vraagt Engel zijn visie kort samen te vatten in een geloofsbelijdenis en gaat op basis daarvan de confrontatie met hem aan. Wat opvalt, is dat Engel in deze fase erg strijdbaar is. In plaats van zijn eigen visie aan te passen aan die van de inquisiteur, houdt hij die staande en opent hij juist de aanval op het gedachtegoed van Tapper. Heel duidelijk komt dit bijvoorbeeld naar voren als hij in het eerste dispuut met Tapper zegt liever als ketter veroordeeld te worden dan zijn overtuiging op het punt van de heiligenverering op te geven.

Als we Engels uitlatingen in deze tweede fase nagaan, dan blijkt ook die onder meer in het kader te hebben gestaan van de verduidelijking van wat hij nu precies afwees. Zo stelt hij in zijn geloofsbelijdenis ‘aanbidding’ in de oudtestamentische zin van eerbewijs en knieval ook bij schepselen toelaatbaar te achten en stelt hij daarin tevens dat heiligen ‘in God’ vereerd moeten worden en God in hen. Ook de argumenten tegen de heiligenverering worden in deze fase weer uitgewerkt en aangevuld. Zo wordt in Engels geloofsbelijdenis op grond van de Schrift niet alleen gesteld dat Christus de enige ‘Middelaar’ is, maar ook de enige ‘Verzoener’, ‘Borg’, ‘Pleier’ of ‘Voorspraak’. En wordt in het tweede dispuut met Tapper de al eerder gestelde vraag of de heiligen onze noden kennen, beantwoord met een beroep op de *patres*. Zij zouden gezegd hebben dat we niet de heiligen moeten aanroepen, maar ons beter tot de levenden kunnen richten.

Een nieuw en opvallend element dat in deze fase aan de reeds bestaande argumentatie wordt toegevoegd, is de bewering dat het gegeven dat de heiligen ‘in Christus’ bidden, betekent dat ze ons heil begeren en onze verheerlijking met hen. En dat we vanwege dat gegeven ook rustig mogen zeggen: ‘Petrus, bid voor ons’. Op het eerste gezicht kan het lijken alsof Engel met de invoering van dit element toe heeft gegeven aan de druk van de inquisitie. Maar bij nader inzien kan die verklaring toch geen stand houden. Het is namelijk wel wat naïef, te veronderstellen dat Engel werkelijk gemeend heeft op grond van dit ene element aan vervolging te kunnen ontkomen. Allereerst al omdat het gebed van de heiligen volgens de uitleg die Engel daar zelf aan geeft, beslist geen meerwaarde heeft

boven het gebed van Christus. Het is en blijft een bidden 'in' en 'met' Christus. En verder blijft het in het geheel van Engels visie een wat vreemd en moeilijk inpasbaar element. Alleen al omdat het volgens Engels eigen zeggen maar zeer de vraag is of Petrus weet heeft van dit verzoek om zijn gebed.

Gezien het karakter van deze tweede fase verbaast het niet dat daarin ook een heel aantal argumenten voor de heiligenverering door Engel bestreden wordt. Zo onder meer het door Tapper aangevoerde argument dat er op grond van 1J 1,3 onderlinge gemeenschap geoefend dient te worden, ook door en met de gestorven gelovigen. Engel brengt daartegen in dat in genoemde Schriftplaats geen sprake is van gemeenschap met gestorven martelaren en gelovigen. Verder keert hij zich ook met een beroep op Apc 6 tegen Tappers opmerking dat de heiligen nu al met Christus regeren: de heiligen rusten onder het altaar, hetgeen volgens Engel betekent dat ze rusten in Christus. Ook methodisch heeft Engel kritiek: als het om de heiligen gaat, worden er vaak vanuit de levenden conclusies getrokken over de doden. Bijvoorbeeld als gesteld wordt dat als wij hier op aarde al voor elkaar bidden, dat nog eens te meer geldt voor de gestorven gelovigen. Deze manier van redeneren wordt door Engel op grond van de Schrift afgewezen, en dat geldt ook voor Tappers stelling dat Christus en de heiligen op 'onderscheiden manieren' voor ons bidden. Ten slotte wordt het *sola Scriptura* ook nog in stelling gebracht tegen Tappers beroep op de uitspraken van concilies.

Wat betreft de gevolgen van Engels afwijzing van de heiligenverering, wordt in deze tweede fase duidelijk dat hij een aanroeping van heiligen in gevaren afwijst en in verband daarmee zich ook keert tegen het ronddragen van hun beelden.

4.6.2.2.4. Derde fase: inquisitie in 's-Gravenhage (2)

De derde fase van de inquisitie wordt ingezet met een aantal 'formuleringen' van Sonnius, waarin hij Engels uittaling over het 'Petrus, bid voor ons' zo uitlegt dat er een brug geslagen lijkt te kunnen worden tussen hem en de inquisitie. In zijn antwoord op de 'formuleringen' verzet Engel zich daar hevig tegen. Hij heeft met de bewuste uittaling nooit willen suggereren dat de gebeden van de heiligen ons en onze gebeden 'aangenamer' maken bij God. In het tweede traktaat dat hij in deze fase schrijft, zet hij de tegenaanval voort met een positieve uiteenzetting van wat de heiligen volgens de Schrift wel doen. Ze bidden voor ons, maar de uitroep 'Petrus, bid voor ons' is niet meer dan een krachtige belijdenis dat ze in Christus bidden en ons heil begeren, en hun gebed daarom ook alleen 'in Christus' waarde en betekenis heeft. Als nieuw element wordt daaraan toegevoegd dat de heiligen ook gericht bidden. Op het eerste gezicht lijkt dit een aanpassing van Engels eerdere visie, maar toch is het dat niet. De heiligen bidden namelijk alleen gericht op grond van de kennis die ze na het sterven van hun aardse leven behouden hebben, en niet op grond van de gebeden die wij vanaf de aarde tot hen opzenden. Engel blijft zich dan ook sterk verzetten tegen de dwaling van het bidden *tot* de heiligen.

In zijn beide traktaten keert Engel zich grondiger en uitgebreider dan ooit tevoren tegen de 'aanroeping' van de heiligen. Het Schriftbewijs voor de stelling dat alleen God moet worden aangeroepen, wordt uitgebreid en geordend en nieuwe argumenten worden in stelling gebracht. Zijn eerste traktaat bevat een uitgebreide verhandeling over de absurde gevolgen die de heiligenverering heeft, en benadrukt sterker dan ooit tevoren ook

de ernst van deze dwaling. Engel schroomt niet deze een doodzonde te noemen, majesteitsschennis en gebrek aan geloof. Niet langer laat hij zich ter verantwoording roepen voor zijn afwijzing van de heiligenverering, hij roept zelf de inquisiteurs ter verantwoording voor hun verdediging ervan. En dat op grond van argumenten uit de Schrift en de *patres*. Ook de beeldendienst wordt bestreden, waarbij naast schriftuurlijke ook sociale elementen in stelling worden gebracht. Zo kan de derde fase getypeerd worden als de fase van de tegenaanval, waarin Engel duidelijker dan ooit tevoren zijn visie uiteen heeft gezet.

4.6.2.2.5. *Vierde fase: inquisitie in 's-Gravenhage (3) en eerste proces*

De vierde fase kenmerkt zich door een gebrek aan inhoudelijke informatie over Engels standpunt inzake de heiligenverering. Tapper wordt opnieuw met de inquisitie tegen Engel belast en laat daarbij door zijn fiscaal nieuwe artikelen opstellen. Wat de inhoud daarvan geweest is, blijft echter onduidelijk. Dat geldt ook voor de vraag of Tapper in latere instantie gepoogd heeft door middel van wijzigingen in door Engel al ondertekende artikelen ook diens visie op de heiligenverering anders voor te stellen dan die in werkelijkheid was. Het enige wat we horen, is dat Engel uiteindelijk in de aanloop naar zijn eerste proces nadrukkelijk verklaard heeft te blijven bij al hetgeen hij eerder verklaard had. En dat maakt het des te merkwaardiger dat hij volgens de tegen hem uitgevaardigde sententie zijn eerdere zienswijze geheel herroepen heeft. Is hij inderdaad misleid, zoals Paullus beweert? Het is op grond van het beschikbare bronnenmateriaal in ieder geval niet uit te sluiten. Veel blijft hier onduidelijk.

4.6.2.2.6. *Vijfde fase: inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden*

De laatste fase van zijn leven heeft Engel noodgedwongen doorgebracht in de Zuidelijke Nederlanden. Ook wat betreft deze periode is er weinig inhoudelijke informatie bewaard gebleven over Engels standpunt inzake de heiligenverering. Wel is het opvallend dat hij in de uitlatingen die Paullus doorgeeft nadrukkelijk teruggrijpt op de uitlatingen die hij vóór het eerste proces gedaan heeft en ook op het standpunt dat hij toen heeft ingenomen: alleen God moet worden aangeroepen, omdat de Schrift het zo leert. Zowel wat betreft de periode in Leuven, als die in Liessies en Mons geeft Paullus voorbeelden van een dergelijke terugkeer.

Eén uitlating uit deze periode doet zelfs de vraag stellen of Engel in de laatste fase van zijn leven zijn standpunt nog heeft aangescherpt. Tegenover de abt van Liessies bestrijdt hij namelijk het onderscheid dat de tweede synode van Nicea gemaakt had: dat tussen *doulia* en *latria*. En dat terwijl hij in een eerdere fase zelf ook ruimte had gelaten voor een bepaald soort verering van de heiligen. Of is het punt van verschil dat hij deze ruimte geboden had op grond van de Schrift, terwijl het onderscheid van Nicea een menselijk onderscheid was? Hoe dan ook, gesteld kan worden dat Engel in de laatste fase van zijn leven heeft teruggegrepen op het uitgangspunt dat hij in ieder geval sinds 1533 al genomen had: alleen God moet worden aangeroepen, omdat de Schrift het zo leert.

4.6.2.3. Conclusie

Heeft Engel zijn visie op de heiligenverering bijgesteld onder druk van de inquisitie? Op basis van het bestudeerde bronnenmateriaal moet geconcludeerd worden dat Engel dat in ieder geval tot aan het eerste proces niet gedaan heeft. Nemen we het eerste onderzoek uit 1533 en Engels geloofsbelijdenis en traktaten uit 1553 als ijkpunten, dan zien we duidelijk dat de lijnen doorlopen. De afwijzing van elke aanroeping van de heiligen op grond van het *solus Christus* (Christus is de enige Middelaar), het *sola Scriptura* (het evangelie leert het niet) en het nutteloze ervan (de heiligen kennen immers onze gebeden niet) is op allerlei manieren verhelderd en nader beargumenteerd, maar in wezen niet veranderd.

Over het eerste proces is op grond van het bestudeerde bronnenmateriaal geen definitieve duidelijkheid te krijgen. Volgens de uitgevaardigde sententie heeft Engel al zijn zienswijzen herroepen, maar onduidelijk blijft hoe hij tot die herroeping gekomen of gebracht is. En dus ook of hij daadwerkelijk zijn eerder geformuleerde en verdedigde visie op de heiligenverering heeft opgegeven. Vast staat wel dat hij ná dit proces naar zijn eerdere visie en uitlatingen is teruggekeerd, die gehandhaafd heeft en op grond daarvan in 1557 in Mons is veroordeeld. Zodat de conclusie kan luiden dat Engel zijn visie op de heiligenverering niet heeft bijgesteld onder druk van de tegen hem ingestelde inquisitie. Deze conclusie komt overeen met die van Weernekers op dit punt, die aan het begin van dit hoofdstuk is aangehaald. Wel is het merkwaardig te noemen dat hij deze conclusie trekt zonder de vraag te stellen naar het individuele standpunt dat Engels inquisiteurs hebben ingenomen met betrekking tot de heiligenverering, en hun visie op methode en tactiek van de inquisitie.

4.6.3. Invloed

Aan het eind van hoofdstuk drie is een aantal mogelijke bronnen aangewezen, waarvan invloed is uitgegaan op Engel visie op de heiligenverering. In aanvulling daarop is in hoofdstuk vier nog een vijftal andere richtingen uitgekeken. Om te beginnen keken we naar de boeken waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat hij ze geraadpleegd heeft: het *Interim*, de *Formula Reformationis* en het boek van Vervetius. Tegen het eerste heeft Engel zich uitdrukkelijk verzet, het tweede bevatte niet zozeer een theologische visie op de heiligenverering en het derde een visie die hij niet gedeeld heeft. Van beïnvloeding vanuit deze hoek kan dan ook geen sprake zijn.

In de tweede plaats keken we naar boeken die Engel volgens de inquisitie heeft bezeten en voor zijn preken geraadpleegd: de werken van Luther, Brenz, Bucer, Melancthon en Capito. Uitgezonderd Luther hebben deze auteurs op het godsdienstgesprek in Regensburg (1541) gezamenlijk een standpunt verwoord over de heiligenverering, maar pas nadat Engel het zijne had ingenomen. Beïnvloeding is daardoor uitgesloten, maar wel komt hun standpunt tot op grote hoogte overeen met het zijne, en kan hij daardoor in zijn overtuiging bevestigd zijn.

In de derde plaats stelden we van twee door Engel geschreven traktaten vast dat deze een scholastieke geest ademen. Dit beperkt zich echter tot thematiek en redeneertrant en geldt zeker niet de inhoud. In het traktaat ‘Over de verering van en eerbied voor de heiligen’ troffen we overeenkomsten aan met Calvijns *Institutie* van 1536. Omdat er

daarnaast ook verschillen waren te constateren en er geen concrete aanwijzingen zijn dat Engel Calvijns *Institutie* gelezen heeft, voert het echter te ver om van beïnvloeding te spreken.

In de vierde plaats keken we naar zijn vrienden Sartorius en Stein, maar zonder ook daar beïnvloeding te kunnen aantonen. Ten slotte keken we met zijn inquisiteurs in de richting van de ‘oude ketters’, waar beïnvloeding al evenmin bewezen kon worden.

Uit dit korte overzicht kan een drietal conclusies getrokken worden. Allereerst dat beïnvloeding uit welke richting dan ook niet kon worden aangetoond. Weernekers stelling dat Melanchthons *Confessio Augustana* en Apologie Engel duidelijk geïnspireerd hebben bij zijn opvattingen over de heiligenverering, levert tal van vragen op biografisch terrein op. Wanneer is Engel precies tot zijn visie op de heiligenverering gekomen? Is dat ten tijde van het eerste onderzoek in 1533 geweest, of al geruime tijd daarvoor? Als het dat laatste is, wordt beïnvloeding door de *Confessio Augustana* uit 1530 al minder waarschijnlijk of zelfs onmogelijk. En verder: heeft Engel de beschikking gehad over de confessie in kwestie en zijn er nog andere aanwijzingen die invloed door Melanchthon aannemelijk maken? Vragen die allerminst gemakkelijk te beantwoorden zijn, maar die Weernekers in zijn studie zelfs niet onder ogen ziet.

Enerzijds ondergraaft het feit dat Weernekers genoemde vragen niet onder ogen ziet zijn stelling van beïnvloeding, anderzijds ontnemt het hem ook argumenten om zijn conclusie van verwantschap tussen Engel en Melanchthon mee te onderbouwen. Want zoals in het voorgaande is aangetoond, bestaan er niet alleen overeenkomsten tussen Engel enerzijds en de *Confessio Augustana* anderzijds, maar wordt op andere momenten in Engels leven duidelijk dat hij in ieder geval kennis heeft genomen van het gedachtegoed van Melanchthon: via het godsdienstgesprek van Regensburg en ook via het boek van Vervetius. Dat er met Weernekers een zekere verwantschap tussen Engel en Melanchthon aangenomen kan worden, is daarom de tweede conclusie.

De derde en tevens laatste conclusie betreft de overeenkomsten tussen Engels ‘Over de verering van en de eerbied voor de heiligen’ en Calvijns *Institutie* uit 1536. Omdat er echter ook duidelijke verschillen zijn aan te wijzen, onder meer op het punt van de heiligen als ‘boeken der leken’, en het bovendien niet vaststaat dat Engel Calvijns *Institutie* uit 1536 ook gekend en geraadpleegd heeft, is de verwantschap tussen Engel en Calvijn minder duidelijk dan die tussen Engel en Melanchthon.

5. Conclusies en slotbeschouwing

Doelstelling van dit onderzoek is een beschrijving te geven van wortels, vaststelling en verdediging van Engels ‘ketterij’ inzake het voor hem aangelegen punt van de heiligenverering. De vraagstelling is daarbij tweeledig. De eerste onderzoeksvraag luidt, hoe Engel zijn visie op het genoemde punt van de heiligenverering heeft ontwikkeld, en of er in zijn levensgang tot aan het begin van het naar hem ingestelde onderzoek in 1552 ook bronnen zijn aan te wijzen waaruit hij daarbij geput heeft. De tweede onderzoeksvraag luidt, hoe het naar hem ingestelde onderzoek precies is verlopen en of dat hem aantoonbaar reden heeft gegeven zijn visie op de heiligenverering bij te stellen.

In dit vijfde en laatste hoofdstuk zal aan beide onderzoeksvragen een paragraaf gewijd worden (5.1. en 5.2.), waarin behalve een antwoord op de onderzoeksvragen ook een antwoord gegeven zal worden op de vraag of en in welk opzicht deze studie het onderzoek verder heeft geholpen. Na een paragraaf waarin gepoogd wordt Engel te plaatsen in het geheel van de (Nederlandse) Reformatie (5.3.), wordt het hoofdstuk besloten met een afrondende paragraaf (5.4.).

5.1. Vaststelling

Deze paragraaf beoogt de vraag te beantwoorden hoe Engel zijn visie op de heiligenverering heeft ontwikkeld, en of er ook bronnen zijn aan te wijzen waaruit hij daarbij geput heeft. Achtereenvolgens willen we stilstaan bij de inhoud en bronnen van zijn visie (5.1.1.) en de vraag in welke opzichten deze studie het onderzoek heeft verdergebracht (5.1.2.).

5.1.1. Inhoud en bronnen van Engels visie op de heiligenverering

Als we vragen naar de inhoud van de visie die Engel zich gevormd heeft op het punt van de heiligenverering, kan gesteld worden dat de kern daarvan gevormd wordt door de uitspraak dat alleen God moet worden aangeroepen. Vanaf in ieder geval 1533 heeft hij deze stelling verdedigd door te wijzen op de ene middelaar Christus, die het aanroepen van de heiligen overbodig maakt (*solus Christus*). Verder door op te merken dat de heiligenverering in strijd is met het evangelie (*sola Scriptura*). En ten slotte, door aan te voeren dat de heiligen onze gebeden niet kennen en elk aanroepen van hen daarom

nutteloos is. Over de praktische gevolgen van zijn visie heeft Engel zich eveneens uitgelaten, en daarbij onder meer de beeldenverering en in zijn ogen onschriftuurlijke liturgische teksten gehekeld.

Leveren de geraadpleegde bronnen zo een duidelijk beeld op van de inhoud van Engels visie op de heiligenverering, het beeld van wat de bronnen daarvan geweest zijn, is minder helder. Al bij zijn inquisiteurs is op dit punt een zekere verlegenheid te constateren. Zo verwijt Tapper Engel in 1553 dat zijn opvattingen over de heiligenverering uit de Lutherse school afkomstig zijn, maar heet het in 1554 dat zijn opvattingen niet bij Luther maar bij de oude ketters vandaan komen en hij vol is van een eigen venijn. Deze verlegenheid is er gebleven tot op de dag van vandaag.

Reden van deze verlegenheid is niet dat Engel er een visie op na heeft gehouden die geen enkele overeenkomst toont met andere visies uit zijn tijd. Integendeel, er zijn in tal van richtingen overeenkomsten aan te wijzen. Zo heeft Engel zich bij zijn wijzigingen in de liturgie aangesloten bij het al door het tweede concilie van Nicea gemaakte onderscheid tussen *adoratio* en *veneratio*, en ademen zijn beide traktaten over de heiligenverering zowel in thematiek als redeneertrant een scholastieke geest. Bovendien is zijn hierboven samengevatte visie op de heiligenverering voluit reformatorisch te noemen.

En toch: wie probeert de bronnen aan te wijzen waaruit Engel geput heeft, raakt in verlegenheid. In deze studie is een groot aantal mogelijke bronnen van Engels visie onderzocht, maar veel verder dan het constateren van een zekere verwantschap tussen hem enerzijds en Melanchthon en Calvijns *Institutie* uit 1536 anderzijds is het niet gekomen. Dit is met name te wijten aan een gebrek aan bronnen die ons erover inlichten welke reformatorische werken Engel heeft gekend en geraadpleegd. Des te opvallender is het dat wel met zekerheid kon worden vastgesteld dat Engel Melanchthons gedachtegoed heeft gekend.

5.1.2. Vooruitgang

Heeft deze studie het onderzoek verdergebracht? Wie de uitkomsten van deze studie confronteert met de bestaande biografische literatuur, kan zomaar de indruk krijgen dat er maar weinig vooruitgang is geboekt. Slechts op onderdelen is het beeld zoals Moll dat geboden heeft gewijzigd, en blijft daarmee de klacht van Serge ter Braake uit hoofdstuk een niet staan? Daar tegenover kan worden gesteld dat in ieder geval de bronnenkritiek in deze studie wel een plek heeft gekregen. De belangrijkste bronnen zijn in een aparte paragraaf (2.2.) besproken, op het punt van het eerste proces is dat opnieuw gebeurd (paragraaf 4.4.), en met behulp van nieuw bronnenmateriaal is het reeds bekende materiaal op verschillende punten bevraagd.

Er is echter nog meer te noemen: het punt waarop deze studie zich in biografisch opzicht het meest onderscheidt van de voorgaande, is die van de context waarin Engels levensgang geplaatst is. Anders dan bij (met name) Weernekers is Engels leven en de ontwikkeling en verdediging van zijn gedachtegoed niet alleen geschilderd in de brede context van 'de groten van zijn dagen', maar ook in de smallere context van de scholen die hij bezocht, het werk dat hij deed, de boeken die hij las, de mensen met wie hij geconfronteerd werd.

Deze benadering heeft het door Weernekers geschetste beeld van de invloeden die op Engel zijn uitgegaan genuanceerd, maar op onderdelen ook nader onderbouwd. Zo werden er vragen gesteld bij Weernekers stelling dat Engel op het punt van de heiligenverering ingedeeld dient te worden bij het tweede door Oberman onderscheiden type Reformatie, en hij duidelijk is geïnspireerd door Melanchthons *Confessio Augustana* en Apologie. Tegelijk werden er nieuwe argumenten aangedragen voor het aannemen van een zekere mate van verwantschap tussen Engel en het gedachtegoed van Melanchthon. Bovendien werd bij de vraag naar de bronnen van Engels visie een groter aantal richtingen uitgekeken en overeenkomst vastgesteld tussen Engel en Calvijns *Institutie* uit 1536.

5.2. Verdediging

Deze paragraaf beoogt de vraag te beantwoorden hoe het naar Engel ingestelde proces is verlopen, en of dat hem aantoonbaar reden heeft gegeven zijn visie op de heiligenverering bij te stellen. Achtereenvolgens willen we stilstaan bij het verloop en de invloed van het gevoerde proces (5.2.1.) en de vraag in welke opzichten deze studie het onderzoek verder heeft gebracht (5.2.2.).

5.2.1. Verloop en invloed van het proces

Als we vragen naar het verloop van het tegen Engel gevoerde proces en de invloed die daarvan is uitgegaan op zijn visie op de heiligenverering, kan gesteld worden dat de eerste fase van de inquisitie (tot aan het eerste proces) die visie niet aantoonbaar heeft beïnvloed. Door Tapper geconfronteerd met zijn afwijking van de kerk der eeuwen en door Sonnius verleid om op te schuiven naar een meer kerkelijk aanvaard standpunt, heeft Engel zijn visie gepreciseerd en krachtig verdedigd. Er lopen directe en rechte lijnen van het eerste onderzoek uit 1533 naar Engels geloofsbelijdenis en traktaten uit 1553. Wat betreft het eerste proces speelt de verwarring en onzekerheid over de precieze gang van zaken een grote rol. Engel heeft zijn visie herroepen, maar hoe is hij daartoe gebracht? Heeft bedrog daarbij een rol gespeeld? Het kan op grond van Tappers eerdere optreden in ieder geval niet worden uitgesloten. Wat wel vaststaat, is dat Engel tijdens zijn gedwongen verblijf in de Zuidelijke Nederlanden naar zijn visie en uitlatingen van vóór het eerste proces is teruggekeerd, daar ook bij gebleven en uiteindelijk om veroordeeld is.

In de loop van het proces is het nodige te doen over Engels stelling dat de heiligen onze gebeden niet kennen en elk aanroepen van hen daarom nutteloos is. In zijn geloofsbelijdenis stelt hij dat de heiligen wel 'in Christus' voor ons bidden en we om die reden ook mogen zeggen 'Petrus, bid voor ons'. Een opmerking die in het geheel van zijn visie een vreemd element is, aangezien dit gebed van de heiligen beslist niets extra's biedt boven het gebed van Christus en Engel tegelijk staande houdt dat de heiligen onze gebeden niet kunnen horen. Uiteindelijk wordt het 'Petrus, bid voor ons' in zijn beide traktaten uit 1553 door Engel getypeerd als een sterke belijdenis dat de heiligen 'in Christus' bidden en ons heil begeren. Naast de drie in 5.1.1. al genoemde en belangrijkste argumenten tegen de heiligenverering heeft Engel in de loop van het proces ook nog andere aangevoerd, die echter allen daarmee in verband staan.

5.2.2. Vooruitgang

Als we de vraag stellen of deze studie het onderzoek verder heeft gebracht, kan gesteld worden dat zij niet alleen een beter beeld heeft gegeven van het gehéél van Engels opvattingen over de heiligenverering, maar ook een beter zicht op de ontwikkeling van Engels denken. Anders dan Weernekers, wiens aanpak meer thematisch is, is deze studie chronologisch van opzet en bespreekt ze achtereenvolgens verschillende ijkpunten in de ontwikkeling en verdediging van Engels visie op de heiligenverering. Zo is op grond van het door De Bussy uitgegeven materiaal aangetoond dat Engel al bij het eerste onderzoek in 1533 een gefundeerde visie bleek te hebben ontwikkeld op het punt van de heiligenverering,¹ en is vandaaruit met behulp van de artikelen die later zijn opgesteld op grond van Engels aantekeningen bij het *Interim* een lijn getrokken naar 1548.²

Verder is de grote waarde en betekenis van Engels geloofsbelijdenis in het licht gesteld, al was het maar vanwege het feit dat hierin voor het eerst ruimte wordt geboden voor een uitroep als ‘Petrus, bid voor ons!’. Een ruimte waar, zoals aangegeven, in de latere gesprekken met de inquisitie het nodige over te doen is geweest, maar waaraan Weernekers volledig voorbijgaat. Mede daardoor komt één van Engels centrale bedenkingen tegen de aanroeping van de heiligen bij Weernekers niet goed uit de verf. Het gaat dan om het argument dat de heiligen niet gericht voor ons *kunnen* bidden, omdat ze de gebeden die we tot hen opzenden niet kennen. Zoals aangetoond, heeft Engel op dit punt in de loop van de jaren en van zijn verdediging een ontwikkeling doorgemaakt, die als gevolg van de gekozen thematische opzet én het weglaten van verschillende ijkpunten bij Weernekers op zijn minst niet goed uit de verf komt.

Een ander punt waarop gewezen kan worden, is dat Weernekers een uitlating van Engel in diens antwoord op een brief van Tapper een ‘toegeeflijke opmerking’³ noemt. Het gaat dan om de opmerking dat heiligen wel voor ons bidden en van hen gebeden moet worden dat zij met ons God aanroepen. Engel had zich echter eerder ook al in dergelijke zin uitgelaten,⁴ en bovendien kan er van toegeeflijkheid geen sprake zijn als we in aanmerking nemen hoe Engel zijn visie op de heiligenverering ten overstaan van de inquisitie steeds verdedigd en gehandhaafd heeft. Hier voorkomt aandacht voor geheel en ontwikkeling onnodige misinterpretatie van afzonderlijke opmerkingen.

Een laatste punt dat in dit verband genoemd moet worden, is dat Engels uitvoerige traktaat ‘Over de verering en aanroeping van de heiligen’ door Weernekers wel erg kort wordt samengevat, en hij daarbij ten onrechte ook voorbijgaat aan de in het geheel van Engels uitlatingen opvallende typering van heiligenverering als ‘doodzonde’ en de fundamentele bewijsvoering en verklaring.⁵

¹ Vergelijk paragraaf 3.3.3.2.

² Vergelijk paragraaf 3.3.3.4.

³ WEERNEKERS, *De theologie*, 78.

⁴ Te denken valt hier aan de beantwoording van de artikelen die waren opgesteld op basis van Engels aantekening in het boek van Vervetius (paragraaf 4.2.3.4.), en aan Engels opmerking over de ruimte die hij zag voor een verzuchting als ‘Petrus, bid voor ons’ in zijn geloofsbelijdenis (paragraaf 4.3.2.). Aan beide gaat WEERNEKERS in zijn studie voorbij.

⁵ WEERNEKERS, *De theologie*, 79. Vergelijk ook hetgeen hierover samenvattend gezegd is in paragraaf 4.3.6.1.

Gezien het voorgaande verbaast het dat er naast overeenkomsten ook belangrijke verschillen bestaan tussen de uitkomsten van deze studie en de conclusie van Weernekers. Waar laatstgenoemde de ruimte vooropstelt die Engel laat voor verering van heiligen en pas daarna wijst op de strijd die hij gevoerd heeft tegen hun aanroeping, is in deze studie het verzet tegen de aanroeping nadrukkelijk vooropgesteld, voorzien van de drie argumenten die Engel vanaf 1533 daarvoor heeft aangevoerd: het *solus Christus*, het *sola Scriptura* en het nutteloze van de aanroeping omdat de heiligen onze gebeden niet kennen. Zoals aangetoond, komt dat laatste argument bij Weernekers onvoldoende uit de verf omdat hij zich op het punt van de heiligenverering materieel te veel concentreert op het door Hoog uitgegeven materiaal uit 1553 en onvoldoende oog heeft voor de ontwikkeling in Engels denken en daarmee voor het biografisch element.

5.3. Nogmaals: een bont palet

In paragraaf 2.1. is een bont palet geschetst aan gedachten, meningen en overtuigingen. In deze paragraaf zal gepoogd worden op basis van de uitkomsten van deze studie Engel in dat palet een plaats te geven (5.3.1.). Afzonderlijk zal nog worden ingegaan op zijn verhouding tot Veluanus en diens *Der leken wechwyser* uit 1554 (5.3.2.). De paragraaf wordt afgesloten met een conclusie (5.3.3.).

5.3.1. Engels plaats

Wie de uitkomsten van deze studie op zich in laat werken, kan niet anders dan Engels visie op de heiligenverering ‘reformatorisch’ noemen. Als hij het *solus Christus* en het *sola Scriptura* als argumenten aanvoert tegen de heiligenverering, breekt hij daarmee met de visie van de middeleeuwse kerk en theologie en gaat hij in zijn kritiek eveneens verder dan Erasmus in diens *Lof der zotheid*. Als we vervolgens echter proberen Engels plaats in het bonte palet van paragraaf 2.1. nader te preciseren, is dat geen gemakkelijke opdracht.

Zo is aangetoond dat de reformatorische kritiek op de heiligenverering niet eenduidig is geweest. Bucer, Zwingli en Calvijn gingen verder dan Luther en Melanchthon, doordat ze ook felle kritiek uitten op beelden en heiligendagen. Ten dele kan dit ook van Engel gezegd worden, maar deze kritiek is bij hem niet het aangelegen punt geweest en bovendien heeft hij geduld betracht in het doorvoeren van concrete maatregelen tegen de praktijk van de heiligenverering. Anderzijds staat zijn pleidooi voor bijvoorbeeld het afschaffen van de meeste heiligendagen weer op gespannen voet met de overtuiging van Luther en Melanchthon op dit punt.

Richten we ons vervolgens op de Reformatie in de Nederlanden, dan kan gesteld worden dat er, zeker in de eerste fase, een zekere verwantschap is vast te stellen tussen de uitlatingen van Engel en de ‘populaire ketterij’ uit de jaren 1520. Dit betreft met name een verwantschap in felheid van bewoordingen, maar in de loop der jaren maakt deze felheid bij Engel plaats voor een felheid in beweringen en beschuldigingen (heiligenverering als ‘doodzonde’). Ook als we letten op de meer bestudeerde schriftelijke uitingen van ‘ketterij’ zoals die in paragraaf 2.1.3.2. beschreven zijn, is er een zekere mate van

verwantschap. Bijvoorbeeld in het gebruik van de term ‘afgoderij’ bij het afwijzen van de heiligenverering.

Tegelijk zijn er duidelijke verschillen. Anders dan de ‘Refutacie vant Salue regina’ verandert Engel bijvoorbeeld Maria-hymnen niet in Christus-hymnen. En wat Engel met name onderscheidt van andere uitingen van ‘ketterij’ is de ruimte die hij ziet en laat voor een uitroep als ‘Petrus, bid voor ons’. Dit kwamen we zo bij de andere besproken uitingen niet tegen. Wellicht dat dit (mede) veroorzaakt wordt door de beknoptheid van die andere uitingen, maar het onderscheid is toch te opvallend en te groot om de uitlatingen van Engel op één lijn te zetten met andere in de Nederlanden.

5.3.2. Engel en Veluanus

In het voorgaande is de relatie tussen Engel en *Der leken wechwyser* van Johannes Anastasius Veluanus niet expliciet aan de orde gesteld. De reden hiervoor was dat dit geschrift pas in 1554 verschenen is. Omdat dit het jaar is waarin Engel zijn eerste proces heeft moeten ondergaan, is het niet waarschijnlijk dat hij van dit werk kennis heeft genomen. En zelfs als dat wel het geval is geweest, heeft het geen bron van invloed kunnen zijn voor de visie op de heiligenverering die Engel op hoofdlijnen zich al in 1533 gevormd had.

Nu echter in deze paragraaf de vraag gesteld wordt naar de plaats die Engel heeft ingenomen in de reformatorische kritiek op de heiligenverering in het algemeen, en die in de Nederlanden in het bijzonder, is het in dat kader toch van belang de verhouding tussen Engel en Veluanus na te gaan. Immers, evenals Engel heeft ook Veluanus zich uitvoerig over de heiligenverering uitgelaten en tevens heeft hij met zijn werk een belangrijke plaats ingenomen in het geheel van de Nederlandse Reformatie.

John Exalto is in zijn dissertatie ‘Gereformeerde heiligen’ uit 2005 ingegaan op de verhouding tussen Engel en Veluanus. Hij stelt in dit verband dat Veluanus eenzelfde opvatting had als Merula. ‘Merula en Anastasius keerden zich in het midden van de zestiende eeuw, in de beginfase van een grote Europese hervormingsbeweging, tegen de heiligen- en beeldenverering. De heiligen zelf werden door hen niet ontkend.’⁶ Nu is het inderdaad opvallend te noemen dat, waar beiden zich wel keren tegen de ook kerkelijk goedgekeurde verering van de heiligen, ze zich niet keren tegen hun kerkelijke canonisatie. Tegelijk is dit niet opvallend te noemen: in deze studie kwamen we expliciete kritiek op het canoniseren van heiligen alleen bij de Waldenzen tegen.⁷ Het loont daarom de moeite ook op andere punten beiden te vergelijken.

Engels uitgangspunt dat de heiligen niet aangeropen mogen worden, wordt door Veluanus gedeeld. Wel is de onderbouwing een andere dan bij Engel. Waar Engel sterk redeneert vanuit de unieke middelaarspositie van Christus, argumenteert Veluanus veel sterker vanuit de gedachte dat verering van heiligen hen aan God gelijk maakt. Het *sola Scriptura* wordt door beiden in stelling gebracht. Verschil van mening tussen beiden is er ook bij de vraag of heiligen in de hemel voor ons bidden: waar Engel een dergelijk gebed aanneemt, laat Veluanus dit in het midden. Maar het grootste verschil is misschien wel

⁶ EXALTO, *Gereformeerde heiligen*, 97.

⁷ Vergelijk paragraaf 4.3.12.

dat waar Engel ruimte laat voor een uitroep als ‘Petrus, bid voor ons’, Veluanus dat met nadruk afgoderij noemt.⁸

Samenvattend kan gesteld worden dat, ofschoon er overeenkomsten zijn aan te wijzen tussen Engel en Veluanus, er daarnaast belangrijke verschillen zijn aan te wijzen. Daar komt nog bij dat het niet bewezen en zelfs onwaarschijnlijk is te noemen dat Engel kennis heeft genomen van *Der leken wechwyser* van Veluanus.

5.3.3. Eigen en zelfstandige plaats

Wat is de plaats die Engel heeft ingenomen in het bonte palet van gedachten, meningen en overtuigingen inzake de heiligenverering? Als we overzien wat daar in het voorgaande over is opgemerkt, kan gesteld worden dat zijn plaats geen andere is dan die van andere uitingen van ‘ketterij’ in de Nederlanden. Eerder werd gezegd dat het lastig is de uitingen en vertegenwoordigers van de Reformatie een plaats te geven in het geschetste palet,⁹ en hetzelfde kan van Engel gezegd worden. Hooguit kan geconcludeerd worden dat hij daarin een eigen en zelfstandige plaats heeft ingenomen.

Deze conclusie bevestigt de bevindingen en beweringen van de recente kerkgeschiedschrijving op het punt van de vroege Reformatie in de Nederlanden: deze kenmerkt zich niet door eenheid, maar juist door verscheidenheid.

5.4. Eindconclusie en afronding

In het voorgaande is de ontwikkeling en verdediging van Engels visie op de heiligenverering uiteengezet in de context van zijn levensgang. Deze geïntegreerde aanpak heeft zijn nut bewezen: het leverde een genuanceerder en gefundeerder beeld op van zijn visie en de mogelijke bronnen van beïnvloeding. Wat dat laatste betreft, zijn er geen bronnen ontdekt die Engel in zijn denken over de heiligenverering aantoonbaar hebben beïnvloed. Wel kon een zekere mate van verwantschap worden vastgesteld met het gedachtegoed van Melanchton en Calvijns *Institutie* uit 1536, en is aangetoond dat Engel zijn visie niet heeft aangepast onder druk van de bestrijding ervan door de inquisitie. Uiteindelijk is hij (mede) op grond van de visie die hij sinds 1533 op het punt van de heiligenverering aangehangen, ontwikkeld en verdedigd heeft in 1557 veroordeeld tot de vuurdood.

Wie als gereformeerd theoloog gedurende een geruim aantal jaren met een studie als deze bezig is, krijgt meermalen te maken met de vraag naar de relevantie ervan voor vandaag. Immers, de gereformeerde theologie lijkt zich na de afwijzing van de heiligenverering in de tijd van de Reformatie van het fenomeen te hebben afgekeerd. En toch, wie over de grenzen van eigen leef- en beleavingswereld heen kijkt, komt tot de ontdekking dat de heiligenverering tot op de dag van vandaag voor velen een levende werkelijkheid is. Ook dat aspecten van de zaken die in deze studie besproken zijn op soms verrassende wijze ook buiten de *romana* ter sprake komen. Zo blijken ook catechisanten binnen een Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) geïnteresseerd te zijn in de al door de

⁸ PIJPER, *Leerstellige en stichtelijke geschriften*, 279.

⁹ Vergelijk paragraaf 2.1.4.

middeleeuwse theologie druk besproken vraag of de heiligen in de hemel weet hebben van de dingen die op aarde gebeuren. En levert menig eigentijds ‘medium’ dat op de televisie zijn kunsten vertoont de vraag op of het in bijbels licht (denk bijvoorbeeld aan Lv 19,31!) geoorloofd is de geesten van doden te raadplegen. Een vraag die maar weinig verschilt van de vraag of heiligen in de hemel aangeroepen mogen worden. Onwillekeurig gaan de gedachten dan weer terug naar de hoogbejaarde man die in 1557 in Mons op weg moest naar de brandstapel. Wiens diepgewortelde overtuiging was dat alleen God moet worden aangeroepen. *Solus Deus adorandus*.

Bijlagen

Bijlage 1: Engels geloofsbelijdenis

Tekst te vinden bij HOOG, *Verantwoording*, 20–24. Vertaling is van eigen hand.

Professio fidei meae, in qua mori desiderio.

Artc. 1us. Imprimis credo et confiteor omne illud, quod nostro symbolo apostolico continetur.

2. Similiter et symbolo Athanasii. Etiam quicquid scriptura sacra continetur et etiam ex ea elici potest, licet etiam ipsas scripturas non omnes intelligam, neque quomodo ex scripturis eliciatur, doceri tamen debeo.

3. Item ex eadem scriptura dico et assero solum Deum adorandum et Christum ejus.

Adorationem dico esse, acceptum bonum soli Deo adscribere, et ipsum solum suae salutis profiteri authorem. Scriptura tamen (scilicet veteris testamenti) memoravit etiam adorationem esse quandam reverentiae exhibitionem et inclinationem. Et illa etiam creaturae propter causas exhiberi potest.

Et ipsum solum invocandum et Christum ejus.

Belijdenis van mijn geloof, waarin ik begeer te sterven.

1. Om te beginnen geloof en belijd ik alles, wat onze Apostolische Geloofsbelijdenis bevat.

2. En ook, wat de geloofsbelijdenis van Athanasius bevat. En hetgeen de Heilige Schrift bevat en uit haar kan worden afgeleid, ook al begrijp ik de Schriften niet helemaal, en moet men mij leren hoe het uit de Schrift wordt afgeleid.

3. Ook zeg en beweer ik op grond van diezelfde Schrift, dat alleen God en zijn Christus aanbeden moeten worden.

Onder ‘aanbidding’ versta ik, dat het goede wat ontvangen is alleen aan God wordt toegeschreven, en Hij als de enige Bewerker van het heil wordt beleden. Maar de Schrift (namelijk die van het Oude Testament) maakt ook melding van eerbevijs en kniebuiging, en noemt die eveneens ‘aanbidding’. En die kan met reden ook aan een schepsel bewezen worden.

En alleen God en zijn Christus moeten worden aangeroepen.

Invocare dico defensorem, propugnatorem, provisorem, consolatorem et adiutorem in omnibus et per omnia plena fiducia, toto corde, et viribus advocare et implorare.

Eique soli serviendum,
Sacrificandum, immolandum et vovendum ac Christo ejus.

4. Solum quoque Christum Jhesum esse mediatorem.

1^e ad Timotheum secundo.

Conciliatorem.

Ait Gregorius Nazianzenus 4o. libro theologiae: Unus enim Deus, unus et conciliator Dei et hominum, homo Jhesus Christus.¹

Intercessorem aut interpellatorem.

Intercessorem dico sive interpellatorem, qui habet ex se unde possit placare vel pacificare justitiam patris et peccatorum satisfactionem persolvere per se et ex se. Et tali modo Paulus accepit. Et dicit Athanasius de incarnatione verbi: Verbum enim patris filius cum super omnes sit, merito et omnia recuperare poterat solus, ac pro omnibus pati, solusque sufficiebat patrem exorare pro omnibus.² Etiam doctores veteres videntur aliquoties intercedere pro orare usurpasse.

Onder ‘aanroeping’ versta ik het in alles en onder alles met volledig vertrouwen, van ganser harte, en met alle krachten aanroepen en inroepen als verdediger, voorvechter, verzorger, trooster en helper.

En alleen God en zijn Christus moet men dienen, aan hen alleen offeren, gaven schenken en geloften doen.

4. Ook zeg en beweer ik, dat Christus de enige middelaar is.

1T 2(,5).

De enige verzoener.

Gregorius van Naziance zegt in het vierde boek van zijn theologie: er is één God, en ook één verzoener van God en mensen, de mens Jezus Christus.

De enige borg of pleiter.

Onder een ‘borg’ of ‘pleiter’ versta ik iemand, die van zichzelf bij machte is om de gerechtigheid van de Vader te stillen of te verzoenen, en door zichzelf en uit zichzelf verzoening van de zonde tot stand te brengen. Op die manier heeft ook Paulus het verstaan, en Athanasius zegt over de vleeswording van het Woord: omdat het Woord als Zoon van de Vader boven allen verheven is, heeft het als enige ook met recht alles kunnen herwinnen en voor allen kunnen lijden, en alleen Hij voldeed om de Vader voor allen te bidden. Ook de oudere geleerden lijken dikwijls ‘borg staan’ gebruikt te hebben voor ‘bidden’.

¹ ‘Εἷς γὰρ θεός, εἰς καὶ μεσιτὴς θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἀνθρώπος Ἰησοῦς Χριστός’ (PG 36, 121).

² ‘Λόγος γὰρ ὢν τοῦ Πατρὸς καὶ ὑπὲρ πάντας ὢν, ἀκολουθῶς καὶ ἀνακτῖσαι τὰ ὅλα μόνος ἦν δύνατος, καὶ ὑπὲρ πάντων παθεῖν, καὶ πρεσβεῦσαι περὶ πάντων ἰκανὸς πρὸς τὸν Πατέρα’ (PG 25, 109).

Ad haec probanda, sequentes auctoritates d. Angelus allegabat. Esaiae 43°.: Ego sum, ego sum dominus et non est absque me salvator. Ego annunciaui et salvavi, auditum feci, et non fuit in vobis alienus. Et ejusdem caput 45°.: Deus justus et salvans non est praeter me etc.

Osee 14°.: Ex te perditio tua Ysrahel, tantummodo ex me auxilium tuum.

Hester 14°.: Et cujus praeter te nullus est auxiliator alius.

Advocaat.

1^e Joannis secundo.

Et pontificem inter Deum et nos.

Ad Hebraeos 4°. et 7°.

5. Item sanctos in Deo et Christo quiescentes venerandos aut honorandos et laudandos in Deo et Deum in ipsis.

6. Item cultum sanctorum externum (qui imaginibus eorum et sculptilibus exhibetur) velim et sentio abolendum. Qui cultus est eorundem invocatio in periculis aut alias. Adoratio, hoc est, coram ipsis prostratio et similia, ac donariorum oblatio, candelarum accensio, et quicquid pro impetranda salute aut sanitate habita vel habenda, eisdem imaginibus vovetur aut offertur; cum solus Deus auctor est salutis omnis et omnis consolationis. Item quod in humeris talia sculptilia deferuntur tanquam defensores aut protectores, et (ut vulgo dicitur) tutelares et populus prosequendo putat se Deo et sanctis designatis per imagines opus dignum et rem gratam facere et exhibere aut per tales circuitus se benedici posse aut prosperari. Et haec esse idololatram.

Om dit te bewijzen, haalde heer Engel de volgende autoriteiten aan. Jes 43(,11–12): Ik, Ik ben de HERE, en buiten Mij is er geen Verlosser. Ik heb verkondigd, verlost en doen horen, en ben geen vreemde onder u. En uit hetzelfde hoofdstuk 45 (,21): een rechtvaardige, verlossende God is er buiten Mij niet, enz.

Hos 14 (14,3): het is uit uw verderf, Israël, dat uw hulp alleen maar van Mij komt.

Est 14(,3): en geen ander helper heb dan U.

Voorspraak.

1J 2(,1).

Wij hebben een voorspraak bij de Vader.

Hbr 4(,14–15) en 7 (,24.26–27).

5. Voorts, dat de heiligen die in God en Christus rusten vereerd of geprezen moeten worden in God, en God in hen.

6. Ook zou ik willen en is mijn gevoelen, dat de uiterlijke heiligenverering (welke aan hun beelden en houtsnijwerken bewezen wordt) afgeschaft moet worden. Een verering, die bestaat in het hen aanroepen in gevaren of anderszins. Aanbidding, dat wil zeggen: het voor hen neerknielen en dergelijke, het aanbieden van geschenken, het ontsteken van kaarsen en wat er verder ook maar voor het verkrijgen van heil, of verkregen of te verkrijgen gezondheid aan dergelijke beelden beloofd of geschonken wordt; want alleen God is de bewerker van alle heil en alle vertroosting. Verder, dat dergelijke houtsnijwerken op de schouders worden rondgedragen, als waren het verdedigers of beschermers, en (zoals gewoonlijk gezegd wordt) schutspatronen, en het volk meent dat het, door ze te volgen, een werk doet en verricht, dat God en de door die beelden afgebeelde heiligen aangenaam is, of door dergelijke ommegangen gezegend te kunnen worden, of voorspoed te kunnen ontvangen. En dat is afgoderij.

Attamen quia sancti cum Christo sunt, et Christi voluntati semper cohaerent, in Christo pie credimus eos etiam orare pro nobis, hoc est, desiderium habere nostrae salutis ut et nos cum ipsis perficiamur, qua fide etiam pie dicimus: Sancte petre ora pro nobis; quia eorum oratio nihil aliud orat, quam Christus orat, et propter solum Christum et in eo omnia nobis praestantur.

7. Item omne quod facimus in verbo et in opere, omnia in nomine domini nostri Jhesu Christi facere debemus, gratias agentes Deo et patri per ipsum Christum. Ad Collos. 3°. et 1e ad Corinth. 10°. dicitur: Sive manducatis, sive bibitis, sive aliud quid facitis, omnia in gloriam Dei facite.

8. Item sola fides in Christum Jhesum est quae justificat, purgat et vivificat, impetrat, vitam externam habet, salvat et vincit, facitque ut verbo vel secundam evangelium vivamus.

Attamen aliae virtutes, hoc est opera christiano et poenitentiae digna, sequi debent et adesse possunt. Et licet etiam cum fide assint, non tamen propter illa justificamur, sed sequentia justificatum ostendunt.

9b. Item in sacramento altaris credo verum corpus Christi esse panem et vinum sanguinem et verum sacrificium in missa esse corpus Christi, et in commemoratione illius semel oblatis in cruce sacrificii esse institutum, et ecclesiam totam similiter et vota ac preces populi similiter et laudes et gratiarum actiones et cum eodem Christo etiam ipsi Deo offerri.

Maar omdat de heiligen bij Christus zijn, en met de wil van Christus altijd nauw verbonden zijn, geloven wij vroom dat ze in Christus ook voor ons bidden, dat wil zeggen: dat ze ons heil begeren, opdat ook wij met hen verheerlijkt worden, op grond van welk geloof wij ook vroom zeggen: Heilige Petrus, bid voor ons. Want hun gebed bidt niets anders als Christus bidt, en alles wordt ons alleen vanwege Christus en in Hem geschonken.

7. Ook, dat wij alles wat wij doen, met woord en werk, moeten doen in de naam van Jezus Christus, God de Vader dankende door Christus, Kol 3(,17). In 1Ko 10(,31) wordt gezegd: of gij dus eet of drinkt, of wat ook doet, doet het alles ter ere Gods.

8. Ook, dat het alleen het geloof in Christus Jezus is, dat ons rechtvaardigt, reinigt en levend maakt, dat dingen tot stand brengt, eeuwig leven heeft, behoud en overwinning schenkt, en zorgt dat wij naar het Woord of overeenkomstig het evangelie leven.

En de andere deugden, de werken die christelijk en boetvaardigheid waardig zijn, moeten daarop volgen en kunnen daar ook bij komen. En hoewel ze met het geloof meekomen, worden we toch niet daarom gerechtvaardigd, maar maken ze als de gevolgen daarvan duidelijk, dat we gerechtvaardigd zijn.

9b. Ook geloof ik, dat bij het altaarsacrament het brood het ware lichaam van Christus is en de wijn het bloed, en dat het lichaam van Christus het ware offer in de mis is, dat is ingesteld ter gedachtenis aan het offer dat eenmaal aan het kruis is gebracht, en dat door heel de kerk, samen met de geloften en gebeden van het volk, met de lof- en dankbetuigingen, en zo met Christus aan God zelf wordt aangeboden.

10a. Item opera vero nostra, quae ex fide non fiunt, esse potius rudera et demerita ac peccata. Quae vero ex fide fiunt, bona esse et Deo grata vel meritoria (uti communiter dicitur) dico.

11. Item ecclesia est congregatio fidelium per spiritum sanctum sanctificata, et lavacro aquae in verbo vitae mandata, quae licet spiritualis sit, suis tamen notis et signis, videlicet sacramentis, evangelii praedicatione et charitate (quam Pau. vocat vinculum perfectionis) externe ostenditur et cognoscitur. Unde Christus ait: In hoc cognoscent omnes quod discipuli mei estis, si dilectionem etc.

12. In hac ecclesia non est, nec debet esse donorum vel officiorum confusio, sed hierarchicus ordo, sicuti unicuique membrorum sua functio in corpore a Deo constituta est, cum omnes unum corpus in Christo simus, et membra corporis Christi, uti est 1o. Corinth. 12°. Etiam quamvis in hac quidem etiam mali sint soli Deo cogniti, non tamen sunt de ecclesia, licet tolerantur in ecclesia, haud minus quam feces in corpore humano, sine quibus tamen homo non consistit, donec perficiatur.

Haec sunt precipua meae fidei et professionis argumenta, quibus firmiter adhaereo et neque si etiam angelus de caelo aliud evangelizaret, credam sed anathema sit maranatha etc.

10a. Ook zeg ik, dat onze werken, die niet uit geloof gedaan worden, ruw, onverdienstelijk en zondig zijn. Maar ik beweer dat de werken die uit geloof gedaan worden, goed en God wel gevaltig of (zoals normaal gezegd wordt) verdienstelijk zijn.

11. Ook, dat de kerk een vergadering van gelovigen is, door de Heilige Geest geheiligd, en door het waterbad in het woord des levens gevolmachtigd, en dat hoewel zij geestelijk is, ze toch door de kenmerken en tekenen, te weten de sacramenten, de prediking van het evangelie en de liefde (die Paulus de band der volmaaktheid noemt), tot uiting komt en herkend wordt. Daarom zegt Christus: hieraan zullen allen weten, dat gij discipelen van Mij zijt, indien gij liefde enz.

12. In deze kerk is niet, en moet ook niet zijn een vermenging van gaven of taken, maar een hiërarchische ordening, zoals voor elk van de leden zijn taak in het lichaam door God is bepaald, omdat wij allen in Christus één lichaam zijn, en leden van het lichaam van Christus, zoals staat in 1Ko 12. En hoezeer de slechte mensen in deze kerk ook alleen bij God bekend zijn, zijn ze toch niet van de kerk, hoewel ze in de kerk geduld worden, niet minder dan de onzuiverheden in het menselijk lichaam, zonder welke de mens niet bestaat, totdat ze verheerlijkt wordt.

Dit zijn de voornaamste onderdelen van mijn geloof en de argumenten van mijn belijdenis, waar ik stevig aan vasthoud, en zelfs al zou een engel uit de hemel iets anders verkondigen, dan nog zal ik ze geloven, maar vervloekt zij hij, enz.

Bijlage 2.1: Eerste proces (1)

Toevoeging aan de door Engel herroepen artikelen (PAULLUS, 69; WILLEM, 133–134)

Reum ulterius abiurare & detestari omnem & quamcunque Haeresin, tam Marti-

Dat de Gedaeghde vorder abjureerde ende vervlouchte allerhande Ketterie, soo *Mar-*

ni Lutheri, quam quorumcunque aliorum; nec non quoscunque alios Errores, quovis modo repugnantes Orthodoxae Fidei & Traditionibus Sanctae Romanae Ecclesiae: insuper sentire ipsum, tenere & recognoscere Martinum Lutherum, & alios omnes eum sequentes, tanquam Haereticos cum eorum Dogmatibus, Libris ac alijs quibusque Scriptis, fuisse & esse rite legitimeque ab Sancta Sede Apostolica condemnatos & reprobatos; eorum denique Libros, Tractatus, Sermones, ac quaecunque eorum Scripta recte vetita legi et teneri, incendioque tradi mandata: praeterea jurare Reum, quod se amplius non sit implicaturus vel erroribus praescriptis [...] vel alijs ullo modo Fidei Catholicae Orthodoxaeque Traditioni Romanae Ecclesiae repugnantibus; neque deinceps huiusmodi Errores commissurum; aut tales eisve similes committentibus vel ijs adhaerentibus auxilium, consilium, favorem, publice vel occulte, per se vel per alium seu alios, praestitutum.

tini Lutheri: als van andere; oock alle Dwalingen eenighsins strijdende met het Orthodoxe Geloove ende de Insettinghen van de Heylighe Roomsche Kercke: daer en boven dat hy gevoelde, hieldt ende bekende, *Martinum Lutherum*, ende alle die hem volgen, als Kettters, met haere Leeringen, Boucken ende Schriften te recht van den Heyligen Apostolischen Stoel veroordeelt ende verworpen te sijn, ende midtsdien verboden, de selve Schriften, Boucken, Tractaten, Sermonen, ende anders ghelesen ende bewaert, jae wel bevolen, met vier verbrandt te werden: Dat daer benevens de Gedaeghde met Eede verklaerde, dat hy sich voort aen niet meer met de voorgheroerde Dwaelingen [...] of met eenige andere, eenighsins met het Catholijcq Geloove, of met de Orthodoxe Insettinge van de Roomsche Kercke strijdende, soude bemoeien, noch voortaan ghelijcke Dwalingen begaen, of hulp, raedt ende gunst tonnen int openbaer of heymelick, directelick of indirectelick, den genen die alsulcke Dwaelingen soudén doen, of aenhangen.

Bijlage 2.2: Eerste proces (2)

Toevoeging aan de door Engel beleden artikelen (PAULLUS, 70; WILLEM, 134–135)

Reum consequenter consentire Sancta Romanae Ecclesiae in omnibus, & per omnia, quae ad Catholicam Fidem & Christianam Religionem spectant; atque etiam credere & confiteri, quaecunque eadem Sancta Romana Ecclesia & Fides Apostolica hactenus confessa fuit & credidit; Profiteri autem illa omnia [...] vere non fictae, neque simulate, sed ex animo sincero, pleneque de veritate instructum: insuper jurare & jurejurando solenni promittere per Sanctam Trinitatem, se in unitate & veritate Ecclesiae Romanae & Catholicae semper & sine dubio perman-

Dat volgens de Ghedaeghde ghevoelde met de Heylige Roomsche Kercke in alles, 't welck het Catholijcq Geloove ende de Christelicke Religie is concernerende; ende oock gheloofde ende beleedt, alle 't gene de Heylige Roomsche Kercke, ende het Apostolisch Geloof, tot noch toe beleden hadde ende gelooft, ende noch was belijvende ende gheloovende; voorts dat hy alle de voorgeroerde Articulen [...] bekende niet geveynsdelick, maer met een oprecht Gemoedt, volkomelick van de Waerheydt onderrecht sijnde: daer en boven dat hy met eenen solemnelen Eede

surum; ipsum praetor haec omnes, qui contra hanc Fidem venerint cum Dogmatibus suis aeterno Anathemate dignos esse, judicare: si ipse aliquando (quod absit) aliquid contra sentire aut Voce Scriptisve proferre praesumerit, paratum esse Canonum severitatem subire, seque aeternae poenae jam obligatum esse fateri: ulterius Reum rogare omnes & singulos Christi Fideles; ut pro se devote, humiliter, & ex corde ad Omnipotentem Dominum preces fondant eiusque pro commissis Erroribus Misericordiam implorent, rogent etiam quoscunque suis malis & erroneis scriptis & concionibus ab vera Catholicaque Sanctae Romanae Ecclesiae Doctrina & Christiana Religione seduxerit, averterit, infecerit, ad unitatem Fidei Catholicae ac veram Christianam Religionem reducere, ac etiam ipsis condonare dignetur.

verklaerde by de Heylige Drieuldigheid, dat hy voort-aen altijd soude blijven in de eenicheyd ende Waerheyd van de Roomsche Catholijcque Kercke; achtende benefens desen, dat alle die tegens dit Geloove met haere Leeringen pooghden te arbeyden, den eeuwighen vloock weerdigh waren: in dien hy tot eenighen tijden ('t welck verre moeste sijn, ende nimmermeer geschieden) yet daer tegens gevoelde, of met Woorden ende Schriften voortbraght, dat hy bereydt was sich te stellen onder de strengheyd van de Canonijcque Rechten, jae beleedt alree sich selven van doen af verbonden aen de eeuwige straffe: Dat mede de Ghevanghen aen allen ende een yeder Christ-gheloovighe was versouckende, dat sy God Almachtigh voor hem ootmoedichlick ende van gantscher herten willen bidden, ende sijne Barmhertigheyd vorderen over de herten wilden bidden, ende sijne Barmhertigheyd vorderen over de Dwaelingen, die hy begaen hadde; eyndtlick aenhouden by allen, die hy moghte deur sijne Dwael-Schriften ende Predicatie van de Waerachtighe Catholijcque Leere der Heyliger Roomsche Kercke verleydt hebben ende afgekeert, dat sy wilden wederkeeren tot de eenigheydt van het Catholijcq Geloove, ende de Waere Christelicke Religie; midtsgaders hem Ghevangen alles vergeven.

Bijlage 2.3: Eerste proces (3)

Sententie (PAULLUS, 71–72; WILLEM, 136–138)

Angelum graviter contra Fidem Catholicam Romanam errasse, eundemque fuisse, & in hunc usque diem permansisse Haereticum manifestum, pertinacem & nulla ductum poenitentia; ac propterea Sententiam Excommunicationis aliasque Censuras & Poenas Ecclesiasticas, tam per Canones, quam per alias Constitui-

Dat Angelus swaerlick ghedwaelt hadde tegens het Catholijcque Roomsche Geloof; ende dat de selve gheweest, oock tot dien Dag toe ghebleven hadde een openbaer ende hertneckigh Ketter, sonder berou; ende dat hy oversulcx gevallen was in de Sententie van Excommunicatie, midtsgaders andere Ecclesiasticque Censuren ende

tones S. Sedis Apostolicae contra Haereticos promulgatas, incidisse: Sed quum idem Reatum suum nunc tandem agnoscens pro Inquisitorum arbitrio dictos Errores, & aliam omnem Haeresin revocarit & abiurarit, vereque & sine simulatione ad unitatem Fidei Catholicae redire, & Satisfactionem recipere se paratum obferat; se (Ruاردum intellige) eundem vere poenitentem ad huiusmodi Revocationem & Abiurationem admisisse: velle nihilominus, & decernere, ut Libri ipsius, & quaecunque alia Scripta, quae Haeresin continent, igne comburantur; ipse vero Ecclesiae Heenvlietianae Cura alijsque, si quae obtinet, Beneficijs privetur, privatusque perpetuo maneat: interdictis eidem omni Praedicatione, Confessionum auditione & quacunque Pastoralis Officij administratione: mandare item, ut intra quindecim dies proximos, die quodam Dominico vel Festo Abiurationem & Confessionem in suggestu Ecclesiae Heenvlietianae, dum inibi maior Populi multitudo ad divina audiendum convenierit, legi publicarique faciat: Ipsum denique Reum damnare Se, cum ad perpetuos Carceres in loco designando, ut inibi semper in pane doloris & aqua tristitiae poenitentiam agat, & peccata sua defleat, tum in omnes & singulas expensas, tam Adprehensionis, Carceris, Custodiaeque, quam Litis totius quaecunque occasione factas; earundem Taxatione sibi in posterum reservata.

Peinen, tegens den Ketters gestelt, soo by de Canonijcque Rechten, als andere Ordonnantien van den Apostolischen Stoel: Maer naedemael de selve nu eyndtlick sijne schuldt bekenkende, naer 't goetduncken der Inquisiteurs, sijne voorseyde Dwalingen ende alle Ketterien hadde wederroepen ende afghesworen, dat mede hy waerachtelick ende sonder gheveynstheydt voorbodigh was sich wederomme te begheven tot de eenigheyd van het Catholijcq Gheloof, ende Boetveerdigheyd; Dat hy (te weten / Ruاردus) den selven, waerachtigh berou hebbende, toegelaeten heeft tot soodanige Wederroepinghe ende Affsweeringe; willende niet te min ende bevelende, dat sijne Boucken ende alle andere Schriften, Ketterie smakende, met Vier verbrandt werden, ende dat de Gevanghen gepriveert werde van de Pastorie van Heenvliet, ende alle andere Beneficien, indien hy eenige soude mogen hebben; ende daer van ten eeuwigen daghen gepriveert blijven, met verbodt van voortaan te doen eenige Predication, te hooren eenige Biechten, of yet anders te plegen den Dienst ende 't Ampt eens Pastoors betreffende: Ordonnerende voorts, dat de Ghevangen binnen den tijdt van veerthien daghen op eenen Sondagh, of andere Feest, sijne Abjuratie ende Confessie van de Stoel in de Kercke van Heenvliet, als 't Volck daer meest, om Misse te hooren, soude vergadert sijn, doen lesen ende publiceren: Ten laetsten, dat hy den Ghevangen condemneerde eensdeels tot een eeuwigher Karcker in eene plaetse daer toe te bestemmen, om aldaer in Broodt ende Water van droefheydt penitentie te doen, ende sijne Sonden te beschreyen; andersdeels in alle de Costen, soo van de apprehensie, incarceration, bewaringe, als van 't vorder Proces, hoedanigh de selve soudanigh mogen sijn, tot taxatie ende moderatie van dem Inquisiteur.

Bijlage 2.4: Eerste proces (4)

Toevoeging aan de sententie van Nicolaas van Nieuwland (PAULLUS, 72; WILLEM, 138–139)

Bonis suis uteretur, frueretur; Gulielmo Merulae, reliquisque Amicis ad illum aditus esset; libera concederetur illi Studiorum & meditandi quies; haec ei Custodia appellaretur, impensas Litis dissolveret; eas Inquisitores intra certum tempus conscriptas pro aequo & bono traderent Gulielmo Merulae, ijsve, quos Ipse suis praeficeret Rationibus: ij, ipso securo, pecunias conficerent; tunc bonos Viros, & praesertim se [...] inventuros viam, qua suis Rationibus rebusque propius experiundis redderetur; eatenus illam studiorum solitudinem qualiscunque poenitentiarij Carceris, honesta tamen & digna tanto Viro mensa, habituram nomen.

Dat de Ghevangen sijne goederen soude ghebruycken; Dat Gulielmus Merula ende andere sijne Vrienden, tot hem souden hebben vry Acces; Dat hem soude vergunt werden, onbekommerde oeffeninge in sijne Studien; Dat soodanighe Staet in sijn regard ghenaeamt soude werden Gevanckenisse; midts betalende de Costen, binnen seeckeren tijdt by den Inquisiteurs in geschrifte gestelt naer alle billicheyd Gulielmo Merulae over te leveren, of aen alsulcke Personen, die hy Gevangen selve soude stellen over den ontfanck van zijne goederen; de welcke, hy Gevangen buyten moeyten zijnde, 'tgelt souden furnieren: Dat alsdan de goede Mannen ende voornamelick hy [...] souden eenen Wegh vinden, om den Gevangen selve te herstellen tot het bewindt van sijne goederen: Dat tot die tijd toe de Eensaemheyd van zijne Studien den naem soude hebben van eenen peniterenden Karcker, doch met eene Tafel, de welcke eerlick soude sijn ende weerdigh soodanighen Persone.

Bijlage 3: Engels invloed in Brielle

Het valt buiten het kader van deze studie om, zo dat al mogelijk is, een compleet beeld te schetsen van de invloed die er van Engel is uitgegaan. Wel willen we enige aandacht schenken aan een opmerking die Paullus Merula maakt aan het einde van zijn *Historia tragica*. Hij sluit genoemd werk af met een korte beschrijving van Engels voorkomen en karakter, en merkt in dat verband op: 'niet hooveerdigh of opgeblasen: zijnen Medeburgers seer aengenaem ende lief; by den welcke in de herten so van andere / als van de Kerckwerven / ende Heermans / eerst ghestort heeft het Saedt van de reyne ende suyvere Religie'.³ Over Engels invloed op deze vooraanstaande Brielse families willen we in deze bijlage het nodige zeggen.

³ WILLEM, 208; vertaling van PAULLUS, 107: 'Nullius supercilij, nullius fastus: Civibus suis gratissimus; apud quos, cum aliorum, tum Kerckwerviorum & Heermannorum animis semina primus commisit purioris Religionis'.

Samen met de familie Bronckhorst was de familie Heerman één van de meest voor-
aanstaande families in Brielle. Vragen we naar de Reformatie in Brielle, dan moet vooral
de naam van Marie Heerman genoemd worden. Zij was de dochter van de in 1534 over-
leden Jacob Ghijsbrechtszoon Heerman en gehuwd met de rentmeester-generaal Jan
Corneliszoon van Kerckwerpe, die ook al een man van aanzien was in Brielle. Na zijn
dood in 1562 kreeg zijn weduwe de bijnaam ‘de vrouwe van Emden’, omdat zij een
vooraanstaande plaats innam onder degenen die regelmatig contact onderhielden met
naar Emden gevluchte, hervormingsgezinde Briellenaren. En dit was maar niet een be-
vlieging: het gerucht deed de ronde dat zij al van jongsaf aan van de nieuwe religie ge-
weest was, daarin onderwezen door Engel.⁴ Steeds dichterbij kwam zij ook bij een breuk
met de gevestigde kerk: in de paasweek van 1566 ging ze ter communie bij Andries
Corneliszoon, een kapelaan aan wie een preekverbod was opgelegd.

Op 24 augustus 1566 voer Marie Heerman tegen een van de kanunniken uit over de
geestelijken die haar en de haren om het leven wilden brengen. Ze doelde daarbij op de
(onjuiste) geruchten over een ‘bloedboek’, waarin de namen van protestanten zouden zijn
opgetekend. Andries Corneliszoon leek elders een zinvoller bestaan te willen gaan zoe-
ken dan dat van kapelaan-met-preekverbod, maar toen het zondag werd gaf Marie de
wens te kennen dat hij ’s middags om één uur zou preken in de Catharijnekerk. Nadat
gebleken was dat de redenen voor zijn preekverbod onbekend waren, werd hem door
burgemeesters en regeerders voor één keer verlof daartoe gegeven. Het schijnt echter dat
hij in de daaropvolgende week nog een aantal keren gepreekt heeft. Uiteindelijk hebben
de protestanten gedurende ruim zes weken de Maerlantse kerk in gebruik en is Andries
Corneliszoon daar als predikant ‘bevestigd’ door Gerobulus. Dezelfde kerk als waar
Engel in zijn jonge jaren nog priester geweest was.⁵

Ondanks de druk die uitgeoefend werd door het Hof van Holland en Willem van
Oranje, bleef er gepreekt worden en is Andries Corneliszoon tot 1567 voorganger van de
gemeente gebleven. Toen Marie Heerman op 1 januari van dat jaar stierf, heeft hij in het
sterfhuis een vermaning gehouden, waarbij hij maar weinig tegenspel kreeg van de
roomse geestelijkheid. Al met al is de conclusie gerechtvaardigd dat Engel via Marie
Heerman in ieder geval invloed heeft uitgeoefend op de Reformatie in Brielle tot en met
1567.

⁴ TROOST & WOLTJER, ‘Brielle’, 325.

⁵ Vergelijk paragraaf 3.3.2.2.

Summary

This study describes the roots and background of Angelus Merula's (1487–1557) 'heresy' in the matter of hagiolatry. Hagiolatry was clearly a subject of great importance to him. The development of Merula's thought is sketched biographically.

The first chapter ('Introduction') explains why this particular approach was chosen. Until now, studies concerned with Merula's life and work have, to a considerable extent, remained separate from each other.

In the one field there are important biographical studies – the book of martyrs by Van Haemstede from 1559, the *Rvardi Tappart apotheosis* from 1559, the *Historia Tragica* by Paullus Merula from 1604, and the most recent extensive biographical study from 1851 by Willem Moll. These only pay indirect attention to the range and structure of Merula's thought and moreover, were not able to incorporate the source material brought together and published by Hoog in 1897. In the other field, the study by Jan Weernekers, from 1983, which is based upon this 1897 material, is a description of the full range of Merula's thought, but without any reference to the actual course of his life.

The second chapter ('Exploration') is of an introductory character. Successively it includes a sketch of hagiolatry in the Middle Ages, the criticism it received at the time of the Reformation, and the developments which this criticism subsequently caused in the Netherlands. This produces a colourful variety of views, opinions and convictions. From the Middle Ages the popular veneration of saints did not always observe the bounds drawn by the church. Neither was criticism, audible from the beginning of the sixteenth century, always unanimous. For one thing, Erasmus took his criticism less far than the reformers, who thought hagiolatry contrary to the unique position of Christ. But the reformers were often divided among themselves, especially concerning the desired consequences of criticism for hagiolatry. Bucer, Zwingli and Calvin criticized saint's days and saint's figures more violently than did Luther and Melancthon. And the Dutch Reformation is difficult to align with either of these two major reformational trajectories.

The second chapter also discusses the individual value, the reliability and the interrelations between the three above-mentioned contemporary descriptions of Merula's life. This is a necessary preliminary task, since, on important points, these sources contradict each other on details pertaining to Merula's life. These contradictions present the researcher with the critical task of making well-founded choices on various matters which are then further dealt with at a later stage in the study. The book of martyrs by Van

Haemstede, the *Rvarda Tappart apotheosis* and the *Historia Tragica* by Paullus Merula are therefore discussed in some detail. The critical conclusion is that there are no grounds for accepting, without some qualification, the account of events as given by Paullus Merula. But, at the same time, it should be admitted that, since he had the family papers at his disposal, he is and will remain the most important source of information about the fate of his great-uncle.

The third chapter ('Ascertainment') addresses the initial problematic we formulated at the beginning of the study: how did Merula develop his view of hagiolatry and can any sources be indentified from which he drew from the course of life until the beginning of the investigation to which he was subjected in 1552. The chapter opens with an evaluation of the progress of research thus far. Then a sketch follows of hagiolatry in Brielle. Against this, as historical background, and also with our knowledge about later developments, the data known about Engel's personal development up until 1552 is examined. 1552 was the year in which the inquisition against him started. As well, new facts are brought to light from an examination of new source material. These new facts indicate that apart from his time in Paris, Merula had also spent time studying in Louvain. He was initially subjected to investigation in 1533 and so it is also important for this examination of his later trial to identify his view of hagiolatry at that earlier time.

The conclusion we draw at the end of the third chapter is quite remarkable since Merula's view of hagiolatry deviated in striking fashion from the accepted ecclesiastical perspective. The starting point for his view is that the one advocate Christ makes the veneration of saints needless. And this raises a question about the sources he drew upon. On the basis of the material studied we indicated five possible sources: the commentaries on the *Sentences* by Petrus Lombardus in which the claim of hagiolatry is discussed explicitly; the developments in Merula's days that resulted in the Reformation; the 'heretics' he had to deal with in his personal and working environment; the extent to which hagiolatry was popular within the Netherlands in the 1520s; and the *Interim* from 1548. The conclusion is that the possibility that Merula's mind was partly moulded by the *Confessio Augustana* from 1530 cannot be discounted. Another conclusion is that he sided with Bucer against saint's days and with Zwingli against saint's figures; and that a certain relationship is noticeable between Merula's comments of 1533 and the 'popular' ideas about the subject of hagiolatry to be found in the Netherlands in the 1520s. However, on the basis of the source material at our disposal, there is still no demonstrable influence from these or other sources. Weerneker's proposition that, with respect to hagiolatry, Merula can be categorized under the second type of Reformation as distinguished by Oberman, is refuted.

The fourth chapter ('Defence') deals with the second question in our research with which we began the study: how exactly did the inquisition into Merula's views proceed and was it demonstrably reasonable for him to alter his view of hagiolatry? After an assessment, at the beginning of the chapter, a description is given of the progress of the research, the investigation, the trials, and the execution. On the basis of biographical literature and of his own works, a picture is drawn of the view Merula's inquisitors had of the purpose of such an inquisition and of hagiolatry. In this context the views of Franciscus Sonnius, Ruard Tapper van Enkhuizen, Nicolaas van Nieuwland, Herman van Lethmate, Ludovicus Blossius and Johannes Hentenius are successively dealt with. On the

basis of new source material it is possible to clarify certain matters, some of which now appear in a brighter light. This is especially true with regard to the deception of Tapper in the initial stage of the first trial, and as to the events that took place in the Southern Netherlands after this trial.

The conclusion that is formulated at the end of the fourth chapter is that although Merula's inquisitors had the reputation of being moderate they did not always operate within the bounds of the law. And furthermore, with regards to what he had actually written and advocated, they formed a united front in the sense that they attacked Merula with formal arguments rather than with respect to the details of his comment. In other words, with respect to hagiolatry he was considered a 'rebel' revolting against ecclesiastical doctrinal authority rather than a 'heretic' whose deviating view had to be refuted. The question as to whether their inquisition induced him to adapt his view of hagiolatry is answered by examining source material, to ascertain whether modifications occurred in his views. The first investigation of 1533 and the confession and tracts of 1553 are therefore taken as check points. The conclusion is that the lines are clearly continuous: the denial of any invocation of the saints by reason of the principle of *solus Christus* (Christ the only Mediator), and *sola scriptura* (the gospel does not teach this), as well as the senselessness of it (seeing the saints have no knowledge of our prayers) has been clarified in various ways and further substantiated, but it has not changed the account of his view in any material way. This conclusion is in agreement with that of Weernekers on this point. As to the first trial in 1554 it is difficult to get a clear picture of it, but after it Merula has certainly returned to his former view and it is partly for this reason that he was condemned to death in Mons in 1557.

In addition to the conclusion at the end of the third chapter, the question is asked, at the end of the fourth chapter, whether there are any other sources upon which Merula relied when developing his view of hagiolatry. The actual focus then is upon: the literature which he most certainly consulted – the *Interim* from 1548, the *Formula Reformationis* from 1548 and a work by Vervetius; the literature he possessed according to the evidence provided by the inquisitors – works by Luther, Brenz, Bucer, Melancthon, and Capito; the scholastic theology; his friends Johannes Sartorius and Herman Stein; and the 'ancient heretics'. The final conclusion is that any influence from whatever side cannot be proved conclusively, but that, in agreement with Weernekers, a decided consonance can be identified especially with the *Confessio Augustana* from 1530 as well as with the protestant theologians at the Regensburg religious colloquy (i.e. Brenz, Bucer, Melancthon, and Capito). A striking feature is that both sources are linked to Melancthon's name, whose works Merula knew and consulted. This is clear from the sources. Any affinity to Calvin's *Institutions* from 1536 proves to be much less clear.

In the fifth chapter ('Final Conclusions') the research is brought to its final conclusion. As regards the first part of the investigation the conclusion is that the lack of source material, especially about the early part of Merula's life, makes it impossible to indicate, with any certainty, sources upon which he relied when developing his view of hagiolatry. But it is true that progress has been made from a biographical point of view as the development of Merula's view has been placed in the 'narrower' context of his course of life. The picture as sketched by Weernekers has been modified but also further substantiated. With regard to the second side of the problematic (the range of his doctrinal views) there

are three points that can be made conclusively. First, up until the first trial Merula did not adjust his view of hagiolatry. The first trial itself presents us with many questions; notwithstanding its impact upon him at the time first trial was completed, we certainly know that he subsequently maintained, or returned to his initial view. It is on this point that progress has been made: our research has rendered a better picture of the development of Engel's thought about hagiolatry. It has also clarified the remarkable fact that, in spite of everything, Merula left room for an exclamation like 'Peter, pray for us!'. However, this will remain an element difficult into integrate in the totality of his views.

It is especially this latter element that makes Merula an independent figure in the (Dutch) Reformation. The same goes for Veluanus. Thus, the result of this study confirms the conclusion of recent investigation into the Dutch Reformation: this Reformation is characterized by diversity rather than by unity.

Literatuur

Onuitgegeven bronnen

Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht
Collectie Merula (HS O.A. 21).

Bibliothèque nationale de France (BNF)
Handschrift latin.5657 A.

Nationaal Archief (NA)

- + ingang 3.01.04.01 (Archief Staten van Holland en West-Friesland 1572–1795)
 - nr. 3 (Gedrukte resoluties van de Staten van Holland 1550 ja. 5 – 1554 dec. 29).
 - nr. 4 (Gedrukte resoluties van de Staten van Holland 1555 feb. 5 – 1556 dec. 17).
- + ingang 3.01.27.02 (Archief Grafelijkheidsrekenkamer – rekeningen)
 - nr. 3767 (Baljuwrekeningen Brielle 1525/27).
 - nr. 3769 (Baljuwrekeningen Brielle 1525/27).
- + ingang 3.03.01.01 (Archief van het Hof van Holland)
 - nr. 29 (Eerste memoriaal J. de Jonge 1530 jan. 8 – 1535 mei 28).
 - nr. 1091 (Register houdende resoluties van de Staten van Holland met betrekking tot de justitie, 1525–1560).
 - nr. 3261 (Register van willige en onwillige decreten, 1529 dec. 20 – 1533 okt. 27).
- + ingang 3.18.22 (Klooster H. Elizabeth te Rugge bij Brielle)
 - nr. 2: Akte, waarbij de proost-aartsdiaken van den Dom vergunning geeft tot oprichting van het klooster, 1404.

Rijksarchief Leuven (RAL)

- + ingang 682 (Archives de l'Université de Louvain (1426–1797)).
 - nr. 58 (Acta Universitatis Lovaniensis: Tomus 10: du 6 août 1551 au 11 avril 1567).
 - nr. 59 (Acta DD. Deputatorum Universitatis Lovaniensis: Tomus 11: du 4 juillet 1551 au 16 avril 1567 (avec index ajouté en 1667)).
 - nr. 443 (Liber Literarum Facultatis Theologiae 1544–1592).
 - nr. 5554 (Liber Computationum Promotoris 1548–1601).

Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg (SVPR)

- + toegang 30 (Stad Brielle (1280–1572))¹
 - nr. 5 (*Memoriaelboeck*, register van resoluties van baljuw en het oude- en nieuwe gerecht, 1543, aug.–1567, nov.).

1 Inventarisnummers zijn afkomstig uit een nog voorlopige inventaris.

- nr. 151 ('Correctiebouck', register van door de vierschaar van baljuw, schout en het gerecht opgelegde straffen, bedevaarten en boeten, 1478–1634).
- nr. 196 (*Informatie [...] beroerende de stede van den Brielle contra de stede van Dordrecht*, rapporten opgesteld door commissarissen van het Hof van Holland, op last van het Hof en op verzoek van Brielle, van een onderzoek gedaan in Brielle en diverse andere plaatsen ten behoeve van rechtzaken tussen Brielle en Dordrecht inzake het stapelrecht en de jurisdictie op de Maas. Rapporten van mei 1521 en september 1527 op verzoek van Brielle, 1565, afschriften).
- + toegang 42 (Oud archief van de gemeente Heenvliet)
 - nr. 245: Rekening van de administrerend kerkmeester betreffende de ontvangsten en uitgaven van de kerk, 1543–1544.
 - nr. 354: Rekening van de administrerend armmeester betreffende de ontvangsten en uitgaven van de Heilige Geest-armen, 1542.
- + toegang 74 (Huisarchief der vrijheren van Heenvliet)
 - nr. 120: Clercxboek 1539 December 5. – 1551 December 5).
 - nr. 138A: Advies van rechtsgeleerden over 't vervoeren van Merula naar Utrecht (1553).
 - nr. 138B: Missive van het Hof van Holland aan de Heer van Heenvliet. 1553 Juli 7.
 - nr. 684: Rekeningen van de Heilige Geest-armen.

Tresoar (Leeuwarden)

- + toegang 326 (Familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg)
 - nr. 2195: Testament van Joost van Cruninghen, Heer van Heenvliet enz.
 - nr. 2200: Testament van Jan van Cruninghen.

Utrechts Archief (UA)

- + ingang 216 (Archief Domkapittel)
 - nr. 2464-38: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1509–1510.
 - nr. 2464-39: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1510–1511.
 - nr. 2464-42: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1513–1514.
 - nr. 2464-49: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1520–1521.
 - nr. 2464-50: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1532–1533.
 - nr. 2464-53: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1525–1526.
 - nr. 2464-82: Rekening van de officiaal van de aartsdiaken, 1554–1555.
 - nr. 2544: Register van de personen, die de wijdingen als subdiaken, diaken en priester begeren en daartoe door de domscholaster geëxamineerd zijn, 1505–1518.
- + ingang 221 (Inventaris van het archief van het Kapittel van St. Marie)
 - nr. 2775: Extract uit de informatie naar de ketterij van Angelus Merula (1533).

Gedrukte bronnen

- ALBERIGO, G. & WOHLMUTH, J. (ed.), *Dekrete der ökumenischen Konzilien* (Paderborn 1973). Drie delen.
- ALFEN, H. VAN, 'Inquisitoriale gegevens omtrent Angelus Merula, Jan van Duivenvoorde en Henricus Geldorp', in: *BVG*, zesde reeks, 9 (1930) 81–97.
- ALKEMADE, K. VAN & SCHELLING, P. VAN DER, *Beschryving van de stad Briele, en den lande van Voorn* (Rotterdam: P. Losel 1729).
- ANSELMO, A. (ed.), *Placcaeten, ordonnantien, landt-chartres, blyde-incomsten, privilegien, ende instructien by de Princen van dese Nederlanden* (Antwerpen: Hendrick Aertssens 1648).
- AQUINAS, T., *Opera omnia* (Stuttgart: Frommann-Holzboog 1980). Zeven delen.
- BANGE, P. (ed.), *Desiderius Erasmus – Lof der Zotheid. Met de tekeningen van Hans Holbein uit het Baselse exemplars van 1515* (Nijmegen: Sun 2001).
- BLÉCOURT, A.S. & MEIJER, E.M. (ed.), *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa. Deelen I, II en III*, Rechtshistorisch Instituut Leiden, Serie I (Haarlem: Tjeenk Willink 1929).
- BONAVENTURA, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi, Doctoris seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi cardinalis Opera omnia* (Z.p. 1882–1889). Vier delen.

- BROM, G., 'Naamlijst der Priesters, die in het bisdom Utrecht gewijd zijn van 1505 tot 1518', in: *AGU* 23 (1896) 386–471.
- BROM, G., 'Naamlijst der Priesters, die in het bisdom Utrecht gewijd zijn van 1505 tot 1518', in: *AGU* 24 (1897) 1–85.
- BROM, G., *Archivalia in Italië: belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, Rijks geschiedkundige publicatiën, Kleine Serie ('s-Gravenhage: Nijhoff 1908–1914). Vier delen.
- BUJANDA, J.M. DE (ed.), *Index de l'université de Louvain 1546, 1550, 1558*, Index des livres interdits II (Sherbrooke: Centre d'Études de la Renaissance 1986).
- BUSSY, A. DE, 'De eerste informatie naar Merula's ketterij (1533)', in: *NAKG* 16 (1921) 129–143.
- CLERVAL, J.A., *Registre des procès-verbaux de la Faculté de Théologie de Paris. Publié pour la première fois, Archives de l'Histoire religieuse de la France, Archives de l'histoire religieuse de la France* (Paris: J. Gabalda 1917).
- De hemelvaart des eersten ende ouersten der christenen in Nederlandt vervolghers, Ruarts Tappaerts van Enchuysen* (Z.p. 1572).
- DENZINGER, H. & SCHÖNMETZER, A. (ed.), *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum* (Freiburg im Breisgau: Herder 1965).
- Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburger Konfession 1930* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1963).
- DUINKERKEN, A. VAN (ed.), *Katholieke Godsvrucht. Fragmenten uit de werken van den gelukzaligen Ludovicus Blosius (1506–1566)*, Uitgaven van het Geert Groote Genootschap, no. 424 ('s-Hertogenbosch: Geert Groote Genootschap 1934).
- ENGELLAND, H. (ed.), *Loci communes von 1521. Loci praecipui theologici von 1559 (I. Teil)*, Melanchthons Werke in Auswahl II. Band, 1. Teil (Gütersloh: C. Bertelsmann 1952).
- FLAJSHANS, V. (ed.), *Mag. Joannis Hus Opera omnia* (Prag 1903–1908). Drie delen.
- FLORENTIUS, H., *Questiones in quartii sententiarum circa Sacramenta* (Paris 1517).
- Formula Reformationis per Caesaream Majestatem, statibus ecclesiasticis in Comitibus Augustanis ad deliberandum proposita, & ab eisdem [...] probata & recepta. Item Acta Synodi dioecessanae Colonien* (Paris: vaneunt in aedibus Viantii Gautherot 1548).
- GOUW, J.L. VAN DER, *De Regulieren van Rugge* (Alphen aan den Rijn: Canaletto 1986).
- GUILLIAUDUS, C., *In Omnes Divi Pavli Apostoli Epistolas Collatio* (Paris: Audonētus Parvus 1550).
- HAEMSTEDIUS, A.C., *De gheschiedenisse ende den doot der vromer Martelaren* (Emden: G. van der Erve 1559).
- HEERINGA, K. (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378–1573*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Derde serie (Utrecht: Kemink 1926–1932). Drie delen in vier banden.
- HENSEN, A.H.L., 'Wijdingsbrief van Nicolaas van Nieuwland', in: *BGBHa* 31 (1908) 96–98.
- HERGANG, K.TH. (ed.), *Das Religions-Gespräch zu Regensburg i.J. 1541 und das Regensburger Buch nebst andren darauf bezüglichen Schriften jener Zeit* (Kassel: Fischer 1858).
- HEUSSEN, H.F. VAN e.a., *Kerkelijke historie en outheden der Zeven Vereenigde Provinciën* (Leiden: D. Haak, S. Luchtmans en J.A. Langerak 1726). Zes delen.
- HOOG, I.M.J. (ed.), *De verantwoording van Angelus Merula volgens het handschrift berustende in het Archief der Oud-bisschoppelijke Clerezy te Utrecht* (Leiden: S.C. van Doesburg 1897).
- Interim, hoc est constitutio praescribens qua ratione sacrosancti imperij Romani status in negotio religionis usque ad decisionem Concilij Tridentini, sese mutuo gerere ac excipere debeant, in nunc habito Augustae conventu XV. Maij à Caesar. Maiest. publicata* (Köln 1548).
- JAGER, H. DE, 'Brielsche keuren uit de 15de eeuw', in: *Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving*, nieuwe reeks, 3 (1877) 1–93; 150–228.
- JOOSTING, J.G.C. & MÜLLER, S. (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oude vaderlandsche recht ('s-Gravenhage: Nijhoff 1906–1924). Zeven delen.
- L., A. VAN, 'Nicolaas van Nieuwlandt, bisschop van Hebron I.P.I. bedankt voor het inquisiteurschap in het diocees van Utrecht, Ao 1546', in: *BGBHa* 4 (1876) 409–410.
- LAETMATUS, H., *De Instauranda Religione libri IX* (Basel 1544).
- Laus Deo. Gebeden en gezangen voor de Eredienst van de Eucharistie. Enkele sacramenten. Enige gebeden voor het dagelijks leven* (Roermond: Litjens 1981).

- LOIN, A., 'Documents concernant les placards, l'Inquisition et les troubles religieux dans les Pays-Bas et spécialement dans le comté de Hainaut, sous les règnes de Charles Quint et de Philippe II', in: *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, tweede serie, 8 (1856) 23–66.
- LOMBARDUS, P., *Sententiae in IV libris distinctae*, Spicilegium Bonaventurianum (Grottaferrata: Coll. S. Bonaventurae Ad Claras Aquas 1981). Twee delen.
- MANSI, G.D. e.a. (ed.), *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (Florence: Expensis Antonii Zatta Veneti 1759–1927). Drieënvijftig delen in achtevvijftig banden.
- MERULA, G., *Kort ende getrouw verhael van alle 't gene den tijdt van vier iaeren ende meer, bitterlick deur de ketter-meesters gehandelt is tegen Angelvm Mervlam* (Leiden: J.C. van Dorp 1604).
- MERULA, P., *Fidelis et svccincta rervm adversvs Angelvm Mervlam tragice ante XLVII. annos, qvadiennivm, et qvod excvrrit, ab inqvisitoribvs gestarvm commemoratio* (Leiden: Lowijs Elzevier 1604).
- NEUSER, W.H. (ed.), *Die Vorbereitung der Religionsgespräche von Worms und Regensburg 1540/41*, Texte zur Geschichte der evangelischen Theologie Heft 4 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1974).
- NIET, C.A. DE (ed.), *Johannes Calvinj – Institutie of onderwijzing in de christelijke religie* (Houten: Den Hertog 2009).
- PIJPER, F. (ed.), *Polemische geschriften der Hervormingsgezinden*, BRN I ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1903).
- PIJPER, F. (ed.), *De oudste Roomsche bestrijders van Luther*, BRN III ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1905).
- PIJPER, F. (ed.), *Leerstellige en stichtelijke geschriften van Ioann. Anastasius Veluanus e.a.*, BRN IV ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1906).
- PIJPER, F. (ed.), *Het martelaarschap van Hendrik Vos en Joannes van den Esschen, Willem van Zwolle, Hoste vander Kateleyne, Christophorus Fabritius en Oliverius Bockius, Guido de Bres en Peregrin de La Grange*, BRN VIII ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1911).
- PIJPER, F. (ed.), 'Colloquia obscurorum Theologorum, grassantium nunc per Brabantiam', in: *NAKG* 4 (1907) 181–233.
- RAM, P.F.X. DE (ed.), *Francisci Sonnij, S. Theol. Doct. Lov. primi Sylvaeducensium deinde Antverpiensium Episcopi ad Viglium Zuichemum Epistolae* (Brussel: Hayez 1850).
- RAPPARD, F.A.L. VAN & MULLER, S. (ed.), *Verslagen van kerkvisitation in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw* (Amsterdam: Johannes Müller 1911).
- REUSENS, E.H.J., *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425–1797)*, Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën Reprints 149 (Bruxelles: Archives générales du Royaume 1999).
- REUSENS, E.H.J. e.a. (ed.), *Matricule de l'Université de Louvain* (Bruxelles: Librairie Kiessling 1903–1969). Tien delen in zestien banden.
- RIEMER, J. DE, *Beschryving van 's Graven-hage* (Delft: R. Boitet 1730). Twee delen.
- SALLUSTIUS, *Conjuratio de Catilina*, ed. B. Ornstein & J. Roman, Collection des Universités de France (Paris: Les Belles Lettres 1924) [*De coniuratione Catilinae*].
- SCHANNAT, J.F. e.a. (ed.), *Concilia Germaniae* (Köln: Krakamp & Simon 1759–1790). Elf delen.
- SCHOOCKIUS, M., *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis* (Groningen: J. Nicolai 1651).
- Sententiën en gewezen zaken van den Hoogen en Provincialen Raad in Holland, Zeeland en West-Friesland* (Rotterdam: Joannes Naeranus 1662).
- SOCAS, F. (ed.), *Francisci Enzinatis Burgensis Historia de statu Belgico deque religione Hispanica*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Stuttgart: Teubner 1991).
- SPIJKER, W. VAN 'T (ed.), *Johannes Calvinj – Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie* (Kampen: De Groot Goudriaan 1992).
- STUPPERICH, R.W. (ed.), *Frühschriften 1520–1524*, Martin Bucers Deutsche Schriften, Band I (Gütersloh: Mohn 1960).
- STUPPERICH, R.W. (ed.), *Die letzten Strassburger Jahre 1546–1549. Schriften zur Gemeindereformation und zum Augsburger Interim*, Martin Bucers Deutsche Schriften, Band XVII (Gütersloh: Mohn 1981).
- TAPPER, R., *Ruardi Tapperi ab Enchusa, Ecclesiae Collegiatae S. Petri Lovaniensis Decani, et eiusdem florentissimae Academiae Cancellarii, omnia, quae haberi potuerunt, Opera* (Köln: in officina Birckmannica 1582). Reprint Ridgewood N.J.: Gregg Press 1964.
- Tweeden druck vanden eersten boeck der Ordonnancien statuten, edicten en placcaerten* (Ghendt: A. vanden Steene 1639).
- VERUS, G., *Clariss. theologi D. Rvardi Tappart Enchusani, haereticae prauitatis primarii & generalis inquisitoris [...] apotheosis* (Z.p. 1559).

- VIRVESIUS, A., *Philippicae disputationes uiginti aduersus Lutherana dogmata, per Philippum Melanchthonem defensa, complectens summam disputationes nuper Augustae ac deinde Ratisponae habitas* (Köln: Melchior von Keulen 1542).
- WINGHE, A. DE (ed.), *Venerabilis Patris D. Ludovici Blosii O.S.B. Opera* (Antwerpen: ex officina Plantiniana Balthasar Moreti 1632).

Secundaire literatuur

- AA, A.J. VAN DER, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem: Jacobus Noorduyt 1839–1851). Dertien delen.
- ANGENENDT, A., *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München: C.H. Beck 1997).
- ANGENENDT, A., *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (Darmstadt: Primus Verlag 2002).
- AUDISIO, G., *The Waldensian dissent. Persecution and Survival, c. 1170 – c. 1570*, Cambridge medieval textbooks (Cambridge: Cambridge University Press 1999).
- AUGUSTIJN, C., *De godsdienstgesprekken tussen Rooms-Katholieken en Protestanten van 1538 tot 1541* (Haarlem: De erven F. Bohn 1967).
- BAIX, F., ‘Blois, Blosius (Vénérable Louis de)’, in: DHGE 9, 228–242.
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J.N. e.a., *Handboek der Kerkgeschiedenis* (Leeuwarden: De Tille 1980).
- BAUTZ, F.W., ‘Blosius’, in: BBKL 1, 625–626.
- BEGHEYN, P.J., ‘Franciscus Sonnius als inkquisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie (1543–1557)’, in: *BosB* 30 (1971) 85–154.
- BERGSMA, W., ‘The Low Countries’, in: SCRIBNER, R.W. e.a. (ed.), *The Reformation in national context* (Cambridge: Cambridge University Press 1994) 67–79.
- BIERTZ, K.-H., *Het kerkelijk jaar. Christelijke feestdagen vroeger en nu* (Amsterdam: Prometheus 1995).
- BLOK, P.J., ‘De geloofwaardigheid van Paullus Merula’, in: *BVGO*, vierde reeks, 1 (1900) 116–137.
- BLOK, P.J., ‘De schrijver van de Apotheosis Ruardi’, in: *BVGO*, vierde reeks, 2 (1902) 350–366.
- BLOK, P.J. e.a. (ed.), *Robert Fruin's verspreide geschriften: met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap* ('s-Gravenhage: Nijhoff 1900–1905). Elf delen.
- BOEHM, L., ‘Paris, Universitäten’, in: TRE 26, 1–12.
- BOS, F.L., *De vergeten martelaar* ('s-Gravenhage: Willem de Zwijgerstichting 1960).
- BOTS, P.M., *De oude kloosters en abdijen van het tegenwoordige Bisdom Haarlem, in alphabetische volgorde, met korte toelichtingen* (Rijnsburg: Petit & Co 1882).
- BRAAKE, S. TER, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483–1558)*, Hollandse studiën 42 (Hilversum: Verloren 2007).
- BREDERO, A.H., *Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving* (Kampen: Kok 1987).
- BREDERO, A.H., *De Ontkerstening Der Middeleeuwen. Een terugblik op de geschiedenis van twaalf eeuwen christendom, Mens en Tijd* (Baarn: Agora 2000).
- BREIDFELDT, S., ‘De Clarissen van Brielle’, in: *BGBHa* 28 (1904) 8–23.
- BREKELMANS, M., *De gevangenpoort* (Den Haag: Rijksdienst Kastelenbeheer 1985).
- BRENON, A., ‘The Waldensian books’, in: BILLER, P. & HUDSON, A. (ed.), *Heresy and literacy, 1000–1530*, Cambridge studies in medieval literature (Cambridge: Cambridge University Press 1994) 137–159.
- BRIENEN, T., *Calvijn en de kerkdienst* (Heerenveen: Groen 1999).
- CAMERON, E.K., ‘Waldenser’, in: TRE 35, 389–402.
- DANKBAAR, W.F., Bespreking van ‘J. WEERNEKERS, *De theologie van Angelus Merula, met name onderzocht op invloeden vanuit de Reformatie* ((Amsterdam: Rodopi 1983)’, in: *NTT* 39 (1985) 346–347.
- DAXELMÜLLER, CH., ‘Heiligenverehrung in Liturgie und Volksfrömmigkeit’, in: LMA 4, 2015–2017.
- DECAVELE, J., *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven: Davidsfonds 2004).
- DENIS, P., *Les églises d'étrangers en pays rhénans (1538–1564)* (Paris: Les Belles Lettres 1984).
- De universiteit te Leuven 1425–1985*, Fasti Academici I (Leuven: Universitaire Pers Leuven 1986).
- DIERICX, M., ‘Sonnus’, in: LThK 9, 978.
- DUKE, A.C., *Reformation and revolt in the low countries* (London: The Hambledon Press 1990).
- DUKE, A.C., ‘The Netherlands’, in: PETTEGREE, A.D.M. (ed.), *The early Reformation in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press 1992) 142–165.

- DUKE, A.C., 'Merula, Angelus', in: OER 3,56–57.
- EIJNATTEN, J. VAN & LIEBURG, F.A. VAN, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren 2005).
- ÉTIENNE, J., 'Un théologien Louvaniste, Ruard Tapper (1487–1559). Notice Biographique', in: CAUWENBERGH, E. VAN e.a., *Scrinium Lovaniense: mélanges historiques Étienne van Cauwenberg* (Leuven: Bibliothèque de l'Université 1961) 381–392.
- EXALTO, J., *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Z.p.: Vantilt 2005).
- FABISCH, P., 'Ruard Tapper (1487–1559)', in: ISERLOH, E. (ed.), *Katholische Theologen der Reformationszeit 4* (Münster: Aschendorff 1987) 58–74.
- FARGE, J.K., *Orthodoxy and reform in early Reformation France. The Faculty of Theology of Paris, 1500–1543*, Studies in Medieval and Reformation Thought, Volume XXXII (Leiden: Brill 1985).
- FLINTERMAN, R.A., 'Merula, Angelus (Engel Willemsz. DeMerle)', in: BLGNP 2, 325–327.
- FRUIN, R., 'Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland tegenover Angelus Merula', in: *BVGÖ*, derde reeks, 10 (1899) 205–234.
- GEBHARDT, B. & HÄFELE, R. (ed.), *Handbuch der deutschen Geschichte* (Stuttgart: Klett-Cotta 2001–2007). Vierentwintig delen.
- GELDER, H.E. VAN, '*’s-Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam: Meulenhoff 1937).
- GILMONT, J.-F., 'La genèse du Martyrologe d'Adriaan van Haemstede (1559)', in: *RHE* 63 (1968) 379–414.
- GLAUDEMANS, C.N.W.M., *Inventaris van het archief van het Catharinagasthuis te Brielle (1293) 1425–1983* (Brielle: Gemeentearchief Brielle 1993).
- GOOSENS, A., 'Inquisitions et Réformes dans les anciens Pays-Bas méridionaux', in: *Bulletin – Chronique de la Société Royale d'Histoire du Protestantisme Belge* 123 (1999) 6–26.
- GOOSSENS, T.J.A.J., *Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdragen tot zijne biografie* ('s-Hertogenbosch: G. Mosmans Zoon 1917).
- GRAAFLAND, G.J. & TRAPMAN, J., 'Gnapheus, Guilielmus (Willem Voldersgracht, Willem van Haghen, Fullonius)', in: BLGNP 4, 142–143.
- GROH, D. & KELLER, H. (ed.), *Propyläen Geschichte Deutschlands* (Berlin: Propyläen Verlag 1983–1995). Negen delen.
- GROSS, K., 'Das geistliche Leben nach der Lehre des seligen Abtes Ludwig Blossius', in: *BenM* 31 (1955) 431–438.
- HAAK, S.P., *Paullus Merula. 1558–1607* (Zutphen: Thieme 1901).
- HAAS, M., *Huldreich Zwingli und seine Zeit. Leben und Werk des Zürcher Reformators* (Zürich: Theologischer Verlag 1982).
- HART, G. 'T, *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet. Met inventaris en regestenlijst van het huisarchief der vrijheren van Heenvliet* (Heenvliet: Lamaison Merulastichting 1949).
- HAUSBERGER, K., 'Heilige/Heiligenverehrung IV. Abendländisches Mittelalter', in: *TRE* 14, 651–652.
- HEEL, D. VAN, *Doctor Herman Lethmaet. Een beroemd Gouwenaar (1492–1555). Schenker van glasvenster nr. 11 in de St. Janskerk te Gouda* (Gouda: Boekandel J. de Ven 1950).
- HEMING, C.P., *Protestants and the Cult of the Saints in German-speaking Europe, 1517–1531*, Sixteenth Century Essays & Studies Series (Kirkville: Truman State University Press 2003).
- HENSEN, A.H.L., 'Aanteekeningen op prof. Moll's "Angelus Merula"', in: *Kath(L)* 111 (1897) 43–68.
- HENSEN, A.H.L., 'Eene Inquisitie-reis door Friesland', in: *AGU* 24 (1897) 215–245.
- HENSEN, A.H.L., 'Nicolaas van Nieuwland', in: *BGBHa* 23 (1898) 81–109.
- HERWAARDEN, J. VAN, 'Erasmus over wonderen ofwel: De utilitate miraculorum', in: CASPERS, C.M.A. e.a. (red.), *Heiligen en hun wonderen. Uit de marge van ons erfgoed, van de late middeleeuwen tot heden* (Budel: Damon 2007) 37–68.
- HILPISCH, S., *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in ihren Grundzügen dargestellt* (Freiburg i.B.: Herder 1929).
- HOOG, I.M.J., *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566* (Schiedam: H.A.M. Roelants 1885).
- HOOP SCHEFFER, J.G. DE, 'Cornelis Woutersz. van Dordrecht, een martelaar der Hervorming (1525–1529)', in: *KHAR* 4 (1862) 1–22.
- HORST, V.D., 'Het klooster Bethlehem te 's Gravenhage', in: *BGBHa* 3 (1875) 99–105.
- ISRAËL, J.I., *De Republiek 1477–1806* (Franeker: Van Wijnen 2001).
- ITTERZON, G.P. VAN, 'Bakker, Jan de (Johannes Pistorius)', in: BLGNP 2, 40–41.
- ITTERZON, G.P. VAN, 'Versteghe, Jan Gerritsz. (Ioannes Anastasius Veluanus)', in: BLGNP 2, 436–437.

- JAGER, H. DE, 'De voormalige kerk van het Zuideindsche Gasthuis te Brielle, in 1528 een kweekplaats van de "nieuwe religie" aldaar', in: *De Navorscher* 29 (1879) 441–456.
- JAGER, H. DE, 'Bijdrage tot de Geschiedenis van het Klooster van St. Andries te Rugge en van de kloosters der Cellezusters en Cellebroeders te Brielle', in *BVGO*, derde reeks, 1 (1882) 119–175).
- JAGER, H. DE, 'Bijdrage tot de Geschiedenis van het Vaderlandsche Schoolwezen', in: *De Navorscher* 32 (1882) 450–461.
- JAGER, H. DE, 'Bijdrage tot de Geschiedenis van de Brielsche Kloosters van St. Catharina en St. Clara', in: *BVGO*, derde reeks, 2 (1885) 136–206.
- JAGER, H. DE, 'Aanteekeningen op prof. Moll's "Angelus Merula"', in: *ANKG* 6 (1897) 1–44.
- JANSE, H., 'De Sint-Catharijnekerk te Den Briel', in *BKNOB* 64 (1965) 97–108).
- JEDIN, H. & REPGEN, K. (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte* (Freiburg: Herder 1962–1979). Zeven delen in tien banden.
- JELSMA, A.J., *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek* ('s-Gravenhage: Boekencentrum 1972).
- JONG, O.J. DE, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk: Callenbach 1985).
- JONGEN, L., *Heiligenlevens in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: Bert Bakker 1998).
- JONGH, H. DE, *L'Ancienne Faculté de Théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432–1540). Ses débuts, son organisation, son enseignement, sa lutte contre Érasme et Luther. Avec des documents inédits*, HES Historische herdrukken XI (Utrecht: HES 1980).
- JUNG, M.H. & WALTER, P. (ed.), *Theologen des 16. Jahrhunderts: Humanismus – Reformation – Katholische Erneuerung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2002).
- KAMPHUIS, J., *Altijd met goed accoord. Opstellen uit de jaren 1959–1969* (Amsterdam: Ton Bolland 1973).
- KAN, J.B., 'Paullus Merula', in: *BVGO*, vierde reeks, 1 (1900) 101–115.
- KLOK, J., *Brielle. Stad in de landen van Voorne* (Alphen aan den Rijn: Repro-Holland 1989).
- KNAPPERT, L., *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden* (Utrecht: Oosthoek 1924).
- KOHL, E.-W., *Die Theologie des Erasmus*, Theologische Zeitschrift Sonderband I (Basel: Friedrich Reinhardt Verlag 1966). Twee delen.
- KOK, D. DE (ed.), *Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiariissen vóór de Hervorming*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Derde serie, no. 52 (Utrecht: Kemink 1927).
- KROLZIK, A., 'Merula, Angelus (Engel Willemsz van Merlen)', in: *BBKL* 5, 1341–1343.
- LINDBERG, C.H., *The European Reformations* (Cambridge: Blackwell 1994).
- LINDEBOOM, J., *De confessioneele ontwikkeling der Reformatie in de Nederlanden*, Kerkhistorische studiën behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, deel III ('s-Gravenhage: Nijhoff 1946).
- LONG, I. LE, *Boek-zaal der Nederduitsche Bybels* (Hoorn: T. Tjallingius 1764).
- LOOSJES, J., *Geschiedenis der Luthersche Kerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage: Nijhoff 1921).
- LORTZ, J.A., *Die Reformation in Deutschland* (Freiburg: Herder 1939–1941). Twee delen.
- LOURDAUX, W., 'De Moderne Devotie te Leuven en haar verhouding tot de theologie', in: EIJL, E.J.M. VAN (red.), *Facultas S. Theologiae Lovaniensis 1432–1797. Bijdragen tot haar geschiedenis*, Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium XLV (Leuven: Leuven Univ. Press 1977).
- MAHIEU, E., 'Le protestantisme à Mons, des origines à 1575', in: *Annales de Cercle archéologique de Mons* 66 (1965–1967) 129–247.
- MAREL, A. VAN DER, 'Nog eens Van Merlen en Van Merler', in: *De Nederlandsche Leeuw* 71 (1954) 10–14.
- MEERTENS, M., *De Godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVIe eeuw*, Historische Bibliotheek van Godsdienstwetenschappen (Nijmegen: Dekker & Van de Vegt 1930–1934). Vier delen.
- MELLINK, A.F., *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen: SUN 1978).
- MOLANUS, J., *Historiae Lovaniensium Libri XIV* (Bruxelles: Commission Royale d'Histoire 1861). Twee delen.
- MOLL, W., *Angelus Merula, de Hervormer en Martelaar des geloofs. 1530–1557* (Amsterdam: G. Portielje 1851).
- MOLNÁR, A., *Die Waldenser. Geschichte und europäisches Ausmass einer Ketzerbewegung* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1980).
- MONSEUR, E., 'Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas au XVIe siècle', in: FREDERICQ, P. e.a., *Travaux du cours pratique d'histoire nationale: dissertations sur l'histoire des Pays-Bas aux XVIe siècle. Fasc. 2* (Gand: Vuylsteke 1884) 79–129.

- MORSINK, G., *Joannes Anastasius Veluanus. (Jan Gerritsz. Versteeghe, levensloop en ontwikkeling)* (Kampen: Kok 1986).
- MUINCK KEIZER, J.H. DE, *Henricus Geldorp* (Groningen: J.B. Wolters 1893).
- NAUTA, D., 'De Reformatie in Nederland in de historiografie', in: GEURTS, P.A.M. & JANSSEN, A.E.M. (ed.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe tijd*, Geschiedenis in veelvoud ('s-Gravenhage: Nijhoff 1981). Deel II, 206–227.
- NIEBES, P.-J., *Les frères cellites ou alexiens en Belgique. Monasticon* (Introduction bibliographique à l'histoire des couvents Belges antérieur à 1796 52 (Bruxelles: Archives générales du Royaume 2002).
- NOLET, W. & BOEREN, P.C., *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam: Urbi et Orbi 1951).
- OBERMAN, H.A., *Werden und Wertung der Reformation. Vom Wegestreit zum Glaubenskampf* (Tübingen: Mohr 1989).
- OOSTERBAAN, D.P., *Het oude en nieuwe gasthuis te Delft (1252–1795)* (Delft: Gaade 1954).
- PETTEGREE, A., 'Haemstede, Adriaan Corneliszoon van', in: OER 2, 207.
- PINOMAA, L., 'Luthers Weg zur Verwerfung des Heiligidiensten', in: LuJ 1962 35–43.
- PONT, J.W., *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarlem: Bohn 1911).
- POST, R.R., 'Karel V' Formula Reformationis en haar toepassing in Nederland', in: *MNAW* 10 (1947) 173–197.
- POST, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht: Spectrum 1954).
- POST, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (Utrecht: Het Spectrum 1957). Twee delen.
- PUNET, P. DE, 'Blois', in: VILLER, M. e.a. (red.), *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique: doctrine et histoire* (Paris: Beauchesne 1937). Tome I, 1730–1738.
- RASHDALL, H. e.a., *The universities of Europe in the Middle Ages* (Oxford: Clarendon Press 1987). Drie delen.
- RENAUD, J.G.N., 'De ruïne van het huis te Heenvliet', in: *BKNOB* 64 (1965) 109–177.
- REUSENS, E.H.J., 'Blois (Louis de) ou Blossius', in: BN 2, 499–507.
- REUSENS, E.H.J., 'Hentenius (Jean)', in: BN 9, 233–236.
- ROGIER, L.J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw* (Amsterdam: Urbi et Orbi 1945–1947). Twee delen.
- RÖMER, R.C.H., *Geschiedkundig Overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland* (Leiden: Brill 1854). Twee afdelingen.
- ROSENBERG, H., 'Vigilantius (late fourth-early fifth century)', in: FERGUSON, W.E. & MACHUGH, M.P. (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity*, Garland reference library of the humanities vol. 1839 (New York: Garland 1997) Deel 2, 1160–1161.
- RÜEGG, W. (ed.), *Geschichte der Universität in Europa* (München: Beck 1993–1996). Twee delen.
- SCHEERMAN, H.J., 'Ruud Tapper van Enkhuizen', in: *HaarLB* 24 (1937) 150–160; 321–350; 25 (1938) 391–420.
- SCHEIBLE, H., *Melanchthon. Eine Biographie* (München: C.H. Beck 1997).
- SCHELVEN, A.A. VAN, *De Nederduitse vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland in hunne betekenissen voor de Reformatie in de Nederland* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1908).
- SCHMIDT, W., *Vigilantius, sein Verhältniss zum h. Hieronymus und zur Kirchenlehre damaliger Zeit* (Münster: Mitsdörffer 1860).
- SCHOENGEM, M., *Monasticon Batavum*, Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling letterkunde. Nieuwe Reeks, deel XLV (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij 1941). Drie delen in vier banden.
- SCHREVEL, A.C. DE, 'Sonnius', in: BN 23, 179–224.
- SCHULZ, F., 'Heilige/Heiligenverehrung VII. Die protestantischen Kirchen', in: TRE 14, 664–672.
- SEJOURNE, P., 'Saints (culte des)', in: DThC 14, 958–978.
- SELDERHUIS, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok 2006).
- SELDERHUIS, H.J. (red.), *Calvin Handboek* (Kampen: Kok 2008).
- SEPP, C., 'De geschiedenis der martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede', in: SEPP, C., *Geschiedkundige nasporingen II* (Leiden: De Breuk & Smits 1873).
- SPIJKER, W. VAN 'T, 'Leuvense professoren over de zekerheid van het geloof', in: BEEK, A. VAN DE & LAAR, W.M. VAN (red.), *Sola Gratia: bron voor de Reformatie en uitdaging voor nu* (Zoetermeer: Boekencentrum 2004) 87–103.

- SPRUYT, B.J., *Cornelius Henrici Hoen (Honius) and his epistle on the eucharist (1525). Medieval heresy, erasmian humanism, and reform in the early sixteenth-century low countries, Studies in medieval and Reformation traditions volume CXIX* (Leiden: Brill 2006).
- SPRUYT, B.J., 'Hoen (Hoon, Honius), Cornelis Henriczoon (Henrici)', in: *BLGNP* 4, 203–205.
- STOLK, J.M., *Johannes Calvijn en de godsdienstgesprekken tussen rooms-katholieken en protestanten in Hagenau, Worms en Regensburg (1540–1541)*, Theologie en Geschiedenis (Kampen: Kok 2004).
- STUPPERICH, R.W., 'Bucer, Martin', in: *TRE* 7, 258–270.
- TOURN, G., *De Waldenzen. De eerste protestanten en hun 800-jarige geschiedenis* (Franeker: Van Wijnen 1988).
- TRACY, J.D., 'Netherlands', in *OER* 3, 136–142.
- TRAPMAN, J., 'Ioannes Sartorius (ca. 1500–1557), gymnasiarch te Amsterdam en Noordwijk, als erasmiaan en spiritualist', in: *NAKG* 70 (1990) 30–51.
- TRAPMAN, J., 'Sartorius, Johannes', in: *BLGNP* 4, 382–383.
- TROOST, W. & WOLTJER, J.J., 'Brielle in hervormingstijd', in: *BMGN* 87 (1972) 307–353.
- VALVEKENS, P.E., *De Inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, Catholica V–I (Brussel: De Kinkhoven 1949).
- VELTENAAR, C., *Het kerkelijk leven der Gereformeerden in Den Briel tot 1816* (Amsterdam: Kruyt 1915).
- VERHOEVEN, G., *Devotie en negotie: Delft als bedevaartplaats in de late Middeleeuwen* (Amsterdam: VU Uitgeverij 1992).
- VERLEUN, L., *Angelus Merula (Mr. Engel Willemsz. van Merle)* (Alphen aan den Rijn 1975).
- VOCHT, H. DE, 'Tapper (Ruard)', in: *BN* 24, 555–577.
- VOCHT, H. DE, *Inventaire des archives de l'Université de Louvain 1426–1797 aux Archives Générales du Royaume a Bruxelles, Inventaires des Archives de la Belgique* (Louvain: Librairie Universitaire 1927).
- WALVIS, I., *Beschryving der stad Gouda* (Gouda: Joannes en Andries Endenburg, Christiaan Vermey 1714).
- WEERNEKERS, J., *De theologie van Angelus Merula, met name onderzocht op invloeden vanuit de Reformatie* (Amsterdam: Rodopi 1983).
- WEGMAN, H.A.J., *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen: J.H. Kok 1991).
- WEIJLING, J.F.A.N., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht', in: *AGU* 70 (1951) 1–346.
- WELLS, G., 'Sonnius, Franciscus', in: *OER* 4, 88–89.
- WIJNAENDTS VAN RESANDT, W., 'Van Merlen en Van Merler', in: *De Nederlandsche Leeuw* 70 (1952) 290–300.
- WINKELMANN, J.C.A., *Gerson, Wiclefus, Hussus inter se et cum reformatoribus comparati* (Göttingen: Kästner 1858).
- ZACHMAN, R.C., *John Calvin as Teacher, Pastor, and Theologian* (Grand Rapids: Baker Academic 2006).

Curriculum vitae

Adriaan (André) Bas werd geboren op 16 november 1969 te Dordrecht. Hij groeide op in Alblasserdam en behaalde in 1988 zijn gymnasiumdiploma aan de Gereformeerde Scholengemeenschap te Rotterdam. In datzelfde jaar begon hij aan een studie theologie aan de Theologische Universiteit in Kampen (Broederweg). Tijdens deze studie specialiseerde hij zich in de oude kerkgeschiedenis (voor 1650). Dit leidde tot de doctoraalscriptie *“Ghenoech ende suffisant”. Doctoraalscriptie over Angelus Merula (1487–1557) en het sola Scriptura*, waarop hij in 1995 afstudeerde. In 1996 werd hij bevestigd als predikant van de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) te Lemele-Lemelerveld, sinds 2001 dient hij de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kornhorn en Marum. André Bas is getrouwd en heeft met zijn vrouw de zorg voor een pleegdochter.

Register van persoons- en plaatsnamen

- Abraham, 26, 45, 125, 151, 179
Adam, 21
Adriaan de molenaar, 80
Adriaenszoon, L., 86
Adrianus VI (paus), 72, 141
Agricola, R., 32
Aken, 53
Alexandri, P., 113
Alkemade, K. van, 65
Altena, B. van, 176
Ambrosius van Milaan, 135
Amsterdam, 141
Amsterdam, T.T. van, 71
Andreas, 66
Angenendt, A., 6
Antwerpen, xi, 48, 53, 54, 115
Aquinas, T., 11, 13, 14, 15, 72, 73, 94
Arkel, J. van, 8
Arnhem, 49
Assendelft, G. van, 138, 139, 145, 146, 155,
156, 158, 159, 168
Assisi, 66
Ath, 178
Aubert, G., 74
Augsburg, 44, 45, 46
Augustinus, A., 9, 10, 66, 131, 134
Aytta van Zwichem, V. van, 114, 139, 170,
183

Baden, F. van, 147
Bakhuizen van den Brink, J.N., 30
Bakker, J. de, 29, 34, 40, 41, 119, 146
Bange, P., 18

Basel, 24
Basilius de Grote, 129, 182, 184
Beetz, J. de, 72
Benedictus van Nursia, 13, 178
Bergen (Henegouwen). *Zie* Mons
Berger, J., 74
Bergsma, W., 32, 42
Bernardus van Clairvaux, 136
Beveren, J. van. *Zie* Kruiningen, Johan van
Bloccius, P., 29
Blok, P.J., 61, 189
Blosius, L., 177, 178, 179, 181, 191, 192
Boehm, L., 74
Bommel, H. van, 148
Bonaventura, 11, 12, 13, 94
Boott, J., 116
Bourgondië, J. van, 100, 112, 157
Bourgondië, M. van, 158
Braake, S. ter, 1, 2, 200
Brede, W. de, 78
Brenz, J., 104, 197
Brielle, 1, 2, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 71,
75, 76, 77, 78, 80, 81, 89, 92, 93, 95,
152, 157, 176, 190, 215, 216
Maarland, 65, 77, 78, 79
Rugge, 66, 67, 68
Brussel, 2, 36, 140, 144, 170, 181, 183, 188
Bucer, M., 17, 22, 23, 24, 27, 31, 32, 51,
52, 92, 94, 95, 104, 186, 197, 203
Budua, M. van, 67
Buedens, O., 38
Bullinger, H., 29
Bussy, A. de, 2, 78, 79, 82, 83, 86, 87, 202

Byell, U., 76

Calvijn, J., 17, 22, 24, 25, 26, 27, 52, 92,
137, 197, 198, 200, 201, 203, 205

Campeggio, L., 38

Canirivus, F.. *Zie* Hondebeke, F.

Capito, W., 104, 197

Carthago, 7, 26

Castro, N. de, 57, 115, 148, 155

Catharina van Alexandrië, 65, 67, 76, 77

Cats, H., 67, 77

Christiaan II, koning, 41

Christoffel, St., 17

Claesdochter, W., 29

Claesz, P., 78, 79, 84

Claeszoon, J., 68

Claps, A.L., 80

Clara van Assisi, 66

Clemens, 123, 136

Clemens VII, paus, 37, 38

Cleynaarts, N., 178

Cloeting, fiscaal, 145, 146, 148, 149, 154,
172

Cooltuyn, C., 29

Coppin, N., 38, 118

Coreman, A., 54

Cornelis de dekker, 81

Cornelisz, B., 79, 84, 85

Corneliszoon, A., 216

Corneliszoon, Andries, 216

Couwenberch, P. van, 121

Crocus, C., 146

Cuperus, M., 181

Cyrillus van Alexandrië, 131

Damianus van Alexandrië, 66

Daniël, 136

Dankbaar, W.F., 3

Davenne, G., 61

David, 26, 45, 90, 109, 111, 193, 194

Decavele, J., 33

Delft, 41, 57, 59, 66, 147, 156, 165, 169,
170

Denemarken, 41

Diephout, R. van, 65

Dionysius, dr., 187

Dirx, C., 174, 175, 176, 177

Doens, A.J. van, 80

Dompierre, 181

Donstiennes, 177

Dordrecht, 59

Dorpius, M., 18

Driedo, J., 178

Drieux, M., 118

Dryander, F.. *Zie* Enzinas, F.

Dufour, R., 43

Duisburg, 57

Duivenvoorde, J. van, 89

Duke, A.C., 30, 31, 32, 42, 43, 86, 95

Eck, J., 105, 106

Egmond, G. van, 46, 142

Eligius van Noyon, 65

Elisa, 179

Elizabeth van Hongarije, 66, 67, 78

Emden, 34, 43, 54, 216

Enckevoirt, W. van, 142

Enkhuizen, 118

Enzinas, F., 113, 119

Erasmus, D., 17, 18, 22, 23, 30, 32, 33, 34,
51, 52, 60, 71, 72, 94, 119, 141, 203

Esau, 179

Esschen, J. van, 36

Etton, St., 180, 181

Eunomius, 151

Exalto, J., 204

Faber Stapulensis, J., 116

Filips II, 175, 176, 177, 187

Franciscus van Assisi, 66

Franck, S., 34, 147

Frankfurt, 8

Fruin, R., 60, 61, 122, 141, 154, 162, 164,
165, 166, 167, 168, 169, 170

Gardenen, 49

Geervliet, 84, 99, 117

Geldorpius, H., 56, 57, 58, 60, 61, 164

Geldrop, 57

Genève, 24, 25, 26

- Gent, 177
 Gerobulus, J., 216
 Gerrit, mr., 100
 Gilmont, J.-F., 54, 55
 Gippus, abt, 178
 Gnapheus, G., 28, 40, 41, 119, 146, 147
 Goessen, J., 43
 Goossens, T.J.A.J., 56, 57
 Gouda, 141
 Gouda, H. van der. *Zie* Lethmate, H. van
 Goudanus, J., 57
 Goudasz, J.T. de, 116
 Gouw, J.L. van der, 67
 Gravenhage, 's, 41, 97, 115, 116, 117, 120, 128, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 156, 157, 161, 171, 172, 174, 185, 188, 191, 192, 194, 195, 196
 Gregorius I, paus, 13, 14, 150
 Gregorius, paus, 20
 Groote, G., 32
 Gruwel, B., 140
 Guillardus, C., 112

 Haarlem, 140
 Haemstede, A.C. van, 1, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 156, 160, 161, 162, 165, 166, 169, 172, 189
 Halkin, L.-E., 61
 Harmanni, P., 78
 Hart, G. 't, 2, 83, 87, 116, 122, 177
 Hausberger, K., 17
 Hazerswoude, 82
 Heel, D. van, 141
 Heenvliet, 1, 2, 79, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 115, 116, 117, 154, 158, 167, 170, 191, 193, 213
 Heenvliet, H. van, 65
 Heerman, J.G., 216
 Heerman, M., 216
 Heidelberg, 22
 Heijden, G. van der, 53
 Heming, C.P., 41
 Henrick, br., 82, 83, 84, 95

 Hensen, A.H.L., 60, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169
 Hentenius, J., 187
 Hergang, K.Th., 105
 Hertogenbosch, 's, 112, 115
 Hessels, J., 187
 Heusde, Ph.W. van, 28
 Hiëronymus, 19
 Hiëronymus van Bethlehem, 15, 129, 150, 151
 Hilarius van Poitiers, 131
 Hoen, C., 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 147
 Hoffman, M., 43
 Hondebeke, F., 147
 Hoog, I.M.J., 2, 3, 36, 60, 63, 97, 98, 203
 Hoogland, J. van, 47
 Hoogstraten, J. van, 36, 37, 51, 153
 Houzeau, N., 38
 Hulst, F. van der, 36, 37, 38
 Hus, J., 152, 153

 Israël, J.I., 32, 33
 Izaäk, 26, 45

 Jager, H. de, 2, 68, 69, 78
 Jakob, 26, 45, 179
 Jelsma, A.J., 53, 55
 Jeremia, 15, 44, 133
 Johannes de Doper, 27
 Johannes van Jeruzalem, bisschop, 184
 Jong, O.J. de, 30
 Jongh, H. de, 72
 Jozef, 65
 Judas Makkabeüs, 133

 Kamerijk, 181
 Kan, J.B., 60, 61, 189
 Karel de Grote, 7, 8
 Karel V, keizer, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 47, 89, 96, 118, 177, 185, 187
 Karlstadt, A. von, 19, 31
 Kerckwerpe, J.C. van, 216
 Keulen, 37, 46, 91, 138, 173
 Kleopas, 125

- Klok, J., 66
 Knappert, L., 29
 Kohls, E.-W., 18
 Konstanz, 153
 Kruiningen, 82
 Kruiningen, Johan van, 99, 101, 112, 115,
 116, 117, 128, 139, 140, 156, 157, 158,
 165, 166, 167
 Kruiningen, Joost van, 82, 83, 87, 89, 98,
 157
 Kruiningen, Joost van (jr.), 99, 157

 Lalaing, graaf van, 185
 Lambertus van Maastricht, 177
 Lambrechtsze, L., 80
 Lanoy, J. de, 183, 184
 Larchier, N., 186
 Latomus, J., 36, 118, 119
 Laurensze, J., 36
 Laurentius, J., 128, 137, 138
 Lazarus, 134
 Leeuwarden, 57
 Leeuwen, A. van, 79
 Leiden, 59
 Leo X, paus, 19
 Lethmate, H. van, 4, 113, 114, 115, 127,
 128, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143,
 191
 Leuven, 4, 37, 53, 57, 69, 71, 72, 73, 75,
 94, 112, 113, 118, 144, 145, 146, 162,
 165, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177,
 182, 183, 184, 187, 196
 Lier, De, 101
 Liessies, 170, 177, 178, 179, 180, 181, 184,
 186, 188, 192, 196
 Lignij, J. de, 184
 Lindeboom, J., 29
 Lombardus, P., 9, 16, 51, 70, 94, 96, 110,
 132, 153, 191, 192
 Londen, 53, 54
 Lonicerus, J., 37, 153
 Loosjes, J., 29
 Lucas, 125
 Luik, 38

 Luther, M., 17, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27,
 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 52, 64, 94, 98,
 104, 119, 124, 139, 147, 148, 149, 150,
 153, 197, 200, 203
 Lyon, 151

 Maasland, 101
 Macquet, notaris, 145, 172
 Maertsze, C., 81
 Mahieu, E., 186
 Mainz, 8
 Major, G., 27, 28
 Margaretha, landvoogdes, 37
 Maria, 1, 11, 16, 18, 42, 43, 50, 65, 66, 67,
 68, 74, 76, 77, 85, 90, 103, 108, 178,
 179, 180, 188
 Maria Magdalena, 27
 Maria van Hongarije, 99
 Mark, E. van der, 38
 Martens, D., 72
 Martinus van Tours, 84
 Meerbeeck, 113
 Meindertsz, W., 100
 Melanchthon, Ph., 17, 19, 20, 21, 22, 23,
 26, 27, 52, 94, 98, 104, 108, 109, 110,
 124, 150, 197, 198, 200, 201, 203, 205
 Mellink, A.F., 147
 Merlen, W. van, 68
 Merula, G., 59, 103, 112, 115, 117, 121,
 139, 143, 145, 146, 148, 157, 160, 169,
 171, 176, 183, 188
 Merula, G. (achterneef van Engel), 143, 150
 Merula, H., 68
 Merula, K., 68, 115
 Merula, P., 1, 2, 52, 59, 60, 61, 62, 68, 69,
 73, 75, 76, 81, 83, 88, 89, 122, 143, 144,
 145, 146, 148, 149, 154, 156, 160, 161,
 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 172,
 174, 176, 180, 186, 187, 189, 190, 192,
 196, 215
 Merula, P. (broer van Engel), 68
 Meurisse, J., 177
 Mey, J. de, 79
 Michiel, heer, 84
 Middelburg, 143, 144

Moll, W., 1, 2, 3, 4, 57, 63, 69, 78, 82, 83,
 86, 122, 147, 163, 164, 168, 190
 Molnar, A., 152
 Mons, 1, 170, 181, 184, 185, 186, 187, 188,
 189, 196, 197, 206
 Montfoort, 141
 Moulin, J. du, 75
 Mozes, 26, 45, 136
 Münster, 43

 Nauta, D., 28
 Nicea, 7, 25, 102, 123, 137, 196, 200
 Nieuwland, N. van, 46, 47, 91, 127, 128,
 139, 140, 141, 156, 157, 158, 159, 160,
 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 191,
 192
 Noordwijk, 146

 Oberman, H.A., 64, 94, 95, 201
 Oecolampadius, J., 31
 Oelen, E., 65
 Onias, 15, 133
 Oostvoorn, 78, 79
 Oranje, W. van, 216
 Overschie, 170

 Paludanus, J., 72
 Parijs, 69, 73, 74, 75, 141, 185
 Paulus, 19, 27, 39, 109, 112, 131, 179, 182
 Paulus III, paus, 141
 Petrus, 19, 20, 26, 50, 65, 106, 121, 127,
 133, 194, 195, 201, 202, 204, 205
 Pettegree, A., 55
 Philips, A., 80
 Piedmont, 152
 Pietersz, M., 100
 Pietersze, A., 65
 Pijper, F., 36, 58
 Pistorius. *Zie* Bakker, J. de
 Pont, J.W., 29
 Post, R.R., 29, 30
 Praedinius, R., 29

 Ravesteijn, J. van, 145, 173
 Regensburg, 104, 105, 106, 107, 197, 198

Regius, J.J., 100
 Rhidder, J. de, 76
 Rochelle, 74
 Rochus, St., 18
 Rode, H., 28, 34
 Rome, 141, 152
 Rosemondt, G., 118
 Rotterdam, 170
 Ruhrort, 57
 Rumeler, dr., 128
 Rutenburch, baljuw, 101, 117

 Sachs, H., 42
 Salomo, 134
 Samuël, 26
 Sartorius, J., 28, 40, 145, 146, 147, 198
 Sattler, B., 37
 Schelling, P. van der, 65
 Schoengen, M., 66
 Schoockius, M., 147
 Schrevel, A.C. de, 113, 114
 Schulz, F., 27
 Sebastianus van Rome, 65
 Séjourné, P., 10, 16
 Sepp, C., 55
 Silvius, S.S., 29
 Sneek, 57
 Snoelaecke, H., 54
 Solerius, Y., 47
 Sonnius, F., 46, 49, 57, 97, 98, 101, 102,
 103, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 114,
 115, 116, 117, 121, 126, 127, 128, 133,
 137, 138, 139, 140, 142, 144, 148, 155,
 187, 191, 192, 193, 195, 201
 Spalatin, G., 27
 Splinters, A., 80
 Stefanus, 27
 Stein, H., 145, 146, 147, 148, 198
 Straatsburg, 50
 Straeten, Th. van, 148

 Tapper, R., 36, 57, 58, 97, 98, 113, 114,
 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 137, 139, 143, 145, 146, 148,
 149, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 160,

- 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 184,
186, 187, 188, 191, 192, 194, 195, 196,
200, 201, 202
- Tertullianus, 151
- Theodosius, keizer, 120, 150, 151
- Thionville, 8
- Titelmans, P., 113
- Tourn, G., 152
- Trapman, J., 147
- Trente, 44, 112, 113, 115, 119, 187
- Treslong, 116
- Utrecht, 2, 46, 47, 66, 68, 71, 76, 77, 90,
91, 101, 112, 115, 116, 117, 127, 128,
137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145,
148, 173
- Valvekens, P.E., 48
- Velde, F. van de. *Zie* Sonnius, F.
- Veluanus, J.A., 29, 113, *Zie* Versteghe, J.G.
- Verdickt, A., 53
- Verona, 151, 153
- Versteghe, J.G., 49, 50, 51, 52, 203, 204,
205
- Verus, G., 56
- Vervetius, A., 104, 106, 108, 109, 110, 112,
150, 193
- Vigilantius, 13, 150, 151
- Vincentii, B., 77
- Virvesius, A.. *Zie* Vervetius, A.
- Voes, H., 36, 37
- Voorn, G. van, 65
- Waart, C. de. *Zie* Weerdt, C. de
- Wassenhove, raadsheer. *Zie* Zegers, G.
- Weerdt, C. de, 98, 99, 101, 145, 156
- Weernekers, J., 2, 3, 28, 30, 63, 64, 94, 95,
97, 98, 124, 197, 198, 201, 202, 203
- Weldam, C.H. van, 156
- Wesen-Haghe, K., 101
- Westfalen, J. van, 72
- Wezel, 145, 147, 148
- Wijk bij Duurstede, 139
- Willemszoon, A., 86
- Windesheim, 66
- Wittenberg, 27, 30
- Wolff, D., 101, 103, 116, 121, 149
- Worms, 31, 115
- Wouter, br., 29, 147
- Wycliff, J., 153
- York, M. van, 66
- Zande, J. van den, 66
- Zebedeüs, 125
- Zegers, G., 156, 159, 161, 168
- Zichem, E. van, 37
- Zürich, 23, 94
- Zwingli, H., 17, 22, 23, 27, 28, 31, 32, 33,
52, 86, 92, 94, 95, 203
- Zwolle, Willem van, 41